CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 139, 140, 141, 172 & 203.

वीरमीत्रोदयः।

संस्कारप्रकाशस्योत्तरार्धं विवाहादि समाप्तिपर्यन्तम्

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितम्।

पर्वतीयनित्यानन्दपन्तकृतः सापिण्ड्यदीपकश्च।

द्वयमपि पर्वतीयनित्यानन्दपन्तेन संशोधितम्।

VÎRAMITRODAYA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDITA MITRA MISRA.

SAPINDYADIPAKA

by

Parvatiya Nityananda Pant.

EDITED BY

Parvatiya Nityânanda Pant.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:— OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

1913.

श्रीगणेशाय नमः ॥

सद्गुरवे नमः ॥

सापिण्ड्यदीपकः ।

सर्वस्फूर्तिविधातारं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्वाभीष्टप्रदातारं सद्गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥
पर्वतीयेन पन्तेन नित्यानन्देन धीमता ।
क्रियते बालबोधार्थमेष सापिण्ड्यदीपकः ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्—

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो गम्यते। तत्र सापिण्ड्यमेकशरीरावयवान्वयित्वरूपं विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वयित्वं च परम्परया अतिप्रसक्तं स्यात् । अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य आह—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अत्र मातृतः पितृतः इति षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । संताने निवर्तते इति च शेषः । पञ्चमत्वसप्तमत्वयोः अवध्याकाङ्क्षायां संतानमूलभूतः स्वो वा अवधित्वेनान्वेति । तथा च मातृसंताने. मूलपुरुषात् स्वस्माद्वा पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते, पितृसन्ताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति वाक्या-

र्थः। योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रूढ्याश्रयणान्न तत्र सपिण्ड-शब्दप्रवृत्तिरिति भावः। मूलपुरुषात् षष्ठः मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य सपिण्डो न भवति। तुल्यन्यायात् षष्ठस्य मातृसन्ताने मूलपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति। एवं पितृसंताने मूलपुरुषात् अष्टमः तस्य सपिण्डो न भवति मूलपुरुषश्च अष्टमस्य सपिण्डो न भवति इति सिद्धम्।

वधूवरयोश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम्। तमनन्तर्भाव्य तयोः परस्परं सापिण्ड्यसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात्। मूलपुरुषे वध्वा वरस्य वा सापिण्ड्ये निवृत्ते तद्द्वारकं सापिण्ड्यं शाखान्तरीये तदपत्ये निवर्ततएव। यथा अष्टमस्य मूलपुरुषे सापिण्ड्ये निवृत्ते शाखान्तरीये तदपत्ये अष्टमस्य सापिण्ड्यं निवर्तते। अत एव "मूलपुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौहित्रीमुद्वहेत्" इति गौतमीयवृत्तौ हरदत्त आह। तुल्यन्यायात् मूलपुरुषदौहित्रोऽपि मूलपुरुषादष्टमीमुद्वोढुमर्हति। मूलपुरुषसापिण्ड्यस्यैव अष्टम्यां निवृत्तौ शाखान्तरीयतदपत्यसापिण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः। मातृसन्ताने तु षष्ठस्य मूलपुरुषे सापिण्ड्यनिवृत्तौ शाखान्तरीये तदपत्ये तन्निवृत्तिः सुलभा। अतः षष्ठो द्वितीयादिकां द्वितीयादिको वा षष्ठीमुद्वहेत्॥

ननु पितृसन्ताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य सापिण्ड्यस्य मूलपुरुषे सत्त्वात् तत्संततिस्थत्वाच्च षष्ठ्यादेः कथमुद्वाहः। पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रोऽपि कथमष्टमीमुद्वहेत्, तस्या अपि सपिण्डसन्ततिस्थत्वात्। किञ्च मातृसन्ताने षष्ठो द्वितीयादिकां, पितृसन्तानेऽष्टमो दौहित्र्यादिकां च नोद्वोढुमर्हति। वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वात्, तस्यापि "एभिरेव गुणैर्युक्तः" इति वचनेन कन्याऽसपिण्डत्वापेक्षणात्। इति चेत्,

अत्रोच्यते। सपिण्डसन्ततिस्थत्वं न विवाहनिषेधप्रयोजकम्। वचने असपिण्डामित्येतावन्मात्रश्रवणेन सपिण्डत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रतीत्या तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्। स्वसपिण्डमूलपुरुषसन्ततिस्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यमिति तु न युक्तिसहम्। कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते तदपरशाखीयसापिण्ड्यानुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। कन्याया मूलपुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य निवृत्त्या 'अस्या असपिण्डो ऽयम्' इति व्यवहारे 'इयमस्य सपिण्डा' इति व्यवहारस्य सर्वथा ऽनुचितत्वात्। स्वपितुः[१] मुलपुरुषात् अष्टमे सोदकेनायं पितुः मूलपुरुषस्य सपिण्ड इति व्यवहृते स्वसापिण्ड्यस्य ममायं सपिण्ड इति व्यवहारस्य च दशाहाशौचप्रयोजकस्यापत्तेश्च। तस्मात् मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे तद्द्वारकं वरकन्ययोः सापिण्ड्यमेकतो निवृत्तं चेदुभयतो निवर्तते, पितृसन्ताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे।

मातृद्वारकञ्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषात् पञ्चमीपुत्रयोर्निवृत्तं चेत् मण्डूकप्लुतेः नोत्तरत्रानुवर्तते। मानाभावात्। ननु उत्तरयोः सापिण्ड्यस्य पितृद्वारकत्वात् तस्य सप्तमपर्यन्तानुवृत्तेरुक्तिरेव मानमिति चेन्न। असमानलिङ्गकत्वेन पञ्चमान्मातृत इत्यनन्वयात् मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिरित्येतावन्मात्रार्थस्यैव प्रतीत्या पितृतः सप्तमादूर्ध्वमित्यस्य च समानगोत्रे चारितार्थ्यात् मण्डूकानुवृत्तिबोधने ऽसामर्थ्यात्।

"सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी"

इति शङ्खवचनेन एकगोत्रे एव साप्तपौरुष्याः सपिण्डताया

---

१ स्वपितुः मूलपुरुषादिति पदद्वयं समानाधिकरणम्।

बोधनेन लाघवेन मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचितत्वात् । पितुरुद्वहनीयां पितृद्वारैव सम्बन्धिनीं पुत्रो नोद्वहेदित्यस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च ।

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

इति सङ्ग्रहवाक्ये मातृशब्दो न जननीमात्रवाचकोऽपितु—
"तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।
इत्येता मातरः पूज्याः" इत्यादौ पितामह्यादिष्वपि मातृशब्दप्रयोगात् पितामह्यादिसाधारणः । तथाच मातरि कूटस्थात् पञ्चम्यां पितामह्यां चतुर्थ्यां प्रपितामह्यां तृतीयायां वृद्धप्रपितामह्यां द्वितीयायामपि कूटस्थसापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः । अतो न कश्चिद्विरोधः । एवं च मध्ये यत्र स्त्रीव्यक्तेर्न प्रवेशस्तत्रैव कूटस्थेन साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमिति एकगोत्रे एव तत्फलितम् । अत एव—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

इति शङ्खवचनं पूर्वोक्तं सङ्गच्छते । वधूवरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूलपुरुषद्वारकत्वादन्यतरस्य मूलपुरुषेण सापिण्ड्ये निवृत्ते तयोः परस्परं सापिण्ड्यं निवर्तते एवेति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध इति एकगोत्रे साप्तपौरुषसापिण्ड्यकथनस्य विवाहनिषेधोपयोगो न स्पष्टं प्रतिभासते तथापि दूरदर्शिनां हृदये "मूलपुरुषात् षष्ठः सप्तमश्च मूलपुरुषसगोत्रः मूलपुरुषात् तृतीयादिकां पञ्चमीपर्यन्तां मूलपुरुषाभिन्नगोत्रां नोद्वहेत्, मूलपुरुषात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो मूलपुरुषभिन्नगोत्रः मूलपुरुषात् षष्ठीं सप्तमीं च मूलपुरुषसगोत्रां नोद्वहेत्" इत्युपयोगः

स्फुरत्येव । उभयत्र मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्यस्यैकतोऽप्यनिवृत्तेरुभयतो निवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । मूलपुरुषेण सह सप्तपौरुषसापिण्ड्यानङ्गीकारे तु न पूर्वोक्तस्थलेषु विवाहनिषेधः सिध्येत् ।

आशौचेतु स्पष्ट एवोपयोगः । एवं द्विजेतरेष्वपि, तेषां गोत्राभावेन सगोत्रत्वप्रयुक्तनिषेधाभावात् इत्यपि कश्चित् ॥

वधूवरयोः मूलपुरुषेण सापिण्ड्यनिरूपिका माता ऽपिचेत् तयोः स मातृसम्बन्धः, पितैव चेत् पितृसम्बन्धः । भिन्नगोत्रे तु मातुरवश्यं मध्ये प्रवेशात् मातृसम्बन्ध एव तयोर्वक्तव्यः, एकगोत्रे एवतु पितृसम्बन्धः । मूलपुरुषस्य वरेण पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रायाः कन्याया मूलपुरुषेण मातृसम्बन्धित्वात् मातृसम्बन्धित्वमेव । एवं कन्यया मूलपुरुषस्य पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रस्य तेन सह मातृसम्बन्धित्वान्मातृसम्बन्धित्वमेव ।

वरस्य मूलपुरुषेण पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्याया मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरुषेण मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते च एकतो ऽपि निवृत्तेरभावान्न तत्र विवाहः । एवं च स्वसापिण्डमूलपुरुषसपिण्डात्वमेव कन्यायां स्वसापिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम् ।

चतुर्थीमुद्वहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः ।
पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम्—

इति पराशरवचने चतुर्थीमुद्वहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः । चतुर्थः पञ्चमो वा वरः षष्ठीमुद्वहेदित्यन्वयः । तथाच षष्ठादिर्वरः चतुर्थीमित्यस्योपलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्वहेत् । चतुर्थः पञ्चमो वेत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः षष्ठ्यादिकामुद्वहेत् ।

पञ्चमः पञ्चमीम् इत्यनयोरपि उपलक्षणतया पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्वहेत् इति वाक्यार्थः । इत्थं च आञ्जस्येन असपिण्डामुद्वहेदिति वचनेनैकवाक्यत्वसंभवे पराशरवचनस्य निर्मूलत्वकल्पनं दत्तकाद्यनुप्रवेशेन लापनं चानुचितमेव । स्पष्टं चैतत् सर्वं मिताक्षराव्याख्यायां बालंभट्टकृतायां, नागेशभट्टकृते सापिण्ड्यनिर्णये, सापिण्ड्यकल्पलतायां च । "शिष्टाचारानुगृहीतश्चायमर्थः" इत्येवं समानितश्चायमर्थो गुरुचरणैः—

(महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिभिः) ।

अत एव "उद्वोढुः पितरौ" इत्यादिप्राचीनोक्तवर्ज्यकन्यासंकलनं परित्यज्य हरदत्तनागेशभट्टादिसंमतरीत्या वर्ज्यकन्याः संकलय्य कोष्ठकेषु संबन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः प्रतिपत्तिसौकर्यार्थम् । यद्यपि कासांचित् सगोत्रत्वेनापि निषेधः सिध्यति तथापि सपिण्डत्वस्यापि निषेधप्रयोजकरूपस्य तत्र सद्भावात्तदाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य प्रदर्शनं कृतमिति न वैयर्थ्यमुद्भावनीयम् । विरुद्धसबन्धात्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नीस्वस्रादयस्तु न सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता इति न न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

संकलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्रत्वात् सपिण्डत्वाच्च उद्वाहे निषिद्धाः, अवशिष्टाः २५३ पुनः सपिण्डत्वेनैवेति संक्षेपः । शम् । सं० १९७० आषाढ कृष्ण १३ बुधे

इति पर्वतीयनित्यानन्दपन्तकृतः सापिण्ड्यदीपकः ।

मूलपुरुषः		मूलपुरुषः		मूलपुरुषः		मूलपुरुषः		मूलपुरुषः		मूलपुरुषः	
कन्या	वरः	कन्या	पिता वरः	कन्या	पितामहः पिता वरः	कन्या	प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	कन्या	वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	कन्या	वृद्धतरप्रपिता. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मू०		मू०		मू०		मू०		मू०		मू०	
पिता कन्या	वरः	पिता कन्या	पिता वरः	पिता कन्या	पितामहः पिता वरः	पिता कन्या	प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	पिता कन्या	वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	पिता कन्या	वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मू०		मू०		मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहः पिता कन्या	वरः	पितामहः पिता कन्या	पिता वरः	पितामहः पिता कन्या	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता कन्या	प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता कन्या	वृद्धप्रपि. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता कन्या	वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

मू० प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० प्रपितामहः पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० प्रपितामहः पितामहः पितामहः पिता पिता वरः कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपिताम. पितामहः पितामहः पिता पिता कन्या वरः	मू० प्रपितामहः वृद्धप्रपि. पितामहः प्रपितामहः पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० प्रपितामहः वृद्धतरप्रपि. पितामहः वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू० वृद्धप्रपिता. वरः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपिता. पितामह प्रपितामहः पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपिता. प्रपिता. प्रपितामहः पितामह पितामहः पिता पिता वरः कन्या	मू० वृद्धप्रपिता. वृद्धप्रपि. प्रपितामहः प्रपिता. पितामहः पितामह पिता पिता कन्या वरः	मू० वृद्धप्रपिता. वृद्धतरप्रपि. प्रपितामहः वृद्धप्रपिता. पितामहः प्रपितामहः पिता पितामहः कन्या पिता वरः
मू० वृद्धतरप्र. वरः वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्र. पिता वृद्धप्रपिता. वरः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्र. पितामह वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्र. प्रपितामह वृद्धप्रपिता. पिताम. प्रपितामहः पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्र. वृ. प्रपिता. वृद्धप्रपिता. प्रपिताम. प्रपितामह पितामह पितामह पिना पिता वरः कन्या	मू० वृद्धतरप्र. वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपिता. वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पितामहः पिता पिता कन्या वरः

२

माता कन्या	मू० वरः	माता कन्या	मू० पिता घरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० वृ.प्रपिताम. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. वृ. प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मातामहः माता कन्या	मू० वरः	मातामहः माता कन्या	मू० पिता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माताम. माता कन्या	मू० प्रपिताम. पितामहः पिता वरः	माताम. माता कन्या	मू० वृ.प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	माताम. माता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. वृ. प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
पितामही पिता कन्या	मू० वरः	पितामही पिता कन्या	मू० पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० वृ.प्रपिता. प्रपिताम. पितामहः पिता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० वृ. तरप्रपि. वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

४

मू० मातामही वरः माता कन्या	मू० मातामही पिता माता वरः कन्या	मू० मातामही पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० मातामही प्रपिताम. माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० मातामही वृ.प्रपिता. माता प्रपितामह कन्या पितामहः पिता वरः	मू० मातामही वृ.तरप्रपिता. माता वृद्धप्रपिताम. कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मू० प्रमातामहः वरः मातामहः माता कन्या	मू० प्रमातामहः पिता मातामहः वरः माता कन्या।	मू० प्रमातामहः पितामह मातामहः पिता माता वरः कन्या	मू० प्रमातामहः प्रपिताम. मातामहः पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० प्रमातामहः वृद्धप्रपि. मातामहः प्रपिताम. माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० प्रमाताम. वृद्धतरप्रपि. मातामहः वृद्धप्रपिता. माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू० पितामहीपिता वरः पितामही पिता कन्या	मू० पितामहीपि. पिता पितामही वरः पिता कन्या	मू० पितामहीपि.पितामह पितामही पिता पिता वरः कन्या	मू० पितामहीपि. प्रपिता. पितामही पितामह पिता पिता कन्या वरः	मू० पितामहीपि. वृद्धप्र. पितामही प्रपितामह पिता पितामह कन्या पिता वरः	मू० पितामहीपि. वृद्धतरप्र. पितामही वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः

५ मू० मातामहीपिता वरः मातामही माता कन्या	मू० मातामहीपि. पिता मातामही वरः माता कन्या	मू० मातामहीपि· पिताम. मातामही पिता माता वरः कन्या	मू० मातामहीपि. प्रपिता. मातामही पितामह माता पिता कन्या वरः	मू० मातामहीपि· वृद्धप्र. मातामही प्रपितामह माता पितामह कन्या पिता वरः	मू० मातामहीपि. वृद्धतरप्र. मातामही वृद्धप्रपिता. माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू० पितामहमाता वरः पितामहः पिता कन्या	मू० पिताम.मा. पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० पिताम.मा. पितामहः पितामहः पिता पिता वरः कन्या	मू० पिताम.मा. प्रपिताम. पितामहः पितामहः पिता पिता कन्या वरः	मू० पिताम.मा. वृद्धप्रपि. पितामहः प्रपिताम. पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० पिताम.मा. वृद्धतरप्रपि. पितामहः वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः
मू० पितामहीमाता वरः पितामही पिता कन्या	मू० पिताम.मा. पिता पितामही वरः पिता कन्या	मू० पिताम.मा. पितामह पितामही पिता पिता वरः कन्या	मू० पिताम.मा. प्रपिताम. पितामही पितामहः पिता पिता कन्या वरः	मू० पिताम.मा. वृद्धप्रपि. पितामही प्रपिताम. पिता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० पिताम.मा. वृद्धतरप्रपि. पितामही वृद्धप्रपिता. पिता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः

मू० मातामहीमाता वरः मातामही माता कन्या	मू० मातामहीमा. पिता मातामही वरः माता कन्या	मू० मा.महीमा. पितामह मातामही पिता माता वरः कन्या	मू० मा.महीमा. प्रपिताम. मातामही पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० मा.महीमा. वृ.प्रपिता मातामही प्रपिताम. माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० मा.महीमा. वृद्धतरप्रपि. मातामही वृ.प्रपितामः माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः

मू० मातामहमाता वरः मातामह माता कन्या	मू० मातम.मा. पिता मातामह वरः माता कन्या	मू० मातम.मा. पितामह मातामह पिता माता वरः कन्या	मू० मा.म.मा. प्रपिताम. मातामह पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० मा.म.मा. वृ. प्रपिता. मातामह प्रपितामहः माता पितामहः कन्या पिता वरः	मू० मा.म.मा. वृ.तरप्रपि.म. मातामह वृ.प्रपितामहः माता प्रपितामहः कन्या पितामहः पिता वरः

मू० माता पितामही कन्या पिता वरः	मू० माता पितामहमाता कन्या पितामह पिता वरः	मू० माता पितामहीमाता कन्या पितामही पिता वरः	मू० माता पितामहीपिता कन्या पितामही पिता वरः

७

मू० मातामह माता कन्या	पितामही पिता वरः	मू० मातामह माता कन्या	पितामहमाता पितामह पिता वरः	मू० मातामह माता कन्या	पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू० मातामह माता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मू० पितामही पिता कन्या	पितामही पिता वरः	मू० पितामही पिता कन्या	पितामहमाता पितामह पिता वरः	मू० पितामही पिता कन्या	पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू० पितामही पिता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मू० मातामही माता कन्या	पितामही पिता वरः	मू० मातामही माता कन्या	पितामहमाता पितामह पिता वरः	मू० मातामही माता कन्या	पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू० मातामही माता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मू० प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामही पिता वरः	मू० प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामहमाता पितामह पिता वरः	मू० प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू० प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः

मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहीपिता	पितामही	पितामहीपिता	पितामहमाता	पितामहीपिता	पितामहीमाता	पितामहीपिता	पितामहीपिता
पितामही	पिता	पितामही	पितामह	पितामही	पितामही	पितामही	पितामही
पिता	वरः	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०		मू०	
मातामहीपिता	पितामही	मातामहीपिता	पितामहमाता	मातामहीपिता	पितामहीमाता	मातामहीपिता	पितामहीपिता
मातामही	पिता	मातामही	पितामह	मातामही	पितामही	मातामही	पितामही
माता	वरः	माता	पिता	माता	पिता	माता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहमाता	पितामही	पितामहमाता	पितामहमाता	पितामहमाता	पितामहीमाता	पितामहमाता	पितामहीपिता
पितामह	पिता	पितामह	पितामह	पितामह	पितामही	पितामह	पितामही
पिता	वरः	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहीमाता	पितामही	पितामहीमाता	पितामहमाता	पितामहीमाता	पितामहीमाता	पितामहीमाता	पितामहीपिता
पितामही	पिता	पितामही	पितामह	पितामही	पितामही	पितामही	पितामही
पिता	वरः	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता	पिता
कन्या		कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः

मू० मातामहीमाता पितामही मातामही पिता माता वरः कन्या	मू० मातामहीमाता पितामहमाता मातामही पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० मातामहीमाता पितामहीमाता मातामही पितामही माता पिता कन्या वरः	मू० मातामहीमाता पितामहीपिता मातामही पितामही माता पिता कन्या वरः
मू० मातामहमाता पितामही मातामहः पिता माता वरः कन्या	मू० मातामहतामा पितामहमाता मातामहः पितामहः माता पिता कन्या वरः	मू० मातामहमाता पितामहीमाता मातामहः पितामही माता पिता कन्या वरः	मू० मातामहमाता पितामहीपिता मातामहः पितामही माता पिता कन्या वरः
मू० कन्या पितामही पिता वरः	मू० कन्या पितामहमाता पितामहः पिता वरः	मू० कन्या पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू० कन्या पितामहीपिता पितामही पिता वरः
मू० पिता पितामही कन्या पिता वरः	मू० पिता पितामहमाता कन्या पितामहः पिता वरः	मू० पिता पितामहीमाता कन्या पितामही पिता वरः	मू० पिता पितामहीपिता कन्या पितामही पिता वरः

मू० पितामहः — पितामही पिता — पिता कन्या — वरः	मू० पितामहः — पितामहमाता पिता — पितामहः कन्या — पिता वरः	मू० पितामहः — पितामहीमाता पिता — पितामही कन्या — पिता वरः	मू० पितामहः — पितामहीपिता पिता — पितामही कन्या — पिता वरः
मू० प्रपितामहः — पितामही पितामहः — पिता पिता — वरः कन्या	मू० प्रपितामहः — पितामहमाता पितामहः — पितामहः पिता — पिता कन्या — वरः	मू० प्रपितामहः — पितामहीमाता पितामहः — पितामही पिता — पिता कन्या — वरः	मू० प्रपितामहः — पितामहीपिता पितामहः — पितामही पिता — पिता कन्या — वरः
मू० वृद्धप्रपितामहः — पितामही प्रपितामहः — पिता पितामहः — वरः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपितामहः — पितामहमाता प्रपितामहः — पितामहः पितामहः — पिता पिता — वरः कन्या	मू० वृद्धप्रपितामहः — पितामहीमाता प्रपितामहः — पितामही पितामहः — पिता पिता — वरः कन्या	मू० वृद्धप्रपितामहः — पितामहीपिता प्रपितामहः — पितामही पितामहः — पिता पिता — वरः कन्या

११

मू० वृद्धतरप्रपि. पितामही वृद्धप्रपितामहः पिता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. पितामहमाता वृद्धप्रपितामहः पितामहः प्रपितामहः पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. पितामहीमाता वृद्धप्रपितामहः पितामही प्रपितामहः पिता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. पितामहीपिता वृद्धप्रपितामहः पितामही प्रपितामहः पिता पितामहः वरः पिता कन्या
मू० कन्या माता वरः	मू० कन्या मातामहः माता वरः	मू० कन्या मातामही माता वरः	मू० कन्या प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू० कन्या मातामहमाता मातामहः माता वरः	मू० कन्या मातामहीमाता मातामही माता वरः	

मू० पिता कन्या माता वरः	मू० पिता कन्या मातामहः माता वरः	मू० पिता कन्या मातामही माता वरः	मू० पिता कन्या प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० पिता कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू० पिता कन्या मातामहमाता मातामहः माता वरः	मू० पिता कन्या मातामहीमाता मातामही माता वरः	
मू० पितामहः पिता कन्या माता वरः	मू० पितामहः पिता कन्या मातामहः माता वरः	मू० पितामहः पिता कन्या मातामही माता वरः	मू० पितामहः पिता कन्या प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० पितामहः पिता कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू० पितामहः पिता कन्या मातामहमाता मातामहः माता वरः	मू० पितामहः पिता कन्या मातामहीमाता मातामही माता वरः	

मू० प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० प्रपितामहः मातामहः पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० प्रपितामहः मातामही पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० प्रपितामहः प्रमातामहः पितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः
मू० प्रपितामहः मातामहीपिता पितामहः मातामही पिता माता कन्या वरः	मू० प्रपितामहः मातामहमाता पितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० प्रपितामहः मातामहीमाता पितामहः मातामही पिता माता कन्या वरः	
मू० वृद्धप्रपितामहः माता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपितामहः मातामहः प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपितामहः मातामही प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धप्रपितामहः प्रमातामहः प्रपितामह. मातामहः पितामहः माता पिता वरः कन्या
मू० वृ.प्रपितामहः मातामहीपिता प्रपितामहः मातामही पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० वृ. प्रपितामहः मातामहमाता प्रपितामहः मातामहः पितामहः माना पिता वरः कन्या	मू० वृ.प्रपितामहः मातामहीमाता प्रपितामहः मातामही पितामहः माना पिता वरः कन्या	

मू० वृद्धतरप्रपितामहः माता वृद्धप्रपितामहः वरः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपितामहः मातामहः वृद्धप्रपितामहः माता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. मातामही वृद्धप्रपितामहः माता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धनरप्रपि. प्रमातामहः वृद्धप्रपितामहः मातमहा: प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या
मू० वृद्धतरप्रपि. मातामहीपिता वृद्धप्रपितामहः मातामही प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपिताम. मातामहमाता वृद्धप्रपितामहः मातामहः प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपिताम. मातामहीमा. वृद्धप्रपितामहः मातामही प्रपितामहः माता पितामहः वरः पिता कन्या	
मू० माता माता कन्या वरः	मू० माता मातामहः कन्या माता वरः	मू० माता मातामही कन्या माता वरः	मू० माता प्रमातामहः कन्या मातामहः माता वरः

मू॰ माता कन्या मातामहमाता मातामहः माता वरः	मू॰ माता कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू॰ माता कन्या मातामहीमाता मातामही माता वरः	
मू॰ मातामहः माता कन्या माता वरः	मू॰ मातामहः माता कन्या मातामहः माता वरः	मू॰ मातामहः माता कन्या माताामही माता वरः	मू॰ मातामहः माता कन्या प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू॰ मातामहः माता कन्या मानामहमाता मातामहः माता वरः	मू॰ मातामहः माता कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू॰ मानामहः माता कन्या मातामहीमाता मातामही माना वरः	
मू॰ पितामही पिता कन्या माता वरः	मू॰ पिनामही पिता कन्या मातामहः माना वरः	मू॰ पितामही पिता कन्या मातामही माता वरः	मू॰ पितामही पिना कन्या प्रमातामहः मातामहः माता वरः

पितामही पिता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	पितामही पिता कन्या	० मातामहीपिता मातामही माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः		
मातामही माता कन्या	मू० माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मातामही माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः		
प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० मातामही माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः

मू०		मू०		मू०			
प्रमातामहः	मातामहमाता	प्रमातामहः	मातामहीपिता	प्रमातामहः	मातामहीमाता		
मातामहः	मातामहः	मातामहः	मातामही	मातामहः	मातामही		
माता	माता	माता	माता	माता	माता		
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः		
मू०		मू०		मू०		मू०	
पितामहीपिता	माता	पितामहीपिता	मातामहः	पितामहीपिता	मातामही	पितामहीपिता	प्रमातामहः
पितामही	वरः	पितामही	माता	पितामही	माता	पितामही	मातामहः
पिता		पिता	वरः	पिता	वरः	पिता	माता
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	वरः
मू०		मू०		मू०			
पितामहीपिता	मातामहमा.	पितामहीपिता	मातामहीपिता	पितामहीपिता	मातामहीमाता		
पितामही	मातामहः	पितामही	मातामही	पितामही	मातामही		
पिता	माता	पिता	माता	पिता	माता		
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः		
मू०		मू०		मू०		मू०	
मातामहीपिता	माता	मातामहीपिता	मातामहः	मातामहीपिता	मातामही	मातामहीपिता	प्रमातामहः
मातामही	वरः	मातामही	माता	मातामही	माता	मातामही	मातामहः
माता		माता	वरः	माता	वरः	माता	माता
कन्या		कन्या		कन्या		कन्या	वरः

मू० मातामहीपिता मातामहमा. मातामही मातामहः माता माता कन्या वरः	मू० मातामहीपिता मातामहीपिता मातामहा मातामही माता माता कन्या वरः	मू० मातामहीपिता मातामहीमाता मातामही मातामही माता माता कन्या वरः	
मू० पितामहमाता माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० पितामहमाता मातामहः पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० पितामहमाता मातामही पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० पितामहमाता प्रमातामहः पितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः
मू० पितामहमाता मातामहमा. पितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० पितामहमाता मातामहीपिता पितामहः मातामही पिता माता कन्या वरः	मू० पितामहमाता मातामहीमाता पितामहः मातामही पिता माता कन्या वरः	
मू० पितामहीमाता माता पितामही वरः पिता कन्या	मू० पितामहीमाता मातामहः पितामही माता पिता वरः कन्या	मू० पितामहीमाता मातामही पितामही माता पिता वरः कन्या	मू० पितामहीमाता प्रमातामहः पितामही मातामहः पिता माता कन्या वरः

मू० पितामहीमाता मातामहमा. पितामही मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० पितामहीमाता मातामहीपिता पितामही मातामही पिता माता कन्या । वरः	मू० पितामहीमाता मातामहीमाता पितामही मातामही पिता माता कन्या वरः	
मू० मातामहीमाता माता मातामही वरः माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामहः मातामही माता माता वर कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही मातामही माता माता वरः कन्या	मू० मातामहीमाता प्रमातामहः मातामही मातामहः [illegible] माता कन्या वरः
मू० मातामहीमाता मातामहमा. मातामही मातामहः माता माता कन्या वरः	मू० मातामहीमाता मातामहीपिता मातामही मातामही माता माता कन्या वरः	मू० मातामहीमाता मातामहीमाता मातामही मातामही माता माता कन्या वरः	
मू० मातामहमाता माता मातामहः वरः माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः मातामहः माता माता वरः कन्या	मू० मातामहमाता मातामही मातामहः माता माता वरः कन्या	मू० मातामहमाता प्रमातामहः मातामहः मातामहः माता माता कन्या वरः

२०	मू०		मू०		मू०
मातामहमाता	मातामहमा.	मातामहमाता	मातामहीपिता	मातामहमाता	मातामहीमाता
मातामहः	मातामहः	मातामहः	मातामही	मातामहः	मातामही
माता	माता	माता	माता	माता	माता
कन्या	वरः	कन्या	वरः	कन्या	वरः

....

भार्यात्वानुनिष्पादकत्वे प्रमाणाभावादुभयथाविधिदर्शनाच्चोभयमपि उद्वाहभाव्यम् । अतश्च पतित्वं सप्तम पदे इति युक्तमेवोक्तमिति । नचैवं कर्तृकर्मविरोधः । एकस्मिन् वाक्ये उभयोरनुपादानेन शाब्दबोधे तस्याभावात् । वास्तवस्य च कर्तृकर्मभावस्य यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गकामे गुणप्रधानभावस्येवाविरोधः । तच्च यथोक्तविधिना सप्तमपदप्रापणात्सिध्यति ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

इति मनुस्मरणात् । यद्वा कन्यायाः पितृगोत्राद्यथोक्तविधिना भर्तृगोत्रप्रापणं विवाहः । तदपि सप्तमपदप्रापणेनैव ।

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।

इति स्मरणात् । इदं च शाखान्तरविषयम् । आश्वलायनानां तु त्रिरात्रादिव्रतान्ते पितृगोत्रानिवृत्त्या भर्तृगोत्रप्राप्तिर्भवतीति वेदितव्यम् । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनावित्युपक्रम्य त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वैकर्षिर्जायतइत्याश्वलायनस्मरणात् । नियमान्ते एकर्षिकल्पः संपद्यते । पितृगोत्रं विहाय सा पतिगोत्रं भजतइत्यर्थ इति वृत्तिकृद्व्याख्यानाच्च । उद्वाहशब्देऽप्ययमेवार्थः । यद्यपि परिणयनशब्दे परिणीयपरिणीयाश्मानमारोहयतीत्यादिस्मृत्या अग्निप्रदक्षिणीकरणमेवार्थः प्रतीयते तथाप्ययंशब्दोऽव्यभिचरिताङ्गसंबन्धिप्रधानमेवाभिधत्ते । यथा वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमम् । एवं पाणिग्रहणादिशब्देऽप्यूह्यम् । तथाचैते शब्दाः यौगिकन्यायेन कर्मनामधेयानि भवन्ति । स च विवाहः पुरुषार्थतया पुरुषं प्रति विधीयते ।

यथाऽऽह मनुः,

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ इति ।

अत्र द्विजोपादानम् उक्तविशेषणविशिष्टस्यैव तस्य उद्वाहाधिकारप्रतिपादनार्थम् । न पुनर्द्विजमात्रस्य तदधिकारप्रतिपादनार्थम् । उपनीतस्यासमावृत्तस्य तदधिकारापत्तेः । नापि परिसंख्यार्थम् । शूद्रादीनामविवाहापत्तेः । तस्मात्कर्तृविशेषविशिष्टकर्मविधिरयमभ्युपगन्तव्यः । भार्यामिति भाविसंस्कारनिमित्ता संज्ञा । यूपं तक्षतीत्यादिवत् । ततश्चोद्वाहेन भार्यां कुर्यादित्यर्थः संपद्यते । भार्यादिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् । सवर्णामिति मुख्यत्वप्रतिपादनार्थम् । नासवर्णपरिसंख्यार्थम् । तदुद्वाहस्याप्यभ्यनुज्ञानात् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । इति ।

अविप्लुतब्रह्मचर्य इति विशेषणं ब्रह्मचर्यस्खलने कृतप्रायश्चित्तस्यैव विवाहाधिकार इति बोधयितुम् । अन्यथा ऽनधिकारिणा कृतेनापि विवाहेन भार्यात्वानुत्पत्तेः ।

व्यासोऽपि,

स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । इति ।

दक्षोऽपि,

वेदानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।
समावर्त्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

अथ उद्वाहस्य कुलपरीक्षापूर्वकत्वात्कुलपरीक्षा तावन्निरूप्यते । तत्राश्वलायनः, कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तादिति ।

अत्राग्रइति वचनं समस्तेषु वधूवरगुणेषु कुलस्य प्राधान्यं बोधयितुम् ।

तथाच विष्णुः,

ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सपदक्रमाः।
कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम्॥ इति।

ये मातृतः पञ्चभिः पुरुषैः पितृतश्च पञ्चभिः पुरुषैः प्रसिद्धाः विद्याचारादिसंपन्नास्तेषां कुलं ग्राह्यमिति शेषः। यथोक्तं पुरस्ताद् दशमे येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं पितृत एके इत्यादिना। यद्यप्येतत् बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति वाक्यशेषाद्वरकुलविषयमिति प्रतीयते, तथाप्यपेक्षातौल्येन सामर्थ्यात्कन्याकुलविषयमपीति गम्यते।

तथाच याज्ञवल्क्यः,

लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदित्युपक्रम्य
दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात्। इत्याह।

मनुरपि,

उत्तमैरुत्तमो नित्यं संबन्धानाचरेत्सदा।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्॥ इति।

उत्तमानाह स एव,

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः।
अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः॥
महाकुले ये संबद्धा महत्त्वे च व्यवस्थिताः।
संतुष्टास्सज्जनहितास्साधवः समदर्शिनः॥
लोभरागद्वेषामर्षमानमोहादिवर्जिताः।
अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्यास्संबन्धिनः सदा॥

अधमानाह स एव,

ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥
प्रबद्धवैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिणस्तथा ।
ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यस्तांश्च यत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः,

स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् । इति ।

मनुरपि,

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ इति ॥

हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम् । निश्छन्दो वेदाध्ययनवर्जितम् । शेषं प्रसिद्धम् ।

यमोऽपि,

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् ।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥
अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्धि परिवर्जनम् ।
सदाकामकुलं वर्ज्यमागमानां च यत्कुलम् ॥
अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् । इति ।

अनार्षेयम् अवरणीयार्षेयं चतुरार्षेयादि । न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति श्रुतेः । इदं चेत्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा गोत्राणाम् ऋष्यपत्यत्वेनानार्षेयत्वासंभवात् । प्रवररहितगोत्रासंभ-

वाच्च। अनार्षेयमविज्ञातप्रवरमिति चन्द्रिकाकारः। ब्राह्मणोपादानं क्षत्रियादीनां स्वभावतोऽनार्षेयत्वेऽप्यपरिहारार्थम्। ऋत्विजां कुलपरम्परावृतानाम्। अत्युच्चमतिदीर्घपुरुषम्। अतिह्रस्वम् अतिह्रस्वपुरुषम्। अतिवर्णं वर्णमतिक्रान्तम् अतिगौरातिकृष्णादि। सदाकामाः कामप्रधानाः तेषां कुलम्। आगमानां श्रौतस्मार्त्तकर्मपरित्यागेन केवलागमविहितकर्मानुष्ठातॄणां, वामागमवर्त्तिनां वा। हीनक्रियादिकुलपरिहारे प्रयोजनमाह

हारीतः, कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्तीति।

व्यासोऽपि,

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितॄन्।
यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेन्नृप॥

मनुरपि,

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा।
न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति॥ इति।

विष्णुः,

अश्वं पित्रा परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत्।
तृणाद् भूमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा॥

कुलापकर्षणनिमित्तान्याह

मनुः,

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च॥
शिल्पेन व्यवहारेण शूद्राऽपत्यैश्च केवलैः।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया॥
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः॥ इति।

कुलोत्कर्षनिमित्तमाह स एव,

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ इति ।

अथ गोत्रप्रवरपरीक्षा ।

तत्र शातातपः,

आदौ गोत्रविशुद्धिः स्यात्ततस्सप्तमपञ्चमम् ।

राशिकूटं ततश्चैव त्रेधासम्बन्धलक्षणम् ॥ इति ।

गोत्रविशुद्धिरसमानगोत्रत्वेन । असगोत्रा च या पितुरिति मनुस्मरणात् । तस्याश्चादावित्यनेनावश्यकत्वमुक्तम् । तदभावेऽपत्यस्य चण्डालत्वस्मरणात् ।

तथाच बौधायनः,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः ।

सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ इति ।

गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणम् । असमानार्षगोत्रजामिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । आर्षं च गोत्रं चार्षगोत्रे, समाने आर्षगोत्रे यस्यासौ समानार्षगोत्रः, न समानार्षगोत्रः असमानार्षगोत्रः, असमानार्षगोत्राज्जाता असमानार्षगोत्रजा । ततश्च गोत्रप्रवरयोः पृथक्पृथक् कन्यापर्युदासे निमित्तत्वं सिध्यति ।

तथाच गौतमः, असमानप्रवरैर्विवाह इति प्रवरमात्रस्यैव पर्युदासनिमित्ततां प्रकटयति । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । तद्यथा, यस्कवाधूलमौनमौकशार्कराष्टिशार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायनदैवत्यायनानां गोत्राणां भेदेऽपि भार्गववैतहव्यसावेतसेति प्रवरैक्ये । तथा प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये । तद्यथा, तित्तिरिकपिभूमिस्वन्दितखाण्डितानां गोत्राणामाङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति अङ्गिरास्तित्तिरिः कपिभूमिरितिचेति गोत्रैक्येऽपि वैकल्पिकप्रवरभेदे ।

यत्तु हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वे-ति मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति वैकल्पिकप्रवरभेदादसमानार्षत्वेन विवाहप्रसक्तौ गोत्रैक्येन तन्निषेध इत्याधुनिकैरुदाहृतम्। तन्न सुन्दरम्। आङ्गिरसमान्धात्रोर्विकल्पेन भेदेऽपि अम्बरीषयौव-नाश्वयोर्द्वयोरभेदेन विवाहाप्रसक्त्या प्रकृतोदाहरणत्वासम्भवात्।

तथाच प्रवरनिर्णयकाराः स्मरन्ति,

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्॥ इति।

यत्तु समानम् आर्षं यस्य तत्समानार्षं, समानार्षं च तद्गोत्रं च समानार्षगोत्रं, समानार्षगोत्रे जाता समानार्षगोत्रजा, न समा-नार्षगोत्रजा असमानार्षगोत्रजेति प्राचां समासकरणम्। तन्न सुन्दरम्। विशिष्टनिषेधे गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदे विवाहप्रसङ्गात्। यथा त्तित्तिरिकपिभूम्याद्युक्तोदाहरणे। नचेष्टापत्तिः। " न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदिति " गौतमेन गोत्रमात्रस्यैव पृथक् निषेधात्।

तत्र गोत्रलक्षणम्।

अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यं साक्षात्परम्पराजातं यत्तद्गो-त्रमुच्यते।

तथाच स्मृतिः,

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः।

वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः॥

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते। इति।

गोत्रकारिणो गोत्रप्रवर्त्तका इत्यर्थः। यत्प्रवर्त्तकैतेषां तानि कानि गोत्राणीत्यत आह, एतेषां यान्यपत्यानीति। अत्र गोत्रभू-तमपत्यमनन्तरमपि, न तु पाणिनीयवत् पारिभाषिकं पौत्रप्रभृत्येव।

तथात्वे प्रमाणाभावात्। नच कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति। कृत्रिमपरिभाषायास्तथाविधाया बौधायनाश्वलायनादीनां केषाञ्चिददर्शनात्। सत्त्वे वा पाणिनेरिवापत्याधिकाराभावेन तस्य नियमेनाग्रहणात्। किञ्च व्याकरणेऽप्यपत्याधिकारस्यासत्त्वे लौकिकगोत्रस्यापत्यमात्रस्य ग्रहणमेव युक्तम् । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यैव गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिषु स्थितत्वात्। दृश्यतेऽपि तत्क्वचित्। अत्र गोत्रभूता एव केचित्प्रवरास्ते च ऋष्यार्षेयशब्दवाच्या इति ऋषिभूतं सर्वं तदिति न भ्रमितव्यम् । किं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धमेव । यच्च सूत्रादिषु गोत्रपरिगणनं तदपि प्रसिद्धिमूलकमेव। एतदेवाभिप्रेत्य निबन्धेषु गोत्रम् ऋषिवंशपरम्परेति व्याख्यातम् ।

अत्र केचिदेवं व्याचक्षते । गोत्रशब्दः सम्बन्धिशब्द इति किं केषां गोत्रमिति जिज्ञासायामगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां यान्यपत्यानि तेषां गोत्रमेते सप्त ऋषय इति। एवं च भरद्वाजादिषु शिष्टानां गोत्रव्यवहारोऽप्युपपद्यते भरद्वाजगोत्रा वयं वसिष्ठगोत्रा वयमित्यादि। तन्न। सन्दर्भविरोधात्। न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति विद्वांसो वदन्ति। तेषां च गोत्रत्वे गोत्राण्यष्टसंख्याकानि स्युः। ततश्च

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च।

इति सूत्रविरोधः। कथं तर्हि विश्वामित्रादिषु गोत्रव्यवहारः। आरोपात्। सर्वेषां तेषां गणानां परस्परं विवाहो नास्तीत्यवान्तरऋषिषु गोत्रत्वाविवक्षायां प्रयोजनाभावात्। यत्र तु प्रयोजनमस्ति ऋषिष्वेव गोत्रविवक्षा यथा जमदग्निव्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवलाङ्गिरोगणेषु च केषु चित्। अन्यथा तत्र गोत्रप्रवरसाम्याभावाद्विवाहः प्रसज्येत। तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यमेव गोत्रम् ।

तत्केषामिति जिज्ञासायां केचिदेवमाहुः । पूर्वेषां परेषां चेति । तेषामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यत्वेन चोपस्थितत्वात् । एवं च वत्सगोत्रा वयमित्यादिव्यवहारो बहुव्रीहिणा भविष्यति । वत्सादिषु तु जमदग्निगोत्रा इत्यादिव्यवहारः षष्ठीतत्पुरुषेण । गोत्रशब्दः पुंल्लिङ्गोऽपीति । तदसत् । जमदग्निगोत्रा इत्यत्र गोत्रपदस्य सप्तर्ष्यपत्ये शक्तत्वेन प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षायां सप्तर्षिभिरेव शान्तत्वाज्जमदग्नेस्तत्र प्रतिसम्बन्धित्वेनान्वयायोगात् । गोत्रशब्दे पुंल्लिङ्गस्यानुशासनाभावाच्च । कथं तर्हि जमदग्निगोत्रत्वादिव्यवहारो वत्सादिषु । इदानींतनेष्विव बहुव्रीहिणा भविष्यति । अनादौ हि संसारे जमदग्नेरपि पूर्वपूर्वजमदग्न्यपत्यत्वम् । तथाच जमदग्निर्गोत्रं सप्तर्ष्यपत्यं जनकतया येषामिति व्युत्पत्त्या वत्सादिष्वपि जमदग्निगोत्रसम्बन्धो निर्बाधः । तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यतदपत्यभूतानां परेषामेव गोत्रम् । तथापि जमदग्न्यपत्यव्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवलाङ्गिरोगणेषु च कथं गोत्रव्यवहारः । तेषामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वाभावात् । किञ्च

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमित्युक्ते एक एव अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतम एव तिसृभिः कोटिसंख्याभिः संख्यातानां वक्ष्यमाणानां गोत्राणां मध्ये यावत्संख्याकानां गोत्राणाम् एकद्वित्रिपञ्चसंख्यान्यतमसंख्याकेषु प्रवरेष्वनुवर्त्तते तावतां गोत्राणां तत्समानगोत्रत्वम् । तत्रान्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति पर्युदासः श्रूयते, स कथं स्यात् । तेषु गोत्रसामान्याभावे तद्वार्ग्यस्य समानगोत्रत्वस्य सुतरामप्रसक्तेः । न चायं पर्युदासो जामदग्न्यभृगुगणगौतमभरद्वाजाङ्गिरोगणविषय एव स्यात्, सप्तर्ष्यपत्यत्वेन तेषां गोत्रत्वसम्भवात् । समानगोत्रता चास्ति अन्यगोत्रवदेकमात्रप्रवरानुवृत्त्याऽपि म्रियमाणतया वेति

याख्यम्। एवं हि तत्र प्रक्रियाऽस्ति, त्रिपञ्चार्षेयाणां द्वित्रिप्रवरसाम्ये एव समानगोत्रत्वम्। एवं सति क्वचिद् द्वित्रिप्रवरसाम्याभावेन समानगोत्रत्वाभावे प्रवरसाम्यमेवाविवाहप्रयोजकमङ्गीकर्त्तव्यम् । प्रवराणामपि त्रिपञ्चार्षेयाणां द्वित्रिसंख्यानामेव साम्यं तथा वाच्यं, न त्वितरवदेकमात्रस्यापि ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

इति वचनात् । एवं चापस्तम्बादिसूत्रानुरोधात्केषुचित् त्र्यार्षेयेषु जमदग्निगणेषु पञ्चार्षेयेषु गौतमभरद्वाजगणेषु केषुचित् भृग्वङ्गिरोगणेषु द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात्सगोत्रत्वसप्रवरत्वयोर्द्वयोरप्यभावाद्विवाहप्रसङ्गः । अस्त्विति चेन, न । गौतमानां सर्वेषां भरद्वाजानां सर्वेषां वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा इत्येतेषामविवाह इति बौधायनेन निषिद्धत्वात् । तस्मात्तेषु सगोत्रत्वादेव अविवाहः । स्मृत्यर्थसारादिभिरप्येवमेवोक्तम्। तस्मादन्यत्र भृग्वङ्गिरसादिति पर्युदासो जामदग्न्यगौतमभरद्वाजभृग्वङ्गिरोगणविषय इति पूर्वोक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

अत्राश्वलायनसूत्रवृत्तिकाराः समादधुः । जमदग्निगौतमभरद्वाजानां भृग्वङ्गिरोगणानां पूर्वापरीभूतगोत्रमध्यपाठाद्गोत्रत्वात्तस्माद्व्यादासन्नत्वेन विवेकाग्रहात्तद्भिन्नानामपि तद्गणानां गोत्रत्वभ्रान्तिर्भवति । तथैव च मित्रयुगोत्रा वयं मुद्गलगोत्रा वयमित्येवमादिप्रयोगोऽपि भवति । एवंविधभ्रान्तिरूपां प्रसक्तिमादायायं पर्युदासः । यथा श्राद्धे कुण्डगोलकादीनां प्रतिषेधः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु गोत्रशब्दः प्रवरपरतया व्याख्यातः । युक्ता च प्रवरलक्षणा गोत्रशब्दे । प्रवरभूतानाम् ऋषीणां गोत्रापत्यत्वात् । इष्टा च । यावतोऽनन्तरिताः समानगोत्रास्तावतां स-

कादित्याश्वलायनसूत्रे समानगोत्राः समानप्रवरा इति व्याख्यानात् । युक्तं चैतद्व्याख्यानम् । प्रवराणां पूर्वमुपक्रमेण तत्साम्यस्यैवावगमात् । गोत्रलक्षणस्य त्वन्तेऽभिधास्यमानत्वात् । अग्रे च भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते नचेदित्यादिना समानप्रवरत्वविषयत्वेनैव पर्युदासाभिप्रायप्रकाशनात् । अत्र पक्षे एक एवेसत्र नागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमस्यैव ग्रहणं, किं तु प्रवरऋषिमात्रस्य । व्रियमाणतया वापीत्यभियुक्तगोत्रलक्षणे तु तस्यैवेति गमयितव्यम् । अग्रे चेदं स्पष्टयिष्यते । यत्तु न पर्युदासस्य प्राप्त्यपेक्षा यथा प्रतिषेधस्य । अन्यथा "यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु" इत्यादौ पर्युदासेऽपि विकल्पः प्राप्नोति । तन्निवृत्तये "नार्षेयं वृणीते" "नानुयाजेषु" इत्यादिषु पर्युदासे लक्षणाऽङ्गीकारो न स्यादिति । तन्न मनोरमम् । निषेधे प्रापकस्य निवर्त्तकस्य च वाक्यस्य भेदात् अनुवादार्थं वाक्यान्तरकृता निश्चयरूपा प्राप्तिर्यथाऽपेक्षिता न तथा पर्युदासे इति यद्यपि, तथापि यदीदं विशेषणं न स्यात्तदा प्राप्नुयादिति सम्भावनारूपा प्राप्तिर्वाच्यैव । नच तादृश्यप्यत्र प्राप्तिरस्ति ।

अत्र गोत्राणां समानत्वं क्वचिदेकत्वं क्वचित्सादृश्यम् । तत्राद्यम् एकैकगणान्तःपातिनां गोत्राणाम् । यथा मूलभूतस्य वत्सादेः प्रसिद्धस्य गोत्रस्यैकत्वम् । गणावान्तरऋषीणामपि यत्र गोत्रत्वं तत्रापि तेषां स्वपरम्परां प्रत्येकत्वमप्रतिहतमेव । द्वितीयं तु गोत्ररूपाणामृषीणां भिन्नभिन्नगणनिविष्टानां तन्मूलभूतानामवान्तराणां वा । तदप्यगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमैकऋषेरपत्यत्वरूपयाऽनुवृत्त्या । तदनुवृत्तिज्ञानं च बहुधा प्रवरान्तर्भावादेव । सूत्रादिगतानुक्रमणेषु तु क्वचित्तथाविधपूर्वापरीभूतगोत्रपाठान्तर्भावात् ।

तथाचोक्तं,

व्रियमाणतया वापि सत्तया वाऽनुवर्त्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥ इति ।

तद्गोत्रं तस्य ऋषेरपत्यं कथ्यते इति। तेन रूपेण तेषां गोत्राणां समानत्वमित्यर्थः। सत्तयेति वदता व्रियमाणतयेत्यस्य बौधायनोक्तेतन्मूलभूते एक एव ऋषिरिति लक्षणे प्रवरेष्वित्यस्य चोपलक्षणत्वेन यथाकथञ्चिदेकस्यानुवर्त्तनं सूचितं भवति । उत्पाद्योत्पादकभावः सत्ता । भू सत्तायामिति स्मृतेः । क्वचित्तु स्वतयेति पाठः । तत्रापि यमभिकृत्य ये पठितास्ते तस्य स्वे आत्मीया इत्यक्षरानुसारेण तत्रैव पर्यवस्यति। एतदुक्तं भवति। यथा पारिभाषिकं गोत्रं तथा समानगोत्रत्वमपि । इतरथा तस्यानिर्वचनात् ।

तथाहि । यदि समानं गोत्रं येषामिति व्युत्पत्तिस्तदा येषु गोत्रभूतस्य वत्सादेरनुवृत्तिस्तेषामेव वात्स्यमार्कण्डेयादीनां स्वे स्वे गणे प्रत्येकमन्योन्यं वा सगोत्रता स्याद् न तु परस्परं वत्सविदयोः । नच क्वचिदेकगोत्रत्वं क्वचित्सदृशगोत्रत्वं समानगोत्रत्वमित्यननुगम इति वाच्यम् । अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यरूपऋषिगोत्रकत्वस्यानुगतत्वात् ।

ननु सूतकादावेकगोत्रत्वेनैव शिष्टानां समानगोत्रत्वव्यवहारादत्रापि तदेवास्तु । नचैवं भिन्नभिन्नगणनिविष्टानामेकगोत्राभावेन समानगोत्रत्वाभावात्परस्परं विवाहः प्रसज्येत । एकैकगणनिविष्टानामपि सप्तर्ष्यपत्यभिन्नभृग्वङ्गिरोगणानां गणप्रवर्त्तकस्य ऋषेरगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यबाह्यत्वेन गोत्रत्वाभावात्सगोत्रत्वाभावेऽपि समानप्रवरत्वादेव परस्परं यथाऽविवाहस्तथाऽत्रापि भविष्यति ।

अत्र वदन्ति। यत्र न गोत्रैक्यं न वा प्रवरैक्यं तथाविधान्यपि कानिचिद् गोत्राणि सन्ति । यथा भरद्वाजगणेषु केषुचिच्च विश्वामित्रगणेषु, नच तत्र विवाहः, तदर्थं सदृशगोत्रत्वमपि समा-

नगोत्रत्वं वाच्यम्। अन्यथा तत्र विवाहः स्यात् । नच तत्र समानप्रवरत्वादेव न भविष्यति, यतः सप्तर्षेर्विश्वामित्रस्य सर्वेषु विश्वामित्रगणेषु भरद्वाजस्य च कपिव्यतिरिक्तभरद्वाजगणेषु च व्रियमाणतया ऽयादिप्रवरसंख्यापूरकतया च प्रवरत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमिति समानगोत्रत्वलक्षणं बौधायनेन कृतम् । तच्चागस्त्याष्टमसप्तर्षीनधिकृत्य । तत्प्रयोजनं च अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यनुवृत्तिरत्र यथा स्यादिति समानगोत्रलक्षणस्यैतद्घटितत्वेनाभिधानात्समानप्रवरलक्षणेऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिभिन्नतदपत्यरूपऋषेरेव व्रियमाणत्वेनानुवृत्तिरवगम्यते । तथाचाविवाहहेतुत्वेन ऋषिभिर्निर्बन्धुभिर्वा गोत्रेण सङ्कीर्णमसङ्कीर्णं वा समानप्रवरत्वं तत्रैवोच्यते यत्रैकादिसंख्यस्यागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यतिरिक्तऋषेरेव व्रियमाणत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । एतदभिप्रायेणैव यद्यपि विश्वामित्रगणमध्ये सर्वत्र विश्वामित्रानुवृत्तिरस्ति तथापि तेष्वेव केषु चिद्गणेषु आश्वलायनसूत्रे माधुच्छन्दसप्रवरानुवृत्तिदर्शनात्कचिदेव प्रवरैक्यमविवाहकारणत्वेन स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । ननु महर्षेर्यत्र सत्तयैवानुवृत्तिस्तत्र तस्य न प्रवरत्वमिति स्वापत्यभूतेषु तस्याविवाहप्रयोजकता गोत्रनिमित्तैव, यत्र पुनर्व्रियमाणत्वं तत्र प्रवरनिमित्तैवेति चेत् । नैवम् । यद्यपि महर्षेस्तत्र प्रवरत्वं नास्ति तथापि तदपत्यानामवान्तरऋषीणां व्रियमाणत्वेन प्रवरत्वाङ्गीकारात् तत्र तदभेदादेवाविवाहस्य निष्पत्तेस्तत्स्थले सगोत्रताया अविवाहनिमित्ततैव न स्यात् । न च महर्षेः सत्तयाऽनुवृत्तावपि न व्रियमाणैक्यमित्येवंविधो विषयः कश्चिदस्ति । किञ्च महर्षेः सत्तामात्रानुवृत्त्या सगोत्रत्वे उच्यमाने भिन्नगणान्तःपातिभिस्तस्य

विवाहः प्रसज्येत । तस्य सत्तयाऽपि तत्रानुवृत्त्यभावेन गोत्रत्वाभावात् । अतः सदृशगोत्रत्वं सगोत्रत्वमवश्यं वाच्यमेव । तदयं निर्गलितोऽर्थः । यत्र महर्षिर्व्रियमाणस्तत्र तस्य वरणेनानुवृत्त्या प्रवरत्वात्प्रवरसंख्यापूरकत्वाच्च स्वापत्यभूतेषु ऋषिषु झटिति साम्यस्योपस्थितत्वादविवाहनिमित्तं सगोत्रत्वमेव, सप्तर्षिभिन्नस्य वरणानुवृत्तौ सप्रवरत्वमपीति ।

एवं गोत्रस्वरूपं समानगोत्रत्वं च निरूपितम् । इदानीं प्रवरस्वरूपं तत्समानत्वं च निरूप्यते ।

तत्र प्रवरान्व्याख्यास्यामः, समानप्रवराः, त्र्यार्षेयः प्रवरः, पञ्चार्षेयः प्रवर इत्यादिषु प्रवरशब्दः प्रव्रियतइति कर्मव्युत्पन्नः । प्रवरणं प्रवर इति भावव्युत्पन्न इति भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति तद्धितप्रत्ययान्तप्रयोगेणाग्नेः प्रकर्षेण वरणानि । प्रार्थनापर्यायः प्रवरशब्दो भावव्युत्पन्न इति प्रवरमञ्जरीकारः । ननु गोत्रत्वेन परिगणिताः केचिदृषय एव गोत्रसम्बन्धिनः पितृपुत्रपौत्रक्रमेणावस्थिताः प्रवरास्तथैव दर्शपूर्णमासाङ्गभूतहोत्रध्वर्य्वादिवरणविधानाल्लिङ्गादवसीयते ।

तथा मत्स्यपुराणेऽपि,

भृगुः पुलोम्नश्च सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ।
यस्यामस्मात्ततोऽपत्यभूता द्वादशदेवताः ॥
पौलोम्यजनयद्विप्रान् देवानां तु कनीयसः ।
च्यवनं तु महाभागमप्नवानं तथाऽप्यसौ ॥
आप्नवानात्मजश्चैव जमदग्निस्तदात्मजः ।
इति तदपत्यभूता ऋषय इत्युक्तम् ।

तद्गोत्रप्रवरान्वक्ष्ये इत्युपक्रम्य च्यवनादीनुक्त्वा इत्येते प्रव-

रा मता इत्युपसंहृतम् ।

तथा विष्णुपुराणेऽपि, पुरुवंशानुकीर्त्तने दुष्यन्ताच्चक्रवर्ती भरतो नाम बभूवेत्युपक्रम्य यन्नामानो यत्क्रमका यावन्तश्च भरद्वाजानां प्रवरर्षयः प्रवरसमाम्ना येश्रुतास्तन्नामानस्तत्क्रमकास्तावन्तश्च पराशरेणोपदिष्टा वंशानुपूर्व्या । तत्र प्रथमोऽङ्गिरास्ततो बृहस्पतिः ततो भरद्वाजस्ततः आमहव्यस्ततः उरुक्षयस्ततः कपिरुत्पन्न इति । तस्माद् गोत्रीभूतानामेव वंश्याः केचिदृषयः प्रवराः कर्मकरणव्युत्पत्त्या उक्ता इति चेत् । सत्यमुक्ताः, परं तु विशेषणविधया न विशेष्यतया । तथाहि, होत्रा पूर्वमग्ने महां असि ब्राह्मण भारतेत्युक्त्वा यजमानार्षेयवरणं भार्गवच्यावनादिशब्दैर्नामाहितं क्रियते । पश्चाद्देवेद्धो मन्विद्ध इत्यादीनि निवित्पदानि प्रयुज्यन्ते । तत्र चाग्निरेव पूर्वोत्तरपदैः प्रकाश्यते । तन्मध्यपतितैर्भार्गवादिपदैरपि सम्बुद्ध्यन्तैरग्निरेवावश्यं वक्तव्यः पूर्वोत्तरपदान्वयार्थम् । कथमित्यपेक्षायां भार्गवादिना यजमानेनोत्पादितत्वात्तत्सादृश्याद्वोपचारात्तैः पदैः सम्बोध्यते । तस्य चैतत्प्रयोजनं, यथा देवानुद्दिश्य भार्गवादिभिस्त्वयि प्रक्षिप्तं हविस्त्वया हव्यवाहनाम्ना देवानामुह्यते, स्वीक्रियते च तद्देवैः, तथा तदपत्यभूतेन भोज्यात्मेन तत्र चोत्पादकत्वेन मातृपितृरूपेणात एव त्वयि प्रक्षेपयोग्येनानेनापि यजमानेन प्रक्षिप्तं त्वयि हविस्त्वया देवेभ्यो वोढव्यं तैश्चाङ्गीकर्त्तव्यमित्येवं होत्रा हवनीयोऽग्निः प्रार्थ्यते प्रार्थ्यते । एवमध्वर्युप्रवरेऽपि स एवाहवनीयोऽग्निः प्रार्थ्यते । एवं चात्राग्निरेव प्रार्थनारूपवरणविशेष्यः ऋषयस्तु तत्र विशेषणभूता एव ।

अध्वर्युप्रवरमन्त्रश्चाग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत् इत्येतदनन्तरं यथायोग्यं प्रवरानुक्त्वा ब्रह्मण्वदाच वक्षत् ब्राह्मणः अस्य यज्ञस्य प्राविताऽर इत्युक्त्वा यथायोग्यमनुक-

शर्मा मानुष इति ।

अस्यार्थः । भो अस्य यज्ञस्य प्रावितारो ब्रह्मप्रभृतयो ब्राह्मणा यथा अग्निर्देवसंबन्धी होता चिकितमनुभरतानामेतद्यजमानपूर्वजानां जमदग्न्यादीनां ब्रह्मणश्च देवताः यजमानाश्चाधिकारिणो विद्वान्देवानिन्द्रादीन् यक्षच्च तथाऽमुकशर्माऽयं मानुषोऽपि होता तदपत्यत्वेन तत्सदृशस्य यजमानस्यापि यज्ञे देवहोत्रग्न्यधिष्ठानबलेनैव विद्वान्यजतु आवहतु चेति मानुषहोत्रधिष्ठितो गिरेवानेन प्रकारेण प्रार्थ्यते । अत एवावाहनमन्त्रे होताऽग्नेरेवावाहने सत्कारं करोति । तथाचात्राप्यग्नेरेव प्राधान्येन वरणम् ।

नन्वेवं बहुसूत्रविरोधः प्रसज्यते । तथाहि । इत एवोर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाञ्चो होता वृणीत इति आपस्तम्बः। अथातोऽत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाञ्चो होतेत्येष एवोभयोः सर्वत्रादेश इति बौधायनोक्तेः । अस्यार्थः । पुत्रः पिता पितामहः प्रपितामह इत्युत्पाद्योत्पादकतयाऽवस्थितेषु प्रवरसङ्कीर्त्तनमियन्त एव कीर्त्तनीया इति नियमाय तत्र क्रमविशेष उच्यते इतः प्रत्यक्षाद्यजमानादूर्ध्वानारोहेणावस्थितान् जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्येवमध्वर्युर्वृणीते होता तु अदसो विप्रकृष्टार्थत्वादमुतो यजमानविप्रकृष्टाद् भृग्वादितः प्रभृति अर्वाञ्चोऽवरोहेण भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येव वृणीतइति । तत्रापि होता तद्धितवदामन्त्रितवच्चेति कातीयसूत्रात्तद्धितान्तसम्बुद्ध्यन्तेन होतुर्वरणम्। अध्वर्योस्तु वत्यन्तेनेति । नचौर्ववदित्यादिर्वतुपो निर्देशः । तथात्वे जमदग्निवदित्यादाविकारान्ते व्रीहिमदितिवद्वादेशो न स्यात् ।मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधादेव“मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य” इति वादेशस्य विधानात् । एवं भृगुवदित्यादावपि । अत्र सर्वत्र मन्त्रदृशामेव एकद्वित्रिपञ्चसंख्यानामृषीणां वरणकर्मता

प्रतीय॰ ' र्गं द्वितीयानिर्दिष्टत्वात् । नाग्नेराहवनीयस्य । अग्निर्दे-
वो ' , होता देवान्यक्षदित्यत्रापि होतुरेव वरणकर्मता प्रतीयते
नाग्नेः । किञ्च यद्यपि प्रवरपदानां पूर्वोत्तरपदैकवाक्यतया स्व-
सामर्थ्येन चाग्न्यभिधायित्वं प्रतीयते तथापि यजमानस्यार्षेयान्वृ-
णीते इत्युक्त्वा मन्त्रकृतो वृणीते यस्य यावन्तः स्युरिति श्रुतौ
स्वार्थे तद्धितमङ्गीकृत्य गोत्रभूतऋषेरिमे आर्षेया इति व्युत्पत्त्या
समुष्यपत्यत्वेन वा ऋषीणामेव वरणकर्मत्वं श्रुतितः प्रतीयते । त-
दनुरोधेन प्रवरपदानामपि तत्परत्वमेव कथञ्चित्कल्प्यमिति चेत् ।

अत्र प्रवरमञ्जरीकारः। सर्वैः सूत्रकारैर्वृणीतइत्युक्त्वा केन
प्रकारेणेति प्रकारचिन्तायामग्निप्रकाशकमन्त्रमध्ये तद्धितवत्प्रत्य-
यान्ततया तत्प्रकार उक्तः । नच तत्र ऋषीणां प्रवरकर्मत्वं प्रा-
धान्येनावगम्यते किं तु गुणभावेन । अपत्यत्वसादृश्यनिरूपकत्वा-
त्, पूर्वोत्तरपदैकवाक्यत्वस्यावश्यम्भावाच्च । अग्निप्रकाशनार्थता-
भिधेनाभिमन्त्रलिङ्गात्प्रवराविधायकब्राह्मणेभ्यश्चायमर्थोऽवगम्यते । त-
त्राग्निं दूतं वृणीमहे वृणीध्वं हव्यवाहनमित्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गैरा-
हवनीयस्याग्नेर्वरणकर्मत्वमुच्यते । द्वितीयानिर्देशात् । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः प्रवराभिधिपरं तैत्तिरीयब्राह्मणं " वृणीध्वं हव्यवाह-
म् " इत्यस्यैतमेवार्थमाह । त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणां तएतर्ह्याशंमन्ते मां वरिष्य-
न्ते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते आ-
र्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्याइति। अत्राप्याहवनीयाग्निरेव
वरणकर्म। देवानां यो हव्यवाहनस्तमार्षेयमिति द्वितीयानिर्देशात् ।
वाजसनेयिब्राह्मणमप्येतमर्थमाह । अथार्षेयं वृणीते ऋषिभ्यश्चैवे-
नमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । अ-
स्यार्थो मञ्जर्यामुक्तः । आर्षेयमृष्यपत्यमाहवनीयमग्निं यजमानेनो-

त्यादित्वस्याग्रजमानस्य च ऋषिसन्तानत्वार्थं वृणीते । किमर्थमि-त्याशङ्क्य प्रयोजनम् । ऋषिभ्यश्चैवैनं यजमानं देवेभ्यश्च निवे-दयत्ययं महावीर्यो ब्राह्मणो यज्ञं प्रापदिति । यस्मादेवं सप्रयोजनः प्रवरस्तस्मादार्षेयं प्रवृणीतइति । तस्मात्तदविरोधाय सूत्रकार-वचनानि किंचिदध्याहृत्य व्याख्येयानि ।

तथाहि । इतो यजमानादूर्ध्वान् यजमानस्यार्षेयान् सङ्कीर्त्य यजमानद्वारा तदपत्यत्वादेव तत्साहश्येन हे अग्ने त्वं भृगुवदसी-ति वृणीते । तथा अमुतोऽर्वाञ्चो होतेत्यत्रापि तानेव सङ्कीर्त्य यजमानद्वारा तदपत्यत्वादाहवनीयमेव योग्यत्वाद् वृणीते प्रार्थयते । भार्गव भृगोरपत्य देवेभ्यो हव्यं वहेति। ननु "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुप-तिष्ठत"इत्यनेन "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे" इत्येषा ऋगैन्द्री गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ता । तत्रेन्द्रपदेन गौण्या वृत्त्या गार्हपत्यप्रकाशनं क्रियते । नच मन्त्रे यथा वृत्त्यन्तरं कल्प्यते तथा गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेर्लक्षणयाऽधिकरणपरत्वेन गार्हपत्यस-मीपे इन्द्रमुपतिष्ठते इति किं न स्यादिति वाच्यम् । मन्त्रब्राह्मणयो-र्विरोधे मन्त्रएव ब्राह्मणप्रापितार्थप्रकाशके तदधीनप्रामाण्ये च वृत्त्यन्तरं कल्पनीयं न ब्राह्मणे इति ऐन्द्र्यधिकरणे सिद्धान्तितम् ।

तदाहुराचार्याः,

गौणत्वं नाम यत्र स्यान्मन्त्रब्राह्मणयोः क्वचित् ।

तत्रानुवादरूपत्वान्मन्त्राणां गौणतेष्यते ॥ इति । तन्न्यायेन विध्यनुरोधान्मन्त्रस्यैवान्यथात्वमुचितं न तु मन्त्रानुरोधेन विधि-वाक्यस्येति चेत् । सत्यमेतत्,तथापि भार्गवादिपदानां तद्धितप्र-त्ययान्तानामग्निप्रकाशकमन्त्रमध्यपतितानामृषिप्रधानत्वं न कथ-ञ्चित्सम्भवतीति

आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम् ।

इति न्यायेन विधेरेवान्यथात्वमाश्रयणीयम् । एतदेवाभिप्रेत्य प्रवराणामाहवनीयसंस्कारत्वं, प्रवरावृत्तिकारणत्वे यजमानानां प्रतिगोत्रं प्रवरा आवर्त्तेरन् । कुतः, आवापधर्मित्वात् । उत्पन्ने इत्यावापा आहवनीयाः, अग्निं समावपेयुरिति वचनात् । अथवा उत्पन्ने हवींषि येष्विज्यन्तेऽवापाः आहवनीयाः । तेषामाहवनीयानामावापानां प्रवरान्प्रति धर्मित्वात् । तेषां चाहवनीयधर्माणां प्रवराणां प्रतिप्रधानमावृत्तिर्युक्ता । प्रधानवशवर्त्तित्वादङ्गानाम् । अथवा माऽस्त्वध्याहारः। प्रार्थनात्मकवरणं प्रति ऋषीणामग्निविशेषणत्वेनानीप्सितकर्मत्वम् । एवं च ऋषिपरप्रवरपदप्रयोगोऽप्युपपन्न इत्यग्नेरेवेप्सितकर्मत्वम्। ऊर्ध्वमासीनं होतारमित्यत्रापि होतृशब्देनाग्निरेवाभिप्रेतो न ऋत्विग्विशेषः। अग्निर्देवो होतेत्यादिषु होतृशब्दस्याग्निपरत्वं ब्राह्मणेन विवृतम्। तस्मादग्नेरेव प्रार्थनं सङ्कीर्त्तनं कथंचिद्दृषिसंबन्धेन प्रवरा इति कर्तृभेदेन तत्रैव क्रमविशेषे नियमः, इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाञ्चो होतेति। शब्दप्रयोगप्रकारनियमोऽपि जमदग्निवद्भार्गववदित्यादिः भार्गवच्यावनेत्यादिः । नन्वेतावता प्रबन्धेन यत्राहवनीयोऽस्ति दर्शपूर्णमासादौ तदङ्गभूतएव वरणे तद्धितान्तत्वेन वत्यन्तत्वेन च होत्रध्वर्य्वोः प्रवरोच्चारणं नियतं स्यात्, न कन्यादानऋत्विग्वरणादौ । तत्राहवनीयाभावात् । शिष्टास्तु होतृवदेव सङ्कीर्त्तयन्ति, तत्कथमुपपद्यतइति चेत् । अत्र केचित्। द्वितीयाध्यायारम्भे बौधायनेन अथात उद्देश इत्युक्त्वा अत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतो ऽर्वाञ्चो होतेति दर्शपूर्णमासयोर्वरणे क्रमविशेषमुक्त्वा"एष एव सर्वत्रोद्देश"इति सूत्रमुक्तम् । तद्यत्र प्रवरसंकीर्त्तनं विहितं क्रमविशेषश्च नोक्तः कन्यादानऋत्विग्वरणादौ तत्रापेक्षितत्वात्स विधिः प्रवर्त्तत इत्युन्नीयते । तत्रापि होतृक्रमं विधत्तेऽनन्तरं, नाध्वर्युक्रमं व्यवहितम् । तथाचाहवनीयाभावेऽपि भा-

र्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येतिपञ्चप्रवरः पञ्चप्रवराय कन्यां सं प्रददे इत्यादौ पञ्च प्रवरा यस्येति बहुव्रीहिणा पञ्चप्रवरतया कीर्त्तनीयाह्वनीययोग्यत्वात्तत्सम्बन्धी तद्वान्वरादिरभिधीयतइति होतृप्रत्ययसिद्धिः। प्रवरमञ्जर्यां त्विदं सूत्रमेवं व्याख्यातम्। एष एव क्रमविशेषो होतुरध्वर्योश्चाध्यायपरिसमाप्तेः सर्वत्रोपदेष्टव्य इति। अत्र केचित्। पूर्वमत ऊर्ध्वानिति सामान्येनोपदेशात्प्रत्य-ध्यायं चाग्रे भृगूणामादितो व्याख्यास्याम इत्याद्युपक्रम्य मार्के-या माण्डव्या इत्यादिना तत्तत्संख्याकं गणमुक्त्वा इत्येते विदाः तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति। भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति होता विदवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युरित्येवंजा-तीयकसन्दर्भवद्भिः सूत्रकाण्डशेषैर्विशेषतोऽपि क्रमविशेषविशिष्ट-प्रवरवरणस्योपदेक्ष्यमाणत्वादेष एव सर्वत्रोद्देश इत्यस्यानुवाद-मात्रतया प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावादानर्थक्यापत्तेः। तस्मात्सुष्ठूक्तं यत्र यत्र प्रवरकीर्त्तनं स्मृतितः प्राप्तं तत्र तत्र होतृप्रत्ययतासिद्ध्यै प्रवृत्तमिदं सूत्रम्। परिभाषारूपत्वाच्च न प्रकरणेन नियम्य-ते। यथा,

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रा मन्त्रेण गृह्यते।

इति श्राद्धप्रकरणाधीतमपीति।

ते च प्रवरा द्विविधाः, समाना असमानाश्च। तत्र समानत्वं नामैकद्व्यादिसंख्यैकऋषिसम्बन्धित्वम्। यथा सावर्णिजीवन्तिजाबा-ल्यैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डूकमाण्डूकेमाण्डव्यप्राचीनयोग्यमार्कण्डे-यादिगोत्रभेदानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्यानाम्। असमाना-स्तु नामसंख्याक्रमाणामन्यतमेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा भिन्नाः। तत्राप्यगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमैकऋषिसम्बन्धादेव यथा गोत्राणां समानत्वं न तथा प्रवराणां, किं तु तदन्यैकऋषिसम्बन्धादपि।

णश्च जामदग्न्यभिन्नभृगुगणेषु केवलाङ्गिरोगणेषु च समानप्रवरत्वं भवति, तेषामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यबाह्यत्वात् । इदं चैतेष्वेकमन्त्रमात्रसाम्ये न प्रवरसाम्यं, किं त्वेकगणस्थेषु सर्वप्रवरसाम्यादेव । भिन्नभिन्नगणस्थेषु तु पञ्चप्रवरेषु प्रवरत्रयसाम्येन, त्रिप्रवरेषु प्रवरद्वयसाम्येन । अत एव ये सप्तर्ष्यपत्यबाह्या वीतहव्यशुनकमित्रयुवैन्यहरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्गलविष्णुवृद्धास्तद्विषयं सूत्रद्वयं बौधायनेनोक्तम् । भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्समानार्षेया बहवः स्युरिति, त्र्यार्षेयसन्निपातेऽविवाहस्त्र्यार्षेयाणाम्, त्र्यार्षेयसन्निपातेऽविवाहः पञ्चार्षेयाणामिति । तत्राद्यं सूत्रं मञ्जरीकृता द्वेधा व्याख्यातम् । एकं तावत् एतेषु परिगणितेषु गोत्रेषु भृगवोऽङ्गिरसश्च जमदग्निगौतमभरद्वाजव्यतिरिक्ता वीतहव्यशुनकमित्रयुवैन्यहरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्गलविष्णुवृद्धादयो भृगुत्वेनाङ्गिरसत्वेन चाभिन्ना अपि सन्तो भिन्नविवाहं कुर्वते । भिन्नवाद्विवाहो भिन्नविवाहः भिन्नश्चासौ विवाहश्चेति वा भिन्नविवाहः । यथाऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिगोत्राः परस्परं भिन्नगोत्रीयाः स्वसमानगोत्रमेव हित्वा भिन्नगोत्रैः सह विवाहं कुर्वते एवं भृग्वङ्गिरसोऽपीत्यर्थः। अपरः प्रकारः अभिन्नमिति छेदः । भृगवो भृगुत्वेनाभिन्ना अपि स्वंस्वकुलमन्त्यक्का गणान्तरीयैर्भृगुभिरेवाभिन्नविवाहं कुर्वते । अभिन्नानां विवाहोऽभिन्नविवाहः । एवमाङ्गिरसोऽपि । तत्र भृग्वङ्गिरसोः सप्तर्षिबाह्यत्वेन तत्पक्षीयाणां गोत्रत्वाभावेन समानगोत्रत्वाभावान्मिथो विवाहे नास्ति दोषः । असमानप्रवरत्वादसमानगोत्रत्वाच्च । अस्यापवादः, न चेत्समानार्षेया बहवः स्युरिति । विदार्ष्टिषेणानां पञ्चानाम् ऋषित्रयसाम्यं समानर्षिबहुत्वम् । त्र्यार्षेयाणां हरितकुत्सानामृषिद्वयसाम्यं समानर्षिबहुत्वम् । तदुभयं येषां नास्ति भृग्वङ्गिरसां ते परस्परं विवाहं कुर्वते कुर्युरि-

अर्थः । मङ्क्षेऽप्युक्तम्,

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

इदं च जमदग्निगौतमभरद्वाजरूपेष्वपि भृग्वङ्गिरोगणेषु समानप्रवरत्वे समानम् । अत एव तेष्वविवाहप्रयोजकत्वेन समानप्रवरत्वमेतद्विशेषसहितमेव प्रवरमञ्जरीकृता अभिहितमिति तत्रैवायं विशेषो यद्यपि वक्तुं युक्तः तथापि नेष्वेकमात्रप्रवरसाम्येऽपि सर्वेषामसाम्येऽपि वा सगोत्रत्वादेवेतरगोत्रवदविवाहसम्भवात्रैतस्य विधानस्य तत्र व्यतिरेकतः किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तद्भिन्नभृग्वङ्गिरोगणविषयतया व्याख्यातम् । यत्र विशेषविधिर्नास्ति तत्रैकप्रवरसाम्येऽपि समानप्रवरत्वं, यथा भृग्वङ्गिरोगणभिन्नेषु । शेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति वचनात् । एवं च केवलभृग्वङ्गिरसां गोत्रत्वाभावादसङ्कीर्णः प्रवरसाम्यादेवाविवाहः ।

नन्वेतेषां गोत्रत्वाभावे हरितमुद्गलादीनां सकलार्यावर्तवर्त्तिशिष्टाहतात्रिगीतगोत्रत्वस्मृतिः कथमपलपितुं शक्या कथं वा गोत्रस्य प्रवरोपपत्तिः । द्वयोर्मुद्गलयोर्हरितयोरेव वा विवाहे सगोत्रविवाहनिमित्तं प्रायश्चित्तं च कथं स्यात् । कन्यादाने च हरितमुद्गलादीनां वरत्वे हरितगोत्रायेत्याद्यभिलापः शिष्टैश्च कथंकारं क्रियतेति चेत् ।

यदि बहुतरशिष्टानां निबन्धकृतां वाऽत्राभिनिवेशस्तदैवमुपपाद्यम् ।

तथाहि । सत्याषाढसूत्रे परिभाषायां प्रवरान्व्याख्यास्याम इत्युक्त्वा तैर्गोत्राणीति वचनादिति स्वरूपतः समानतया च गोत्रज्ञाने प्रवराणां हेतुत्वोक्त्या प्रवरत्वमेव गोत्रलक्षणमुक्तं भवति ततश्च यमेवैकमधिकृत्य प्रवराम्नानं सोऽधिकृतो गोत्रम् । तस्यैव चा

धिकृतस्य येषु स्वस्वगणान्तर्गतेषु अनुवृत्त्याख्यं साम्यं ते सगोत्रा इत्युक्तं भवति। तथाच हरितादिषु गोत्रव्यवहारः समञ्जसो भवति। अतोऽन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति पर्युदासोऽप्युपपन्न इत्याहुः।

अन्ये त्वाहुः। यदुक्तं प्रवरत्वं गोत्रत्वं, यच्च तत्रोपपादकमुक्तं, तत्सर्वं स्मृतिचन्द्रिकास्मृत्यर्थसाराश्वलायनापस्तम्बकात्यायनादिसूत्रभाष्यादिसर्वप्रामाणिकनिबन्धादर्शनाद्बौधायनोक्तलक्षणविरोधादुपेक्षणीयमेव। सत्याषाढवचनं तु क्वापि निबन्धे अदर्शनादनाकरमेव। साकरत्वेऽपि बौधायनोक्तगोत्रलक्षणाविरोधाय एक ए। ऋषिपर्यावादित्येतद्वचनसमानार्थतया सूत्रं व्याख्येयम्। तैः प्रवरैः समानैर्गोत्राणि समानानि अविवाहकारकाणि। अवश्यं चैवमेव सूत्रं व्याख्येयम्। कथमन्यथाऽगस्त्याष्टमानामित्यं गोत्रमित्याग्निमसत्याषाढोक्तिविरोधः परिह्रियेत। अननुष्ठानात्मकत्वेन च लक्षणविकल्पायोगात्। तथैव तद्विवरणे व्याख्यातं च, प्रवरैः गोत्राणां गणव्यवस्था समानता चेति। तेषां गोत्रत्वाभावेऽप्यन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति पर्युदासोऽप्युपपादित एव। तथा गोत्रव्यवहारोऽपि। यत्तु भ्रान्तिप्रसक्त्या पर्युदासोऽयं न घटते। जमदग्निर्भरद्वाज इत्यादिपूर्वग्रन्थेन सप्तर्ष्यपत्यमेव गोत्रमित्यवधारिते पुनरुत्तरग्रन्थे भ्रान्त्युत्पादके प्रमाणाभावात्। न हि लोकान्वेष्यं गोत्रत्वं येन भ्रान्त्युत्पत्तिः स्यादिति। तदेतदनवधाननिबन्धनम्। यद्यपि लोकान्वेष्यं न गोत्रं किं तु सप्तर्ष्यपत्यमेव तथापि वस्तुतो गोत्ररूपाणां भृग्वङ्गिरोगणानां गोत्रसंदर्शन पाठात्तत्त्वादृश्यमेवात्र भ्रान्त्युत्पादकमस्तीति न प्रमाणाभावः। अत्र पक्षे दृष्टान्तासङ्गतिः।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मण इति शास्त्रीयलक्षणात्कुण्डगोलके ब्राह्मणप्रसक्तेर्निषेध उपपन्नः। नचास्मादेवास्वरसात्समान-

प्रवरत्वमिति पक्षान्तरम्। सर्वत्र ह्यन्यथाऽनुपपत्तिप्रसूता लक्षणा। अत्र चोक्तरीत्योपपत्तौ सत्यां किमर्थं लक्षणास्वीकारः। तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणेत्याश्रयणेऽपि दृष्टान्तवैषम्यम्। यावन्तोऽनन्तरिताः समानगोत्रास्तावतां सकृदिति आश्वलायनसूत्रे आर्षेयाणि गृहपतेः प्रवरित्वा ब्रह्मादीनां मुख्यानामेवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति ग्रन्थेन वरणं क्रमेणोक्त्वा वरणे पक्षान्तरं तन्त्रमुक्तं यावन्तोऽनन्तर्हिता इत्यादिना ग्रन्थेन। वरणं तु प्रवराणामेवातः समानप्रवरेषु तन्त्रमुपपद्यतइति कृत्वा लक्षणा युक्ता। केवलभृग्वङ्गिरोगणेषु गोत्रताऽनाश्रयणेन प्रयाजाप्रीसूक्तव्यवस्था न स्यात्। कुतः, आश्वलायनेन सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिमतमुपन्यस्य कथं ह्याप्रीसूक्तानि भवेयुरित्यादिना तत्रानुपपत्तिं प्रतिसन्धाय नानागोत्राः स्युरिति शौनकमतमुपन्यस्तम्। अतश्चैवं गम्यते,गोत्रप्रयुक्ता प्रयाजादिव्यवस्था भृग्वङ्गिरसादौ तु गोत्राभावादित्याद्यनुष्ठानवैकल्यं प्रसज्येतेत्याहुः। यदि तत्रापि गोत्रशब्दस्य प्रवरपरत्वं सप्रमाणकं तदा न चाशङ्का नचोत्तरम्। कपीनां भरद्वाजगर्गादिभिः सहाविवाहे सगोत्रत्वमेवासङ्कीर्णं प्रयोजकं न प्रवरसाम्यम्। कपीनां हि प्रवरा आङ्गिरसामहीरुक्षय्येति भरद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति। गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति आङ्गिरसगार्ग्यसैन्येति वा। ऋक्षाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति। एवं शौङ्गशैशिरप्रभृतीनां द्व्यामुष्यायणानामपि प्रवरा उदाहर्त्तव्याः। यद्यपि कपिप्रवरेष्वङ्गिराः समानो नेतरप्रवरस्तथाऽप्यङ्गिरोगणस्थत्वाभैकमात्रप्रवरसाम्येनाविवाहप्रयोजकं सप्रवरत्वं भवति। नन्वगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमानुप्रवेशेन सगोत्रत्वं पूर्वमभिहितं तत्र कपिप्रवरेषु भारद्वाजस्य वरणाभावो ध्रियमाणतया भारद्वाजस्यानुप्रवेशाभावात्कथं कपीनां भारद्वाजग-

र्यादिभिः सगोत्रत्वम् । न च ध्रियमाणतयाऽनुप्रवेशाभावेऽपि सत्तयाऽनुप्रवेशस्य सत्त्वात्तत्स्यात् । सत्तयाऽनुप्रवेशस्याविवाहाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात् ।

अत्रेरेव परं वंशं तव वक्ष्यामि भारत ।
अत्रेः सोमः सुतः श्रीमान् तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥
विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।
तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥

इति मत्स्यपुराणे विश्वामित्रस्यात्रिवंश्यत्वाभिधानाद्विश्वामित्रप्रवरेष्वत्रेः सत्तयाऽनुवृत्तेर्विश्वामित्राणामत्रिभिरप्यविवाहः स्यात् । किञ्च । भरद्वाजस्य पुत्रो भवमन्युस्तस्य महावीर्यनरगर्भाद्याः पुत्राः । तत्र महावीर्यादुरुक्षयः उरुक्षयात्कपिप्रभृतयः । तथा नरात्सङ्कृतिः सङ्कृतेर्गुरुवीतिरन्तिदेवप्रभृतयः । तथा गर्भात्सिनिः सिनेः सैन्यः सैन्याद्गर्गाद्याः । तत्र यथा भरद्वाजस्य कपिप्रवरेषु सत्तयाऽनुवृत्तिस्तथा सङ्कृतिप्रवरेष्वपि तस्य सत्तासम्भवाद्भारद्वाजानां सङ्कृतिभिरपि विवाहो न स्यात् । अपिच । सत्तयाऽनुवृत्तेरविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यात् । सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्याद्विकल्पस्यैवाभावात् । यदि तु ध्रियमाणतयाऽनुवृत्त्या विकल्पव्यवस्थोच्यते तर्हि तादृश्या एवानुवृत्तेरविवाहनिमित्तत्वं वक्तुमुचितम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारतापत्तेः । अन्यच्च । भरद्वाजादीनामनुवृत्तिर्न सप्तर्षित्वेन प्रमाणाभावात्, किं तु प्रवरत्वेनैव वाच्या । तथाचोक्तम्,

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वमिति ।

तथाच ध्रियमाणतयैव प्रवराणामविवाहनिमित्तत्वं न स-

त्तया । अन्यथा ऽयार्षेयसन्निपाते पञ्चार्षेयाणामविवाहः ञ्यार्षेयसन्निपाते ऽयार्षेयाणामविवाह इति नियमो न स्यात् । सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्यात् । तथाच सगोत्रत्वेऽपि वियमाणतयैवानुवृत्तिरङ्गीकार्येति । अथ यस्मिन्वंशे य उत्पन्नस्तस्य तेन सहाविवाह इति तद्वंशोत्पन्नत्वमेवाविवाहप्रयोजकं तर्हि भरद्वाजवंशोत्पन्नत्वात्मङ्गीनामपि भरद्वाजैर्विवाहो न स्यात् । तथाऽङ्गिरसो बृहस्पतिस्तस्माद्भरद्वाज इति अङ्गिरोवंश्यैर्गौतमादिभिरपि भरद्वाजानां विवाहो न स्यात् । विश्वामित्राणामत्रिभिरपि विवाहो न स्यात् । किमपरमाङ्गिरसानां सर्वेषां भार्गवाणां च सर्वेषां परस्परमविवाहः स्यात् । तस्मात्सत्तयाऽनुवृत्तिरविवाहे न निमित्तमिति ।

अत्र वदन्ति,

भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।
चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः ॥

तथा,

भरद्वाजर्क्षकपयो गर्गा रौक्षायणा द्विजाः ।
पञ्चैते हि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः ॥

तथा,

कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्विजाः ।
नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च न क्वचित् ॥

एवमादीनि स्मृत्यर्थसारकारादीनामतिप्रामाणिकशिष्टपरिगृहीतानां वचनानि कपिभरद्वाजयोर्विवाहनिषेधबोधकानि सन्तीति तयोरेव परस्परमविवाह इति निर्णीयते । सङ्कृत्यादिभिस्तु तथा निषेधाभावाद्भवति । नचास्मादेव निषेधबलात्तयोरविवाहे सिद्धे सत्तयाऽनुवृत्तिकथनमभियुक्तानां व्यर्थं स्यात् । नानेन वाक्येन

निषेधः कपिभरद्वाजत्वेनोच्यते किं तु सगोत्रत्वेन । तस्य च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेशाभावेनासम्भवान्निषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तद्धेतुभूते सगोत्रत्वेऽपि परमशिष्टैर्यथा त्रियमाणतयाऽनुवृत्तिरनपभ्रष्टस्मरणपरम्परामूलककल्पसूत्रानिबद्धैव सगोत्रत्वनिमित्तमङ्गीक्रियते तथा सत्तयाऽनुवृत्तिरपि तादृश्येव तथेति विज्ञायतइति नास्त्यतिप्रङ्गः । अस्ति च भरद्वाजस्य कपिषु तादृशी सा । भरद्वाजानां सर्वेषामविवाह इति बौधायनसूत्रमप्येतदभिप्रायमेव । तत्र सत्तयाऽनुवृत्तिः

स्मृत्यर्थसारे

उक्ता,

जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ।
त्रियमाणतया वापि सत्तया वाऽनुवर्त्तनम् ॥
एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते । इति ।

प्रवरमञ्जरीकारेणापि,

गर्गा अपि भरद्वाजा भारद्वाजानुवर्तिनः ।
पञ्चप्रवरगर्गेभ्यो भिन्नेष्वस्यानुवर्त्तनम् ॥
सत्तयाऽस्त्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् । इति ।

तथाऽनपभ्रष्टस्मरणपरम्परापि । तथाहि । आपस्तम्बेन भरद्वाजद्व्यामुष्यायणशौङ्गशैशिरिऋक्षान् क्रमेणोक्त्वा गर्गात्पूर्वम् अथ कपीनामित्यादिग्रन्थेन भारद्वाजमध्ये कपीनामुक्तत्वात् तथा कात्यायनेन भारद्वाजान् द्विप्रकारान् गर्गानुक्त्वा तत्संलग्नतयैव कपीनामुक्तत्वाद्भरद्वाजापत्यत्वनिर्णयात् । अत्रार्थे पुराणानामप्यविप्रतिपत्तिः । तथैव भगवता मात्स्येन भरद्वाजगर्गौ क्रमेणोक्त्वा गर्गसं-

लग्नतयैव कपिरुक्तः। विष्णुपुराणं त्वत्यन्तमत्रार्थेऽनुकूलम्। अ-ङ्गिरसो बृहस्पतिस्ततो भरद्वाजस्तत आमहय्यस्तत उरुक्षय्यस्ततः कपिरिति वंशानुपूर्व्यास्तत्राभिधानात्। ननु स्मृत्यर्थसारादिषु गर्गादिभिः सह यो विवाहनिषेधः स गर्गान्तर्गतकपिविषयो भविष्यति। तथाहि। इह द्वौ कपी एको गर्गवंशीयः स सर्वात्मना गर्गसादृश्याद्गर्गान्तर्गतत्वात्तैः सह विवाहं नार्हति। अपरः केवलाङ्गिरोमध्यवर्त्ती उरुक्षय्यरूपविलक्षणप्रवरो भिन्नगणः सर्वभरद्वाजादिभिः सह विवाहमर्हति। अत एव

पृषदश्वा मुद्गला विष्णुवृद्धाः
कण्वोऽगस्त्यो हरितः सङ्कृतिः कपिः।
यस्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः
सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च॥

इति वचनेऽपि आदिपदेन चकारेण वा गौतमभरद्वाजानामपि ग्रहणम्। अत एव आश्वलायनसूत्रे भरद्वाजकुले केषां चिद्विवाहाभावमुक्त्वा कैश्चिदिदं वचनं पठ्यते।

एतेषां तु विशेषो ऽयमामहय्याभिधानकैः।
उरुक्षय्यैश्च कपिभिर्विवाहस्त्रिषु इष्यते॥

इति स्वतन्त्रकपीनां भारद्वाजैः सह विवाहः कण्ठरवेणैवोक्त इति चेत् न। गर्गवंशे कपिभूमिगोत्रमस्ति न तु कपिगोत्रमिति न निषेधस्यं तद्विषयत्वम्। अथवा गर्गवंशे एककपिव्यक्तिसत्त्वेऽपि न तन्मात्रेण निषेधस्यान्यथा सिद्धिर्वक्तुं युज्यते। निषेधवाक्येषु तुल्यकक्षयोः कपिभरद्वाजगणयोरेव निषेधप्रतीतेः। यदि च स्वतन्त्रः कपिगणो न स्यात्तदा गर्गवंशीयकपिगोत्रव्यक्तिमात्रेण निषेधस्यान्यथासिद्धिः कल्पयितुमपि शक्येत, न त्वन्यथा। किञ्च गर्गान्तर्गतपरतन्त्रकपेर्गणवाचकगर्गपदेनै-

व भरद्वाजैर्विवाहनिषेधसिद्धेः कपिपदं कथं न व्यर्थं स्यात् । कथंतरां चापस्तम्बादिप्रवरग्रन्थविरोधश्च न स्यात् । तस्मात्पृषदश्वेत्यादिवाक्यद्वयं पूर्वोक्तदोषकलापादनादरणीयमेव । नच बौधायनेन भरद्वाजगणमध्ये तस्यापाठो भरद्वाजत्वाभावसाधकः । ऋक्षेष्वतिप्रसङ्गात् । न हि सर्वे सर्वैर्निबध्यन्ते । नच पूर्वोक्तं श्लोकद्वयमाश्वलायनीयम् । भाष्यकारादिभिरव्याख्यातत्वात् । प्रत्युत तैः कपीनां भरद्वाजत्वस्यैवोक्तत्वात् । गोत्रप्रवरानुक्रमणसमाप्त्यनन्तरमभिधानात् अनन्वितार्थत्वेनासङ्गतेश्च । यच्चोक्तं सत्तया तु प्रवेशस्याविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यादिति । तदपि न । प्रवरेषु सत्तयाऽनुप्रवेशानङ्गीकारात् । तस्मात्कपिषु सत्तया भरद्वाजानुवृत्त्या भरद्वाजगोत्रत्वात्प्रवरभेदसत्त्वेऽप्यसंकीर्णात्सगोत्रत्वादेव तदन्यैर्भरद्वाजैः सहाविवाह इति सिद्धम् ।

तथाच प्रवरमञ्जरीकारः

शिष्टसंमतिमाह,

शुङ्गाङ्गिरोगर्गमध्ये कपयः पठिता अपि ।
आचार्यैरुपवर्षाद्यैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ॥
भरद्वाजगणे यस्मादापस्तम्बोऽपठत्कपीन् ।
पराशरश्चतुर्थेऽशे भरद्वाजान्वये कपीन् ॥
नामसंख्याक्रमेणैव पुराणे वैष्णवेऽवदत् ।
मत्स्यो हरिरिदं मात्स्ये पुराणे स्पष्टमब्रवीत् ॥
मार्गमेनमजानन्तो मूढा मन्वादिभाषितम् ।
भरद्वाजकपीनां तु प्रवदन्ति मिथोऽन्वयम् ॥
निबन्धिनो हि नेच्छन्ति सर्वे नारायणादयः ।
अविगीतसमाचारविरोधोऽपि भवेदिह ॥
गणभेदभ्रमान्मूढा विवाहं कारयन्ति चेत् ।

भरद्वाजत्वगर्गत्वकपित्वैः सहगोत्रताम् ॥
त्रयो मौद्गल्यांश्च संवीक्ष्य गुरुतल्पगमन्वयम् ।
प्रयोक्तृवक्तृकर्त्तारः प्राप्नुवन्त्यन्वये स्फुटम् ॥
गर्गा अपि भरद्वाजा भरद्वाजानुवर्त्तिनः ।
पञ्चार्षवरगर्गेभ्यो भिन्नेष्वस्यानुवर्त्तनम् ॥
सप्तधाऽस्यैव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् ।
द्विविधानपि गर्गांस्तानुपवर्षो महामुनिः ॥
अनुक्रम्य त्वनैवाद्यान्भरद्वाजतया जगौ ।
किंचित्त्रिमुनिगर्गाणां भरद्वाजर्क्षवर्षिनाम् ॥
अविवाहं स्तुवन्गार्ग्यो भरद्वाजत्वमिच्छति ।
अतो यथा सगोत्रत्वादत्र्यादौ वर्गपञ्चके ॥
न विवाहस्तथा सर्वभरद्वाजगणेष्वपि ।
सप्तर्षित्वादनुद्वाहः सिद्ध इत्युपरम्यते ॥

एवमन्यदप्येवंजातीयकमसङ्कीर्णं सगोत्रत्वस्योदाहरणमूह्यम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह । एकस्यैव गोत्रस्य यत्र विकल्पेन प्रवरभेदः भृग्वङ्गिरोगणान्तर्गतस्य वा त्र्यार्षेयस्य द्विप्रवरभेदः पञ्चार्षेयस्य त्रिचतुरप्रवरभेदस्तत्र भिन्नभिन्नप्रवरपरिग्राहिणां प्रवरभेदे सत्यप्यसंकीर्णात्सगोत्रत्वादेव परस्परमविवाह इति ।

अत्रेदं सिद्धम् । जामदग्न्यभिन्नभृग्वपत्येषु गौतमभरद्वाजभिन्नाङ्गिरोऽपत्येषु चैकैकगणान्तःपातिनामविकल्पितैकरूपप्रवराणां सर्वप्रवरैक्यादविवाहः । येषां तु विकल्पिता अभिन्नरूपा भिन्नभिन्नगणस्थाश्च प्रवरास्तेषां परस्परं त्र्यार्षेयपञ्चार्षेयभेदेन द्वित्रिप्रवरसाम्यात्, एकैकगणान्तःपातिनामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानां गोत्रसाम्यात, अविकल्पितप्रवराणां सर्वप्रवरसाम्याच्चाविवाहः । भृग्वङ्गिरसां तु विकल्पितप्रवराणां द्वित्रिप्रवरसाम्यात, इतरेषामेकप्रवरैक्याद-

पि । भिन्नभिन्नगणनिविष्टानां तु गोत्रसाम्यात्प्रायशः प्रवरैक्याच्च । भृग्वाङ्गिरोगणतदतिरिक्तभेदेन प्रवरसाम्यं प्राग्वत् । क्वचित्समानगोत्रत्वादेवेति ।

इदानीं गोत्राणि तद्गणाश्च संख्याविशेषविशिष्टास्तथा तत्प्रवराश्च स्वरूपतत्संख्याविकल्पविशिष्टा निरूप्यन्ते ।

ननु गोत्रप्रवराणां शाखोपशाखाभेदेनानन्त्याद् बौधायनापस्तम्बकात्यायनाश्वलायनकल्पसूत्रमत्स्यपुराणादिषु चैकत्राश्रुतानामप्यन्यत्र श्रवणादानन्त्यावगमात्तत्तन्महर्षिगणान्तर्गतानां गोत्राणां प्रवराणामपि स्वरूपक्रमविशेषेषु गोत्रप्रवरऋषिनामधेयवर्णेषु च संवादाभावाच्चाशक्यं सामस्त्येन निरूपणमिति चेत्, न ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इति बौधायनोक्तप्रवरसंख्यानुसारेणैव निरूपणात् । अत एव स्मृत्यर्थसारकृता बौधायनानुसरणमेव कृतम् ।

मुनिप्रणीतप्रवरैरूनपञ्चाशता वयम् ।
अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गीकृत्याभिदध्महे ॥

इत्यादिना बौधायनवाक्यस्यार्थो मञ्जर्यां कृतः । दशगुणितं सहस्रमयुतमुच्यते । दशगुणितमयुतं लक्षात्मकं नियुतमुच्यते । दशगुणितं नियुतं प्रयुतमुच्यते। दशगुणितं प्रयुतमर्बुदं कोट्यपरपर्यायमुच्यते। सहस्रप्रयुतार्बुदशब्देषु बहुत्वविशेषविवक्षायां त्रिष्वपि त्रिगुणीकृतेषु तदर्थेषु गोत्राणां तिस्रः कोटिसंख्या भवन्ति । तदविवक्षायां पुनरधिकान्यपि तानि भविष्यन्तीति कियत्यः कोटिसंख्या इति नावधारयितुं शक्यते । अत्र संख्याविवक्षायां गोत्राणां सान्तत्वेऽप्यनन्तानीत्यभ्युपेत्यवादतया ऽपिशब्दो व्याख्ये-

यः । मुनिप्रणीतेत्यनेन ऋषिदर्शनादित्यस्यार्थ उक्तः । ततश्च यद्यपि अपत्यापत्यवद्भावेन साक्षात्परम्परयाऽवस्थितेषु ऋषिषु एतान्येतावन्ति च गोत्राणि एते एतावन्तश्च प्रवरा इति विवेकेन शीघ्रं निरूपयितुं न शक्यन्ते तथापि प्रवराध्यायकर्तृभिर्ऋषिभिर्ये प्रणीताः प्रणयनेन नियमिताः ऊनपञ्चाशत्संख्यया भार्गवादिरूपेण स्वरूपविशेषतश्च परिच्छिन्नाः प्रवराः तैर्वर्गीकृत्यावान्तरभेदभिन्नानि कृत्वाऽनन्तान्यपि गोत्राणि अभिदध्महे इति स्मृत्यर्थसारवचनस्यार्थः । वर्गाः वंशा गणा इति पर्यायाः । ननु प्रवराणामूनपञ्चाशत्त्वं न नामतो नियन्तुं शक्यम् । अष्टनवतिसंख्ययाऽऽश्वलायनेन प्रतिपादनात् । आपस्तम्बकात्यायनसत्याषाढादिभिर्न्यूनाधिकसंज्ञाभिरप्यभिधानादिति चेत् । नैष दोषः । बौधायनक्रममाश्रित्यैवोनपञ्चाशदिति संख्योच्यते । तत्क्रमे च वक्ष्यमाणगणानां मध्ये तत्तद्गणे व्रियमाणत्वेन समुदायीकृत्योक्तानां प्रवराणां तादृशान्समुदायानाश्रित्येति अन्यत्र गणानां न्यूनाधिकसंख्ययाऽभिधानेऽपि न काचित् क्षतिरिति बहवः । अस्माभिस्त्वाश्वलायनादिप्रणीतानां सर्वेषामपि गोत्रप्रवरनिबन्धनानां प्रामाण्याविशेषात्प्रसिद्ध्यविशेषाच्च बौधायनेनानुक्तमपि क्वचित्क्वचिद् गोत्रतद्गणप्रवरविकल्पादिकमाश्वलायनादिसूत्रान्तराद्युक्तोपसंहारेण गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते ।

तत्र पूर्वं भृगुगणाङ्गिरोगणौ महागणौ निरूप्येते । तत्र भृगवो द्विविधाः जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र जामदग्न्येषु वत्सबिदौ द्वौ गणौ । द्वितीये तु पञ्च गणाः । ते च आर्ष्टिषेणाः यस्काः मित्रयुवो वैन्याः शुनका इति । एते एव केवलभृगव इति व्यवह्रियन्ते । तत्रास्मिन् गणसप्तके पञ्चार्षेयं गणत्रयं, ततस्त्र्यार्षेयं गणत्रयं, तत एक एकार्षेयः । तत्र जामदग्न्याः मार्कण्डेयाः माण्डव्या माण्डूके-

याः कामेयाः कासयः आलेखनाः दार्भायणाः शार्कराक्षा दैवन्तायनाः* शौनकायनाः माधूकेयाः पार्षिकाः साङ्क्ताः 'कांसा इत्यपि क्वचित्' प्रभायनाः पैलाः पैङ्गलायनाः दाधेपकयो षाणकयो वैश्वानरयो वैहीनरयो विरोहिता षाष्ठा प्रभा इत्यपि गौञ्जायणाः ष्टैकयः काशकृत्स्ना वादूभूतकाः कृतभागाः ऐतिशायना जानायनाः पाणिनिः वाल्मीकिः स्थौलपिण्डयः सैषातवा जिह्वीतयः सावर्णिकायनाः वालायनाः सौकृतयो मण्डवित् सौविष्टयो हस्त्यग्नयो हस्ताग्नयः शौद्धकयः शौद्धाकयः वैकर्ण्या द्रोणजिह्वयः औरसयः काम्बरोदरयः कम्बोरकृद्रहलिर्विरूपाक्षा ट्टकाश्वा उच्चैर्मन्यवो द्वैमत्याः आर्यायणा मार्कायणाः काह्वायना वायवाः दैवमत्याः आर्कयणाः काङ्कायनाः वायनीनः शार्ङ्गरवाः करवचन्द्रमसो गाङ्गेयाः नौपेयाः याज्ञियाः जाबालिः बाहुमित्रायणाः आपिशलयः वैष्टपुरेयाः लोहितायनाः उष्ट्राक्षाः मालायनाः शारद्वतायनाः राजतवाहाः वासाः वात्स्यायना नालायना वागायना नुसातकयो जैवन्तिजीवन्तयः काम्बलोदरयो वैहीनरिवैरोहित्या रेखायनिपार्षतिवैश्वानरिवैरूपाक्षिपाणिलिष्टकाश्वकानामुच्चयमानसात्यकर्णिवैष्टपुरेयिवालाकिनौलकेशिनामृतभागार्षभागाजिहीतिथयः स्थौमाङ्गिरयः स्थौलभौखा बर्हिषः देवमतयः गार्ग्यायणा गार्भायणा गोष्ठायना वैशम्पायनाः गालवाः साङ्कृत्यः रैतिकायणाः भ्राष्ट्रेयाः भ्रास्त्रेया लाक्षेया लाकुचयो ललाटयः पारिमण्डलयो वयो गौवयः सौष्मिकयः सात्यकायनाः कौचहस्तयः अनुलोमिनः कोठाः श्रौक्षाः क्रौञ्चाक्षयः स्मरध्वजयः वासा लेपना नैकर्षयः शाकल्याः पाकानुमतयः जैकजिह्वयः जैवाष्मनय आश्मकमा निराणयो वासयः सादनाः स्योपाः स्पन्दनयः क-

* देवतायना इति प्रवरमञ्जर्यां पाठः ।

ण्ठेरणयो भवेरणयः मौगोलयो माध्योदा दार्भिर्नैडायनो वैराय-णो वैन्यो रौहित्यायनिः कपानीलुः सावर्णिर्विकस्वरुर्विष्णुस्तौ-लकेशिर्जहतो बीजिनः फेनपाः स्थलिनः शिखापाशिर्जलधिः सेन-जित् कृत्स्नः पौष्करसायनिर्दिवपतिः ऋषभः सुतलवः कोपियज्ञो मित्रयज्ञो हायनिर्वैकर्णेयिर्भाल्लकायनिर्लाक्षण्यः शाल्यायनिः मा-ण्यायनिः कौटिलिः सौक्तिः कोटरः साक्षी सान्द्रमणिः जैकशून्यः कैपलोदः हिकश्वरिः सारध्वजिर्नैमिश्यो लोष्टाक्षिर्गवेरणिः पौर्ण-सौगन्धिः काशकृत् बिलभृत् सौमदायना वैरायणाः स्वानुमतयो मण्डविश्राः शौक्रायणास्त्वाष्ट्रेयाः कौबहुण्डयः शौनायनाः शाकपौ-र्णेयैः श्रीहमतयः मायामतिराध्रेवकिः कौशनोऽशोकन इत्यपि क-चित् मौद्गल्यः कारवचः सान्तपनायना गेह्ला भेहिकिकिरुषस्त-त्वत औत्यन्भिर्वारागिराणिः श्येनपा गतिर्नैकपिः (नैकार्षिः) शौ-द्रकार्णिर्निडायनश्रीवत्समण्डूका इत्यादयो वत्साः ।

तत्र ये जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति होता, जमदग्निवदूर्ववदप्नवा-नवच्च्यवनवद् भृगुवदित्यध्वर्युरिति । लौगाक्ष्यापस्तम्बाश्व-लायनबौधायनानुसारिणां भृगुवच्च्यवनवदप्नवानवदूर्ववज्जमद-ग्निवदित्यध्वर्युरिति । कात्यायनानुसारिणां भार्गवौर्वजाम-दग्न्येति त्र्यार्षेयोऽपि क्वचित् । अत्र जामदग्न्यस्य सप्तर्षेः प्रवरे-ऽननुवृत्त्या परस्परं सगोत्रत्वाज्जामदग्न्यैस्तथोत्तरैः परस्परं स्वेस्वे गणे न विवाहः, समानर्षिबहुत्वात् । अजामदग्न्यानां वत्सानां त्र्यार्षेय एव भार्गवच्यावनाप्नवानेति ।

विदाः शैला अवटाः शैलाः प्राचीनयोग्याः अ-भयदानाः काण्डरथयो वैतभृताः पुलस्तयः ताम्राय-णाः नाष्ट्रयणाः क्रौञ्चायणाः कामलाः पौलस्त्या वेदभृतः

अभयजातास्त्रैकायनाः भ्राजोत्याः भादन्त्याः ष्टैकायनाः भृश्राायना इत्यादयो विदाः । तेषां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वबैदेति होतुः पञ्च प्रवरा भवन्तीति बौधायनाश्वलायनौ । विदवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद् भृगुवदित्यध्वर्युः । भार्गवौर्वजामदग्न्येति त्र्यार्षेयोऽपि क्वचित् । द्विविधा अप्येते विदा जामदग्न्या एव । पञ्चार्षेयेष्वपि और्वशब्दसमन्वयात् जमदग्नेः सत्तयाऽनुवृत्तिप्रतीतेस्तस्य जामदग्न्येष्वेव दृष्टत्वात् । तथाचौर्वजामदग्न्यशब्दौ जामदग्न्यत्वप्रयुक्ताविति आश्वलायनसूत्रवृत्तिकारेणोक्तम् ।

अथाजामदग्न्याः । आर्ष्टिषेणाः नैरथयो ग्राम्यायणयः काण्वायनाः क्वचित्कार्णायनाः क्वचित्कात्यायना इति वा पाठः चान्द्रायणाः पौटकलायनाः सिद्धाः सुमनायनाः गौराग्निभर्भृग्वन्दीयो मार्गपथो नैकमिरापस्तम्भिवर्भालिवः कार्दमायनिः गार्दभिरनूपश्चद्वायनिः कविराश्वाभिराधितापिरित्यादय आर्ष्टिषेणाः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरः भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति होता, अनूपवदार्ष्टिषेणवदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः । भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति त्र्यार्षेयोऽपि क्वचित् । वत्सविदार्ष्टिषेणानां परस्परमविवाहः । कुतः, पञ्चार्षेयाणां भार्गवच्यावनाप्नवानेति त्र्यार्षेयसाम्यात् । त्र्यार्षेयाणां ग्यार्षेयसाम्यात् । वत्सविदयोर्जामदग्न्यत्वेन सगोत्रत्वात्पञ्चप्रवरे त्रिप्रवरसाम्येन च न विवाहः । तत्रागस्त्याष्टमसप्तर्षेर्जमदग्नेर्वत्सेषु व्रियमाणतयाऽनुवृत्तेर्जमदग्निमुपक्रम्य विदानामप्युक्तत्वात्सत्तया तस्यैवानुवृत्तेः तेषां सगोत्रत्वम् । ननु वत्साविदाभ्यामार्ष्टिषेणस्यानुद्वाहनिमित्तं न सगोत्रत्वमस्याजामदग्न्यत्वात् । नापि प्रवरसाम्यं, वत्साविदयोर्भार्गवौर्वजामदग्न्येति, आर्ष्टिषेणानां भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति त्रिप्रवरपक्षे भेदादिति चेत् न । वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा इत्येतेषामविवाह इति बौ

यायनोक्तेः । अजामदग्न्यत्वेऽप्येषामेते पञ्चावत्तिन इति बौधायनोक्त्यैव पञ्चावत्तिनो भवन्ति । यस्त्वार्ष्टिषेणेष्वपि केषांचि ज्जामदग्न्यत्वव्यवहारः स पञ्चावत्तित्वसाम्यादविवाहसाम्याच्च । न त्वेषां वस्तुतस्तत्त्वम् । तथात्वे मानाभावात् । स्वेस्वे गणे सर्वत्राविवाह इति स्पष्टमेवेति न विचारार्हम् । भार्गवच्यावनाप्नवानेति वात्स्यानां त्रिप्रवराःभार्गवच्यावनाप्नवानवत्सपुरोधसेति वत्सपुरोधसकयोः पञ्च प्रवरा भवन्ति । बैजवनिमथितयोर्भार्गवच्यावनाप्नवानबैजवनमथितेति पञ्च प्रवराः।क्वचिदिदं त्रयम् । त्र्यार्षेयसाम्यात्त्रयाणामेषां परस्परं वत्सादिभिश्च पूर्वोक्तैस्त्रिभिः परस्परमविवाहः ।

यस्को मौनो मूको वाधूलो वर्षपुष्यो भागलेयो भागवित्तेयो दुर्दिनो भास्करो देवन्तायनो वार्कलयो माध्यमेया वासयः कौशाम्बेयाः कौटिल्याः सत्यकयः चित्रसेनाः भागुरिकयो वीतहव्याः माधुला मौसलाः जीवन्त्यायनाः अर्थलेखयो त्र्यकाश्मकयो मदोकयो वरेयो गौरीक्षिता दैर्घचिताः पञ्चालवाः पौवला गोदायनाश्चण्डमोदनो भागालिर्भागवित्तिः पिलिङ्गिलिः काश्यपिः थालेयिः समदागेयिः सौरिञ्जरिः भागन्तयः सानुष्टयो मादायनाः शालङ्कायनाः तर्काः मात्वारेयाः शार्कराक्षिः कौटिल्यो विलेभिर्वाह्नयो हालेयो दीर्घचितः सार्ष्टिः सात्वतस इत्येते यस्कास्त्रिप्रवराः ।

भार्गववैतहव्यसावेतसेति होता, सवेतसवद्वीतहव्यवद्भृगुवदित्यध्वर्युः । यस्कादिगणानामुक्तैर्मित्रयुवादिभिः पूर्वैर्वत्सादिगणैश्च विवाहः, असगोत्रत्वात् । म्रियमाणतया सत्तया वैकस्यानुप्रवेशाभावात् । न च भार्गवैकप्रवरसाम्यादविवाहः ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वाङ्गिरोगणेष्वेवमिति नियमाद्द्वितीयप्रवरसाम्याभावेन स-

मानार्षत्वाभावात् । परं तु तेषां सर्वप्रवरसाम्यात्स्वगणे एव परस्परमविवाहः । स्वगणान्तःपातिनां हि यस्कमौनमूकवाधूलादीनां गोत्राणां भार्गववैतहव्यसावेतसेति प्रवरैक्यमिति स्पष्टमेव ।

मित्रयुवो रौष्ट्यायनाः सापिण्डनाः सुरभिनेयाः माल्याया वाल्याया वाल्यैाया महाबाल्याः ताक्ष्यायणा रौक्ष्यायणा वाजायनाः उक्षायणाः कैतवायनाः खालायनाः शाकटाक्षा मैत्रेयाः साचर्या द्वैनायनाः आपिशलाः आठिकायनाः हंसजिह्वा रौप्यायणाः सापिण्डिनः पिकाक्षा मोदायनाः कापिशायनाः शाण्डेयाः सक्षिता मैत्रयुज आपिशायनाः पाटिकायना बाध्य्यश्वो वाध्य्यश्व इत्यपि कश्चित् दिवोदास इत्येते मित्रयुवाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गववाध्र्यश्व दैवोदासेति होता, दिवोदासवद्वाध्र्यश्ववद् भृगुवदित्यध्वर्युः । दिवोदासा एते इत्यपि केचित् । एतएव प्रवराः । वाध्र्यश्वेत्येकार्षेयो वा । एतेषां परस्परमविवाहः समानर्षिबहुत्वात् । पूर्वोक्तैश्च विवाहः सगोत्रत्वाभावात् । एवमुत्तरत्र भृगुगणसमाप्तिपर्यन्तं ज्ञेयम् ।

वैन्याः पार्थाः बाष्कलाः श्यैताः एते वैन्याः । ते त्रिप्रवराः । भार्गववैन्यपार्थेति होता, पृथुवद्वेनवद् भृगुवदित्यध्वर्युः ।

शुनकाः गार्त्समदाः यज्ञपयः सौगन्धयः खार्दमायना गार्भायणा भार्गायणा इति कश्चित् कश्चिदाक्रायना इत्यपि मत्स्यगन्धाः मत्यूषाः कार्दमायनाश्चौक्षाः श्रोण्याः शाक्यायना राजबन्धक्याः एते शुनकाः

तेषामेकः प्रवरः । शौनकेति होता, शुनकवदित्यध्वर्युः । गार्त्समदेति होता, गृत्समदवदित्यध्वर्युरिति वा । द्विप्रवरो वा । भार्गवगार्त्समदेति होता, भृगुवत् गृत्समदवदित्यध्वर्युः । त्रिप्रवरो वा । भार्गवशौनकगार्त्समदेति होता, भृगुवच्छुनकवत्

गृत्समदश्च इत्यध्वर्युः । भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रिप्रव-रा इति केचित् । अत्र केचित् । शुनकानां जनकभेदेन चतुर्वि-धत्वात्तत्तच्छुनकवंश्यानां तत्तत्प्रवरकल्प इत्येवं व्यवस्थितविकल्प इति । शुनकादेवोत्पन्नाः केचिद् गृत्समदादेव केचिद् भृगोः केचित्, भृगोरपत्यं शुनहोत्रस्तदपत्यं गृत्समद इति। तत्र शुनकनामधे-यमात्रमेकं वंशास्तु भिन्ना एव। नन्वेवं भृगोरपत्यं शुनकस्तदपत्यं गृत्समदस्तदपत्यं शुनका इत्येक एव वंशः कस्मान्न कल्प्यते। नैत-त्सुष्ठूच्यते । सत्याषाढवचनविरोधात् । तथाहि। सत्याषाढो वदति त्रीननन्तरानत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतो ऽध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाञ्चो हो-तेति । अत्रानन्तरानित्यस्यायमर्थो व्याख्यातो भाष्यकारेण मा-तृदत्तेन, मन्त्रदृग्भिरन्यैरव्यवहितानिति। तत्रैकवंशत्वे सति मन्त्र-दृग्भिरेव व्यवधानं कल्पितं स्यात् । तस्माद्युक्तो व्यवस्थितविक-ल्पः। एवं वक्ष्यमाणानामपि गर्गहरितकण्वरथीतरशाण्डिल्यादीनां वंशभेदकल्पनया प्रवरविकल्पा व्याख्येया इति । तदसत्। तत्र हि वंशभेदः कल्प्यते यत्रानादिपरम्परया ऽविगीता स्मृतिः। यथा वत्सानां, वयं जामदग्न्या वत्साः वयमजामदग्न्या इति। नैवं शुनकेषु तादृशी स्मृतिरस्ति। न च प्रवरभेद एव तत्कल्पकः। तस्य प्रयोगभे-दादेवोपपत्तेः व्रीहियवयोरिव। न च तत्कल्पकमन्यत्प्रमाणमस्ति। तस्मादव्यवस्थित एवायं विकल्प इति वृत्तिकारः। इदानीन्तनेषु तु पूर्वपूर्वपरिग्रहवशाद्व्यवस्था युक्ता। एतेन सर्वे विकल्पा व्याख्या-ताः। एते चत्वारोऽपि भिन्नगोत्राः स्वस्वगणे सगोत्राः सर्वप्रवरसा-म्यादविवाह्याः। प्रवरविकल्पेऽप्येकत्र द्विप्रवरसाम्यं सर्वत्राविवाहप्र-योजकम् । विकल्पाभिधायिभिरपि कात्यायनादिभिरेतेषामविवाह इत्युक्तत्वाच्च । अत एव साम्पादेवंजातीयकेष्वपि गोत्रत्वप्रसिद्धि-र्लौकिकानाम्। वैदविश्वज्योतिषां व्यार्षेयः प्रवरः। भार्गववैदविश्व-

च्योतिषेति । शाठरमाठराणां त्र्यार्षेयः प्रवरः, भार्गवशाठरमाठरेति । कचिदेतद्गणद्वयम् । इति बौधायनोक्तो भृगुगणनिर्णयः ।

अथापस्तम्बेनोक्तो भृगुगण उच्यते । स षड्गणो विदवर्जितः । यथा जामदग्न्या वत्सास्ते पञ्चप्रवराः । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति होता, जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद् भृगुवदित्यध्वर्युः । त्र्यार्षेयमुहैके । भार्गवौर्वजामदग्न्येति होता, जमदग्निवदूर्ववद् भृगुवदिति अध्वर्युः एष एवाधिकृतः सावर्णिजीवन्तिजाबालयैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डप्राचीनयोग्यानाम् । अथार्ष्टिषेणानां पञ्च प्रवराः । भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति होता, अनूपवदार्ष्टिषेणवदप्नवानवच्च्यवनवद् भृगुवदिति अध्वर्युः । त्रिप्रवरा इत्येके । भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति, अनूपवदार्ष्टिषेणवद् भृगुवदिति ।

अथ वीतहव्याः । यस्कवाधूलमौनमौकास्त्रिप्रवराः । भार्गववैतहव्यसावेतसेति होता, सावेतसवद्वीतहव्यवद् भृगुवदिति अध्वर्युः । अथ गार्त्समदाः शुनकास्ते एकप्रवराः । गार्त्समदेति होता, गृत्समदवदिति अध्वर्युः । अथ वाध्र्यश्वा मित्रयुवा एकप्रवराः । वाध्र्यश्वेति होता, वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युः । अथ वैन्याः पार्थास्त्रिप्रवराः । भार्गववैन्यपार्थेति होता, पृथुवद्वेनवद् भृगुवदिति अध्वर्युः । अत्र त्रिप्रकारा अपि ये वत्सास्तेषां बौधायनेनोक्ताः कियन्तो ये सावर्ण्यादिभेदास्तदतिरिक्ताश्चोक्ताः आर्ष्टिषेणाः पुनर्निर्भेदाः केवलाः । यस्कगणः पुनर्वीतहव्यगणत्वेन व्यवहृतः । शुनकादयश्च पुनरेकैकभेदा एव । तत्रापि मित्रयुववैन्यगणावेकप्रवरौ एव न बौधायनवत्त्रिप्रवरौ । अत्र गोत्रप्रवरेषु कचित्काचिद्वर्णक्रमभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् स्वरूपं निर्णेयं शाखान्तरीयमन्त्रवत् । इत्यापस्तम्बोक्तो भृगुगणः ।

अथ लौगाक्षिप्रणीतो भृगुगण उच्यते । सप्तविधोऽयं गणः ।

तत्र जामदग्न्यौ द्वौ पञ्चाजामदग्न्याः । भृगवो जमदग्नयो वत्सा दार्भिर्नालायना वागायना नुसातकिजैवन्तिपौलशौनकायनिजीवन्तिकाम्बलोदरिवैहीनरिवैरोहित्या रेवायनिपार्षतिवैश्वानरिवैकपाक्षिपार्णिलिट्टकाश्वकानामुच्चयमानसात्यकर्णिवैष्टपुरेयिवालाकितौल्केशिनामृतभागार्त्तभागमार्कण्डेयमाण्डूकेयमाण्डव्यमाण्डकेयाजिहीतातिथीनां स्थौमाङ्गिरिस्थौलसौखबार्हिशार्कराक्षिदेवमतीनां मार्कायणा ह्वायना गार्भायणा गोष्ठ्यायनवैशम्पायनशार्ङ्गरवगालवचापूकेयवैकर्णिसाङ्कृत्येतिकाण्वायनानां पाक्षेयभ्राष्ट्रेयभ्रास्त्रेयलाक्षेयलाङ्गुविलालाटिपारिमण्डलीनां मालायनौलुन्धिमौधिसौल्मिकानां पैङ्गलायनसात्यकायनकौचहस्तिचान्द्रमसानुलोमिकौश्वकौश्वाक्षिकासरारध्वाजिवात्स्यालेपायनैकार्षिशाकल्योष्ट्राक्षिपाकानुमतिजैकजिह्विजैह्वाष्मन्याष्मजमनिराणिवासिमादनस्योपस्यन्दनिकण्ठेरणिसौगोलिकाशाकृत्स्नमाध्योदा इत्येतेषामविवाहः ।

तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति। भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति होता, भृगुवच्च्यवनवदप्नवानवत् ऊर्ववत् जमदग्निवदित्यध्वर्युः । प्रथमो गणः ।

अथ जमदग्नयो विदाः प्राचीनयोग्याः पौलस्त्याः वैदभृतः कौश्रायनाः अभयजातास्त्रैकायना अवटाः भ्राजन्त्याः । एते न बौधायनवत्पञ्चार्षेयाः, किन्तु त्र्यार्षेयाः। भार्गवौर्वजामदग्न्येति, भृगुवदूर्ववज्जमदग्निवदिति । एतेषामविवाहः । द्वितीयो गणः ।

अथाजामदग्न्याः वात्स्या निर्भेदास्त्रिप्रवराः । भार्गवच्यावनाप्नवानेति, भृगुवत् च्यवनवदप्नवानवदिति । तृतीयो गणः ।

भृग्वन्दाया मार्गपथा ग्राम्यायणिरध्वनैकशिरापस्ताम्बिर्वालिवः कार्दमायनिःआर्ष्टिषेणिगर्दभिरानूपा इत्येते पञ्च प्रवराः।भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति,भृगुवत् च्यवनवदप्नवानवदार्ष्टिषेणवदनूपवदिति।

एतेषामविवाहः। इति चतुर्थो गणः।

आश्वलायनाः साकिताक्षा मेकया असाचर्या द्रोणायना गोघ्रयना आपिशलाः पाटिकायना हासजिह्वाः इत्येते त्रिप्रवराः। भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति, भृगुवद्दिवोदासवत् वाध्र्यश्ववत् इति। एतेषामविवाहः। इति पञ्चमो गणः।

वीतहव्या यस्का वाधूला माधूला मौद्गला वन्यायना अर्थलेखि भागलेयभागवित्तिजैवन्त्यायनिजैमिनिकौशाम्बेयहकाररविमदोकिवारेयिगैरिक्षितदीर्घचितपञ्चालवपौष्णावतारमौदायना इत्येते त्रिप्रवराः। भार्गववैतहव्यसावेतसेति, भृगुवत् वीतहव्यवत् सावेतसवदिति। एतेषामविवाहः। इति षष्ठो गणः।

याज्ञपयः सौकराः मासगन्धाः कर्दमायनाः श्रौक्षाः श्रोत्रियाः प्रत्यूपाः गृत्समदाः इत्येते एकप्रवराः। गार्त्समदेति, गृत्समदवत् इति। द्विप्रवरा वा। भार्गवगार्त्समदेति, गृत्समदवद्भृगुवदिति। अविवाहस्त्वेषाम्। इति सप्तमो गणः।

अत्र कात्यायनपाठक्रमेणाध्वर्युप्रवरक्रम उक्तः। लौगाक्षिपाठे तु बौधायनादिभिरुक्तेऽध्वर्युप्रक्रमेऽनुरक्ता द्रष्टव्याः। कात्यायनमते तु भृगोर्द्वादश गणाः। तत्र जामदग्न्याः चतुर्विधाः अजामदग्न्यास्त्वष्टौव। तत्र चत्वारो जामदग्न्याः। वात्स्यायनाः पञ्चप्रवराः भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। आर्ष्टिषेण्यास्त्रिप्रवरा भार्गवच्यावनाप्नवानेति। बैजवा निर्भेदाः पञ्चप्रवराश्च। भार्गवच्यावनाप्नवानबैजवनैमथितेति। शाठरमाठरास्त्रिप्रवरा निर्भेदाश्च। भार्गवशाठरमाठरेति। अजामदग्न्यास्त्वष्टौ। तत्र विदास्त्रिप्रवरा, भार्गवच्यावनाप्नवानेति। आर्ष्टिषेणास्तु पञ्चप्रवरा बौधायनवदेव। वत्सपुरोधसा निर्भेदाः पञ्चप्रवरा, भार्गवच्यावनाप्नवानवात्सपौरोधसेति। त्रिप्रवरा वा। भार्गववत्सपु-

रोधसेति । वैदा त्रिश्वज्योतिषा निर्भेदास्त्रिप्रवरा, भार्गववैदवैश्वज्योतिषेति । पार्थश्वेता निर्भेदास्त्रिप्रवराः, भार्गववैन्यपार्थेति । आपिशायनास्त्रिप्रवरा, भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति । वीतहव्यास्त्रिप्रवराः, भार्गववैतहव्यसावेतसेति । गार्त्समदा एकप्रवरा, गार्त्समदेति । द्विप्रवरा वा । भार्गवगार्त्समदेति । इति लौगाक्षिकात्यायनप्रणीतो भृगुगणः ।

अथ आश्वलायनोक्तो भृगुगण उच्यते । स च सप्तविधः । तत्र वत्साः निर्भेदाः द्विविधाः । जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र जामदग्न्याः पञ्चप्रवराः, भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति । अजामदग्न्याः त्रिप्रवराः, भार्गवच्यावनाप्नवानेति । षट् तु अजामदग्न्या एव । तत्र आर्ष्टिषेणा विदाश्च निर्भेदाः पञ्चप्रवराः, भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । विदानां तु भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति । यस्कानां भार्गववीतहव्यसावेतसेति । वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति । मित्रयुवा एकप्रवरा, वाध्र्यश्वेति । त्रिप्रवरा वा, भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति निर्भेदाः । शुनका अपि निर्भेदा एकप्रवरा, गृत्समदेति । त्रिप्रवरा वा । भार्गवशौनहोत्रगृत्समदेति । सत्याषाढोऽपि सप्त गणा इत्याह किंचिद्भेदेन । तत्र वत्सा द्विविधा आश्वलायनवत् । षट् त्वजामदग्न्या एव । शुनकास्तु भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रिप्रवराः । गृत्समदभार्गवेति द्विप्रवरा वा । गार्त्समदेत्येकप्रवरा वेति । तदेवं द्विविधानामपि भृगूणां द्व्यामुष्यायणत्वाभावात्तान्विनैव सप्त भृगोर्वंशा उक्ताः ।

इदानीमङ्गिरस उच्यन्ते । अङ्गिरसस्त्रिविधाः, गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरसश्च । तत्र गौतमाः सप्त, भरद्वाजाश्चत्वारः, केवलाङ्गिरसः षडिति । गौतमास्तावत्, आयास्या आणिचेया मूदरथाः काचाक्षयः स्वंदेहाः कौमारवत्याः ताडिः तौडेत्यपि

क्वचित् दर्भिर्देवाकिः मायमुग्निको शाला: बौभ्या: नैकरुष्टिर्नैकारिरित्यपि क्वचित् स्तैपकिः किरालयः कारुणिः कठोरिः काशीपाः काक्षीवाः पार्थिवा इत्येते आयास्या गौतमाः त्रिप्रवराः । आङ्गिरसायास्यगौतमेति होता, गौतमवत् आयास्यवदङ्गिरोवादित्यध्वर्युः । प्रथमो गणः ।

शरद्वन्ता अभिजिता रोहिण्याः क्षीरकरम्भाः सौमुचयः सौयामुनाः औपबिन्दवो रहूगणा गणयो मापण्याः तौलेयाः नेकरयः करभोगिण्याः चाट्टकराः सैन्धवा गतवाः साङ्कराः सौमिनयः पौष्यण्डयो भागलाः कुण्डवाः कारोढाः काशवारयो माथर्षा इपवो रोहितायना अङ्गारकाः क्रोलायनाः कास्तोष्णयो रुणयः पार्थिवा मौदहायनाः स्कान्दाः सराकाः कौटिल्या वासमूलयो वासपुष्ययो वामस्तेनयो वामधूपयः काचाक्षयः क्षया वारपयः करेलयः करालय इतथ्या बौधयो नगाः सुगोमाक्षयः क्षीरटाष्ठिकयो राहुकर्णयः सौपुत्रयः सामलोमकयः पौष्कजितयो भागलाश्चण्डाढुका सुनपा सुरौषिणो रौहिणायनयः क्रौष्णा आरुणायनयः सौदामनयः कासोरवः कौशल्या रौहिणेयाः कारेथनयो मूलयो वासवाः पुष्पवन्तः पपविका रेवयः औपमा न्याष्टिकाः शौनरयो शालायनाः वार्शयः सोरवः खरिका नैकपयः तौलेयाः बाल्योदा इत्यादयः शारद्वन्ता गौतमाः ।

ते त्रिप्रवरा भवन्ति । आङ्गिरसगौतमशारद्वन्तेति होता, शारद्वन् गौतमवत् अङ्गिरोवादित्यध्वर्युः । औतथ्या गौतमा इति केचित् । तेषामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति होता, गौतमवदौतथ्यवदङ्गिरोवादित्यध्वर्युः । द्वितीयो गणः ।

कौमण्डाः मामन्त्रेषणा मासुराक्षाः काष्ठरेषणः आआयनाः बाजायनाः काक्षीवताः औशिजा मासुरेपयो वाशरय इत्येते कौमण्डास्ते

पञ्चप्रवराः। आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति होता, कुमाण्ड-वद्गौतमवत्कक्षीवतवदुतथ्यवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः। एते काक्षीवता गौतमास्तेषां चाङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति प्रवरा इत्याश्वलायनः। आयास्यौशिजा इति केचित्। तेषामाङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति पञ्चार्षेयप्रवरः। औशिता इत्यपि केचित्। तेषामाङ्गिरसौशितकाक्षीवतेति त्र्यार्षेयः प्रवरः। इति तृतीयो गणः।

दीर्घतमसो गौतमाः पञ्चप्रवरा भवन्ति। आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदीर्घतमसेति होता, दीर्घतमोवद्गौतमवत्कक्षीवतवदुतथ्यवत् अङ्गिरोवदित्यध्वर्युः। त्र्यार्षेया वा। आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति। इति चतुर्थः।

वामदेवास्त्रिप्रवराः आङ्गिरसगौतमवामदेवेति होता, वामदेववद् गौतमवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः। इति पञ्चमः।

औशनसा दिश्याः प्रशस्ताः सुरूपाक्षा महोदयः विकंहताः सुबुध्या निहताः इत्येते औशनसा गौतमास्ते त्रिप्रवराः। आङ्गिरसगौतमौशनसेति होता, उशनोवत् गौतमवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः। इति षष्ठः।

करेणुपालयो वास्तव्याः श्वेतीयाः पौष्टिप्रा औदजायना मान्धुक्षाराः अजगन्धयः इत्येते करेणुपालयो गौतमास्ते त्रिप्रवराः। आङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति होता, करेणुपालवद् गौतमवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः। इति सप्तमः।

सप्तानामपि गौतमगणानां सप्तर्ष्यन्यतमगौतमापत्यत्वेन सगोत्रत्वात्कचित् द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च सर्वेषां परस्परमविवाहः। गौतमानां सर्वेषामविवाह इति बौधायनोक्तेश्च। इतरैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैरसमानगोत्रत्वादसमानप्रवरत्वाच्च विवाहः।

आपस्तम्बेन तु गणचतुष्टयमुक्तम्। आङ्गिरसायास्या गौतमास्ते

त्रिप्रवराः। आङ्गिरसायास्यगौतमेति, गौतमवदायास्यवदङ्गिरोवदिति। औतथ्यास्त्रिप्रवराः। आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति, गौतमवदौतथ्यवदङ्गिरोवदिति। औशिजा अपि त्रिप्रवराः। आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति होता, कक्षीवतवदुशिजवदङ्गिरोवदिति अध्वर्युः। वामदेवा अपि त्रिप्रवराः। आङ्गिरसवामदेव्यबार्हदुक्थेति, बृहदुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति।

कात्यायनो गणचतुष्टयमाह। तत्रौतथ्यास्त्रिप्रवरा आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति, अङ्गिरोवदुतथ्यवद् गौतमवदिति। एतेषामविवाहः। इति प्रथमः।

दीर्घतमसस्त्रिप्रवराः। आङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति, अङ्गिरोवद्दीर्घतमोवदुतथ्यवदिति। इति द्वितीयः।

आयास्या गौतमास्त्रिप्रवराः। आयास्यगौतमाङ्गिरसेति, गौतमवदायास्यवदङ्गिरोवदिति। अविवाह एषाम्। इति तृतीयः।

औशिजाः पञ्चप्रवराः। आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति, कक्षीवतवद्गौतमवदुशिजवदायास्यवदङ्गिरोवदिति। इति चतुर्थः।

आश्वलायनस्त्वष्ट गणानाह। गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति, उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति, रहूगणानामाङ्गिरसराहूगण्यगौतमेति, सोमराजकानामाङ्गिरससोमराजगौतमेति, वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति, बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेति, पृषदश्वानामाङ्गिरसपार्श्वदश्ववैरूपेति, ऋक्षाणामाङ्गिरबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति, कक्षीवतामाङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति पञ्च प्रवराः, दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति त्रिप्रवराः। ननु कथमष्टगणत्वं ऋक्षपृषदश्वाभ्यां दशगणीत्वात्। नैष दोषः। आपातत इदमुक्तं न तु वस्तुतोऽनयोर्गौतमत्वम्। असाधारणप्रवरानुवृत्त्यभावात्। आङ्गिरसत्वं तु न नियतं

गौतमलिङ्गम्। भरद्वाजादिसाधारण्यात्। अतो यत्रानयोर्नियतं लिङ्गं तत्रोत्कर्षो भविष्यति। तत्र ऋक्षाणां भरद्वाजत्वमवसीयते। आद्य-भरद्वाजगर्गाभ्यां निश्चितभरद्वाजाभ्यामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रिप्रवरसाम्यात्। किञ्च बौधायनोऽप्येकदेशविकृतमनन्यवद्भ-वतीति न्यायमाश्रित्य ऋक्षानेव रौक्षायणशब्देनैतत्प्रवरपञ्चकेना-ह। पृषदश्वास्तु केवलाङ्गिरसेषूत्कृष्यन्ते। बौधायनेनोक्तैः केवलाङ्गि-रसै रथीतरैः सार्द्धमाङ्गिरसवैरूपेति प्रवरद्वयसाम्यात्। आपस्तम्बेन तु आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति रथीतराणां प्रवरविकल्पाभिधानात् प्रवरत्रयस्यापि पक्षे साम्यस्य सत्त्वात्। अतोऽन्येषां केवलाङ्गि-रसां स्वस्वगणएवाविवाहः प्रवरसाम्यात्। गणानां तु परस्परं विवाह एव। रथीतरपृषदश्वयोस्तु स्वेस्वे गणेऽपि परस्परमवि-वाहः। केवलाङ्गिरसत्वेऽपि पाक्षिकप्रवरसाम्यादिति। सत्यापाढे-नापि बृहदुक्थं त्यक्त्वाऽष्टादंष्ट्रं प्रक्षिप्य दश गणा निर्भेदा उक्ता-स्तत्रापि पूर्ववदृक्षपृषदश्वयोरुत्कर्षो बोध्यः। अन्यत्समानम्। तदे-वं गौतमाङ्गिरसो निरूपिताः। द्व्यामुष्यायणास्तु तेषां न सन्ति।

इदानीं भरद्वाजा निरूप्यन्ते।

ते च चतुर्विधाः। केवलभरद्वाजा रौक्षायणाः गर्गाः कपय इति। तत्र प्रथमे सप्ततिगोत्राणि, अष्ट द्वितीये, विंशतिस्तृतीये, चतुर्थे द्वादश। तद्यथा भरद्वाजाः क्षा-म्यायणाः मण्डा देवाश्वा उद्गहव्याः प्राग्वंशयः वाहलभावाः ह्यागवासितायनाः स्तदेहा आत्रा औक्षा भूरयः परिणद्धेयाः केशस्वे-याः शौद्धयः उरूढाः स्वारिग्रीवयः औषसयः वयोक्षिभेदाः आ-ग्निवेश्याः व्ययाः वेशा इत्यपि क्वचित् शठाः गौरिवायनाः ले-खायनाः खेलका इत्यपि क्वचित् स्तनकर्णा स्तनवर्णा इत्यपि क्वचित् ऋक्षा माणभिस्ता कण्ठोदकाः स्नौज्ज्वलय वैलाश्वाः रुडा देवयो

भ्र रूण्डयो भाद्रपद्यय: सौरभरा: शुङ्गा देवमतय: इषुमता: औदमेघय: मत्राहणेया: कुल्मापा: राजस्तम्भय: सुधूकृतय: वाराहय: वलभीकय: रुद्राङ्गपथा: शालाहलय: वेदवेला: भृत्यायना: शालालय: शार्दूलय: शाकला: वाष्कला: सैंहिकेया: क्रौडायना: क्रौण्डिल्या: ब्रह्मस्तम्भा: राजस्तम्भा: वायुस्तम्भा: सूर्यस्तम्भा: सोमस्तम्भा: विष्णुस्तम्भा: इन्द्रस्तम्भा आपस्तम्भा ये चान्ये स्तम्बशब्दान्ता: स्तम्भशब्दान्ताश्च तेऽपि आरणा: मिन्धव: कौमुदगन्धय: शिखायना: आत्रेयायणा: भामान्या: कुक्षा: कौकाक्षयो नेतुन्तयो दार्भय: श्यामेया: मत्सकाथा कारुणायना: कारुपथय: कारिषायणा: काम्बाल्या: बालिशायनय: मौद्गयो वाराहयो विधिपय: शिलालय: पैला: शालङ्कायनयो जैह्मलायनय: साष्टिकयो लभायनय: आपस्तम्बयो धौताम्बकयो जिह्मद्रोणयो वाह्यगच्छयो व्यढाकय: स्वारग्रीवयो वाजवृष्टय: मत्राहयो दशादीकयस्तूर्णकर्णय: काम्बयो देवगारयो हारिकर्णय: सपौलय: मौगेया मालोहरा: शाङ्खायना: सौविष्टा हालोहरा: सात्यमुग्रयो लेखायना: कारुणायनाश्चेला रूक्षा: किकायना: वालक्षला गौरिवा: सौपया: मौभरा: सौबुद्धय: धौरय: कुलिका: विकाजा: कुपिना मालहत्या: श्रीपथा निद्राङ्गवधा: शेखेया माधूकर्ण्या: काण्डण्या औवेया मैथुनमतय: कौरुक्षजय: खारणादयो देवस्थानय: शालुहयो वालुहयो गोस्वपिङ्गलयो गङ्गोदकयोऽधिकारग्रीवयो यवकयो मापायणा: शक्ता: काजा: सौविश्वा: कामुकायना: सिन्धव: मारावरयो वाहय: सामस्तम्बय: सोमस्तम्बय: सोपस्तम्बय: ब्रह्मस्तम्बय: आश्वलायना मार्कण्डेया: कुक्षा: सौगय औंजायना इत्येते भरद्वाजा: ।

ते त्रिप्रवरा: । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति होता, भार-

द्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति प्रथमः ।

रौक्षायणाः कपिलाः शिफिलाः शैफिलाः वैफिडाः कौथुमा अग्निजिह्वाः चक्रणिः सूतिश्चेति रौक्षायणाः । ते पञ्चप्रवराः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दवनमातवचसेति होता, मतवचोवद्वन्दवनवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति द्वितीयः ।

गर्गाः साम्भरायणाः साख्यायनाः गन्धरायणाः वालुकयो भ्राष्टकाः भ्राष्टबिन्दवाः क्रोष्टयः सौयामुनिः भ्राजिनाक्षयः होत्रापचयः सत्यापचयः जवा नवपलाशाः शाखावतयः सङ्कहकुल्याः वेणुभिरिः सौदग्रकारिः रौतिः क्रौश्चाल्या राजवत्यो लवा इत्येते गर्गाः पञ्चप्रवराः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति होता, सिनिवद्गर्गवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । त्रिप्रवरा वा । आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति होता, गर्गवत्सिनिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । तित्तिरिः कपिभूमयः खण्डिता इत्येतेषां तु गर्गाणां ऽयार्षेय एव प्रवरः । आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति, आङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेति वा । इति तृतीयः । कपिर्वैतलायनपतञ्जलीनां तारस्विनां ताडिनां भोजसीनां सारङ्गरवाणां खराशिखण्डिनां मौशितकिः शंशयः पौष्पयः मैतिशायनाः इत्येते कपयः । ते त्रिप्रवराः । आङ्गिसमहीयवौरुक्षय्येति होता, आङ्गिरसामहीवयौरुक्षयसेति आश्वलायनपाठः । उरुक्षयोवदमहीयववदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति चतुर्थः । इति बौधायनोक्तो भारद्वाजगणः ॥

अथापस्तम्बोक्ता भरद्वाजाः । ते च त्रिभिर्द्व्यामुष्यायणैः सह निर्भेदा दश गणाः । तत्र भरद्वाजास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति होता, भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति अध्वर्युः । कुत्साग्निवेश्योद्गयनानां सर्वेषां च स्तम्बस्तम्भशब्दानामेष एवाधिकारः ।

द्व्यामुष्यायणा यथा, शौङ्गशिशिरयो, भरद्वाजाः शुङ्गाः, कताः शैशिरयः। तेषां पञ्चार्षेयः। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति, अक्षीलवत्कतवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति। अथ ऋक्षाणां पञ्चार्षेयः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दवनमातवचसेति, मतवचोवद्वन्दवनवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति। त्र्यार्षेयमुहैके, आङ्गिरसवान्दवनमातवचसेति, मतवचोवद्वन्दवनवदङ्गिरोवदिति। कपयस्त्रिवराः, आङ्गिरसामह्यौरुक्षय्येति, अङ्गिरोवदमहीयवदङ्गिरोवदिति। गर्गास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसगार्ग्यसैन्येति, सिनिवद्गर्गवदङ्गिरोवदिति प्रवरमञ्जरीकृता उक्ताः। अत्र शुङ्गकतशिशिरीणां भरद्वाजवंशोत्पन्नशुङ्गादुत्पन्नविश्वामित्रवंशस्थकतगणान्तर्गतशिशिरस्य क्षेत्रे उत्पन्नत्वात् द्व्यामुष्यायणत्वम्। तेषां च चतुर्विधैर्भरद्वाजैर्दशविधैश्च विश्वामित्रैरविवाहः। सगोत्रत्वात्, कप्यन्यैस्त्रिभिर्भरद्वाजैः कतैश्च विश्वामित्रैः सह समप्रवरत्वदिति।

अथ कात्यायनलौगाक्षिप्रणीता भरद्वाजाः। ते च संकृतिशौङ्गशिशिरिभिः सहाष्टगणाः। आद्या भरद्वाजाः, ततो गर्गाः पञ्चप्रवराः, ततो गर्गगण एव तृतीयस्त्रिप्रवरः, ततः कपयः, ततः संकृतयः, ततो हिरण्यस्तम्बयः, ततो भेरुण्डाः, ततः शौङ्गशिशिरयः। आत्रेयायनय त्रिप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति, अङ्गिरोवद् बृहस्पतिवद्भरद्वाजवत् इति। एतेषामविवाहः। कालायनाः, पञ्चप्रवराः आङ्गिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यसैन्यगार्ग्येति, अङ्गिरोवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवत्सिनिवद्गर्गवत्। एतेषामविवाहः। तैत्तिरीयास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति, अङ्गिरोवत्सिनिवद्गर्गवत्। एतेषामविवाहः। स्वतन्त्रकपयस्त्रिप्रवराः आङ्गिरसामह्यउरुक्षय्येति, अङ्गिरोवदमहय्यवदुरुक्षय्यवत्। सङ्कृतीनां त्रिप्रवराः, आङ्गिरससांकृत्यगौरवीत्येति। एतेषामविवाहः। अङ्गिरोवत्सङ्कृतिवद्गुरुवीतिवत्। हिरण्यस्तम्बयास्त्रिप्रवराः,

आङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येति । एतेषामविवाहः । अङ्गिरोवत् भर्म्याश्ववत् मुद्गलवत् । भेरुण्डास्त्रिप्रवराः आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । एतेषामविवाहः । अङ्गिरोवदजमीढवत्कण्ववत् । अथ शौङ्गशिशिरयो भरद्वाजा ह्यामुष्यायणाः । ते पञ्चप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरेति । एतेषामविवाहः । अङ्गिरोवत् बृहस्पतिवत् भरद्वाजवत् शुङ्गवच्छिशिरवत् । सङ्कृत्यादीनां त्रयाणां यद्यपि भरद्वाजसन्दंशोऽस्ति तथापि ते केवलाङ्गिरसेषूत्क्रष्टव्याः । भरद्वाजस्य प्रवरेष्वननुवृत्तेः । न च कपिषु भरद्वाजा इत्युपक्रमोपसंहारो भरद्वाजत्वनिर्णायको यथाऽस्ति तथैषां भरद्वाजत्वनिश्चायकं किञ्चिदस्ति । या तु कात्यायनादीनां भरद्वाजोक्तिः सा वरणमात्राभिप्रायिका । किञ्चैषां भरद्वाजत्वे बौधायनेन सङ्कृत्यादिभिः सह विवाहोक्तेर्बौधायनविरोध आपद्येत । लौगाक्षिसूत्रमप्येवमेव वर्णनीयम् ।

अथाश्वलायनोक्ता भरद्वाजगोत्रप्रवरा उच्यन्ते ।

भरद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति । मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येति । तार्क्ष्यं हैके ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसं, तार्क्ष्यभार्म्याश्वमौद्गल्येति । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति, आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति वा । हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । मांधातारं हैके ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसं, मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति । सङ्कृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुशैवगवानामाङ्गिरसगौरिवीतसाङ्कृत्येति । शाक्त्यो वा मूलं शाक्त्यगौरिवीतसाङ्कृत्येति । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । घोरमुहैके ब्रुवतेऽवकृष्याजमीढम्, आङ्गिरसघौरकाण्वेति । कपीनामाङ्गिरसामहय्यौरुक्षय्येति । एतेषां सर्वेषां भर-

द्वाजगणानां परस्परमविवाहः । ध्रियमाणतया सत्तया वा भरद्वाजानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्क्वचिच्च प्रवरसाम्यादपि भरद्वाजानां सर्वेषामविवाह इति बौधायनवचनाच्च । इति भरद्वाजाः ।

अथ केवलाङ्गिरस उच्यन्ते ।

तत्र पञ्च गणाः विष्णुवृद्धकण्वहरितरथीतरमुद्गलाः । तत्राद्यो गणस्त्रयोदशविधः, द्वितीय एकादशविधः, तृतीयो विंशतिधा, चतुर्थो दशधा पञ्चमोऽष्टधा । तत्र हरितास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति, युवनाश्ववदम्बरीषवदाङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । मांधात्राम्बरीषयौवनाश्वेति, युवनाश्ववदम्बरीषवन्मान्धातृवदिति वा । कुत्सानामाङ्गिरसमान्धात्रकौत्सेति, कुत्सवन्मांधातृवदङ्गिरोवदिति वा । कण्वास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति, कण्ववदजमीढवदङ्गिरोवदिति । आङ्गिरसघौरकाण्वेति, वा कण्ववद्घोरवदङ्गिरोवदिति । रथीतरास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसवैरूपरथीतरेति, रथीतरवद्विरूपवदाङ्गिरोवदिति । आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति, पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदिति वा । अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्वेति, पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवदिति वा । विष्णुवृद्धास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति, त्रसदस्युवत्पुरुकुत्सवदङ्गिरोवदिति । मुद्गलास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति, मुद्गलवद्भर्म्यश्ववदङ्गिरोवदिति । तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति, मुद्गलवद्भर्म्यश्ववत्तार्क्ष्यवदिति वा । आङ्गिरसताण्डिमौद्गल्येति, मुद्गलवत्ताण्डिवदङ्गिरोवदिति वा । संकृतयस्त्रिप्रवराः, आङ्गिरससाङ्कृत्यगौरवीत्येति, गुरुवीतिवत्संकृतिवदङ्गिरोवदिति । कपयस्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसामहीयवोरुक्षयेति, उरुक्षयवदामहय्यवदङ्गिरोवदिति । हरितकण्वरथीतरविष्णुवृद्धमुद्गलानां स्वस्वगणे सर्वप्रवरसाम्यादविवाहः । परस्परं तु विवाहो भवत्येव । द्वित्रिप्रवराणां

समानत्वाभावात् । सगोत्रताऽप्याङ्गिरोऽपत्ये नास्ति । अङ्गिरसोऽग-स्त्याष्टमसप्तर्षिबाह्यत्वात् । सङ्कृतीनां वसिष्ठैरपि न विवाहः । द्विवं-श्यत्वात् ।

तथोक्तं,

सङ्कृतीनां द्विवंश्यत्वाद्वसिष्ठैश्च चतुर्विधैः ।
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च नान्वियुः ॥

ते चत्वारो गणाः । तत्राद्यगणेऽष्टपञ्चाशद् गोत्राणि, द्वितीय-तृतीयगणौ निर्भेदौ, चतुर्थे द्वादश गोत्रभेदा इति ।

आपस्तम्बमते केवलाङ्गिरस उच्यन्ते । हरितास्त्रिप्रवराः, आ-ङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । आङ्गिरसं त्यक्त्वा मान्धातारं प्रवेश्य तएव वा कुत्सास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसमांधात्रकौत्सेति । अथाज-मीढकण्वाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । विरूपा रथीतरास्ते त्रिप्रवराः, आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति । आ-ङ्गिरसस्थाने अष्टादंष्ट्रमित्यप्याहुः । मुद्गलास्त्रिप्रवराः, आङ्गिर-सभार्म्यश्वमौद्गल्येति । विष्णुवृद्धास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसपौरुकु-त्सत्रासदस्यवेति । सङ्कृतयस्तु नोक्ताः । कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मु-द्गलाः कण्वाः सङ्कृतयश्च द्व्यामुष्यायणा इति त्रय एवोक्ताः । आश्वलायनमते मुद्गलास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति, तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति वा । विष्णुवृद्धा आङ्गिरसपौरुकुत्सत्रा-सदस्यवेति । गर्गा आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति, आङ्गि-रससैन्यगार्ग्येति वा । हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्ब-रीषयौवनाश्वेति, मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति वा । सङ्कृतिपूतिमाषत-ण्डिशम्बुशैवानामाङ्गिरसगौरिवीतसाङ्कृत्येति, शाक्त्यगौरिवीतसाङ्कृ-त्येति वा । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति, आङ्गिरसघौरकाण्वेति वा । कपीनामाङ्गिरसामहीयवोरुक्षयसेति । इत्यङ्गिरसः ।

अथात्रयः ।

अत्रयस्त्रिप्रवराः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति, अत्रिवदर्चनानसवच्छ्यावाश्ववदित्यध्वर्युरिति कात्यायनानाम् । श्यावाश्ववदर्चनानसवदत्रिवदित्यध्वर्युरिति लौगाक्ष्यादयः। एवमन्यथाप्रवरमितरत्समानमावंशसमाप्तेः । धनञ्जया अप्येतन्मध्ये, आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति च प्रवर इत्यपि कश्चित् । वाद्भूतकाः त्रिप्रवराः, आत्रेयार्चनानसवाद्भूतकेति । गविष्ठिरास्त्रिप्रवराः, आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति बौधायनाश्वलायनापस्तम्बमतेन । आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति कात्यायनलौगाक्षिमतेन । मुद्गलास्त्रिप्रवरा आत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । एतएव पूर्वातिथयः अतिथयश्च आपस्तम्बमतेन, आत्रेयार्चनानसातिथेति चेति प्रवरः । वामरथ्यसुमङ्गलबीजवापा एतएवेति केचित् । सुमङ्गलानामात्रेयसुमङ्गलश्यावाश्वेतीत्यपि कश्चित् । वाद्भूतकपुत्रिकापुत्रावधिकाविति केचित्।तत्र वाद्भूतकाः पूर्वमुदाहृताः । बालेयादयस्तु अत्रेः पुत्रिकापुत्रास्त्रिप्रवराः । आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । एतेषां चात्रीणां परस्परं सप्तर्षेरत्रेरनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्समानप्रवरत्वादविवाहः। अत्रीणां सर्वेषामविवाह इति बौधायनवचनाच्च । वैश्वामित्रधनञ्जयेन वासिष्ठजातूकर्ण्यैश्चाविवाह इति केचित् । इतरैः पूर्वोक्तैः सर्वैरपि विवाहा भवन्ति ।

अथ विश्वामित्राः ।

तेषां दश गणाः। तत्र प्रथमे गणे पञ्चत्रिंशद्गोत्राणि, द्वितीये षट्, तृतीये त्रीणि, चतुर्थे षट्, पञ्चमे दश, षष्ठे सप्त, सप्तमे एकम्, अष्टमेऽप्येकं, नवमे द्वे, दशमे एकम् ।

कुशिकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रदैवरातौदलेति होता, विश्वामित्रवद्देवरातवदुदलवदित्यध्वर्युरिति कात्यायनानुसारिणाम् ।

उद्दलवद्देवरातवद्विश्वामित्रवदिति बौधायनानुसारिणाम् । एवम-न्यत्रयथाप्रवरमावंशसमाप्तेः ।

लोहितास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्राष्टकलौहितेति । एतएवा-ष्टका वा त्रिप्रवराः वैश्वामित्रलौहिताष्टकेति । वैश्वामित्रमा-धुच्छन्दसाष्टकेति वा । वैश्वामित्राष्टकेति ह्यार्षेयो वा ।

रौक्षकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्ररौक्षरैवणेति, वैश्वामित्रगा-थिनरैवणेति वा ।

देवश्रवसाः त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसेति । का-मकायना अप्येतएव तेषामप्येतएव प्रवराः । श्रौमता एते इत्यपि केचित । प्रवरास्तूक्ता एव ।

अजास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति ।

आघमर्षणास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ।

पूरणा द्विप्रवराः, वैश्वामित्रपौरणेति ।

इन्द्रकौशिका द्विप्रवराः, वैश्वामित्रैन्द्रकौशिकेति ।

कतास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति । रौहिणास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रमाधुच्छसरौहिणोति, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा ।

धनञ्जयास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधनञ्जयेति, वैश्वा-मित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा ।

काथकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रकाथकक्राथकेति ।

आश्मरथ्याः त्रिप्रवराः, वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधुलेति ।

साहुलास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रसाहुलमाहुलेति ।

गाथिनास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति ।

रेणवास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति ।

वेणवास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति ।

हिरण्यरेतसो द्विप्रवराः, वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति ।

सुवर्णरेतसो द्विप्रवराः, वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति ।
कपोतरेतसो द्विप्रवराः, वैश्वामित्रकपोतरेतसेति ।
कौशिकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति ।
घृतकौशिका द्विप्रवराः, वैश्वामित्रघृतकौशिकेति ।

विश्वामित्राणां सर्वेषामपि परस्परमविवाहः । विश्वामित्रस्य सप्तर्षेः प्रवरेष्वनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्, स्वस्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । स्ववंशान्तर्भूतैः शिशिरिक्षेत्रोत्पन्नैः शौङ्गशैशिरिभिर्द्व्यामुष्यायणैश्चाविवाहः । देवरातस्य शुद्धजामदग्न्यैरप्यविवाहः । तथा शुद्धविश्वामित्राणां गर्गव्यर्गतकपिधनञ्जयेन जातूकर्ण्येन अत्रिभिश्चाविवाह इति केचित् । अन्ये तु तन्नेच्छन्ति ।

धनञ्जयस्य भिन्नत्वात् प्रवराणां तु भेदतः ।
पूर्वोक्तैर्विवाहः स्यात्सगोत्रत्वाद्यभावतः ॥ इति ।

तेषां त्रयो गणाः निध्रुवा रेभाः शाण्डिलाश्चेति । तत्र प्रथमगणे एकाशीतिर्गोत्रभेदाः, द्वितीयगणो निर्भेदः, तृतीयस्तु त्रिशतप्रकारः । इति विश्वामित्रस्य गणाः ।

अथ कश्यपाः ।

आपस्तम्बस्तु पञ्चाह गणान्माषांस्तु रोहितान् ।
कात्यायनश्च लौगाक्षिः पञ्चाहाथ च शैशिरान् ॥
वैश्वामित्रगणानाह द्वादश त्वाश्वलायनः ।
सत्याषाढो द्वादशैव आश्वलायनवत्त्विमान् ॥

कश्यपास्त्रिप्रवराः, काश्यपावत्सारनैध्रुवेति होता, निध्रुववदवत्सारवत्कश्यपवदित्यध्वर्युरिति बौधायनलौगाक्ष्यादयः । कश्यपवदवत्सारवन्निध्रुववदित्यध्वर्युरिति कात्यायनादयः । एवमन्यत्राप्यथाप्रवरमितरत्समानमाविशममाप्तेः ।

रेभास्त्रिप्रवराः; काश्यपावत्साररैभेति ।

शाण्डिलास्त्रिप्रवराः, काश्यपावत्सारशाण्डिलेति, काश्यपासितदेवलेति वा, दैवलासितेति त्र्यार्षेयो वा ।

द्व्यामुष्यायणा लौगाक्ष्यादयस्त्रिप्रवराः, काश्यपावत्सारवासिष्ठेति । लौगाक्षिसहितानां सर्वेषामपि कश्यपानां परस्परमविवाहः । कश्यपस्य सप्तर्षेस्त्रियमाणतया सत्तयोत्पादकतया च शाण्डिलानां चतुर्थप्रवरविकल्पपक्षे सत्तयैकस्य प्रवरेष्वनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्, स्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । चतुर्थप्रवरवतां शाण्डिलानामन्यैः सहाविवाहे समानप्रवरत्वं न कारणं, किं तु सगोत्रत्वमेव, तद्भिन्नानां सप्रवरत्वमपीति विवेकः । लौगाक्ष्यादीनां द्व्यामुष्यायणत्वेन सर्वैरपि वसिष्ठैः सङ्कृतिपूतिमाषादिभिश्चाविवाहः । अन्यैः सर्वैरपि विवाहा भवन्ति । इति कश्यपस्य ।

अथ वसिष्ठस्य ।

ते चतुर्विधाः । तत्राद्यगणो द्वात्रिंशद्गोत्रः, द्वितीय एकोनविंशतिः, तृतीयश्चतुर्विंशतिः, चतुर्थस्त्रिंशत् ।

वसिष्ठा एकप्रवराः, वासिष्ठेति होता, वसिष्ठवदित्यध्वर्युः । एवमन्यद्यथाप्रवरमावंशसमाप्तेः । वासिष्ठभरद्वास्विन्द्रप्रमदेति त्रिप्रवर इत्येके ।

कुण्डिनास्त्रिप्रवराः, वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति ।

उपमन्यवस्त्रिप्रवराः, वासिष्ठभरद्वास्विन्द्रप्रमदेति ।

पराशरास्त्रिप्रवराः, वासिष्ठशात्त्यपाराशर्येति ।

जातूकर्ण्यास्त्रिप्रवराः, वासिष्ठात्रिजातूकर्ण्येति । अयमेकोऽधिकः । वसिष्ठानां जातूकर्ण्यसहितानां सर्वेषामपि परस्परं संकृतिभिर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । वसिष्ठस्य सप्तर्षेः सर्वत्रानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्स्वस्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । जातूकर्ण्यानामत्रिभिरप्यविवाहः । अन्यैः पूर्वापरैः सर्वैरपि विवाहः । इति वसिष्ठस्य ।

अथागस्त्यस्य।

आगस्त्यास्त्रयः । तत्राद्यगणे विंशतिगोत्राणि, द्वितीयतृतीयगणौ निर्भेदौ ।

आगस्त्यास्त्रिप्रवराः, आगस्त्यदार्ढच्युतेध्मवाहेति होता, इध्मवाहवद् दृढच्युतवदगस्तिवदित्यध्वर्युरिति बौधायनादयः। अगस्तिवद् दृढच्युतवदिध्मवाहवदित्यध्वर्युरिति कात्यायनः । अन्यद्यथाप्रवरमितरत्सगानमावंशसमाप्तेः । एकार्षेयो वा अगस्त्येति ।

साम्भवाहास्त्रिप्रवराः, आगस्त्यदार्ढच्युतसाम्भवाहेति । अगस्त्यविस्तारेऽप्येते वक्ष्यन्ते ।

सोमवाहास्त्रिप्रवराः, अगस्तिदृढच्युतसोमवाहेति ।

यज्ञवाहास्त्रिप्रवराः, अगस्तिदृढच्युतयज्ञवाहेति ।

भिन्ना अप्यगस्तय उक्तास्तेऽपि त्रिप्रवराः, आगस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति ।

तदाद्या इध्मवाहाः पौर्णमास्याः पारणाश्च त्रिप्रवराः, आगस्त्यपौर्णमासपारणेति ।

अक्राणामागस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेति ।

त्रिमलीनामागस्त्यपैनायकपाणिकेति त्रिप्रवराः । एतौ गणौ क्वचित्।एतेषां सर्वेषामगस्तीनां परस्परमविवाहः । अगस्तेरनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्स्वस्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । अन्यैः सर्वैरपि विवाहो भवति ।

आपस्तम्बस्त्वाद्यभेदमेवैकार्षमपीहते ।
कात्यायनश्च लौगाक्षिस्त्रीनेवाह गणानिह ॥
आहाश्वलायनस्त्वाद्यमेकमेव गणं परम् ।
सत्याषाढोऽप्याद्यमाह आर्षेयं चापि पाक्षिकम् ॥

इत्यगस्त्यस्य ।

ननु बौधायनेन जामदग्न्यगणद्वयमुक्तं वत्सविदाविति, कात्यायनेन तु चत्वारो जामदग्न्यगणा उक्ताः आर्चाव्यादयस्ते कुतो नोक्ता इति चेत् सत्यम् । ये प्रसिद्धास्त इहोक्ताः, अप्रसिद्धास्त्विहैवान्तर्भूता इति ज्ञेयम् ।

तदाहुः,

वर्गा एकोनपञ्चाशत्प्रसिद्धा मुनिभिः स्मृताः ।

अप्रसिद्धाः परे वंशा अन्तर्भूता इहैव ते ॥ इति ।

अथ द्विगोत्राः ।

तत्र शैङ्गशैशिरयः पञ्चप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरेति आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याल्कीलेति वा । त्रिप्रवरो वा आङ्गिरसकात्यात्कीलेति । स च भारद्वाजाच्छुङ्गाद्वैश्वामित्रस्य शैशिरेः क्षेत्रे उत्पन्नः, उभयतो गोत्रलक्षणत्वाद्द्विगोत्रमिति। सर्वैर्भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चैषामविवाहः। सगोत्रत्वात् । कैश्चित्समप्रवरत्वाच्च ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे,

भरद्वाजेन शुङ्गेन वैश्वामित्रस्य शैशिरेः ।

क्षेत्रजातो द्विगोत्रर्षिः प्रोच्यते शौङ्गशैशिरिः ॥

विश्वामित्रभरद्वाजै तज्जानां तेन नान्वयः । इति ।

एवं वक्ष्यमाणेष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्तु कश्चिदाह, एवं कापिला अपि ।

तदुक्तं तत्रैव,

कापिलानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्वयः । इति ।

तदसत् । कापिलानां क्वचिदपि सूत्रे पुराणे वा प्रवरमञ्जर्यादिषु वा द्व्यामुष्यायणत्वेनानभिधानात् । प्रक्षिप्तमिदं श्लोकार्द्धमिति वदन्ति । संकृतीनां कात्यायनेन प्रसिद्धद्विगोत्रशौङ्गशैशि-

रिणा सह पाठाद्विगोत्रत्वं, गणद्वयमध्ये पठितत्वाच्च । वसिष्ठगणे आपस्तम्बादिभिः पठितत्वाद्वासिष्ठस्य शक्तेर्विकल्पेन वरणाद्वो-भयथापि वसिष्ठस्यानुवृत्तेः प्रतिसन्धानात् । तथा आङ्गिरसत्वमपि, केवलाङ्गिरसां मध्ये पाठात् । बौधायनाङ्गिरसप्रवरसाम्याच्च । तेनै-तेषां वसिष्ठगणैः सर्वैः स्वस्वगणस्थैः सह वसिष्ठैर्लौगाक्षिभिश्च सह परस्परमविवाहः । स्वगणे सगोत्रत्वात् सर्वप्रवरसाम्यादन्यत्र किञ्चित्प्रवरसाम्याच्चेति । नैषां भरद्वाजता, तथा पाठाभावात् । क्वचित् पाठेऽपि वरणाभावात् । न च सत्तानुवृत्तिज्ञापकः सर्वैक-वाक्यतया कपिवत् प्रसिद्धभरद्वाजसन्दंशपाठोऽप्यस्ति । प्रत्युत केव-लाङ्गिरससन्दंशपाठस्यैव दृष्टत्वात् । पुराणगतवंशमध्यपाठस्य कल्प-भेदेन नाममात्रसाम्येन वाऽवश्यमुपपत्तेः । अन्यथा तस्याऽन्यत्रस्थि-तत्वेन बहुविप्लवः स्यात् । एवं सति केवलाङ्गिरसमध्यपाठस्य प्रयो-जनं चिन्त्यमित्याहुः ।

त्रिकाण्डमण्डनस्तु दिवोदासा वीतहव्या लौगाक्षिणा सधर्मिण इत्याह । तदसंबद्धम् । संबन्धलेशस्यापि तत्राभावात् । द्व्यामुष्यायणानां प्रयाजादिव्यवस्थैवं, शौङ्गशैशिरेस्तनूनपात्प्रयाजः तस्य तु द्वयो-रपि सत्त्वाद्विश्वामित्रभरद्वाजयोराप्रीसूक्तमिति विकल्पः, संकृत्या-दिषु बौधायनादिभिर्नराशंसस्योक्तेः स्वीयाप्रीसूक्ते नराशंसाभा-वादाप्रीसूक्तं वसिष्ठस्यैव । एवश्चाश्वलायनसूत्रमप्युपलक्षणविधया बौधायनादिभिरेकवाक्यतया व्याख्येयमिति केचिदाहुः । यथा तनूनपाद्देवतायुक्ता ऋक् तथा नाराशंसदैवतयुक्ताऽपि ऋगस्ति कण्वाङ्गिरसाप्रीसूक्तयोः अत उपांशुयाजदेवतावद्विकल्पः । स च व्य-वस्थितो ज्ञेयः । तत्तत्सूत्रकारपरिग्रहवशात् । तथाच येन सूत्रकारेण संकृतेर्नराशंस उक्तः तस्य वसिष्ठोक्ताप्रीसूक्तमेव, येन तनूनपादु-क्तस्तस्याङ्गिरसोक्तमेवेति व्यवस्थितविकल्पः । एवमन्येषां प्रयाज-

व्यवस्थया ऽऽप्रीसूक्तव्यवस्थेत्यन्ये । यद्गणान्तर्वर्ती यः स्या-त्तद्गणोक्ताप्रीसूक्तं तस्येति, सूत्रकारैर्द्व्यामुष्यायणत्वेनानुक्तत्वा-दित्यपरे ।

अथ कात्यायनलौगाक्षिप्रणीतभरद्वाजगोत्रप्रवरानुदाहरि-ष्यामः। आत्रेयायनिमार्कण्डिवालिशायनिसौपिष्टसौगेयाग्निवेश्या-नां साङ्कारिसारावरिवाहिसौङ्गितूणकर्णिनूपाकर्णिप्रावाहणेया-नामाश्वलायनिवावश्रौगिष्यधिकारग्रीविणां मैथुनमतिसाष्टङ्किका-चकिकायनानां तैतुरिथौरिथैताश्वकीनां सामस्तम्बिब्रह्मस्तम्बि-तौल्वलितौच्छलियुगाद्वेषीणां सालुहिवालुहिसौबुद्धिकाभारद्वाजौ-दमेधिघटेषुमतिदेवागारिदेवस्थानिहारिणकार्णिध्वाङ्क्षविध्रौगपकौमु-दगन्धिसात्यमुग्रिमात्स्यक्षीकमालोहरहालोहरगङ्गोदकिकौरुक्षेत्रि-द्रौणिजैत्रिजित्वत्सायमानां कार्ण्यविजालिरापस्तम्बिसौजपृश्नि-पौलिखाङ्कलायना इत्येते आत्रेयाः ।

कालायनाः केशमथा वाच्यतमरायणा भ्राष्टकृद्भ्रष्टुभिवि-दिपेन्द्रलिप्रालङ्कायनाः कौलास्त्रक्रियाश्वाक्रीवकालकुन्मातुयावकु-ञ्जालुविरोपयकटप्रेष्यगवैगलायनश्यामायना गार्ग्याः सांपरिवाराः इत्येते कालायनाः ।

तैत्तिरिः कपिभूमिः खण्डितः खन्दिनः गर्ग इत्येते तित्तिरयः।

कपिः तित्तिरिः चिदिवण्डिः शक्तिः पतञ्जलिः भूयसीतिवर-न्धिश्वेतकिरध्वामुराजकेशिकलासिकाङ्गोरिरयो वान्यायनाः का-त्यायना इत्येते कपयः ।

संकृतिपूतिमाषतण्डिसैथयनजानाकितैराघतरव्यत्र्यृषिभिचारा-यणिसहिगङ्गिगाक्षितालागनहीत्येते संकृतयः ।

हिरण्यस्ताम्बिसात्यमुग्रिमुद्गलायना इत्येते मुद्गलाः ।

भेरुण्डाश्च भारुण्डाश्च तृतीयः शाकटायनः ।

ततः प्रमादसौनारी मर्कटो रमणः सणः ॥

कण्वो मार्कटयो रमणा इत्येते भेरुण्डाः । शौङ्गशिशिरा द्व्यामुष्यायणाः ।

इति भरद्वाजाः ।

अथ केवलाङ्गिरसः ।

हरिताः शङ्खदर्भयः सौभगा भैवगवाः मनायवो बालोदरा महोदराः नैमिश्रयो मिश्रोदकाः कौतमाः कारीषयः कौलवः पौलयः पोटलाः मत्स्या मान्धातारो माण्डकारयः खण्डायनाः माण्डसालयो गवेरणयो मात्स्यमालयो गाणगारयो भद्रगारयो कुत्साहसा हस्तिवासाः पैङ्गलाः पिङ्गाः पलाशिनो दार्दुला हस्तिनः कौमारहारिताः इलाः आम्बरीषा इत्यादयो हरिताः ।

काण्वा औपमर्कटायना वाकलाः पौलाहालिनो मौञ्जिमाजयो मौञ्जिगन्धा विजित्राजया वाजश्रवसो भारुण्डा भरुण्डा रमणाः मर्कटा गर्धभाः प्राकाराः शाकटायना गोदायनाः शालायना रामायणाः शौवेरिणो नारिणः आर्यादयश्चतुराः श्यामायनय इत्यादयः कण्वाः ।

रथीतरा हस्तिदासिका हायना नैतिरक्षयः शैलालयो भैलयो भिलीभायनाः सावहा भैक्षवाहा हेगवा वैरूप्या विरूपा अष्टुष्ठा अष्टादंष्ट्राः पृषदश्वा इत्यादयो रथीतराः ।

विष्णुवृद्धाः शठाः मरणाः मद्रणा भद्रणाः भद्रयो बादरायणा बात्सप्रायणाः सात्यकयः सात्यकायना नैतुण्ड्याः स्तुत्या भारुण्याः वैहोढा दैवस्थानयः क्षत्रिणाः छत्रिणा हौत्रिणाः पुत्रिणाः जन्त्रिणाः वज्रिणाः कर्तृणाः शाम्बरायणाः औपमीतयः इत्यादयो विष्णुवृद्धाः ।

मुद्‌गलाः सात्यमुग्रयः हिरण्यस्तम्बयो हंसजिह्वा देवजिह्वा आलवालवा विडादयः आयाग्नयः सूनयः छत्रहयाः स्तरणाः कार्यभासिता हिरण्याक्षा दीर्घजङ्घा हिरण्यदर्भाः भिन्दयः इत्यादयो मुद्गलाः ।

संकृतयो मलकाः पौलस्तण्डिशम्बुशैभवयः परिभवास्तारकाद्या हरिग्रीवाः शेशयाः श्रौतायना आग्रायणाः आग्रापयः पूतिमाषाः इत्येते संकृतयः ।

कपयः स्वस्तिरयो बिन्दवो दाण्डिनो दिक्ष्वशक्तयः पतञ्जलयो भूयसिनः स्तैवरन्धयश्वेतकयः ऊर्ध्वास्ता राजकेशिनः कलशिनः कण्ठाः कारीरयाः वान्यायना आमावास्यानाः कपेतराः स्वदायितराः जलसिञ्जयः कुसीदरयः स्तौजटयः सासवयः सङ्कयः क्षण्याः सावस्यायनयः रुक्षेयाः इत्यादयः कपयः ।

अथात्रेयाः ।

अत्रयो भूरयः छान्दयश्छन्दोगेयाः पौष्पिकाः मौद्गलयः सौपाच्छालाः छागलास्तृणबिन्दवः भार्मतयो मालरुचो ध्यालयः सांवच्यानयः कामर्यायणयो दाक्षयः स्तैदेहाः गाधिपतयः औद्दालिकयो द्रोणभावा गौरिग्रीवयो मारविच्छिराः शिशुपालाः कृष्णात्रेया गौरात्रेया ऋक्षात्रेया नीलात्रेयाः श्वेतात्रेयाः श्यामात्रेयाः महात्रेयाः गालेयाः बालेयाः शौभ्रेयाः वामरथ्याः श्वेतभावाः शौद्रेयाः कौद्रेयाः गोपवनाः कालापचयो नीलायना आनङ्गयो दौरङ्गयः सौरङ्गयो गौरङ्गयः पुष्पयः सौपुष्पयः साकेतायनाः भारद्वाजायनाः इन्द्रातिथयः शाम्बरय आहायनाः पवनाशाः किविदिकयः शौनकर्णयः सौश्रुतयः गौरग्रीवयः कैरञयो जैत्रायणाः श्वेतकयो बाहुतन्त्रा बाहमित्राः जानुकयः एनञना भागमादनाः सांख्येयाः सारायणाः सौक्तुचराः अर्धपन्थाः

गौपम्थ्याः कानजिह्वाः उदरग्रीवयो वैडालयः शाकलायनाः आत्रेयाः गौणीपन्थाः जलदाः भगपादाः शाकटायनाः अर्घ्यायणाः बादर्यायणाः माङ्गलाः बाहुपयाः शामलयो बाहुदन्तयो भागलयो रुणात्रेया दत्तात्रेयाः स्वस्त्यात्रेयाः शेखयः कीरायणाः नीशायनाः दार्भ्या दुलादुपा भावरथा गणपतयो वैश्वानकेयशैलूषकयो निकला इत्यादयोऽत्रयः।

दक्षयो भलन्दना और्णनाभयश्चन्द्रात्रेयाः वैजवापयो मौञ्जकेशा गविष्ठिराः पूर्वातिथयः श्यामपुष्पयः शिलन्दलयो ब्रह्मपुष्पयो व्याघ्रपुष्पयः सौपुष्पयः कृष्णशीर्षका हिरण्यपुष्पयः कालासयः काकशीर्षयः पक्षयो बलयो धृतयः पार्ष्णयः कटुकयो मैत्राण्या शिरीषका इत्येते गविष्ठिराः ।

मुद्गला व्यालिसन्धयः अर्णवा बौधाक्षा वैतवाहाः शिरीषयः शालिमताः गौरिताः गौरकयो बाजवना इत्येते मुद्गलाः ।

बालेया हालेयाः कौद्रेयाः शौभ्रेयाः वामरथ्याः गोपवना इत्येते अत्रेः पुत्रिकापुत्राः ।

अथ विश्वामित्राः ।

कुशिकाः पर्णजङ्घाः बारक्याः औदलयो माणयो बृहदग्नयः आजवयः आग्नहयः आमस्तप्याः कामन्तकाः बद्धकथाः शिवकिताः लामकायनाः शालकायनाः स्याङ्कायनाः लोकागाराः सौगन्तव्याः यमदूताः आनभिम्लास्तारकायणाः श्रौवला जाबालयो याज्ञवल्क्याः वितण्डा नुवलयः सौश्रुतयः औपगहनयः उदुम्परयः भ्राष्ट्रक्याः श्यामेयाश्चैत्रेयास्तालोचना मयुराः सौमत्याश्चित्रमतयः स्येतन्तायनाः मनवस्तन्तवो मान्तवो पक्षान्यत्वशब्दा बाभ्रव्याः कालाया उत्सरयो देवराताः औलूकयः उलूकाः बभ्रवः शाला विशाशालाः कालववाः सैन्धवायनाः सौर-

रथयः कारीषयः संसृत्याः औलोप्याः पार्योदरयः पाडलयो गालवा वैहृतयो वतण्डाश्चशङ्कवः श्यामायनाः काला वालखिल्याः पाक्षयः साभेयाः आश्वलायनाः आवाहाः उलूखला जैमिनयः संकृतयः आंधेयाः आर्जुनाक्षय इत्यादयः कुशिकाः ।

लोहिता दण्डकयश्चाक्रवर्णायना बभ्रायना वासयोऽष्टका इत्येते लोहिताः ।

रौक्षकाः स्वोत्वहला रेवणा इत्येते रौक्षकाः ।

देवश्रवसो देवतरसाः श्रौमता श्यामकायना कामकायना इत्येते देवश्रवसः ।

मार्गमित्रा माधुच्छन्दसा अजा इत्येते अजाः ।

अघमर्षणाः कुशिका इत्यघमर्षणाः ।

पूरणा वारिधय इति पूरणाः

इन्द्रकौशिका विश्वामित्रा इति इन्द्रकौशिकाः ।

औदुम्बरयः शैशिरयः तैकायनयः तौकायनयः तार्क्ष्यायणयः कात्यायनयः करीराभयो लावकयः शालङ्कायना मौञ्जायणाः कताः गङ्गायनयः कालवो वेदायनयो गोदायनयो ... दायनयश्चोदायनयो वेनायनयो रावणयो रातयो मौञ्जायणय इत्यादयः कताः ।

धनञ्जयाः पार्थिवा मदकबन्धुलाः पाणिनाश्चैत्रेयाः परिकुटय इत्यादयो धनञ्जयाः ।

कथकक्राथका आदृषया उदग्गूर्णया इत्येते कथकाः ।

आश्मरथ्याः घोरमुखाः कामुकायनाः कामलायनाः बन्धुलाः पाणिनयो नेतुलाङ्कुलवः कौशिका इत्येते आश्मरथ्याः ।

साहुला राहुला माहुलाः काहुलाः कागुला औमिला औहलाः द्रुहलाः शातातयः कोमलायनाः सातवयो जातवय इत्येते सा-

लाः ।

औद्दालकयः उद्वासा रौक्षका आज्योद्वहा रेणुका गाथिन इत्येते गाथिनः ।

शालङ्कायनाः शालाक्षाः लोहिताक्षा लोहिता जह्नव इत्येते कौशिकाः ।

अथ कश्यपाः ।

काश्यपाश्चाङ्गिरयो मङ्करा ऐतिशायना आभूत्या वैशिप्रा धूम्रा धूम्रायणाः सौम्या धर्म्यायणा सौवत्सा राप्रायणाः वैवकयः प्रावर्याः हृद्रोगा आमयाः पाञ्चायनिकाः मेषान्तकयः सागसयो माग्रमरावयः सैन्धवयः सायस्या आसुरायणाः छागव्याः सौनग्रः स्थौलकेशयः वार्धकय औपव्या लाक्षायणाः क्रोष्टुजीवनयः स्वाद्रायणा रौहितायना मितकुम्भाः पिङ्गलाक्षयः औदुलयो मारायणाः पौलयो वैकर्णेयाः कौशीतकेयाः धूमलहाणयः सुरा गौरिवायनाः महाचक्रेयाः पैठीनस्याः यानस्या विषगणा दाक्षमाणयो भालन्दनाः शाङ्गमित्रेयाः हरित्या जारमात्स्या रमाणयः साविश्रवसो वैशम्पायनाः खेरङ्कयः कासलय उल्कायणयो मार्जनायनाः कांसलायना देवाहोतारः सुवयः खरेभाः अयःस्थूणाः भागुरयः पाथिकपाटलयो गोमायना हिरण्यवायाः अग्नयो देवयः सौर्या मुसला आत्रिश्रेण्या उत्तरतोगण्डेषवः उदरामन्त्रिना वैकर्णयः स्थूलबिन्दवः आयायणा मौषका रीतिकायना औपप्रतिमाः सरागोजा वीराध्वारायणयः साराहरेयाः कैरआश्चैकेता मातृत्याश्वैकयो भौवनाश्चैवगाव्या हृगायकाः देवयाताः सोमयागाः उपश्वाया वयश्चेदुर्गव्यायनाः भक्तुहयो हृग्योगः काचायणाश्चक्रधर्मिणो महाचक्रधर्मिणः श्रेपगणाः हार्करयो दाक्षायणयो हास्तयो दासयो वात्स्या

यानयो हास्तलायनाः स्यकृतवः स्वश्रष्टा आश्ववतायनाः कौसे. द्काः स्वगादाः अग्निशर्मायणाः मौरूज्याः कैकसेयाः काश्वहाग द्विहायना हस्त्याः सानुश्रुता हरितायना मातङ्गाः सोमभुवो नराधाः श्यामा यक्षाः सासिसाः स्ववशान्ताः हस्तिदाः स्व वजवो वाजिहायना बह्वकायना भौमनयो मौष्ठायना मौपर हस्यायनाः शेरकाः काष्ठायनाः नागशिरसः शौकयाः पा क्षावहस्तयो भवनन्दयो भृयोगराः मतिश्रवाः प्रीतिथेय. लयः काण्डवायनयः कैरिह्या पैलमैलयश्चाक्रायणाः पद्मोडलायनाः कौषीतका मारीचा कामेया नकयो वेलणीभिक्षया भूताशव इत्यादयो निध्रुवाः ।

शाण्डिलाः कोहलाः पाषकाः वापिका मेघाः सौरानवः सावणाः कारेयाः कौकुण्डयस्तैक्षिमाहकया महोदयकयः कोशयो मौजायना भाणवंशाः स्वार्चमानया गङ्गायना वात्सभालयो गोभिला वेदायना वात्स्यायना वद्रूहरयो भागुरयः स्वादन्तीमुखा हिरण्यबाहवस्तेदेह्ना योमूवा वाक्यशठो जानन्धरयो धन्वन्तरयो वृकस्तण्डा गर्मदा मुखा जावंशास्तृणबिन्दवः कौक्लिाः पैपल्यादयो जलन्धरा गोशालाः शत्रुतापनाः जीमापिप्पलाः शञाः केशिलाः मुञ्जमयूराः वैदानवाः कौवलयः कौरुण्डजा उत्तराः सुजातपूराः पर्यामाः गर्दभाश्चेरलाः सुकेनवः कुहकाः संपचाश्चुलुभयो बहुमिण्डा द्वैपुराश्चटायना महाकौरलयाः कुहला मगला भगला कैराताः पर्यश्वा भुजाजलयः पारावारिण इत्यादये शाण्डिलाः ।

वैतालकवरा रसाखला गौरिश्रवस आश्वलायनाः कपिष्ठलाः सावित्रक्षाः व्याघ्रपादा वाह्यकायनयो गायनयो नयाव्या जातूकर्ण्या औभ्रामयः कोभोजयः कौलायना सुन्दरहारीताः काण्डेहृद्धयः सोपवत्सायनाः आलम्भायनाः लोमागन्याः स्वस्त्याक-

ाः देवत्राः पार्णकायनाः पार्णवल्का देवनीगौरव्या विश्वायना बाहकथयः अवकितयो वस्वयाजयाः पूतिमाषाः सप्तवेलाः वासिष्ठाः औपगवा वैष्णवाः प्लावनायना औडिलोमा गोपायनाः यौवयो बाह्यकृतः कालोहवयः पालिसया वाग्रथयः आपस्थूणेयाः ब्रह्मपुरेयाः स्वस्तिकाः पाण्डुलयो गोधिलयो चौविलयो मालोहभयः सौमनसायना ब्रह्मवलयः ध्यौलयः पौहिश्रवसो याज्ञवल्क्याः रावणयो मौलयः कौलयो औपलोमाः अध्वदा वसदाकराः आश्वलायना मिथोवलयाश्चण्डाद्यौ गौडिलयो व्यालोहपयः स्यामुनाश्वाः सुपाचयो विदयो दासव्या भालिसव्या आर्जनाक्षय इत्यादयो वसिष्ठाः ।

कुण्डिना लौहायना गुगुलयोऽश्वत्था नैकर्णयः औपस्वस्थाः अश्वरथाः बाहवः क्रौङ्कोल्याः साङ्कतिनः कापटवः पेटकानयः आमा हिरण्याक्षायणाः वैप्लादयः सौगयोक्षिता माध्यन्दिनाः सोमपक्षयः स्वस्थयो धृतयः आकोहालादयः त्रैशृङ्गाः लोभायमना गोपना विधकषयो मैत्रावरुणा इत्यादयः कुण्डिनाः ।

उपमन्यव औदलया माण्डलेखयः कापिञ्जलाः जलागताः स्तपोलोकास्त्रैवर्णाः पार्शगिरयः साराक्षरा मौलाल्या महाकृष्णायना बालशिखा औद्राहयानयः आश्वलायना भागवित्तायनाः क्रुण्डोदरायणाः लाक्ष्मणेया बाह्यकयो वार्कयः आलवचाः कापिकेशाः शौलालवः शाकधियो दाकायना बलेखला लम्बायना ब्रह्मवयाः शाकोहयाः सरावणाः काण्वायनाः कालाक्षा दशेरकाः कृष्णास्तरायणाः पालङ्कायनाः उद्वाहाः कौरव्याः क्रोधिनो मानेया ब्रह्मवलयो मावशवयाः सांख्यायनाः कालाक्षाः आलम्बायना गोरथाः सुहकाः श्यामयो रास्पेया औपलेखयो गोपो-

दन्तयः कौमाशः काण्डोदरयः चक्रदर्भयः कारपुरेयः कौलकलेयः शाङ्ग्रायना रौक्षहेमणयो नाहुलयो बाहुलयो काजपायना भागुरायणाः शाङ्कूर्या मुञ्जकायनाः पादकायनाः·स्काम्भायनाः पार्थश्रवसो मारायणा धातुहयो भागहयः कौरकृतः कशानेयाः इत्यादय उपमन्यवः ।

काण्डूशयो वाजयो वाजिमन्तयो भैमतायना गोबालयः भागेहयाः वैकलय लाक्षयः कौकुचादयो हार्यश्वयः कण्वायनयो गोपयः स्पातयो वारुणयो भालुक्या वाजरयः काह्वयनाः कौकुलयः कौमतयः कृष्णासिताः कापिसुखाः स्वास्यायनयः श्वेतयूपयः पौष्णरसादयो गार्ग्यायनयः स्तार्णेयाः श्यामेयाः श्रोतहयः सहचौलया बादनयो नेमयः पार्थेयाः कौरुजायनाः कार्ष्णायनाः शेकयो वार्ष्यायणाः कपितोताः स्कम्भिन्या माण्डिकयः श्यानयातयः पटिका वधिका तिल्वयूपयः खाल्यायनाः क्षौमयो हर्यत्रयः शिवयः उपीकहस्ता इत्यादयः पराशराः ।

जातूकर्ण्या अर्थबोधाः पाटलादयो लवसौक्तिकाः खगा इत्येते जातूकर्ण्याः । इति वसिष्ठाः ।

अथागस्तयः ।

अगस्तयो विशालाद्याः सालायनाः औपदहनयः कुल्माषा दण्डयो लावणयो लाड्या वरण्डयो वैरणयो बुदोदरयः सैवपथयः शाल्यातपाः मौञ्जिकयः पार्थोहिता हारिग्रीवाः रौहिण्या मौसलयः सैवकाः सौभरायणाः वैकर्णायनाः मार्गायणाः माचार्याः शालङ्कायनय उपकलमकायनयो वारिणयो बाभ्रायनया बाभ्रकयः क्षौमितया लाशयः साकक्षयस्तन्द्रयो लाज्यामनयो हृद्रोगयः माहुराक्षयो रम्याक्षयः पण्डोदधृताः कुड्याक्षयः उप-

कुला अर्बुदाः शैवायुधाः पटहस्ताः वैशोरन्धयः औकुला वैरकद्रयो गोव्यादयो दामोष्णीपास्तम्बराः सौम्यानयाः ब्राह्मण्याः पुत्रयो वाशिषायणाः शारङ्गराः फाण्टावता इत्येते अगस्तयः ।

अन्ये निर्भेदाः अगस्तयः ।

करम्भयः कौशल्याः सुमेधसो मयोभुवो गान्धरायणाः पुलस्तयः पुलहाः क्रतवः कार्णाटा माहेन्द्रा इत्यादयो वा अगस्तयः ।

इध्मवाहास्तदाद्याः । अक्राः शाक्राः शुका हंसाः श्वासा भासा हिमोदकाः हेमचर्चयः इत्येते अक्राः ।

विमलयो मायमितकयः पाणिकाः पिनायकाः नन्दयो विलयश्विलयः इत्येते विमलयः । इत्यगस्तयः ।

लौगाक्षयो दार्भायणाः मैत्रवादयो देहकालेयाः कापुटयः कलयाः कंसपत्राः भालकायनया नित्यरास्ताचयः नुदकयः कानामकयः सौनयः सेतिकपाष्टिमेरा निष्ठयः छोपिकयः सौमुकयः सैरन्धयः श्रोष्यमाणा योधकालकयो राजवाहय आनष्टयो भुकुरयो राजवन्तयः सौरयः सैकयः सासुचयः शारद्वन्ता औपपत्त्यकयः सौतया इत्यादयो लौगाक्षयः ।

लौगाक्षायणानां सर्वैः कश्यपैः सर्वैश्च वसिष्ठैः सङ्कृतिभिश्च सह परस्परमविवाहः सगोत्रत्वात् । सप्रवरत्वाच्च ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे,

वसिष्ठैः कश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणामनन्वयः ।
सङ्कृतीनां द्विवंश्यत्वाद्वसिष्ठैश्च चतुर्विधैः ॥
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच्च नान्वयः ।
एते त्रयो द्विगोत्राः सर्वसंमताः ।
धनञ्जयाः सर्वैर्विश्वामित्रैरत्रिभिश्च सगोत्रत्वादविवाह्याः ।

उक्तं च स्मृत्यर्थसारे,

विश्वामित्रात्रिगोत्रेण नोद्वहेयुर्धनञ्जयाः। इति।

जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिश्च सर्वैः परस्परमविवाहः। यद्यपि सूत्रकारैर्द्विगोत्रत्वेनैते त्रयो नोक्तास्तथापि केषुचित्सूत्रेषु गणद्वये पाठाद्विगोत्रत्ववाचोयुक्तिः अत्रिपुत्रिकापुत्राणाम्। वामरथ्यादीनां सर्वैरत्रिभिर्वसिष्ठैरत्रिभिश्च परस्परमविवाहः। जमदग्निसगोत्रिणां देवरातादीनां विश्वामित्रगणे उत्पन्नत्वाद्विश्वामित्रैः सहाविवाहः।

तथाच प्रयोगपारिजाते,

जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम्॥ इति।

वस्तुतस्तु बह्वृचब्राह्मणे सहोवाच शुनःशेपः स वै यथा नो ज्ञपयेत्यस्या गाथायाः पूर्वैः सङ्क्षिप्याभिप्रायो दर्शितः।

पुरात्मानं नृपं विप्रं तपसा कृतवानसि।
एवमाङ्गिरसं मां त्वं वैश्वामित्रमृपे कुरु॥ इति

देवरातेनोक्ते स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वमित्यादिना विश्वामित्रेण स्वपुत्रत्वसंपादनानुरूपाशीर्वादं दत्वाऽन्ते उपसंहृतम्।

अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः।
जह्नूनां चाधिपत्ये देवे वेदे च गाथिनाम्॥ इति।

अयमेवार्थः सर्वानुक्रमणीकारेण श्रुत्यर्थं संगृह्योक्तः। कश्यपं चोनाजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो विश्वामित्रो देवरात इति। भाष्यकारेणाप्येतदेवं व्याख्यातम्। तेनायमङ्गिरोगणोत्पन्नः। तत्रापि सह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापिलेयबाभ्रवा इत्यस्य यतोऽयं विश्वामित्र आस अतोऽस्यैकतः कापिलगोत्रोत्पन्ना एकतो बभ्रुगोत्रोत्पन्ना बन्धवो ऽभवन्निति भाष्यकारव्याख्यानेन

कपिलस्य भरद्वाजगणे दर्शनात् बभ्रोर्विश्वामित्रगणदर्शनाद्भरद्वाजगणोत्पन्नोऽयं, तेनायं देवरातो भरद्वाजेन विश्वामित्रेण चाविवाह्य इति । पुराणे तु देवरातस्य जमदग्निसंबन्धकीर्त्तनं तत्कल्पान्तरविषयं द्रष्टव्यम् । पुराणानामन्यत्रास्थितत्वात् इत्याहुः ।

अत्रानुक्तानामपि कतानामाश्वलायनसूत्रे शौङ्गशैशिरमध्यपाठाद्बौधायनादिषु विश्वामित्रगणे पाठाद्विश्वामित्रैर्भरद्वाजैरविवाहः।

अन्ये तु एतेषां गणद्वयपाठाभावेऽपि स्मृत्यर्थसारसंग्रहे चोक्तत्वाद् द्विगोत्रत्वम् । एतेनैतदुक्तं भवति न केवलं पाठमात्राद् द्विवंश्यता किं तर्हि द्विवंश्यत्वेन गणितानामेवेति ।

लौगाक्षयस्त्रिप्रवराः काश्यपावत्सारवासिष्ठेति होता, वसिष्ठवदवत्सारवत्कश्यपवदिति अध्वर्युर्वासिष्ठावत्सारकाश्यपेति होता, कश्यपवदवत्सारवद्वसिष्ठवदित्यध्वर्युः ।

एते ऽहर्वसिष्ठाः रात्रौ कश्यपाः । अहर्वसिष्ठा इत्यनेन विवाहातिरिक्तं वसिष्ठकार्यं वसिष्ठशब्देनोच्यते । एवं नक्तं कश्यपा इत्यत्रापि । तेन दिनकर्मणि वसिष्ठगोत्रप्रयुक्तप्रयाजादिकार्यं रात्रिकर्मणि कश्यपगोत्रप्रयुक्तं तत्कार्यम् । तत्तद्द्विगोत्राणां यथा तत्तदेकगोत्रैः सहाविवाहस्तथा तत्तदेकगोत्राणामपि तत्तद्द्विगोत्रैः सहाविवाहः यथा तत्तदेकगोत्रैः। तत्तद्द्विगोत्रविशेषाणामन्योन्यं यथैकगोत्राणां तथा द्विगोत्राणामपि। वसिष्ठभरद्वाजत्वादिगोत्रस्याविशेषात् ।

अथ द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गाद्दत्तकादिविचारः प्रस्तूयते ।

तत्रेदानीन्तनानां दत्तकस्वयंदत्तकृत्रिमादीनामनयैव रीत्या पितृद्वयस्य सगोत्रैः सहाविवाहो द्रष्टव्यः । नच

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

इत्येवं विधलक्षणलक्षितद्व्यामुष्यायणस्यैवैतद्युक्तं तस्योभयसंबन्धित्वात् न तु दत्तकादेस्तस्यैकमात्रसंबन्धित्वादिति वाच्यम् ।। एवं हि देवरातादीनामपि द्विगोत्रता न स्यात् । शौङ्गशिशिरिसंकृत्यादीनाम् अथेमानि द्व्यामुष्यायणकुलानि भवन्तीत्युपक्रम्याभिधानात् तेषां लक्षितद्व्यामुष्यायणत्वं स्यादपि न तु स्वयंदत्तादिरूपाणां देवरातादीनाम् । ननु

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।

इति वचनाज्जनकगोत्रनिवृत्तेः कथं जनकसगोत्रैरविवाह इति चेत् । नैष दोषः । आर्षेयवरणाभिवादनादौ जीवतो दत्तकादेः मृतस्य च श्राद्धदेवतात्वे जनकगोत्रसंबन्धाभावार्थं तद्वचनं न त्वविवाहार्थम्। विवाहे तु जनकसगोत्राया वरस्य जनकगोत्रसंबन्धाभावेन स्वसगोत्रत्वाभावेऽपि पितृसगोत्रत्वप्रयुक्त एव निषेधः । असगोत्रा च या पितुरिति वचनात् । तत्रत्यपितृपदप्रयोजनमप्येतदेवेत्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकाकारेण । प्रवरमञ्जरीकारस्याप्येतदभिमतम् । एवं पुत्रिकापुत्रदत्तक्रीतपुत्रादीनामपि। द्वयोरपि गोत्रयोरविवाह इति तदुक्तेः। न च दत्तक्रीतादयो द्व्यामुष्यायणाः स्वतो द्विगोत्रा वेत्येवं प्रतिपादितं कैश्चित् । तदपरे न क्षमन्ते। अपुत्रेण परक्षेत्रे इत्यादिलक्षणलक्षितस्य द्व्यामुष्यायणत्वेन लक्ष्यत्वात्। विज्ञानेश्वरेण चेदमेवं व्याख्यातम् ।

क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजिने यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

इति मनुवाक्ये क्रिया अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरिति संवादरूपा विवक्षितेति याज्ञवल्कीयमपि तद्विषयमेवेति तेषामेव द्व्यामुष्यायणता नत्वन्यत्र ।

फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ इति

मनुवाक्ये फलानभिसन्धानं नामात्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयो-रित्येवं संवादाभावरूपं विवक्षितम् । तेन तदुत्पन्नो न द्व्यामुष्यायणः किं तु क्षेत्रजः । इदमेवाभिसन्धाय याज्ञवल्क्योऽप्याह,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ इति ।

तथाचोभयोरप्ययमिति संवादे दत्तकादिरपि द्व्यामुष्यायणः। तदभावे प्रतिग्रहीतुरेव । द्व्यामुष्यायणानां शौङ्गशैशिरिवन्निर्णयः । अन्येषां तु क्षेत्रजदत्तकादीनां गोत्ररिक्थे जनयितुरित्यादिमनुवाक्येन जनकगोत्रनिवृत्तौ नोभयतः प्रवृणीतइत्यादिना । नन्वेवं जनककुले सगोत्रत्वनिमित्तो विवाहनिषेधो न स्यात् । साविण्ड्यनिमित्त एव तर्हि भविष्यति । नचैवं पिण्डो व्यपैतीत्यस्य सापिण्ड्यं निवर्त्तनइति मिताक्षराव्याख्यानेन विरोधः । सामान्यवाक्यस्यास्य "ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति" गौतमवाक्येन विवाहविषये बाधितस्याशौचविषये संकोचेन व्यवस्थापनादिति सर्वमकलङ्कम् ।

अन्ये तु शिष्टपरिगृहीतत्वात्प्रथमपक्षमेवाद्रियन्ते । युक्तश्चायम् । गोत्ररिक्थे इत्यत्र यथा सापिण्ड्यशब्दस्य सामान्यत्वेन गौतमीयविशेषवचनेन तदितरविषयत्वं, तथा सगोत्रेत्यत्र पितृग्रहणात्तत्र गोत्रशब्दस्यापि तदितरविषयत्वं युक्तम् ।

तदुक्तं प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरे,

गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथा ।

न चात्र मातृग्रहणं व्यर्थम् । मातृद्वारकसापिण्ड्यस्य विवक्षित

त्वादित्याहुः ।

यत्तु भरद्वाजस्य बृहस्पतेः सकाशान्ममतासंज्ञकोतथ्यक्षेत्रजातत्वेनोतथ्यप्रवराणां गौतमानां भरद्वाजानां च सर्वेषां परस्परमविवाह इति कश्चित् । तदसत् । तस्य क्षेत्रजातत्वेऽपि द्व्यामुष्यायणत्वाभावात् । न च तत्त्वे प्रमाणमस्ति । इदमावयोरपत्यमस्त्विति संवादेन विष्णुपुराणेऽनुक्तेः । प्रत्युत द्व्यामुष्यायणत्वाभावे एव प्रमाणं सम्भाव्यते । सर्वेषु प्रवरसूत्रेषु भरद्वाजानां द्व्यामुष्यायणत्वेनाप्रतिपादनात् । बौधायनेन च पूर्वैर्गौतमैरुत्तरैश्च केवलाङ्गिरोभिः सह विवाहोक्त्या विष्णुपुराणमपि द्व्यामुष्यायणरूपक्षेत्रजत्वप्रतिपादनपरमिति वर्णनीयम् । किञ्च । गोत्रप्रवराभिधानपरपुराणभागस्यातिसंवादाभावात् पौराणिकस्य वंशानुपूर्वीमध्यगतजन्मक्रमस्यात्यव्यवस्थितत्त्वात्तस्य सुतरामतिप्रसङ्गापादकत्वात्तदनुरोधेन गोत्रप्रवरनिर्णयस्याकिञ्चित्करत्वादिति दिक् । तदत्र द्व्यामुष्यायणानामुभयेऽपि प्रवराः कीर्त्तनीयाः । तथाच उभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः न हि चतुर्णांप्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणमाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेत्याश्वलायनः । अस्यार्थः । द्व्यामुष्यायणानां प्रवरकरणेऽनियमप्रसक्तौ उभयतः प्रवृणीतेति विहिते आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति पितुः वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति क्षेत्रिण इत्येवमुभयतः षड्वरणे प्रसक्ते न पञ्चानामतिवरणमिति षड्वरणे प्रतिषिद्धे उभयतो वरणविधानात् "समं स्यादश्रुतित्वादिति" न्यायेन द्वयोर्द्वयोरुभयतो वरणे प्राप्ते न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्तीति निषिद्धे कथं तर्ह्युभयतः प्रवृणीतेत्याकाङ्क्षिते एकमितरत इत्यादिना पक्षद्वयमुक्तम् । तत्रापि पूर्वं जनकस्य ततोऽन्यस्य त्रयाणां च सम्भवे पञ्चानां कीर्त्तनम् । तत्रापि विपक्षे

जनकस्य द्वावाद्यौ प्राथम्यात् । उत्तरस्य एकः । पञ्चपक्षे च शौङ्गशिशिरिवदेव जनकस्य त्रयः भरद्वाजस्य द्वावाद्यावेव प्राथम्यात् तदतिक्रमे कारणाभावाच्च ।

अथ क्षत्रियवैश्यानां गोत्रमुच्यते ।

ऐलाद्याः पुरूरवाश्च क्षत्रियास्तेषां मनुर्गोत्रं त्रिप्रवराः मानवैलपौरूरवसेति होता, मनुवदिलवत्पुरूरवोवदित्यध्वर्युरिति कात्यायनानुयायिनः । पुरूरवोवदिलवन्मनुवदिति लौगाक्ष्यादयः ।

वैश्याः भालन्दनादयस्तेषां भलन्दनो गोत्रं भालन्दनसाप्रमाङ्कीलेति होता, भलन्दनवत्सप्रवन्मङ्कीलवदित्यध्वर्युरिति कात्यायनादयः । मङ्किलवत् सप्रवद्भलन्दनवदित्यध्वर्युरिति लौगाक्ष्यादयः । वात्सप्रेत्येकार्षेया इति त्रिप्रवरा वेति दक्षः ।

तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः केचिद्विद्यमानमन्त्रदृशः केचिदविद्यमानमन्त्रदृशः । तत्र विद्यमानमन्त्रदृशः स्वीयानेव प्रवरान्प्रवृणीरन् । ये त्वविद्यमानमन्त्रदृशस्ते पुरोहितप्रवरान्प्रवृणीरन् । स्वीयप्रवरसत्त्वेऽपि स्वस्वपुरोहितगोत्रप्रवरपक्ष एव मिताक्षराकारमेधातिथिप्रभृतिभिराश्रितः । आपस्तम्बेनापि पक्षद्वयमुक्त्वा निर्णीतम् । स पुरोहितप्रवरो ऽस्त्येव न्यायेनेति । अयं च न्यायः मन्वादिषु गोत्रप्रवरलक्षणाभावः अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां ब्राह्मणत्वेन तदपत्यत्वाभावात् क्षत्रियवैश्ययोर्गोत्रत्वाभावात्सप्रवरत्वस्य सुतरामभावः । नापि सर्वे मन्त्रकृत इति । यत्त्वत्र प्रवरमञ्जरीकारादय ऊचुः, सर्वेषां राजन्यवैश्यानामेकरूपगोत्रप्रवरत्वे सर्वेषां परस्परमविवाहप्रसङ्ग इति न्यायः, स विशेषरूपेण सवर्णाविवाहोपदेशेन सामान्यरूपसगोत्रसप्रवरविवाहनिषेधबाधात्सुपरिहर इत्याहुः । तस्मात्सर्वैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वा वरणे यः पुरोहित उपास्यस्तद्गोत्रप्रवरैरेव तेषां कर्मानुष्ठानं विवाहाविवाहौ चेति । इति क्षत्रियवैश्यानाम् ।-

अथाविदितस्वगोत्रप्रवरविशेषाणां ब्राह्मणानामप्याचार्यगोत्रप्रवरास्तैरेव कर्माणि विवाहाविवाहौ च। अथासंप्रज्ञातबन्धुराचार्यामुष्यायणमनुब्रुवीताचार्यप्रवरं वृणीतेति बौधायनवचनात्। अस्यार्थः। बन्धुर्गोत्रं प्रवरो वा सम्यक् न प्रज्ञातो येन सोऽसंप्रज्ञातबन्धुर्यथा सत्यकामो जाबालो गोतममाचार्यमुपेयिवान् भगवान्नित्युक्त्वा शरणं प्रपन्नो गौतमेन च किङ्गोत्रो नु सौम्यासीति गोत्रं पृष्टः सन् नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मीति एवमसम्प्रज्ञातबन्धुराचार्यामुष्यायणमाचार्यस्य गोत्रं चानुब्रुवीतानुपूर्व्या ब्रूयात् आचार्यप्रवरं वृणीतेति तदेवं विवृतम्। एवं च सति यो वा अन्यः सन्नन्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्य तदृषिरिष्टं वीतं गृहइत्यादिदोषश्रवणं प्रज्ञातगोत्रप्रवरविषयम्। तेषां त्वाचार्यकन्यामात्रं निषिद्धं न सर्वा तद्गोत्रा।

तथाच स्मृतिः,

गायत्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां विवहेन्न सः।
तद्गोत्रे तत्कुले चापि विवाहो नैव दुष्यति ॥ इति।

एतदनन्तरं गुरुगोत्राज्ञानेत्यादि गुरुगोत्राज्ञाने दानादिनाऽन्यगोत्राः स्युरित्यपि केचित्। आदिशब्दः क्रयोपलक्षणम्।

यद्वा स्वप्रवराज्ञाने जमदग्नीनुपाश्रयेत्।
गोत्रकार्येषु सर्वेषु किन्तु नैवोद्वहेत्क्वचित् ॥
इति त्रिकाण्डमण्डनः।

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमिष्यते।

इति यत् तदाचार्यगोत्रस्याप्यपरिज्ञाने विवाहातिरिक्तविषयं च शूद्रवदिति ज्ञेयमिति सङ्क्षेपः।

* तथाचोक्तं स्मृत्यर्थसारे प्रायश्चित्तविधाने ऊढ्वोपगच्छती-

* अत्र ग्रन्थः अलग्न इव भाति।

ति । मैवम् । गुरुतल्पव्रतातिदेशप्राप्तस्य सगोत्राग्रहणस्य मन्वृपरिणीतसगोत्राविषयत्वे मानाभावात् । समानप्रवरामित्यत्रापि उद्वाह एव चान्द्रायणस्योक्तत्वादिति परस्परव्यभिचारिनिमित्तसन्निपातात्प्रायश्चित्तद्वयं कर्त्तव्यम् । सगोत्रायामज्ञानादुत्पन्नस्य काश्यपगोत्रेण व्यवहारः कार्यः । गर्भो न दुष्यति काश्यप इति विज्ञायत इति बौधायनवचनात् । जनकशुद्धिश्चान्द्रायणत्रयेण ।

तथोक्तं स्मृत्यर्थसारे,

अज्ञानादैन्दवैः शुद्ध्येत्त्रिभिर्गर्भस्तु काश्यपः । इति ।

ऐन्दवैरिति बहुवचनं त्रित्वमात्रपर्यवसायि । कपिञ्जलाधिकरणन्यायात् । अल्पाभ्यासे एकस्मिन् चान्द्रायणे प्राजापत्यत्रयम् । बह्वभ्यासे एकस्मिन्प्राजापत्याष्टकमित्येवं कल्पनीयम् । ज्ञानतस्तूत्पत्तौ चाण्डालत्वमेव ।

तथाच यमः,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।
सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ इति ।

त्रिकाण्डमण्डनोऽपि,

सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।
गुरुतल्पव्रतं कृत्वा तां रक्षेज्जननीमिव ॥ इति ।

गुरुतल्पव्रतं द्वादशवार्षिकम् । एतस्य गोत्रप्रवरविवेकज्ञानस्य तु फलं विधिनिषेधविषयपरिज्ञानमेव । प्रवरसूत्रकारैस्तु पद्मलोकावाप्त्यादिफलमित्युक्तं तत् पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीतिवत्पूर्वकर्मानुष्ठानफलस्यैव स्तुत्यर्थमिति संक्षेपः ।

प्रोक्तो बौधायनादीनां रीत्या गोत्रविनिर्णयः ।
वक्ष्ये मत्स्यपुराणोक्तं गोत्रप्रवरनिर्णयम् ॥

सूत उवाच ।

इत्याकर्ण्य स राजेन्द्र ॐकारस्य च वर्णनम् ।
ततः पप्रच्छ देवेशं मत्स्यरूपं जलार्णवे ॥
मनुरुवाच ।
ऋषीणां नामगोत्राणि वंशावतरणं तथा ।
प्रवराणां तथा साम्यमसाम्यं विस्तराद्वद ॥
महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
तेषां वैवस्वते प्राप्ते सम्भवं मम कीर्तय ॥
दाक्षायणानां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो ।
ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविवर्द्धनम् ॥
मत्स्य उवाच ।
मन्वन्तरेऽस्मिन्संप्राप्ते प्राप्ते वैवस्वते पुरा ।
अश्वमेधेतु विततें ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
महादेवस्य शापेन त्यक्त्वा देहान्समन्ततः ।
ऋषयश्च समुद्भूता हुते शुक्रे यथेच्छया ॥
देवानां मातरो दृष्ट्वा देवपत्न्यस्तथैव च ।
स्कन्नं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
तं जुहाव ततो ब्रह्मा ततो जातो हुताशनः ।
ततो जातो महातेजा भृगुः स तपसां निधिः ॥
अङ्गारेष्वङ्गिरा जातस्तृतीयोऽत्रिस्तथैवच ।
मरीचिभ्यो मरीचिश्च ततो जातो महातपाः ॥
कुशैस्तु कपिलैर्जातः पुलस्त्यस्तु महातपाः ।
वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठश्च तपोधनः ॥
भृगुः पुलोम्नश्च सुतां दिव्याम्भार्यामविन्दत ।
यस्यामस्मात्ततो जाता देवास्तु द्वादशात्मकाः ॥
भुवनो भानवश्चैव सुजन्यः सुजवस्तथा ।

शुचिः क्रतुश्च मूर्द्धा च याजश्च वसुदश्च ह ॥
प्रभवश्चाऽव्ययश्चैव दक्षो द्वादशमस्तथा ।
इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्त्तिताः ॥
पौलोम्यजनयद्विप्रं देवानान्तु कनीयसाम् ।
च्यवनं तु महाभागमाप्नवानन्तथाऽप्यसौ ॥
आप्नवानात्मजश्चौर्वो जमदग्निस्तथाऽऽत्मजः ।
और्वगोत्रकरस्तस्य भार्गवाणां महात्मनाम् ॥
तद्गोत्रप्रवरान्वक्ष्ये भृगोर्दीप्तौजमस्त्वहम् ।
भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्नवानस्तथैवच ॥
ऊर्वश्च जमदग्निश्च वत्सो दार्भिर्नडायनः ।
वैशायनो वैतिहयः पैलश्चैवाथ सात्यकिः ॥
शौनकायनिजीवन्तिकम्बोदाः पार्षतिस्तथा ।
वैहीनरिविरूपाक्षौ रोहित्यायनिरेवच ॥
वैश्वानरिः कथानीलुर्वसावर्णाविकस्वरुः ।
विष्णुः पौलोमिवालाकिनौलिकेलान्तभाविनः ॥
कृताभागोऽथ मार्कण्डिः जङ्घिनो वीतितस्तथा ।
मण्डूमाण्डव्यमाण्डूकफेनपा गनिभस्तथा ॥
स्थौलपिण्डिः शिखापत्तिः शर्कराक्षिस्तथैवच ।
जलधिः सौध्वजिः कृत्स्नस्तथाऽन्यः पागलायनिः ॥
मार्कायणो दिवपतिर्मण्डूकिर्नर्पाभिः स च ।
लवः साङ्कृत्यसालाकिस्तथा चैवानुशातकिः ॥
कोपियज्ञो मित्रयज्ञस्तथाचैवामिलायनः
गार्ग्यायणो ह्यायनश्च ऋषिर्गोदायनस्तथा ॥
गोष्ठायनो ह्यायनिश्च वैशम्पायनगालवौ ।
वैकर्णेयः शार्ङ्गरवो याज्ञेयिभार्णयकायनिः ॥

लालादिर्लाकुविश्चैव लक्ष्मणयपरिमण्डलः ।
शाल्यायनिर्नोलायनिः कौटलश्चलहस्तिकः ॥
शौक्तिः सकोटरश्चैव साक्षिसान्द्रमणिस्तथा ।
जेकाजिह्विर्जैकशून्यः केह्मलेर्ठीहिकस्त्वरः ॥
सौरद्वतिः सनौमिश्यो लोष्ठाक्षिश्च भत्रेरणिः ।
वागायनिः स्वानुमतिः पौर्णसौगन्धिकासिकृत् ॥
समभ्यगस्तथैतेषां पञ्चार्षप्रवरो मतः ।
भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्नवानस्तथैवच ॥
और्वश्च जमदग्निश्च पञ्चैते प्रवरा मताः ।
परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
भृग्वन्दीया मार्गरथो ग्राम्यायनिरथायनी ।
आपस्तम्बस्तथा भाल्विर्नैकर्षिः कपिरेवच ॥
आर्ष्टिषेणो गार्दभिश्च कार्दमायनिरेवच ।
आश्वलायनिरथानूपः पञ्चार्षेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्नवानस्तथैवच ।
आर्ष्टिषेणस्तथाऽनूपः प्रवराः पञ्च कीर्त्तिताः ॥
परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
यास्का वाचो वीतहव्या मागन्धश्चण्डमोदनः ॥
जीवन्त्यायनिर्मौपिलिश्च शलिश्चैव खलिस्तथा ।
भागलिर्गार्गवीतिश्च कौशाम्बोयिश्च काश्यपिः ॥
वासेयिः समदागेयिः सौरिज्त्वारिस्तथैवच ।
परस्परमाविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
शात्यायनो यक्षपातिर्मत्स्यगन्धिस्तथैवच ।
प्रत्यूहश्च तथा श्रौण्यश्चाक्षिश्च कार्दमायनिः ॥
तथा गृत्समदो राजन् शुनकश्च महर्षिकः ।

परस्परमवित्राह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
एते नवोक्ता भृगुवंशजाता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
तेषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं विजहाति जन्तुः ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तभृगुगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
अथ मत्स्यपुराणोक्तत्रिविधानामङ्गिरसां गोत्रप्रवरनिर्णय उच्यते ।

मत्स्य उवाच,

मरीचितनया राजन् सुरूपा नाम विश्रुता ।
भार्या त्वङ्गिरसो देवी तस्याः पुत्रा दश स्मृताः ॥
आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षो दमः प्राणस्तथैवच ।
हविष्मांश्च हविष्णुश्च ऋतुः सत्यश्च ते दश ॥
इत्येतेऽङ्गिरसो नाम देवा वै सामगायनाः ।
सुरूपा जनयामास ऋषीन्सर्वेश्वरानिमान् ॥
बृहस्पतिं गोतमं च संवर्त्तं च महाऋषिम् ।
आयास्यं वामदेवं च उतथ्यमुशिजं तथा ॥
इत्येते ऋषयः सर्वे गोत्रकाराः प्रकीर्तिताः ।
तेषां गोत्रसमुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ॥
उतथ्यो गोतमश्चैव तैलेयोऽभिजितस्तथा ।
बौधिर्निगः सुगो माक्षिः क्षिरिष्टोटकिरेवच ॥
राहुकर्णिश्च सौपुत्रिः कैरातिः सामलोमकिः ।
पौष्काजिर्भगत्रो वै ऋषिश्चण्डालकस्तथा ॥
करोटसुतपा वीर उपबिन्दः सुरैपिणः ।
रौहिणेयो निवैराणिः कौष्ठश्चैवारुणायनिः ॥
सोमो द्रागनिकः मोरुः कौशिल्यः पार्थिवस्तथा ।
रौहिणेयो निरोधश्च मूलयो वासुरेवच ॥

कार्पाक्षः पुष्पवांश्चैव क्षारकारण्डिरेवच ।
क्षया विश्वन्तिरेविश्च पाविका रेविरेवच ॥
ऽयार्षेयप्रवरा ह्येते तेषां वा प्रवरान् शृणु ।
अङ्गिराश्च वचोतिश्च उशिजश्च महान् ऋषिः ॥
परस्परमविवाह्या इत्येते परिकीर्त्तिताः ।
आत्रेयायनिसौवत्साविग्निवेशः शिलाथिलिः ॥
वालिशायनिवाराही चित्रिपिर्वाष्कलिस्तथा ।
सौठिश्च तृणकर्णिश्च प्रवाहिश्च लभायनिः ॥
ब्राह्मगाच्छिर्दैशादीकिः स्वारग्रीवस्तथैवच ।
जित्यद्रोणिर्घटाकिश्च जैक्षलायनिरेवच ॥
आपस्तम्बिर्वाजवृष्टिः गोस्वपिङ्गलिरेवच ।
पैलश्चैव महातेजाः शालङ्कायनिरेवच ॥
ऽयार्षेयः प्रवरश्चैव सर्वेषां प्रवरोत्तमः ।
अङ्गिराः प्रथमस्तेषां द्वितीयोऽथ बृहस्पतिः ॥
तृतीयश्च भरद्वाजः प्रवराः परिकीर्त्तिताः ।
कण्वायनाः कौञ्चयस्तथा वत्सतरायणाः ॥
भ्रष्टकृद्भ्रविष्मी च लैन्यालिः शाकलायनिः ।
क्रौडिश्चाष्मी च वाष्मी च तातकृन्मधुरावहः ॥
लोपकृद्दालविकुपो मर्कटः पौलिकायनः ।
मृत्सङ्गश्च तथादाभिर्गार्भिः श्यामायनिस्तथा ॥
बालकिः साहानिश्चैव पञ्चार्षेयाः प्रकीर्त्तिताः ।
अङ्गिरास्तु महातेजाः देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥
भरद्वाजो गर्गसैन्यो समानप्रवरस्ततः ।
सगोत्रत्वात्मका एते परस्परमनन्वयाः ॥
पतञ्जलिर्दिक्ष्वशक्तिः स्वदौनरकचेतरौ ।

भूयसी जनसिश्चिश्च बिन्दुर्दाजकुमीदरिः ॥
उर्धतो राजकेशी च सौजटिः सासविस्तथा ।
सलिश्च कलमी कण्व ऋपिकारी रयस्तथा ॥
क्षत्रज्यो वात्स्यायनिश्चैव सावस्यायनिरेवच ।
ऽयार्षेयः प्रवरस्तेषां कपीनां भूमिपोत्तम ॥
आमहय्योऽङ्गिरा मुख्य उरुक्षयस्तृतीयकः ।
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥
शात्वायतो हरिकर्वौ मत्स्यः पौगेल एवच ।
हस्तिवासो मास्यालिर्मांडिलिश्च गवेराणिः ॥
शाङ्गदर्भिर्भीमगवः सर्वे त्रिप्रवरा मताः ।
अङ्गिरा अम्बरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥
परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वतः ।
बृहदुल्को वामदेवस्तथा त्रिप्रवरौ मतौ ॥
अङ्गिराबृहदुल्को वै वामदेवस्तृतीयकः ।
परस्परमवैवाह्या गोत्रे स्वे परिकीर्त्तिताः ॥
कुम्भगोत्रोद्भवश्चैव तथा त्रिप्रवरो मतः ।
अङ्गिरास्त्रसदस्युश्च पुरुकुत्सस्तृतीयकः ॥
कुत्साः कुत्सैरवैवाह्याः एवमाहुः पुराविदः ।
ततो रथीतराणां च ऽयार्षेयः प्रवरः स्मृतः ॥
अङ्गिरा हि विरूपोऽपि तृतीयो हि रथीतरः ।
रथीतरा अवैवाह्याः नित्यमेव रथीतरैः ॥
विष्णुवृद्धिः सत्तोमाद्धिर्जतृणः कर्तृणस्तथा ।
अत्रिवाचो महातेजाः तथा चैत्रापरायणः ॥
ऽयार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरो नृप ।
अङ्गिरा हि विरूपश्च पृषदश्वस्तृतीयकः ॥

ऋषयोऽमी सगोत्रत्वादवैवाह्याः परस्परम् ।
सत्वमग्निर्महातेजा हिरण्यस्ताम्बिमुद्गलौ ॥
त्र्यार्षेयो हि मतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
अङ्गिराश्चैव भार्म्यश्वो मुद्गलः सुमहातपाः ॥
परस्परमवैवाह्या इत्येते परिकीर्त्तिताः ।
हंसजिह्वा देवजिह्वा आलवालविडालयः ॥
आयाग्रयः शुनपश्च पौराण्यान्तानि मुद्गलाः ।
त्र्यार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥
अङ्गिराश्चैव ताविश्च मौद्गल्यश्च महातपाः ।
ऋषयोऽमी सगोत्रत्वादवैवाह्याः परस्परम् ॥
पादश्च चतुरश्चापि तृतीयः शाकटायनः ।
ततः प्रागादसौनारी मर्करो रमणः ससाः ॥
कण्वः कर्मटयश्चैव तथा गादायनो रथिः ।
श्यामायनिस्तथैवैषां त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः ॥
अङ्गिराश्चाजमीढश्च कण्वश्चैव महातपाः ।
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥
तित्तिरिः कपिभूश्चैव गार्ग्यश्चैव महानृषिः ।
परस्परमवैवाह्याः समानप्रवरत्वतः ॥
अत्वरिश्च भरद्वाजः कथिश्चात्मा भवस्तथा ।
ऋषिर्मैत्रावरश्चैव पञ्चार्षेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तृतीयोऽथ बृहस्पतिः ।
ऋषिर्मैत्रावरस्तुर्यो मुनिरात्मा भविस्तमाः ॥
प्रवरैक्यस्वमुरुयत्वादवैवाह्याः परस्परम् ॥

सर्वे तइमेऽङ्गिरसांश्चिधोक्ता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
एषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

इति मत्स्यपुराणे प्रवरकीर्त्तने सर्वेषां त्रिविधाङ्गिरसां प्रवराध्यायो द्वितीयः समाप्तः ।

इति मत्स्यपुराणोक्ते सर्वेषां त्रिविधाङ्गिरसां प्रवरकाण्डे प्रकीर्त्तितानां प्रवराणां मध्ये येषां प्रवरेषु गौतमः सप्तर्षिर्त्रियमाणतया सत्तया वा ऽनुवर्त्तते तेषां परस्परमविवाहः। समानगोत्रत्वात। गौतमानां सर्वेषां परस्परमविवाह इति बौधायनवचनाच्च। तथा येषां गोत्राणां प्रवरेषु भरद्वाजः सप्तर्षिर्त्रियमाणतया सत्तया वाऽनुवर्त्तते तेषां परस्परमविवाहः । समानगोत्रत्वाद्भरद्वाजानां सर्वेषां परस्परमविवाह इति बौधायनवचनाच्च । तदितरेषां तु सप्तर्षिबाह्यानां केवलाङ्गिरसां हरितकुत्सकण्वरथीतरपृषदश्वमुद्गलरुद्धादीनां परस्परं स्वेच्छया विवाहः। सगोत्रत्वाभावात् । स्वस्वे गणे पुनः सुतरामविवाहः सगोत्रत्वादिति समुदायार्थो निरूढ इति । इति मत्स्यपुराणोक्तप्रवराध्याये त्रिविधानामङ्गिरसां गोत्रप्रवरनिर्णयस्तृतीयः समाप्तः ।

अथ मत्स्यपुराणोक्तः अत्रिगोत्रप्रवरनिर्णय उच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अत्रिगोत्रसमुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ।
कामयायनिसांख्येयौ तथा सारायणाश्च ये ॥
औद्दालकिः सौनकर्णिरथो सौक्तवराश्च ये ।
गौरग्रीविकेयोराञ्जिरथो जैत्रायणाश्च ये ॥
अर्द्धरथो वामरथो गोर्यन्यतृणबिन्दवः ।
कारजिह्वोद्गरग्रीवौ वैडालिः शकटायनिः ॥
नैलेयश्च सचैलेयो न्यास्रिगोणीपथस्तथा ।
जलदो भगपादश्च सौपुष्पिश्च महातपाः ॥
छान्दोगेयस्तथैतेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः ।

श्यावाश्वश्च तथाऽत्रिश्च तथा चैवार्चनानसः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्राः तत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
कालेयश्च सवालेयो वामरथ्यस्तथैवच ।
सौत्रेयश्चैव शौभ्रेयस्त्र्यार्षेयाः परिकीर्त्तिताः ॥
अत्रिश्च वामरथ्यश्च पौत्रिकश्च महानृषिः ।
परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वतः ॥
इत्यत्रिगोत्रप्रभवास्तथोक्ता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तात्रिगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
अथ मत्स्यपुराणोक्तो विश्वामित्रगोत्रप्रवरनिर्णय उच्यते ॥

मत्स्य उवाच,

अत्रेरेव परं वंशं तव वक्ष्यामि पार्थिव ।
अत्रेः सोमः सुतः श्रीमांस्तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥
विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।
तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥
विश्वामित्रो देवरातस्तथा वै कृतिगालवौ ।
तडश्च बलशङ्कुः स्यादाश्ववातायनास्ततः ॥
श्यामायना याज्ञवल्क्याः जाबालाः सैन्धवायनाः ।
बाभ्रव्याश्च करीशा हि ससृत्या अथ संसृताः ॥
औलोच्या औपगहनाः पार्षोदरपपाशयाः ।
रक्षपाः पाडलीभावा यमदूता मयूरकाः ॥
त्र्यार्षेयः प्रवरस्तेषां सर्वेषां परिकीर्त्तितः ।
विश्वामित्रो देवरात उद्दलश्च महातपाः ॥
परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वतः ।

मार्गमित्रो तथाऽजाश्च माधुच्छन्दस एवच ॥
ऽयार्षेयप्रवरा ह्येते ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
विश्वामित्रस्तथोजश्च मधुच्छन्दास्तथैवच ॥
परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
धनञ्जयः कामप्रवः परिकूटश्च पार्थिव ॥
पाणिनीयस्तदीयाश्च ऽयार्षाः सर्वे प्रकीर्त्तिताः ।
विश्वामित्रो मधुच्छन्दास्तृतीयोऽप्यघमर्षणः ॥
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ।
कामुकायनयश्चैवमश्वरथ्यास्तथैवच ॥
माधुलाः कौशिकाश्चैव ऽयार्षेयाः प्रवरा मताः ।
विश्वामित्राश्मरथ्यो बाधुलिश्च महातपाः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
अवैवाह्याः पूरणश्च वारिधापयता मिथः ॥
लोहिता अष्टकाश्चैषां ऽयार्षेयाः परिकीर्त्तिताः ।
विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकश्च महातपाः ॥
अष्टका लोहितैर्नित्यमविवाह्याः परस्परम् ।
उदवासोऽपि कथक ऋषिगौदालकिस्तथा ॥
ऽयार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
क्रथका ग्रन्थिनश्चैव विश्वामित्रस्तथैवच ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
औदुम्बरिः सौमवटिर्ऋषिस्ताक्ष्यायणिस्तथा ।
कात्यायनिः करीराभिः शालङ्कायनिलानकी ।
मौजायनिश्च भगवान् ऽयार्षेयः परिकीर्त्तितः ॥
स्वसनिश्च सुविद्धारिर्विश्वामित्रस्तथैवच ।
परस्परमवैवाह्याः ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥

एते तवोक्ताः कुशिका नरेन्द्र महानुभावाः सततं द्विजेन्द्राः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

अत्र विश्वामित्रगणेषु ये देवरातादयः परिगणिताः तेषां परस्परमविवाहः । स्वेस्वे गणे च समानप्रवरत्वात्सुतरामविवाहः ।

यावतां प्रवरेष्वेको विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।
न तावतां सगोत्रत्वाद्विवाहोऽस्ति परस्परम् ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तो विश्वामित्रगोत्रप्रवरनिर्णयः ।

अथ मत्स्यपुराणोक्तः कश्यपगोत्रप्रवरनिर्णयः ॥

मत्स्य उवाच,

मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य महाकुले ।
गोत्रकारानहं वक्ष्ये तेषां नामानि मेशृणु ॥
आग्रायणा विषगणा मेषः किरिटिकायनाः ।
भवनन्दिर्महाचक्रिर्दाक्षणायनिरेवच ॥
क्रोष्टयना ह्यकिरयो हस्तिदास्तु तथैवच ।
वात्स्यायनाल्पनिकृतो हास्तलायनिनस्तथा ॥
कौशीतकाः स्वापशान्ता आग्निशर्मायणाश्च ये ।
मौनिखरः कैकसयास्तथाचैव सुगन्धयः ॥
पौलयो ज्ञानरायाश्च अग्रयः सर्वएवतु ।
श्यामायनिः शिरायक्षस्तथा यद्रोडलायनः ॥
कशायनाश्वमारीपा आजिहा यानहास्तिकः ।
त्रिशीर्णयाः काश्यपाश्च सासिसा हारितायनाः ॥
मतंमसावष्टगवः ह्यार्षेयाः परिकीर्त्तिताः ।
अवत्सारः कश्यपश्च निध्रुवश्च महातपाः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
वैहास्यसांख्यमित्राश्च ह्यार्ष्याः सर्वे प्रकीर्त्तिताः ॥

अवत्सरः कश्यपो मुख्यो निध्रुवस्तु तृतीयकः ।
सगोत्रत्वादवैवाह्या ऋषयोऽमी परस्परम् ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्यामुष्यायणगोत्रजान् ।
अनुष्टयो भागुरयः तानयो रमवत्तयः ॥
सौरिः स्विरो वहोहाश्च सैरन्ध्रिगोपवत्सकिः ।
साम्नाक्षिः मादपिङ्गाक्षिराजातम्बिस्तथैवच ॥
दिवा वसिष्ठा इत्येते नक्तं ज्ञेयास्तु कश्यपाः ।
ऽयार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥
कश्यपोऽवत्सरश्चैव वसिष्ठश्च महातपाः ।
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
सम्पातिश्च वलिश्चोभौ पिप्पलोऽथ जलन्धरः ।
सुजातः पूरपूर्वश्च गर्द्दभो गर्द्दभीमुखः ॥
हिरण्यबहुकैरातावुभौ कश्यपशोभिनौ ।
कुलहोब्दपदण्डश्च मृगेनुश्च तथोत्तरः ॥
तद्दोमस्तवत्सोगमहाकैरलयाश्च ये ।
शाण्डला वैदीनवमो दनवो वै द्युयानवः ॥
पैप्पलादिस्तोयपर्य्यायः ऋषिर्वा परिकीर्त्तितः ।
ऋषिप्रधानस्य तु कश्यपस्य दाक्षायणीभिः सकलं प्रसूतम् ।
जगत्सहस्रं यदुसिंहमुख्य किं ते प्रवक्ष्याम्यहमुत्तरं नृप ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तः कश्यपगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
अथ मत्स्यपुराणोक्तवसिष्ठगोत्रप्रवरनिर्णयः ।

मत्स्य उवाच,

वसिष्ठवंशजान् विप्रान् सर्वान्निगदतो मम ।
शृणुष्वैकार्षप्रवरो वसिष्ठानां प्रकीर्त्तितः ॥
वसिष्ठा एव वासिष्ठा अवैवाह्या वसिष्ठजैः ।

व्याघ्रपादा औपगवा वैष्णवाः मातुलायनाः ॥
कपिष्ठला औडलोमा अध्वला वसदाध्वसः ।
गोपायना धोवयश्च दासव्या अथ बाह्यकृत् ॥
बालिसयाः पालिसयास्ततो वाग्ग्रन्थयश्च ये ।
आयस्थूणा शितिवृक्षास्तथा ब्रह्मपुरायकाः ॥
लोभायनाः स्वस्तिकाश्च चाण्डालिर्गौडिलिस्तथा ।
व्यालोहकिः स्थामुनाश्च सुपाचिर्धिद्धिरेवच ॥
मिथोवालिब्रह्मबली पौलश्रवस एवच ।
पौडेयो याज्ञवल्क्यश्च एकार्षेया महर्षयः ॥
वसिष्ठ एषां प्रवरस्त्ववैवाह्याः परस्परम् ।
सौलालयो महाकण्वः कौरव्याः क्रोधिनस्तथा ॥
कपिञ्जलो बालशिखिभार्गवी नायकाश्च ये ।
कौमारोवा रावणका लाक्षौकृष्णास्तरायणाः ॥
शाकाह्वयाः शाकधियाः काण्वा उपलयाश्च ये ।
शाकायनाः सुहाकाश्च अथ माखशरावयः ॥
दाकामना वालवयो वाकयो गौरथास्तथा ।
आलम्बायना वाशयो यवक्रोडा वैराणयः ॥
लम्बायनाश्च ऋषय औपमन्यव एवच ।
सांख्यायनाश्च ऋषयस्तथा पञ्च दशेरकाः ॥
पालङ्कायन उद्गाहा ऋषयश्च बलश्वलाः ।
ब्रह्मचयश्च मानेयाः पार्णगारिस्तथैवच ॥
आर्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
आभरद्वसुवासिष्ठा वैन्द्रः प्रमद एवच ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
औपस्वस्थाः स्वस्थलयाः वालोहा लोहलाश्च ये ॥

माध्यन्दिनो माक्षितयाः पैप्पलादिविचक्षुषी ।
त्रैशृङ्गिर्गोपनः सौगिर्ल्वागुद्विनसोत्तमाः ॥
ऽयार्षेयो ह मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
वासिष्ठमैत्रावरुणौ कौडन्यो हि तदुत्तमः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
जातुकर्णो वसिष्ठोऽपि दयालुः सौक्तिकः खगः ॥
वसिष्ठात्रिभवास्ऽयार्षास्तज्जाः सर्वे द्विगोत्रजाः ।
जातुकर्ण्यवसिष्ठौ द्वावुत्तमोऽत्रिश्च पार्थिव ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
पौत्रिकेयास्तद्वदत्रेर्वामरथ्यकुलोद्भवाः ॥
वसिष्ठवंशेऽभिहिता मयैते ऋषिप्रधाना नृप गोत्रकाराः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तवसिष्ठगोत्रप्रवरनिर्णये प्रथमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच ।

वसिष्ठस्तु महातेजा महान्पुरोहितो निमेः ।
बभूव पार्थिवश्रेष्ठ यज्ञस्तस्य समन्ततः ॥
श्रान्तात्मा पार्थिवश्रेष्ठ विशश्राम तदा गुरुः ।
तं गत्वा पार्थिवश्रेष्ठो निमिर्वचनमब्रवीत् ॥
भगवन्यष्टुमिच्छामि त्वं मां याजय मा चिरम् ।
तमुवाच महातेजा वसिष्ठः पार्थिवोत्तमम् ॥
किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्योऽहं तव यज्ञे भृशं नृप ।
श्रान्तोऽस्मि राजन्विश्रम्य सम्यग्याजयितास्मि ते ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच वसिष्ठं नृपसत्तमः ।
पारलौकिककार्येषु कः प्रतीक्षितुमुत्सहेत ॥
न कस्य सौहृदं ब्रह्मन् कृतान्तेन बलीयसा ।

धर्मकार्ये त्वरा कार्या चलं यस्माद्धि जीवितम् ॥
धर्मपथ्याशनो जन्तुर्मृतोऽपि सुखमश्नुते ।
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ॥
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वापि न वा कृतम् ।
क्षेत्रग्रामगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ॥
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।
भार्या मे पुत्रा मे धनपशू मे स्वजनो मे बन्धुवर्गो मे ।
एवं मे मे कुर्वाणं पशुमिव बध्नाति नियतं कालः ॥
नैकान्तेन प्रियः कश्चिद् द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते कुलम् ॥
प्राणो वायुश्चलत्वं च वायोर्विदितमेव ते ।
यदत्र जीव्यते ब्रह्मन् क्षणमात्रं तदद्भुतम् ॥
शरीरं शाश्वतं मन्ये विद्याभ्यासे धनार्जने ।
अशाश्वतं धर्मकार्ये तृणवत्स्वामिसंकटे ॥
सोऽहं संभृतसम्भारो भवन्मूलमुपागतः ।
न चेद्याजयसे मां त्वमन्यं याचामि याजकम् ॥
एवमुक्तस्ततस्तेन निमिना ब्राह्मणोत्तमः ।
शशाप तं निमिं क्रोधाद्विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥
श्रान्तं मां त्वं समुत्सृज्य यस्मादन्यं द्विजोत्तमम् ।
धर्मज्ञस्त्वं नरेन्द्रेन्द्र याजकं कर्तुमिच्छसि ॥
निमिस्तं प्रत्युवाचाथ धर्मकार्यरतस्य मे ।
विघ्नं करोषि नान्येन यजनं च तथेच्छसि ॥
शापं ददामि यस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यसि ।
एवमुक्ते तु तौ जातौ विदेहौ द्विजपार्थिवौ ॥
देहहीनौ तयोर्जीवौ ब्रह्माणमुपजग्मतुः ।

आगतौ तौ समीक्ष्याथ ब्रह्मा वचनमब्रवीत ॥
अद्य प्रभृति ते स्थानं निमे जीव ददाम्यहम् ।
नेत्रपक्ष्मसु सर्वेषां त्वं वसिष्यसि पार्थिव ॥
त्वत्संबन्धात्तथा तेषां निमेषः संभविष्यति ।
चालयिष्यन्ति तु तदा नेत्रपक्ष्माणि मानवाः ॥
एवमुक्ते मनुष्याणां नेत्रपक्ष्मसु सर्वशः ।
जगाम निमिजीवस्तु वरदानात्स्वयम्भुवः ॥
वसिष्ठजीवं भगवान् ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
मित्रावरुणयोः पुत्रो वसिष्ठस्त्वं भविष्यसि ॥
वसिष्ठेति च ते नाम तत्रापि च भविष्यति ।
जन्मद्वयमतीतं च तत्रापि त्वं स्मरिष्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु मित्रश्च वरुणस्तथा ।
बदर्याश्रममासाद्य तपस्तेपतुरव्ययौ ॥
तपस्यतोस्तयोरेव कदाचिन्माधवे ऋतौ ।
पुष्पितद्रुमसंस्थाने शुभे दयितमारुते ॥
उर्वशी तु वरारोहा कुर्वन्ती कुसुमोच्चयम् ।
सुसूक्ष्मरक्तवसना ऽनयोर्दृष्टिपथं गता ॥
तां दृष्ट्वेन्दुमुखीं सुभ्रूं नीलनीरजलोचनाम् ।
उभौ चुक्षुभतुर्धैर्यात्तद्रूपपरिमोहितौ ॥
तपस्यतोस्तयोर्वीर्यमक्षरच्च मृगासने ।
स्कन्नं रेतस्ततो दृष्ट्वा पापभीतौ परस्परम् ॥
तोयपूर्णे चिक्षिपतुः कलशे तौ मनोरमे ।
तस्मान्नरवरौ जातौ तेजसाऽप्रतिमौ भुवि ॥
वसिष्ठश्चाप्यगस्तिश्च मित्रावरुणयोर्द्वयोः ।
वसिष्ठस्तूपयेमेऽथ भगिनीं नारदस्य तु ॥

अरुन्धतीं वरारोहां तस्यां शक्तिमजीजनत् ।
शक्तेः पराशरः पुत्रस्तस्य वंशं निबोध मे ॥
यस्य द्वैपायनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत ।
प्रकाशो जनितो येन लोके भारतचन्द्रमाः ॥
पराशरस्य तस्य त्वं शृणु वंशमनुत्तमम् ।
वाङ्कशयो वाहरयो जैमनो भेमतायनाः ॥
गोपालिरेषां पञ्चमे एते रक्ताः पराशराः ।
प्रागेहया बाभ्रतयः पार्थेयाः कौरुजायनाः ।
द्वैर्यविरेषां पञ्चमे एते नीलाः पराशराः ।
कार्ष्णायनाः काशिमेत्राः काकेयस्या नयातयाः ॥
पुष्करः पञ्चमश्चैषां कृष्णा ज्ञेयाः पराशराः ।
आविष्टयायना वाल्येयाः स्वायथाश्चोकयश्च ये ॥
इषीकहस्तः पञ्चैते श्वेता ज्ञेयाः पराशराः ।
पटिका बादरिश्चैव स्तम्भम्याः क्रौञ्चकायनाः ॥
क्षौमिरेषां पञ्चमश्च श्यामा एते पराशराः ।
खल्वायनिवार्ष्णायनैर्नायाः खलु मुपातयः ॥
एतेषां पञ्चमस्ताष्टिरेते धूम्राः पराशराः ।
पराशराणां सर्वेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः ॥
पराशरश्च शक्तिश्च वसिष्ठश्च महातपाः ।
परस्परमवैवाह्याः सर्वे एव पराशराः ॥
उक्तास्तएते नृप वंशमुख्याः पराशराः सूर्यसमप्रभावाः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तवसिष्ठगोत्रप्रवरनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः ।
अथ मत्स्यपुराणोक्तोऽगस्तिगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
मत्स्य उवाच ।

अतः परमगस्त्यस्य वक्ष्ये वंशोद्भवान् द्विजान् ।
अगस्त्यः करभयः कौशल्याः करटस्तथा ॥
सुमेधसो मयोभुवस्तथा गन्धारकारणाः ।
पौलस्त्याः पौनहाश्चैव क्रतुवंशभवास्तथा ॥
आर्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
अगस्त्यश्च महेन्द्रश्च ऋषिश्चैव मयोभुवः ॥
परस्परमवैवाह्याः पौर्णमासास्तु पारणैः ।
एतदुक्तमृषीणां तु वंशमुक्तमपौरुषम् ॥
अत परं प्रवक्ष्यामि किं तवानघ कथ्यताम् ।

मनुरुवाच ।

पुलहस्य पुलस्त्यस्य क्रतोश्चैव महात्मनः ।
अगस्त्यस्य तथा चैव कथं वंशस्तदुच्यताम् ॥

मत्स्य उवाच ।

क्रतुः खल्वनपत्योऽस्मिन् जन्म वैवस्वतेऽन्तरे ।
इध्मवाहं स पुत्रत्वे जग्राह ऋषिसत्तमम् ॥
अगस्त्यपुत्रं धर्मज्ञमागस्त्यं क्रतवांस्ततः ।
पुलहाच्च तथा पुत्राः तिर्यञ्चः पृथिवीपते ॥
तेषां ते जन्म वक्ष्यामि उत्तरत्र यथाविधि ।
पुलहस्तु प्रजां दृष्ट्वा नातिप्रीतमनाः स्वकान् ॥
अगस्त्यजं दृढच्युतं पुत्रत्वे वृतवांस्ततः ।
पौलहाश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्त्तिताः ॥
पुलस्त्योऽन्वयसम्भूतान्दृष्ट्वा रक्षःसमुद्भवान् ।
अगस्त्यस्य सुतान्धीमान्पुत्रत्वे वृतवांस्तथा ॥
पौलस्त्याश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्त्तिताः ।
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥

एते तवोक्ताः प्रवरा द्विजानां महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तो गोत्रप्रवरनिर्णयः ।

समानार्षगोत्रयोः प्रत्येकं परिणयने प्रायश्चित्तमाह

शातातपः,

परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।
कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ।

इति माधवीयः पाठः । चान्द्रायणातिकृच्छ्रे सगोत्रादिपरिणयनमात्रे । तदुपगनापत्योत्पादनयोस्तु ब्राह्मण्यहानिरेव ।

तथाचापस्तम्बः,

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ इति ।

त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः । न तु तस्याः । मातृवत् परिपालनस्मरणात् ।

तथाच शातातपः,

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।
विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् । इति ।

इदं चामत्या । सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयादिति बौधायनस्मरणात् । अमतिः शास्त्रार्थापरिज्ञानं, ब्राह्मादिविवाहे कन्यादानकालएव गोत्रादिस्वरूपपरिज्ञानात् । गान्धर्वरा
क्षसपैशाचेषु गोत्रादिस्वरूपापरिज्ञानं वा ।

यत्तु

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ।

इत्युपक्रम्य,

ऊढा ऽपि देया सा ऽन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ।

इति कात्यायनीयं सगोत्रोढायाः पुनर्विवाहस्मरणं, तद्युगान्तरविषयम् । कलौ तु

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

इति ब्रह्मपुराणेन साक्षात् पुनर्विवाहस्य निषेधात् । तस्मात्परिपालनं परिशेषेण कलिविषयमवतिष्ठते इत्याहुः ।

अत्रेदं प्रतिभाति । ऊढायाः पुनरुद्वाहमित्ययं निषेधो न सगोत्रोढापुनर्विवाहं विषयीकरोति । तस्या ऊढात्वाभावात् । विवाहो नाम संस्कारविशेषजनिका क्रिया । न च सगोत्रायां संस्काराः उत्पद्यन्ते । असगोत्रामित्यनेन तस्याः पर्युदस्तत्वात् । न च "ऊढा ऽपि देया सा ऽन्यस्मै" "उत्सृज्य तां ततो भार्याम्" इत्यादिप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्यामपि संस्कारसिद्धिः, तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । गौणतया ऽपि प्रयोगोपपत्तेः । संस्कारवत् क्रियामात्रस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विवाहशब्दस्य नानार्थत्वापत्तेः । तस्मात्सगोत्रायां संस्कारानुत्पत्त्या ऊढात्वाभावात् न पुनर्विवाहनिषेधः प्रवर्त्तते । निषेधस्तु

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इत्याद्युत्पन्नसंस्कारस्त्रीविषयत्वेनाप्युपपद्यत इति । तथाच सगोत्रोढायां पालनविवाहयोर्विकल्प एव सिद्ध्यति ।

ननु मा ऽस्तूढायाः पुनरुद्वाहमित्यस्य निषेधस्यायं विषयः ।

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

इत्यस्य तु निषेधस्य विषयो भविष्यत्येव । सगोत्रोढायां प-

र्युदस्तत्वेन संस्कारानुत्पत्त्या विवाहप्रसक्तावपि दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकाभावेनैतन्निषेधप्रवृत्तेरव्याहतत्वात् । दानपूर्वकत्वाद्विवाहस्य दाननिषेधे विवाहस्यापि निषेधसिद्धेः। न च दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्ति । येन दानं न सिद्ध्येत् । यद्यपि न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदिति दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्त्येव, तथाऽप्यसावदृष्टार्थो न दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकः । तस्य लौकिकत्वात् ।

अत एव,

नटचारणमल्लेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ।

इति निष्फलतामेवाभिधत्ते न दानानिष्पत्तिम् । अत एव वैधावैधदानभेदेन दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति संज्ञाभेदोऽप्युपपन्नः । अदृष्टं चात्र संस्कार एव । स च भार्यास्वरूपः । तदर्थकएव दानेऽयं पर्युदासो न दानमात्रे । अन्यथा दत्तपुत्रीकरणेऽपि सगोत्राय दुहितृदानं न स्यात् । तस्मात्सगोत्रेऽपि कन्यादाननिष्पत्त्या तस्याः पुनर्दानं कलौ निषिध्यते । तन्निषेधेनैव विवाहनिषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव । दानपूर्वकत्वाद्विवाहस्य । यद्येवं तर्हि सगोत्रोढायां गान्धर्वादिविवाहः कुतो नेष्यते, तस्य दानपूर्वकत्वाभावादिति चेन्न । ऊढायाः पुनर्गान्धर्वादिविवाहानिषेधेऽपि ब्राह्मादिविवाहस्यैव मया निषेधोपगमादिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

दत्ताशब्दो विवाहपर एवावश्यं वाच्यः । दानमात्रपरत्वे वाग्दत्तायाः वरदोषदर्शने वरान्तरायापि पुनर्दानं न स्यात् । न च तत्र शिष्टाः कलिदोषं मन्यन्ते । दानशब्दोऽप्येष लक्षणया विवाहमेवाभिधत्ते । ऊढायाः पुनरुद्वाहमित्यनेनैकवाक्यतालाघवात् । अन्यथा श्रुत्यन्तरकल्पना स्यात् । ततश्च सगोत्रायां दानपदार्थनिष्पत्तावपि संस्कारानिष्पत्त्या ऊढात्वाभावात्कलि-

निषेधाप्रवृत्त्या पुनर्विवाहः केन वारणीय इति ।

यत्तु दत्ताक्षतेति वाक्यं ब्राह्मादिचतुष्टयविषयम् । ब्राह्मादिचतुर्णां दानपूर्वकत्वात्पुनर्दाननिषेधोपपत्तेः । न गान्धर्वादिविषयम् । तत्र दानाभावात् । ऊढायाः पुनरिति वाक्यं तु गान्धर्वादिचतुष्टयविषयम् । सामान्यवाक्यत्वादिति व्यवस्थापनम् ।

तदप्येतेनैकमूलकल्पनालाघवेन निरस्तम् । एतेन

बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ।

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सगोत्रापरतया व्याख्यातानि ।

अथ मातृगोत्रामप्यपरिणेयां केचिदिच्छन्ति ।

तथाच शातातपः,

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैवच ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सुमन्तुरपि,

पितृष्वसृसुतां मातृष्वसृसुतां मातृसगोत्रां तथैवच समानप्रवरां विवाह्य चान्द्रायणं चरेदिति ।

व्यासः,

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुद्वहेदविशङ्कितः ॥ इति ।

अत्र च मातृगोत्रमेव वर्जनीयं न प्रवराः ।

तथाच काठकगृह्ये,

पितृगोत्रप्रवरसमां नोद्वहेत्तथा मातृगोत्रमात्रसमाम् । तथा,

प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रेष्वचिन्तनम् । इति ।

यत्तु,

नैकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।

तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥

इत्यभियुक्तोदाहृतं वचनं, तत्पुत्रिकापुत्रविषयम् ।

इदं च मातृगोत्रवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव नान्येषाम् । तथाच वर्जनीयमित्यनुवृत्तौ सत्याषाढः, मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानामिति । अपुत्रायास्तापत्नमातुरपि गोत्रं वर्जनीयम् । अपुत्रायाश्चेति तस्यैव स्मरणात् । ननु मातृसगोत्रामित्यनुपपन्नम् । मातुः पितृगोत्रत्वेन पृथग्गोत्राभावात् । न च भूतपूर्वगत्या लक्षणया वा मातामहगोत्रं विवक्षितमिति वाच्यम् । मातामहगोत्रनिषेधेनैव सिद्धौ पृथङ्मातुलसुतानिषेधानर्थक्यात् । न च प्रायश्चित्तविशेषार्थस्स इति वाच्यम् । चान्द्रायणस्योभयत्र तुल्यत्वात् । तस्मात्कथं मातृसगोत्रापदं व्याख्येयमिति चेत् । अत्र केचिदाहुः । गोत्रपदेनात्र नाम विवक्षितम् । गोत्रं नाम्नि च पर्वते इति कोषात् । तेन मातृसनाम्नीं नोद्वहेदित्यर्थः सिद्ध्यति ।

नोद्वहेद्भगिनीनाम्नीं न च मातृसनामिकाम् ।
मातामहीपितामह्योः पितृष्वसृसनामिकाः ॥

इति स्मरणात् । तन्न भव्यम् । उदाहृतवचनस्य मूलापरिज्ञानात् ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुद्वहेदविशङ्कितः ।

इत्यपवादे जन्मपदवैयर्थ्याच्च । न हि जन्मनः पृथङ् निषेधोऽस्ति । गोत्रपरत्वे तु मातामहगोत्रस्य सम्बन्ध्यसम्बन्धिसाधारण्येन निषेधे प्राप्ते असम्बन्धिनि जन्मनाम्नोरविज्ञानात्प्रतिप्रसवो घटते । किं च गोत्रपदस्य नामपरत्वे गोत्रनिषेधे प्रवरप्रतिप्रसवो नोपपद्येत ।

प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् ।
गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इति ।

तस्मान्मातृपदं मातामहपरमेव व्याख्येयम्। तथैव शिष्टाचारात्। यत्तु मातामहगोत्रनिषेधेनैव मातुलकन्यानिषेधसिद्धौ पृथग्वचनमनर्थकमित्युक्तम्। तत्रोच्यते। यो मातुलोऽन्यस्य दत्तकीकृतः तस्य पितृगोत्रनिवृत्तावपि मातुलत्वानिवृत्त्या पृथग्वचनं घटते। यद्यपि सपिण्डनिषेधेनायमपि निषिद्धस्तथाप्यदत्तमातुलनिषेधवद्दत्तकनिषेधोऽपि समाधेय इत्यलं पल्लवनेन।

अथ क्रमप्राप्तं सापिण्ड्यं निर्णीयते।

तत्र एकपिण्डान्वयनिमित्तको विवाहादिप्रतिबन्धकः पूर्णाशौचप्रयोजको धर्मविशेषः सापिण्ड्यम्। पिण्डशब्दश्चायं नानार्थः।

पिण्डो देहे जपापुष्पे निर्वापे सिह्लकेऽपि च।

इति विश्वकोषात्। तत्रान्नमयपिण्डविवक्षया केचित्सापिण्ड्यं वर्णयन्ति।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥

इति मत्स्यपुराणवचनात्।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः॥
लेपसम्बन्धिनश्चान्ये ये वृद्धप्रपितामहात्।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः॥
इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाच्च।

अस्यार्थः। एकस्यां पिण्डदानक्रियायां दातृत्वेन यजमानस्य, देवतात्वेन पितृपितामहप्रपितामहानां, लेपभाक्त्वेन प्रपितामहस्य पितृपितामहप्रपितामहानां चानुप्रवेशात्सप्तपुरुषं व्याप्य सापिण्ड्यं भवति। एवं भ्रातॄणामपि सापिण्ड्यं योज्यम्। देवदत्तकर्तृकापि-

ण्डदानक्रियायां येषामनुप्रवेशः तेषामेव यज्ञदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायामनुप्रवेशात् । एवमेषां षण्णां मध्ये यस्यत्कर्तृकपिण्डदानक्रियायामन्यतमस्याप्यनुप्रवेशस्तेषां सर्वेषां सापिण्ड्यम् । तेन च मातुलमातामहादिभिरपि साविण्ड्यं योज्यम् । समानोद्देश्यकपिण्डदानक्रियान्वयात् । भ्रातृभार्याणां तु स्वस्वभर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वेन । एवं यत्र यत्र सापिण्डशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकपिण्डदानक्रियान्वयोऽवगन्तव्य इति । नेदं चतुरस्रम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र पितृशब्दो जनकमात्रमभिधत्ते आहोस्वित्प्रमीतमात्रम् । न तावदाद्यः । भ्रातृपितृव्यादीनामजनकत्वेनासापिण्ड्यप्रसङ्गात् । समानोद्देश्यकपिण्डदानक्रियाद्यन्वयेन साविण्ड्यविवक्षायां प्रमाणाभावात् । नापि साविण्ड्यान्यथानुपपत्तिरेव मानम् । तस्यावयवान्वयेनाप्युपपत्तेः । नापि द्वितीयः । गुरुशिष्यसहाध्यायिमित्रादिभिरपि पिण्डदानक्रियान्वयेन साविण्ड्यप्रसङ्गात् । किञ्च । मातामहप्रमातामहादीनां देवदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां कथमप्यनन्वयेन सर्ववादिसम्प्रतिपन्नमपि साविण्ड्यं न स्यात् । दत्तकादिपुत्राणां

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

इति मनुवचने जनकपिण्डदानक्रियानिवृत्त्या तत्साविण्ड्याभावप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य च ॥

इति, ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति बृहन्मनुगौतमादिवचनविरोधात् । वस्तुतस्तु साविण्ड्यशब्दोऽत्र नोक्तलक्षणं सम्बन्धविशेषमभिधत्ते, किन्तु सपिण्डीकरणम् । तस्यैवोपक्रमात् ।

तथाहि। मत्स्यपुराणेऽष्टादशेऽध्याये सपिण्डीकरणं प्रक्रम्य

त्रिभिस्सापिण्डीकरणैराशौकहतयेनिवा।
यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात्॥
मुक्तोपलेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्जनात्।
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः॥
पिण्डदस्सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपूरुषम्। इति

पठितम्। तत्रोपक्रमस्थसपिण्डीकरणशब्दार्थपरतयैवोपसंहारस्थः सापिण्ड्यशब्दो वर्णनीयो नाप्रस्तुतसम्बन्धविशेषपरतयेति न्यायविदां घण्टाघोषोऽपि बाधक एव भवद्व्याख्याने। तस्मादन्यथा सापिण्ड्यं वर्णनीयम्। तत्र प्रामाणिकाः पिण्डशब्दं शरीरपरतया व्याचक्षते। समानः एकः पिण्डो देहो येषां ते सपिण्डाः तेषां भावस्सापिण्ड्यम्। समानाः सत्समैके स्युरिति त्रिकाण्डीस्मरणात्।

पिण्डो देहे जपापुष्पे निवापे सिह्लकेऽपिच।

इति विश्वकोषाच्च। तच्चैकशरीरत्वं द्वयोर्बहूनां वा न संभवतीत्यारम्भकशरीरैक्यं विवक्षितम्। तच्चावयवद्वारैव सम्भवति।

तथाच श्रुतिः। एतत्षाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वग्मांसरुधिराणि मातृत इति।

अत एव स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यतइत्यभेदोपचारः। नन्वेवमवयवान्वयसिद्धावपि तस्य सापिण्ड्यप्रयोजकत्वं कुत इति चेत्।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः।
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु॥
दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता।
पञ्चमी सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य च॥ इति
ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति शङ्खबृहन्मनुगौत-

मादिवाक्येषु जन्यजनकभावस्य साविण्ड्यप्रयोजकत्वप्रति· पादनादिति ब्रूमः । तत्रैकशरीरारब्धत्वं साक्षात्पुत्रशरीरे परम्परया पौत्रादिशरीरेऽस्तीति पुत्रपौत्रादीनां पितृपितामहादिभिः सह साविण्ड्यं सिद्ध्यति । एवं पुत्रऽपि पित्रादीनां साविण्ड्यं सिद्ध्यति । अवयवान्वयमात्रस्याभिप्रेतस्योभयानिरूप्यत्वात् । भ्रात्रोरेकशरीरारब्धत्वेन, दंपत्योस्तु एकशरीरारम्भकत्वेन। भ्रातृभार्ययोस्तु एकशरीरारब्धाभ्यां सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं स्नुषाश्वशुरयोः श्वशुरशरीरारब्धेन सह पुत्रशरीरारम्भकत्वेन । एतेषाञ्च प्रकाराणामेकशरीरावयवान्वयत्वेनानुगमः । यद्येवं तर्हि सहोदयोः साविण्ड्यं स्यात् । भ्रातृभार्ययोरिव एकशरीरारब्धाभ्यां भगिनीभ्यां सह स्वस्वपुत्रशरीरारम्भकत्वात् । तथा दंपत्योरिव दंपतिपित्रोरपि । कन्यापुत्रद्वारा एकशरीरारम्भकत्वात् । स्यादेतत् यदि यत्र यत्र शरीरावयवान्वयस्तत्र तत्र साविण्ड्यमिति व्याप्तिः स्यात् । नत्वेवं, किं तु यत्रयत्र सपिण्डशब्दप्रयोगस्तत्रतत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयः । यत्रैकशरीरावयवान्वयो नास्ति तत्र सपिण्डशब्दप्रयोगोऽपि नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिस्वीकारेण व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात्। यथा पङ्कजपदे कुमुदसाधारणो योगो रूढ्या नियम्यते तथाऽत्रापीति नातिप्रसङ्गः । नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्रा पित्रा सह साविण्ड्यं न स्यात् । अवयवान्वयाभावात । न चेष्टापत्तिः। लोके अनादिवृद्धव्यवहारे च सपिण्डशब्दप्रयोगसद्भावादिति चेन्नैवम् । त्रिविधो हि दत्तको भ्रातृपुत्रः सपिण्डोऽसपिण्डश्चेति । तत्राद्ययोः पितामहमूलपुरुषयोरवयवान्वयेनास्त्येव पालकदत्तकयोः साविण्ड्यमिति नास्त्येव दोषः ।अन्यत्र तु अवयवान्वयाभावादलक्ष्यत्वमेव न दोषः । प्रतिग्रहीत्रवयवान्वयाभावात् ।

अत एव वृद्धगौतमः,

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ इति।

ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृता ह्यत्र विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति, परं तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पाद्यते इत्यर्थः। स्वगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता।

अत एव देवलः,

धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत्।

अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥

इति केवलशब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान्। गोत्रांशपिण्डानां विधानात्। नन्वेतत्प्रकृतार्थानुपयोगि, धर्मपुत्रविषयत्वात्। तथाहि। तत्तद्गोत्रेण तस्यतस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवद्धर्मार्थं वर्द्धितास्तेषु पुत्रेषु केवलम् अंशपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थात्। तेनैतद्धर्मपुत्रस्यैव वर्द्धकसापिण्ड्याभावं बोधयति, न दत्तकस्येति चेत्। मैवम्।

पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः।

इति परिसंख्याविरोधेन धर्मपुत्रानभ्युपगमात्। अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिष्वगणनेनांशभागित्वासम्भवात्। अपसत्त्या ..पिण्ड्यनिषेधासङ्गतेश्च। तस्माद्दत्तकादिपुत्रविषयमेवैतत्। अंशभागित्वप्रदर्शनात्। धर्मार्थं स्वस्यालोकतापरिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्नभिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीत्रा पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिगृह्य ये पुत्राः वर्द्धितास्तेषु केवलं परिग्रहीत्रंशपिण्डविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति। तस्मान्न दत्तके परिग्रहीतृसापिण्ड्यम्। किं तु जनककुलएव साप्तपुरुषं सा-

पिण्डद्वयमिति सिद्धम् । नन्वत्र तच्छब्देन सन्निधानाद्वीप्सापेक्षित-श्रुतबहुत्वानां पुत्राणामेव परामर्शो गम्यते, न वर्द्धकानां पुत्रिणाम् । व्यवहितत्वात् । संदिग्धबहुत्वानां वीप्सान्वयायोग्यत्वात्वात् । आत्मनि परोक्षवन्निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेरपरोक्षनिर्देशकस्वशब्दस्यैवौचित्याच्चेतिचेत्, मैवं वादीः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन बुद्धिस्थतयाः प्राधान्यायत्तत्वात्प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन फलान्वयेन वा सम्भवात् ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

इत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्तृकपिण्डदानादिक्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिवचनबलात्पितुरेव पुत्रकरणकभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगितया प्राधान्यात्तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षायाः संसृष्टदधिपयोरूपत्वेन सान्नाय्यविकारत्वे स्थिते, पूर्वपक्षिणा सप्तमीनिर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात्सायन्दोहविकारत्वमित्युक्ते, सिद्धान्तिना कर्मीभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्ना पयः संस्कुर्यादिति वाक्यार्थपर्यवसानेन पयस एव प्रधानत्वात् तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्ध इति प्रातर्दोहविकारत्वं साधितम् । तद्वत्प्रकृतेऽपि पितुः संस्कार्यत्वेन प्रधानत्वात्तच्छब्देन तस्यैव परामर्श इति युक्तम् । नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् । न चाहत्य निषेधकं वचनमुपलभामहे । प्रत्युत

सावित्री यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।

तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत् ॥

इत्याद्यनुकूलमेव मरीचिवचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः । अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् । तस्मात्किं तत्राविवाहे निमित्तमिति ।

अत्राहुः । त्रिविधा हि पर्युदसनीया सपिण्डा । तत्राद्या पितुः स्वस्य च सपिण्डा । द्वितीया पितुरसपिण्डा स्वस्य सपिण्डा । तृतीया पितुः सपिण्डा स्वस्यासपिण्डा । तत्राद्या यथा, जननीपरिणेतुर्जनकस्य या सपिण्डा सा स्वस्यापि सपिण्डा । द्वितीया यथा, पालकस्य पितुरसपिण्डा जनकस्य पितुस्सपिण्डा सा पितुरसपिण्डा सती स्वस्य सपिण्डा । तृतीया यथा, पालकस्य पितुस्सपिण्डा स्वस्यासपिण्डा । दत्तके पालकावयवान्वयाभावात् । एवं च पितुरपि चातुर्विध्यं सिध्यति । जननीपरिणेता सन् जनकः, क्षेत्री, बीजी, पालकश्चेति । दत्तकजनकस्त्वाद्यएवान्तर्भूतः । तत्र जनकबीजिभ्यां साक्षादवयवसम्बन्धादेवौरसक्षेत्रजयोस्सापिण्ड्यं क्षेत्रिणा तु क्षेत्रद्वारा क्षेत्रजस्य सापिण्ड्यम् । क्षेत्रक्षेत्रिणोरेकशरीरत्वप्रतिपादनात् । तादृशीनां तिसृणामपि स्वसपिण्डानाम् असपिण्डां यवीयसीमित्यादिवचनेनैव पर्युदासः । पालकसपिण्डा तु दत्तकस्यासापिण्डेति न असपिण्डां यवीयसीमित्यनेन पर्युदसितुं शक्यते । तदर्थं पितुरसापिण्डेति वचनमन्वेष्टव्यम् ।

तदाह मनुः,

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ इति ।

अत्र वाक्ये गौणस्यापि पितुः साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं विवाहे वर्जनीयमिति गम्यते । अन्यथाऽसपिण्डामित्यनेनैव सिद्धौ मातापितृपदोपादानवैयर्थ्यात् । न च पितृद्वारा अष्टमस्य वरस्य मातृ-

द्वारा षष्ठ्याः कन्यायाः विवाह्यत्वं प्रसक्तं तन्मा प्रसाङ्क्षीदित्ये-
तदर्थं पितुरसपिण्डेति वक्तव्यमिति वाच्यम् ।

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । तस्मात् पातीति पितेति व्युत्प-
त्त्या प्रतिग्रहीतुरपि पितृत्वात्सापिण्ड्यनिवर्त्तनायैतद्वचनारम्भ इत्य-
वश्यं वक्तव्यम् । न च तातस्तु जनकः पितेति कोशात्सर्वेषां शब्दा-
नां मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायाच्च सर्वत्रापि पितृपदं जनकपर-
मेवेति वाच्यम् । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेत्यत्र गौत-
मवाक्ये पितृपदेनैव बीजिनः प्राप्तत्वेन पृथग्बीजिग्रहणान-
र्थक्यापत्त्या गोबलीवर्दन्यायेन पितृपदस्य जनकातिरिक्तपितृप-
रत्वावश्यंभावात् । ततश्च मनुवाक्ये पालकपितृसपिण्डाया अपि
वर्जनीयत्वान्नोक्तदोषावसर इति ।

तन्न युक्तम् । असपिण्डादिवाक्यैरेकमूलत्वसम्भवे पृथग्मूलक-
ल्पनागौरवात् । तथाहि । मातुः पितुश्च द्वारा या स्वस्यासपिण्डा
असगोत्रा चेत्यर्थपरत्वेन

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

इत्यादिवाक्यैकमूलत्वसम्भवात् । गौतमवाक्ये तु पितृपद-
स्य जननीपरिणेतृजनकपरतया परक्षेत्रबीजावापकबीजिप्रतिपाद-
नाशक्त्या गोबलीवर्दन्यायासम्भवाच्च । अन्ये तु क्षेत्रजादीनां
पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिस्तद्धर्मा स्यादिति न्यायेन
सकलौरसधर्मप्राप्त्या क्षेत्र्यादिपितृसपिण्डावर्जनं सेत्स्यतीत्याहुः ।
तन्न । न सापिण्ड्यं विधीयतइति निषेधेन सापिण्ड्यस्यैवाप्रा-
प्त्या तद्वर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मातिदेशात्प्र-
तिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्जनसिद्धिरित्यप्यपास्तम् । न तौ पशौ
करोतीतिवदतिदिष्टस्य सापिण्ड्यस्य निषेधेन वर्जनासम्भवात् ।

तस्मादनन्यगत्या वचनादेव प्रतिग्रहीत्रादिपितृसापिण्डावर्जनमि-च्छकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत् । तथाच

काष्र्णाजिनिः,

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।
चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषी ॥ इति ।

अस्यार्थः । ये दत्तकादयः पुत्रास्ते प्रेतानां स्वप्रतिग्रहीतृमातृपित्रादीनां यावन्तः पितृवर्गाः पित्रादिसमूहाः पितृपितामहप्रपितामहादयस्तावद्भिः सह योजनं कुर्युः । यावत्तावच्छब्दोपादानादौरसानां केवलदत्तकानां च एकैक एव पितृवर्गो भवति । द्व्यामुष्यायणानां तु द्वौ, जनकवर्गः प्रतिग्रहीतृवर्गश्च । एवं त्र्यामुष्यायणानां त्रयः पितृवर्गा भवन्ति, बीजिवर्गः क्षेत्रिवर्गः प्रतिग्रहीतृवर्गश्चेति । द्व्यामुष्यायणे द्वितीयं वर्गमाह । स्वकीयैः पितृभिः सहेति । स्वकीयैः द्व्यामुष्यायणीयैः न कर्तृपितृभिः । तेषां प्रेतेनानन्वयात् । पितृभिर्जनकैः । दत्तकादिपुत्रेषु विशेषमाह । द्वाभ्यामिति । तत्पुत्राः दत्तकादिपुत्राः । स्वपितृप्रतिग्रहीतुः पितृपितामहाभ्यां सह । दत्तकादिपौत्रेषु विशेषमाह, पौत्रास्त्वेकेन तत्सममिति । दत्तकपौत्राः स्वपितुः दत्तकतत्प्रतिग्रहीतृभ्याम् एकेन प्रतिग्रहीतृपित्रा सह योजनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे दत्तकप्रपौत्रे कर्त्तरि छेदं, प्रतिग्रहीतृपितुरिति शेषः । तस्मादेषा दत्तकसपिण्डता त्रिपौरुषीति सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याह संग्रहकारः,

दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपूरुषम् ।

जनकस्य कुले तद्गृहीतुरिति धारणा ॥ इति ।

इदं च दत्तकस्य जनककुले त्रिपुरुषं साापिण्ड्यं पञ्चमी सप्तमी तद्वदित्यादिबृहन्मनूक्तसप्तपुरुषसापिण्ड्येन सह विकल्पते । तच्च कल्पद्वयं देशाचारादिभिर्व्यवस्थापनीयम् । यद्यपि निर्वाप्यपिण्डान्वयेन सापिण्ड्यं प्राङ्गिरसं तथाप्यगत्या दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्रा सह तदेवाश्रयणीयम् । अविच्छिन्नशिष्टाचारानुरोधात् । अथ सपत्नमात्रा सह कथं सापिण्ड्यं तच्छरीरावयवान्वयाभावात् । न च पितृशरीरावयवानां स्वस्मिन्नारम्भकत्वेन सपत्नमातरि चाधेयत्वेनान्वयादेकशरीरान्वयेनैव सापिण्ड्यसिद्धिरिति वाच्यम् । पित्रवरुद्धदासीभुजिष्यादिभिरपि सापिण्ड्यापत्तेः । न च स्वसापिण्डपितृसापिण्डत्वेन सपत्नमात्रा सापिड्यमिति वाच्यम् । सपत्नमातामहादिभिरप्येवंसापिड्यापत्त्याऽतिप्रसङ्गात् । यथाहि स्वसापिण्डः पिता तत्सापिण्डा सपत्नमातेति तया सह सापिण्ड्यं तथा तत्सपिण्डेन तत्पित्रा सपत्नमातामहेनापि समं सापिण्ड्यं कन वार्येत । अथ पितृशरीरावयवान्वयिनि सपत्नभ्रातरि सपत्नमातुरप्यवयवान्वयात्स्वारम्भकेन सहैकशरीरम्भकतया सह सापिण्ड्यमिति वाच्यम् । तत्रापि सपत्नमातामहादिभिः सह सापिण्ड्यप्रसङ्गः । तस्यापि स्वकन्याद्वारा दौहित्रशरीरावयवान्वयात् । अत्रोदाहरणं, यथा श्रीरामस्य पिता दशरथस्तदवयवान्वयिनि भरतशरीरे केकयराजस्याप्यवयवान्वयाद्रामकेकयराजयोः सापिण्ड्यमिति । एवं सपत्नमातुलादिभिरप्येकशरीरारम्भकारभ्यत्वेन सापिण्ड्यसिद्धिः । यथा साक्षात्परम्पराभ्यामेकस्य भरतशरीरस्यारम्भकौ दशरथकेकयराजौ तदारब्धत्वेन रामयुधाजितोरपि सापिण्ड्यम् एवमेव सापत्नमातुलकन्यापुत्रादिभिरपि सापिण्ड्य पुत्रेयम् । साक्षात्परम्पराविवक्षायाः सर्वशेषत्वात् । न-

नु यत्रयत्र सपिण्डशब्दप्रयोगस्तत्रतत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्य इति मिताक्षराग्रन्थस्वरसात्सापिण्ड्यावयवान्वययोर्व्याप्यव्यापकभावावगमात्सपत्नमातुलादौ एकशरीरावयवान्वयसत्त्वस्य व्यापकव्यभिचारत्वेनादोषत्वम् । सपिण्डशब्दप्रयोगाभावादिति चेत् मैवम्। पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्तद्दुहितरो भागिन्यो भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि अन्यथा सङ्करकारकाणीति याप्याः पतिताश्च भवन्तीति सुमन्तुना सापिण्ड्यव्याप्यमातुलत्वादिव्यपदेशात् । यद्येवं तर्हि न कोऽपि दोषो लक्ष्यलक्षणोभयसत्त्वादिति चेत्, न । तथा सति सहजसिद्धावयवान्वयरूपसापिण्ड्यसद्भावेन सापत्नमातुलादिषु सापिण्ड्यातिदेशाय वचनारम्भोऽनर्थकः स्यात्। तथाच सुमन्तुवचनारम्भान्यथानुपपत्त्यैव सपत्नमातुलादिष्ववयवान्वयरूपसापिण्ड्याभावोऽवगम्यतइत्यतिप्रसङ्गः सुस्थः । तस्मान्न सपत्नमात्रा सह सापिण्ड्यमवयवान्वयाभावादिति प्राप्तउच्यते ।

यत्रयत्रेत्यादिग्रन्थस्वरसात्सपत्नमातरि सर्वजनीनसपिण्डशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽवयवान्वयोऽवश्यं वाच्यः । स च सपत्न्योरेकेन भर्त्रा सहैकशरीरम्भकतया यथा तथा स्वारम्भकेण सहैकशरीरारम्भकतया सपत्नमात्रा सहापि सिद्ध्यत्येव । एवं एकतस्तत्सिद्धावन्यतोऽप्येकशरीरारम्भणसहकार्यारब्धत्वेन तत्सिद्धिः । यथा पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वये पित्रा सहेत्युक्ते पुत्रेऽपि स्वशरीरावयवान्वयेन पुत्रेण सहेत्यपि सिद्ध्य । तस्मादस्ति सपत्नमात्रा सहाप्यवयवान्वय इति न दोषः। न च सपत्नमातामहादिष्वतिप्रसङ्गः । इष्टापत्तेः। न चैवं सपत्नमातुलादिष्वप्येकशरीरारम्भकारब्धत्वादिना सह-

जप्रसिद्धे सापिण्ड्ये तद्भ्रातरो मातुला इत्यादिवचनारम्भवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पञ्चमसप्तमादिसंख्यान्तरपरिसंख्यार्थतया सार्थक्योपपत्तेः । तथाहि मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्त्यापञ्चमादन्येषामिति पूर्ववाक्ये मातृपितृसापिण्ड्येनाविवाह्यत्वेऽवधिद्वयं स्वपरमेनेनोपन्यस्य मातृसपत्न्यां मातृपितृत्वाभावेन सापिण्ड्यद्वारताऽसम्भवात्तत्सम्बन्धिनां साापिण्ड्याभावादविवाह्यत्वाप्रसक्तौ पितृपत्न्यः सर्वा मातर इत्यारभ्यते । तत्र मातृसपत्नी सपत्नमातेत्यादिशब्दैरभिधानसम्भवेऽपि यत्पितृपत्नीशब्देनोपादानं तत्तस्याः पितृद्वारकसम्बन्धद्योतनाय । यच्च पत्नीशब्दोपादानं तत्पित्रवरुद्धदासीभुजिष्यादिभिः साापिण्ड्यवारणाय । यच्च सर्वशब्दोपादानं तद्विजातीयाभिरपि साापिण्ड्यद्योतनाय । तेन च तत्सम्बद्धानामप्यासप्तमादापञ्चमाद्वा अविवाह्यत्वप्रसक्तौ तद्भ्रातरो मातुला इत्यादि परिसंख्यायते, यथैतएवाविवाह्या नान्यइति । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इतिवत् । नचायं नियमः सम्भवति । यथोक्तरीत्या साापिण्डयसद्भावेनाविवाह्यत्वस्य नित्यवत्प्राप्ततया पाक्षिकत्वाभावात् । नन्वयम् अपूर्वो विवाह्यत्वप्रतिषेध एव कुतो नेष्यते । सर्वजनीनसाापिण्डयाभावेन प्रसक्तिसम्भवादिति चेत्, न । साक्षात्परम्परया स्वारम्भकेण सहैकशरीरारम्भकत्वादिना सिद्धस्य साापिण्डयस्यापलपितुमशक्यत्वात् । तत्सिद्धौ चातिप्रसङ्गभङ्गायावश्यापेक्षितव्यवस्थाभिधानसम्भवत्पक्षे । अपूर्वनिषेधपक्षे त्वनपेक्षितार्थवचनमपूर्वान्तरकल्पनाक्लेशश्चेति दोषद्वयम् । तथाहि । व्यवस्थातिक्रमे हि सपिण्डोद्वाहनिषेधाश्रितत्वेन व्यवस्थायाः सपिण्डोद्वाहनिषेधातिक्रमजन्यमेव दुरितं कल्प्यते, न पृथक् । अपूर्वनिषेधपक्षे तु साापिडयाभावात्सापिण्डोद्वाहनिषेधातिक्रमजन्यदुरितदुरितान्तरकल्पनाक्लेशः

प्रकृतनिषेधातिक्रम इति । तस्मात्स्वभावसिद्धसापिण्ड्यस्यापलपितुमशक्यत्वात्तदतिप्रसङ्गभङ्गायावश्यापेक्षितव्यवस्थाभिधानार्थमिदमुदेतीति सर्वं सुस्थम् ।

अथ वाक्यार्थः । तद्भ्रातर इत्यत्र तच्छब्देन पितृपत्नी परामृश्यते प्रधानत्वात् । तद्भगिन्य इत्यत्रापि सैव । पूर्वपरामर्शेन सन्निहितत्वात्प्रधानत्वाच्च । तद्दुहितर इत्यत्र तु न तत्परामर्शस्तद्दुहितॄणां साक्षात्पित्रारब्धत्वेनासपिण्डामिति सामान्यवचनेनैव विषयीकरणादेतद्विशेषवचनविषयतान्तर्भावानर्थक्यात् । किन्तु सपत्नमातुलमातृष्वस्रोरेव परामर्शः । ततश्च तत्कन्यानामेवाविवाह्यत्वमत्रोच्यतइति सभ्यम् । पुत्रस्यैव सपत्नमातृकुले सापिण्ड्यं न सपत्नमातृकुलस्य पुत्रकुलइति शङ्कापनोदायाह । भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्य इति । भगिनीसपत्नीत्वव्यपदेशेनोभयतोऽपि सापिण्ड्यप्रदर्शनात्परस्परसन्ततेरविवाह्यत्वं दर्शयति। तदेवाह तदपत्यानीति । तासामपत्यानीत्यत्रापि तच्छब्देन सपत्नमातुलमातृष्वसृदुहितॄणां भगिनीसपत्नीनां च परामर्शः।पितृपत्नीपरामर्शे तु तदपत्यानां भगिनीत्वेन भागिनेयत्वव्यपदेशानुपपत्तेः । ततश्च सपत्नमातुलमातृष्वसृतदुभयदुहितृतदपत्यानि भगिनीसपत्न्यपत्यानि चाविवाह्यानीति वाक्यार्थ इति ।

नन्वत्रोभयतः सापिण्ड्यं न सिद्ध्यति प्रमाणाभावात् । तथाहि । पितृपत्नीशब्दो हि सपत्नमातुः पितृद्वारकमेव सापिण्ड्यं वदतीत्युक्तमेव प्राक् । तच्च सापिण्ड्यं पतिपितुः सा पत्नी तस्यैवेति सापिण्ड्यावधिपरिच्छेदाकाङ्क्षाऽपि तस्यैव न पितृपत्नीपक्षस्थानां, पितृपत्नीरूपसापिण्ड्यप्रतियोग्यभावात् । न हि सा तेषां पितृपत्नी भवति, येनेदं वाक्यं तत्सापिण्ड्यं परिच्छिन्द्यात् । अस्ति तु भगिनीत्वादिना तेषां तत्सापिण्ड्यम्। तत्र चास्त्येव परिच्छेदकं पञ्चमात्सः

सप्तमादूर्ध्वमित्यादि । अत एव यद्धर्मपुरस्कारेण येन सह सापि-ण्ड्यं तद्धर्मपुरस्कारेणैव तदुपादानं, यथा तद्भ्रातरो मातुला इत्या-दिषु तद्भ्रातृत्वादिना । यदीदमेव वाक्यमुभयतोऽपि सापिण्ड्य-परिच्छेदकं स्यात्तर्हि पुरुषसंख्याविशेषपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तेत, यथा पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमित्यादि, न तद्भ्रातृत्वादिपुरस्कारेण । प्रवर्त्तते च तथा, तस्मान्नोभयतः सापिण्ड्यपरिच्छेदकमिदमित्यवसीयते । किं तु यद्धर्मपुरस्कारेण यदुपादानं तस्यैवाविवाह्यत्वं प्रतिपादयति नान्येषाम् । अन्यथा तद्भ्रातृपदादीनां तत्पित्राद्युपलक्षणतापत्तेः । तथाच पुनरतिप्रसङ्गः । तद्वारणाय पञ्चमादिवाक्यमेवालं किमने-नारब्धेनेति प्राप्तउच्यते ।

नात्र पञ्चमादिवाक्यं प्रवर्त्तते तस्य साक्षात्सापिण्ड्य-विषयत्वात् । कुत एतदवसीयतइति चेत् । एतद्वाक्या-रम्भान्यथानुपपत्त्यैवेति ब्रूमः । ततश्च परिगणितातिरिक्ते-षु येषु सापत्नमातामहसापत्नमातुलपुत्रसापत्नमातृष्वसृपुत्रेष्वेतद्वा-क्यं न प्रवृत्तं न च पञ्चमादिवाक्यं तत्र विवाह्यतापत्तिरवशिष्य-ते । नचेष्टापत्तिः । उक्तरीत्याऽवयवसम्बन्धसत्त्वेन साषिण्ड्यसत्त्वे-न सापिण्ड्यनिषेधस्यात्राप्यक्षतत्वात् । तर्हि सापिण्ड्यनिषेधादेव नोक्तविषयेषु विवाह्यताप्रसङ्ग इति चेत् न । साषिण्ड्यस्यासह-स्रपुरुषमप्यविच्छेदेन परिच्छेदकाभावे निषेधस्यातिप्रसङ्गात् । त-स्मादनन्यगत्या तद्भ्रात्रादिपदं तत्पित्रादीनामप्युपलक्षणं वाच्यम् । ततश्चशब्दोपात्तानां प्रचयेन यावतां कथञ्चिदुपस्थितिः तावद्दूरं साषिण्ड्यमनेन परिच्छिद्यतइति पर्यवसन्नम् । तद्यथा सापत्नमा-तामहो मूलपुरुषः प्रथमः, तत्पुत्रः सापत्नमातुलो द्वितीयः, त-त्पुत्रः सापत्नमातुलपुत्रस्तृतीयः । किमस्याश्रुतस्य ग्रहणे प्रमाण-मितिचेत् । तद्दुहितरश्च भगिन्य इति मातुलमातृष्वसृदुहितृुपादा-

नमेवेति ब्रूमः । दुहितॄणामिव पुत्राणामपि सम्बन्धाविशेषात् । तत्पुत्रः सापत्नमातुलेयपुत्रश्चतुर्थः । अत्रापि तदपत्यानि भागिनेयानीति मातुलमातृष्वसृदुहित्रपत्यानां मातुलमातृष्वसृपुत्रापत्यानामप्युपलक्षणम् । तुल्यसम्बन्धतया बाधकाभावात् । एवं सापत्नमातृकुले चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यं सिध्यति । एवं सापत्नमातृष्वसृसन्तानेऽपि ज्ञेयम् । मातुलमातृष्वस्रोर्मूलपुरुषस्यैकत्वात् । ततश्च सापत्नमातामहादेव मूलपुरुषात्तद्दुहितृसपत्नीसन्ताने तत्सन्ताने च यावच्चतुर्थं परस्परमविवाह्यताप्रदर्शनेन चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यमनेनोक्तमिति सिद्धम् । तद्भ्रातरो मातुला भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्य इत्यन्योन्यं तुल्यसंबन्धप्रतिपादनालिङ्गादुभयतः सापिण्ड्यसिद्धेः ।

यत्तु मदनपारिजातेन,

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ।

इति वसिष्ठवाक्यं सपत्नमातामहकुलविषयमवयवानुवृत्तेरभावादिति व्याख्यातं, तदाकाशलतेव मूलानपेक्षमेवोज्जृम्भते । उक्तरीत्याऽवयवानुवृत्तिसद्भावात् सापत्नादिपदाश्रवणात् सापत्नवाक्यैकवाक्यताऽभावात्सौमन्तवविशेषवाक्यविरोधाच्चेति । न च वसिष्ठवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव मूलमिति वाच्यम् । अन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधीय इत्यलमतिविस्तरेण ।

अथ सापिण्ड्यपरिच्छेदकपुरुषसंख्याविशेषः ।

तत्र बुधस्मृतिः, सवर्णां भार्यामुद्वहेत् अतीत्य मातृतः पितृतः पञ्चमीं दशमीमन्यवगोत्रजामिति ।

मातृतः पञ्चमीं पितृतः दशमीम् अतीत्येत्यन्वयः । पञ्चमीं दशमीं संख्यामिति शेषः, न कन्यामिति । तथात्वे पितृतः पितृद्वारके सापिण्ड्ये दशम्याः मातुरत्यये साापिण्ड्यस्य मातृद्वारकतापत्त्या पितृग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्संख्येत्येव शेषो वाच्यः ।

स्वयम्भूस्तवस्यैव सापिण्ड्यस्याविवाहाशौचयोर्द्वयोरप्यावश्यकत्वमाह । तत्र ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्धर्म्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमाद्रिक्थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात्स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा सपिण्डाशौचक्रियाद्युच्छेदाद्ब्रह्महतुल्या भवन्तीति ।

अस्यार्थः । पिण्डो जनकदेहः । स्वधा श्राद्धम् । तच्च न यत् किञ्चित्, किं तु प्रौष्ठपद्यां विहितं प्रपितामहपित्रादीनां नान्दीमुखं श्राद्धम् । तत्र प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजस्तदूर्ध्वास्त्रयो लेपभाजः स्वपित्रादयस्त्रयस्तन्निरूपकाः कर्त्ता चेत्येवंदशपुरुषसम्बन्धि, तदुभयं येषां ते एकपिण्डस्वधास्ते सपिण्डाः वाक्यशेषात् । तेषामादशमाद्दशमं पुरुषं मर्यादीकृत्य आदशमं तस्मादादशमाद्दशमोर्ध्वमिति यावत् । अत्राङ्पूर्वः मर्यादावचनः । आजन्मशुद्धानामितिवत् । धर्मस्य विवाहे सपिण्डावर्जनस्य जननमरणयोः सन्ध्यास्नानादिवर्जनस्य च विच्छित्तिर्निवृत्तिर्भवति । तथा आसप्तमात्सप्तमोर्ध्वं रिक्थनिवृत्तिः । तथा तृतीयोर्ध्वं स्वधानिवृत्तिः । 'अन्यथा' दशमपुरुषादर्वागेव अविवाह्यतापरिहारे जननमरणयोः सन्ध्यास्नानादिवर्जननिवृत्तौ च सपिण्डानामाशौचस्य तन्निमित्तायाः पिण्डदानादिक्रियाया आदिशब्दादविवाह्यतायाश्चोच्छेदाद्ब्रह्महतुल्या भवन्ति ।

नन्वेवमप्येकपिण्डस्वधानामित्यत्र विशेषद्वयोपादानं व्यर्थम् । अन्यतरविशेषणेनैवावयवपिण्डान्वयरूपैकतरमापिण्ड्यसिद्धेरिति चेन्न । दत्तपुत्रे सत्यपि जनकावयवान्वये तत्कर्तृकश्राद्धसम्बन्धाभावान्न दशपुरुषं सापिण्ड्यम् । किं तु

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी तद्वद् गोत्रं तत्पालकस्य च ॥

इति बृहन्मनुवचनात्सप्तपुरुषमेव । तथा प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिग्रहीतृश्राद्धान्वये अन्वयवान्वयाभावात् न दशपुरुषं सापिण्ड्यम् । किं तु त्रिपुरुषमेव ।

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।
चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषी ॥

इति कार्ष्णाजिनिवचनादिति तद्वारणार्थमुभयोपादानात्। एषा सपिण्डता । शेषं तु दत्तकसापिण्ड्यावसरएव व्याख्यातम् । दशपुरुषमेव सापिण्ड्यं रिक्थाशौचयोर्द्वयोरपि प्रयोजकमित्याह

भगवान् बौधायनः, प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्गं तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायान्सकुल्यानाचक्षतइति । तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रवर्गः पुत्रसमुदायः । तेषां समुदायिनां पुत्रपौत्रम् । अविभक्तदायम् दायोऽत्र पिण्ड एकपिण्डान्वयीत्यर्थः । पिण्डान्वयश्च दशपुरुषएवेत्युक्तमेव प्राक् । विभक्तदायान्विच्छिन्नपिण्डान्दशमपुरुषादूर्ध्वं सकुल्यानाचक्षतइत्यर्थः । न चेदं केवलं रिक्थग्रहणएव दशपुरुषं सापिण्ड्यम्, आशौचे सपिण्डेष्वासप्तमादिति तेनैव पृथक्सप्तपुरुषाभिधानादिति मन्तव्यम् । सपिण्डेष्वादशाहमित्युपक्रम्य जननमरणयोस्सन्निपातइत्युपसंहारान्मध्यपाठितयोः सप्तपुरुषदशपुरुषयोः सापिण्ड्ययोः सन्दंशपतितत्वेनोभयत्राप्युभयोरपि वैकल्पिकाङ्गत्वसिद्धेः । तथासप्तमाद्रिक्थविच्छित्तिरिति स्वयम्भूवाक्ये सप्तपुरुषस्य बौधायनवाक्ये च दशपुरुषस्य रिक्थग्रहणे वैकल्पिकमङ्गत्वं स्पष्टमेव । तेन सप्तपुरुषसपिण्डसत्त्वेऽष्टमादिभिर्न रिक्थं ग्राह्यमिति सिध्यति । आशौचे तु तयोर्वैक-

लिपकमप्रकृत्वं स्पष्टमाह

पारस्करः, सर्वे ज्ञातयो ऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमा-द्वेति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

सप्तमाद्दशमाद्वाऽपि ज्ञातयो ऽभ्यवयन्त्यपः । इति ।

यत्तु सप्तमदशमशब्दयोर्दिनपरतया मिताक्षराव्याख्यानं, तदसत् । पूर्वोदाहृतपारस्करवचनादर्शनात् । इदमेव सापिण्ड्यं श्रुतिलिङ्गमप्युपोद्बलयति,

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।
अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥

ममतायाः अपत्यं पुमान्मामतेयः दीर्घतमा नाम ऋषिः कूटस्थाद्दशमे युगे द्वंद्वे मातापितृलक्षणे अतीते जुजुर्वान् भार्यां सेवितवान् । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्यायं प्रयोगः । कुत इत्यत आह । अर्थं गर्भलक्षणं प्रयोजनम् आसादयितुं यतीनां गच्छन्तीनाम् अपां शुक्रशोणितरूपाणां जलानां सारथिः नेता ब्रह्मा जीवो भवति ।

स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥

इति स्मृतेः । तस्मादवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं दशपुरुषमनुवर्त्ततइति तात्पर्यम् । तथा मातृद्वारकं सप्तपुरुषं सापिण्ड्यं स्मर्यते ।

यथाह सुमन्तुः, मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति आपञ्चमादन्येषामिति ।

अत्र मातृपितृद्वारकयोरुभयोरपि सापिण्ड्ययोः स्वमते सप्तपुरुषत्वमुक्तं, परमते द्वयोरपि पञ्चपुरुषत्वमुक्तम् ।

याज्ञवल्क्यस्तु मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतस्सप्तपुरुषं सापिण्ड्यमाह,

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा। इति।

विष्णुरपि, मातृतस्त्वापञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चासप्तमादिति।

अत्राङ् न मर्यादायां, किन्तु अभिव्याप्तौ। नोद्वहेदित्यनुषज्यते।

गौतमोऽपि, ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति।

देवलोऽपि,

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात्।

सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥ इति।

पैठीनसिरपि असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृत इति।

हारीतोऽपि, तस्माल्लक्षणत्रयविज्ञानोपपन्नां कन्यां वरयेत्पञ्च मातृबन्धुभ्यः सप्त पितृबन्धुभ्य इति। परिहृत्येति शेषः।

नारदोऽपि,

पञ्चमात्सप्तमादर्वाक् बन्धुभ्यः पितृमातृतः।

अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा॥ इति।

वसिष्ठस्तु मातृतश्चतुष्पुरुषं पितृतः षट्पुरुषमाह।

गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्य इति।

श्लोकवसिष्ठोऽपि,

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा। इति।

विष्णुपुराणेऽपि,

पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम्।

गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप॥ इति।

शङ्खोऽपि,

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्षगोत्रजाम् ।

मातृतः पञ्चमीं चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम् ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,

ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ।

मातृतः पञ्चमीं चैव सप्तमीं पितृतस्तथा ॥ इति ।

आशौचमधिकृत्य मनुविष्णू साप्तपुरुषमाहतुः,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । इति ।

विष्णुरपि, आशौचे तथैव पठति,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । इति ।

गौतमोऽप्याशौचे पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वेति ।

वसिष्ठस्तु आशौचे साप्तपुरुषमाह, सपिण्डता च साप्तपुरुषी विज्ञायतइति ।

पैठीनसिस्तु विवाहएव मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः पञ्चपुरुषमाह, त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वेति । वरयेदित्यनुषज्यते ।

चतुर्विंशतिमते तु पक्षद्वयेऽपि त्रिपुरुषं द्विपुरुषं च सापिण्ड्यमुक्तम्.

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

आरभ्य कूटस्थपुरुषात्पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।

चतुर्थीं पञ्चमीं चैव चतुर्थः षष्ठ उद्वहेत ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मते तु विवाहएव मातृतः पितृतश्च द्विपुरुषमेव सापिण्ड्यमुक्तम्,

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

एषां वचनानां विरोधे व्यवस्थामाह विज्ञानेश्वराचार्यः, वसिष्ठादिवचनजातं तु अर्वाङ्‌निषेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोध इति । अत्रोपपत्तिमाह मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां भट्टवीरेश्वरः,

पञ्चमात्सप्तमाद्वा यः कन्यामुद्वहते द्विजः ।
गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्वहन् ॥
पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते शूद्रतां गताः ॥

इति विष्णुमरीच्यादिवाक्याभिहितनिन्दार्थवादानुगृहीतेन—

पञ्चमात्सप्तमादर्वाक् बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥

इति नारदीयादिस्पष्टनिषेधेनार्वाग्विवाहविधायकवाक्यानामविरोधाय निषेधस्य निषेध्यापेक्षिततया एकमूलकल्पनालाघवेन च नोद्वहेदित्येकवाक्यताकरणात्सर्वस्मृतीनामविरोध इति भाव इति । नैतन्मीमांसकशिरोमणेर्विज्ञानेश्वरस्याशयविवरणं साधीयः । षोडशिग्रहणाग्रहणादिविधिनिषेधयोर्विकल्पमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्माद्विधिनिषेधयोरेकवाक्यताकरणं तेजस्तिमिरयोस्संवलनमिवाशक्यमित्युपेक्षणीयम् ।

विवाहप्रञ्जर्यां तु अस्यैवाशयोऽन्यथा वर्णितः । तथाहि । असपिण्डामुद्वहेदित्यत्र तत्तद्वाक्योपात्तानां तृतीयाद्यष्टम्यन्तानामसपिण्डानां युगपत्प्राप्तौ पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमिति वचनमर्वाचीनानामसपिण्डानां परिसंख्यार्थम् । सैव च तत्तन्निषेधवाक्यैः स्पष्टीक्रियते । तदभिप्रायेणार्वाङ्‌निषेधपरमिति । नैतदपि सारम् । तृतीयाद्यष्टम्यन्तासापिण्ड्योद्वाहविधीनां विनिगमनाविरहेण परस्परपरिसंख्यार्थता-

पत्तेः । वस्तुतस्तु ऐकान्तिको निषेधः परिसंख्या वा रागप्राप्त एव भवति, न कलञ्जं भक्षयेत् पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादिष्विव । न शास्त्रप्राप्ते । तयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पापादकत्वात् । न चासावपि प्रकृते युक्तः । अष्टदोषदुष्टत्वात् । गत्यन्तरसम्भवाच्च ।

यदपि सप्तम्यादिविधीनां न तत्तद्विधायकत्वं, पञ्चमे सप्तमे चैवेत्य द्विवचनविरोधात् । किं तु पञ्चमसप्तमार्वाचीननिषेधपरत्वम् । पञ्चमात्सप्तमादर्वागित्यादिवचनैकवाक्यत्वादिति व्याख्यातम् । तदपि न । अपदार्थत्वेन लक्षणाप्रसङ्गात् ।

यदपि सप्तम्यादिविधायकवाक्येषु अतीतपदाध्याहारेण सप्तम्याद्यूर्ध्वविधायकवाक्यैकवाक्यताकरणम् । तदपि न । विष्णुगौतमवसिष्ठादिस्मृतिषु विवाहाशौचप्रकरणयोः षाट्पुरुषसाप्तपुरुषसापिण्ड्यविधायकवाक्यद्वयारम्भानर्थक्यापत्तेः । षाट्पुरुषसापिण्ड्यविधायकएवातीतपदाध्याहारेण साप्तपुरुषसापिण्ड्यसिद्धेः । तथाहि । विष्णुस्मृतौ—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

इत्याशौचप्रकरणे अभिधाय विवाहप्रकरणे मातृतस्त्वापञ्चमात्पुरुषात्पितृतस्त्वासप्तमात्रोद्वहेदिति पुनरभिहितम् । तथा गौतमनापि पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वेत्याशौचप्रकरणे अभिधाय पुनः "ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति" विवाहप्रकरणेऽभिहितम् । तथा वसिष्ठेनापि सपिण्डता तु साप्तपुरुषी विज्ञायतइति आशौचप्रकरणे अभिधाय गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्य इति विवाहप्रकरणे चाभिहितम् । तस्माद्यथा विवाहाशौचयोः पृथक् पृथक् सापिण्ड्यम् अगत्या स्वीक्रियते तथा विवाहेऽपि सापिण्ड्यभेदः स्वीक्रियताम् । अत एव सुमन्तुपैठीनस्यादिस्मृतिषु विवाहएव-

सप्तपुरुषपञ्चपुरुषसापिण्ड्ये अभिहिते। तथाहि। मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्त्यापञ्चमादन्येषामिति सुमन्तुः। पैठीनसिश्च असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः, त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वेति। न चात्राऽप्यतीतपदाध्याहारेणैकवाक्यता सम्भवति। साक्षादेवातीतपदवापदयोः श्रवणात्। तस्मान्न तदपि भव्यम्।

तर्हि कथमेषां वाक्यानां विरोधपरिहार इति चेद् मुख्यानुकल्पनाभेदेनेति ब्रूमः। तत्र पितृतो दशपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यकल्पः। बृहस्पतिगर्भबौधायनयाज्ञवल्क्यपारस्करादिस्मृत्यनुग्रहात्। प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गोपष्टम्भाच्च। अस्मिन् पक्षे मातृतस्सप्तपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यः कल्पः। मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्तीति सुमन्तुस्मरणात्। तत्परिहाराशक्तौ पितृतः सप्तपुरुषादयः मातृतश्च पञ्चपुरुषादयः षट् पक्षास्त्वनुकल्पाः। तत्रापि पितृतस्सप्तपुरुषपक्षो मातृतः पञ्चपुरुषपक्षश्च बहुस्मृत्यनुग्रहादनिषेधात्प्राशस्त्यवचनात्सकलशिष्टपरिग्रहाच्च प्रशस्तः। अन्ये तु पूर्वपूर्वासम्भवे अनुकल्पतातारतम्येन व्यवस्थाप्याः। अनुकल्पता च मुख्यानुष्ठानासम्भवे परानुष्ठानम्। तत्रानुकल्पता द्विविधा, नैयायिकी वाचनिकी चेति। तत्र नैयायिकीमाह—

विष्णुपुराणम्,

सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्।

उद्वहेत द्विजो भार्यां न्याय्येन विधिना नृप॥ इति।

न्याय्यो न्यायप्राप्तः। न्यायश्च यथा, न दीक्षितस्याश्नीयादिति निषेधे अग्नीषोमीये संस्थिते दीक्षितस्यान्नमश्नातीत्यस्य गुणवाक्यस्य प्रतिप्रसवस्यासम्भवे क्रीतराजको भोज्यान्न इति ल-

पुपक्षस्याभ्यनुज्ञाने । वाचनिकी यथा विश्वरूपोदाहृते—

चतुर्विंशतिमते,

दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥
पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ।
सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ॥
एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ॥
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ।
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ॥
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्विदाचैतत्प्रतीयते । इति ।

सप्तमादूर्ध्वं प्रशस्तः कल्पः । तदभावे सप्तमीं तदभावे पञ्चमीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेन प्रशस्तोऽनुकल्पः । तुशब्देन पक्षान्तरं परिगृह्णाति । पितृपक्षे त्वयं वक्ष्यमाणो विधिः सप्तमीं षष्ठीं पञ्चमीं तथा । मातृपक्षे चतुर्थ्यादिकां पूर्वपूर्वाभावएव उद्वहेदेवमुद्वाहे न दोष इति शाकटायनमतम् । एवं स्वमतेन पक्षद्वये अनुकल्पमुक्त्वा इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्पमाह । पञ्चम्यभावे चतुर्थीं तदभावे तृतीयामार्थक्रमप्राबल्यात्, पक्षद्वयेऽप्युद्वहेदिति मनुपराशराङ्गिरोयमानां मतम् । कन्यागतमेव सप्तमत्वादिविशेषणं वरेऽपि ज्ञेयम् । असपिण्डोऽसपिण्डामुद्वहेदित्यसापिण्ड्यस्योभयविशेषणत्वात् । तेन सप्तमः सप्तमीं षष्ठः षष्ठीमित्यादि सिध्यति । पञ्चमयोस्तु विशेषोऽभिहितस्तत्रैव,

आरभ्य कूटात्पुरुषात्पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।

चतुर्थीं पञ्चमीं चैव चतुर्थः षष्ठ उद्वहेत ॥ इति ।

नन्वनुकल्पेऽपि यदि दोषाभावस्तुल्यः तर्हि को विशेषो मुख्यकल्पादित्यत आह। सा प्रशस्तेति। सा ऽतीतसप्तमादिका प्रकर्षेण शस्ता । दारकर्म गृहकार्यं, मैथुनमाधानादि । अनेनानुकल्पस्य द्विजातीनां दोषाजनकत्वेऽप्यप्राशस्त्यमुक्तम्भवति । लोकविद्वेषात्। अन्येषां तु नाप्राशस्त्यमपि। उक्तरीत्या साप्तपुरुषस्य सापिण्ड्यस्य विजातीयेष्विव शूद्रेष्वपि सङ्कोचावश्यम्भावेन द्विजातिमात्रविषयत्वात् ।

अन्ये तु साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं चातुर्वर्ण्यविषयं, तद्विषयमेव चानुकल्पविधानं, तच्च द्विजेष्वपोद्यते पञ्चमात्सप्तमाद्वापि- त्यनेन । ततश्च द्विजानामेवायमनुकल्पनिषेधो नान्येषामिति द्विजातिरिक्तविषयं सप्तम्यादिविधानमिति मन्यन्ते ।

तन्न सुन्दरम् । अनुकल्पविधानस्य श्रोत्रियाणामित्युपक्रमेण द्विजातीनामित्युपसंहारेण च द्विजातिमात्रविषयत्वेन चातुर्वर्ण्यविषयत्वासम्भवात् । द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनिषेधयोरष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । न चास्मन्मते सा । विधेरनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुख्यकल्पविषयत्वेनैकविषयत्वाभावात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय इति ।

नन्वनुकल्पोद्वाहे दोषाभावाप्परको न स्यात् । लोकविद्वेषस्तु मधुपर्कगोवधवत्स्यादेवेत्यत आह । यस्तु देशेति। देशकुलाचाराभ्यामनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वान्न लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह । वेदादिति । तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै इति वेदस्तृतीयचतुर्थयोरुद्वाहे प्रमाणम्। न "नस्त्वाध्वं नेऽवत तउ नो अधिवोचत । मा नः पथः पित्र्यान्मानवादधिदूरं नैष्ट परावत" इति वेदः कुलाचारे प्रमाणमिति। भो देवास्ते यूयं न-

स्वाध्वं पालयध्वम् । ते यूयं नः अस्मानवत रक्षत । ते यूयं नः अस्मानधिवोचत अधिकं हितं ब्रूत । मानवान्मनुष्यानुप्रेयात् परावतः परलोकसम्बन्धिनः पित्र्यात्पितृपरम्परागतात्पथो दूरं नः अस्मान्मा नैष्ट मा नयतेति देवान्प्रति प्रार्थ्यते । तस्मात्कुलपरम्परागतेन मार्गेण सप्तमादर्वागप्युद्वाहे न दोष इति भावः ।

उत्कलाः पुनरिमान्येव वाक्यानि दिव्यसिंहमिश्रकृतसंस्कारलतिकोदाहृतोशनःस्मृतिवाक्यबलादन्यथैव व्यवस्थापयन्ति । तद्यथा,

सप्त षट् पञ्च चत्वारो वर्ज्या वर्णैः क्रमान्नराः ।
सपिण्डतायामुद्वाहे शुद्धौ मरणजन्मनोः ॥
त्रयोऽनुलोमजैस्त्याज्याः द्वावेव प्रतिलोमजैः । इति ।

नराः पुरुषाः शीर्षाणीति यावत् ।

गौडास्तु शूलपाणिमिश्रकृतसम्बन्धविवेकोदाहृतबृहन्मनुवचनानुरोधेनान्यथैव व्यवस्थामाहुः । तद्यथा,

असबद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा ।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ इति ।

त्रिगोत्रान्तरिता मूलपुरुषगोत्रात् चतुर्थगोत्रोत्पन्नेति यावत् । तथाच स एव,

तत्सन्निकर्षे कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि । इति ।

अथ विजातीयसापिण्ड्यनिर्णयः ।

तत्र शङ्खः ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकजाता एकस्माद्ब्राह्मणादेर्जाताः पृथग्जनाः भर्त्रपेक्षया भिन्नजातीयासु परस्परं समानजातीयासु स्त्रीषु जातास्ते एकपिण्डाः सपिण्डाः । ते पृथक्शौचाः पितृजात्यपेक्षया

विजातीयाशौचाः। पिण्डस्त्वनुवर्त्तते त्रिपु तेषां सापिण्ड्यं त्रिपुरुषमेवेत्यर्थः।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु॥ इति।

अथ मातुलकन्यापरिणयननिर्णयः।

तत्र तदनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारान् प्रमाणानि प्रदर्शयन्ति। तत्र ऋग्वेदश्रुतिः,

आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्व।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव॥ इति।

अस्यार्थः। हे इन्द्र ईळितेभिः पथिभिः स्तुतैर्मार्गैर्नोऽस्माकमस्माभिरनुष्ठीयमानम् इमं यज्ञम् आयाहि आगच्छ आगत्य च स्वीयं भागधेयं जुषस्व जुषी प्रीतिसेवनयोः प्रीतिपूर्वकं गृह्णीष्व। कोऽसौ भागधेय इत्यत आह। वपां तृप्तामाज्यादिभिः संस्कृतां वपां यजमानाध्वर्युप्रभृतयो जहुस्त्यक्तवन्तः, तत्र दृष्टान्तद्वयमवतारयति। मातुलस्येव योषेति पैतृष्वसेयीवेति च। अत्र मातुलशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्सम्बन्धी भागिनेय उपतिष्ठते। ततश्च मातुलस्य योषा मातुलकन्या न पत्नी। पैतृष्वस्रेय्या अनन्वयापत्तेः। यथा भागिनेयस्य भागः भजनीया परिणेतुं योग्येति यावत्। यथाच पैतृष्वस्रेयी पितृष्वसुर्दुहिता अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्तथेयं च वपा तव भागधेयः।

तथा श्रुत्यन्तरमपि,

गर्भे तु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः।
नाकरस्य प्रमिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः॥

इति। अस्यार्थः। त्वष्टा रूपाणां कर्त्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभ-

स्य प्रेरकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवो दानादिगुणयुक्तः नौ आवयोर्भ्रातृभगिन्योः गर्भे जनिता जनितारौ कन्यापुत्रौ दंपती जायापती कः करिष्यतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नकिः प्रमिनन्ति न कोचित्प्रहिंसन्ति न लोपयन्तीत्यर्थः । अपिच नौ आवयोः अस्य प्रजापतेः कर्त्तव्यं दंपती जनकत्वं पृथिवी भूलोकः द्यौः स्वर्लोकश्च न वेद न जानातीत्यर्थः । एतेनापि भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्विवाहयोग्यता सिध्यति।

वाजसनेयकेऽपि,

तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते ।

तृतीये सङ्गच्छावहाउत चतुर्थे सङ्गच्छावहै ॥ इति ।

अस्यार्थः । तस्मादित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपसंहरति । समानादेकस्मात्पुरुषात्कूटस्थात् अत्ता भोक्ता आद्यो भोग्यश्च जायेते । तौ च मिथस्संकल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीयपुरुषे आवां सङ्गच्छावहै उत चतुर्थे पुरुषे सङ्गच्छावहै इति । यद्यप्येते मन्त्रार्थवादाः पदार्थत्वान्न स्वार्थविधिपरास्तथाप्यप्राप्तस्यार्थस्य सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या स्वार्थविधिकल्पका गम्यन्ते । यथा उपरि हि देवेभ्यो धारयति सत्यं हि मनुष्या अन्नत इत्यादौ । न च प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् योषा जारमिव प्रियमित्यादौ विधिकल्पनातिप्रसङ्गः । तेषां रागप्राप्तत्वात् । अत एव एतच्छ्रुतिमूलिका स्मृतिरपि-षट्त्रिंशन्मते प्रत्यक्षमेव विधिं दर्शयति,

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

उद्वाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

पुराणेऽपि श्रीभागवते,

यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥
रुक्मिण्यास्तनयां राजन् कृतवर्मसुतो बली ।
--

यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥
हृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ इति ।

तथा तत्रैव,

दौहित्रायानिरुद्धाय गौरीं रुक्म्यददाद्धरेः ।
रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥
जानन्नधर्मं तं यौनं स्नेहपाशानुबन्धतः । इति ।

यत्तस्य अधर्मं जानन्नित्यन्वयप्रतिभानादधर्मत्वव्याख्यानं केषाञ्चित्,तद्भगवद्बादरायणाशयानभिज्ञाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम्। तथाहि । प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतिस्मृत्याद्यनेकप्रमाणप्रमितं तं यौनं दौहित्राय पौत्रीदानलक्षणं सम्बन्धं धर्मं धर्मत्वेन जानन्नाददात्, किन्तु स्वसुः प्रियचिकीर्षया स्नेहपाशानुबन्धत एव । अत एव हरेर्बद्धवैरोऽपीति विशेषणेन तदेवाविष्कृतम् । दौहित्राय प्रद्युम्नपरिणीतस्वदुहितृपुत्राय गौरीं गौराङ्गीं रोचनां रोचनामिवेति लुप्तोपमेति शब्दार्थः ।

इतिहासेऽपि महाभारते, शूरकन्या कुन्तिभोजेन पुत्रीकृता पाण्डुतोऽर्जुनमजीजनत । अर्जुनश्च शूरात्मजस्वमातुलवसुदेवसुतां सुभद्रामुपयेमे इत्यपरं लिङ्गम् । तथाहि ।

अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ।
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥
तत्र चंक्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
स्वलङ्कृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥
समेपा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।

सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता शुभा ॥
दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव सम्पन्ना कमेवैषा न मोहयेत् ॥
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद् ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥
अतः प्रचिन्त्य कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य स्वसा प्रिया ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ इत्यादि ।

आचारोऽप्यविच्छिन्नपारम्पर्येण दाक्षिणात्यशिष्टानामविगीतो विजृम्भते । तस्मात्सिद्धं मातुलपितृष्वसृकन्यापरिणयनम् ।

अत्र प्राच्योदीच्यप्रतीच्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते । कथमविगानं, निषेधस्मृतीनां बहुलमुपलब्धेः ।

तथाहि मनुः,

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेवच ।
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्पुनः ॥ इति ।
मातुश्चाप्तस्य मात्रा भ्रातृत्वेन प्रतिपन्नस्य ।

तथाच लिङ्गपुराणे,

वाक्सम्बन्धकृतानां तु स्नेहसम्बन्धभागिनाम् ।
विवाहोऽत्र न कर्त्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते ॥
अतो वंशा विनश्यन्ति लोके संकरकारकाः । इति ।

शातातपः,

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैवच ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

पुनरपि स एव,

उद्वहेत्तु सगोत्रां यस्तनयां मातुलस्य च ।
ऋषिभिश्चैव तुल्यां च स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

महाभारते ययातिवाक्यमपि,

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापा मातुलसम्बन्धात्प्रजा वै ते भविष्यति ॥

कलिनिन्दाप्रक्रमे व्यासोऽपि,

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥ इति ।

सुमन्तुः,

पितृष्वसृसुतां मातृष्वसृसुतां मातृसगोत्रां समानप्रवरां च विवाह्य चान्द्रायणं चरेदिति ।

पैठीनसिः,

कुलोत्पन्नां साध्वाचारां वरयेत्पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरो मातुलसुता च धर्मतस्ता भगिन्यो वर्जयेदिति । भगिन्य इत्यपरिणेयत्वे हेतुगर्भं विशेषणम् । अत एव भविष्योत्तरे,

प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदे परा ।
तृतीयाऽऽश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥ इति—
चतस्रो यमद्वितीया उपक्रम्य तासु—
पितृव्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिर ।
मातुलस्य सुताहस्ताद् द्वितीयायां तथा नृप ॥
पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।
भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ।

इति चतसृणामपि भगिनीत्वं स्पष्टमेवाभिहितम्। तदेवं मातुल-कन्यापरिणयस्य निषेधवचनकदम्बे जाग्रति कथमिव तद्विधायक-स्मृत्यादेर्मूलभूतश्रुत्यनुमानमिति प्राप्ते—

अभिधीयते दाक्षिणात्यैः। प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गाद्यनुमितश्रुत्या शीघ्रोपस्थितिकतया स्मृत्यनुमितलिङ्गाद्यनुमीयमानश्रुतेर्विषयापहारेण बाधादनुमानासम्भवान्नैतासां स्मृतीनां स्वार्थप्रमापकत्वम्।

तदुक्तं बलाबलाधिकरणे वार्तिकाचार्यैः, स्मृतिवैदिकलिङ्ग-योर्विरोधे स्मृतेर्मूलान्तरसम्भवाद्वेदलिङ्गानां चानन्यथासिद्धत्वा-त्स्मृतेर्बाध इति। तथा, बलीयो वैदिकं वैदिकनिवहायाः स्मृते-रपीति च। विवृतं चैतद्राणकाचार्यैः प्रकृतमेवोदाहरणं प्रस्तुत्य। अथवा। विषयविशेषव्यवस्थया विरोधाभावेन विधिनिषेधवाक्यैः स्वस्वमूलभूतश्रुत्यनुमाने बाधकाभावः। तथाहि। ब्राह्मादिषु विवाहेषु दानेन कन्यायाः पितृगोत्रसापिण्ड्ये निवर्त्तेते, यथा दत्तपुत्रस्य।

तदाह मनुः,

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा॥ इति।

दत्तः पुत्रो जनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेत्। तथा पुत्रं ददतः पितुः पिण्डः सापिण्ड्यं स्वधा श्राद्धं च दत्तपुत्राद्व्यपैति। तत्र हेतुर्यतो गोत्ररिक्थानुगः पिण्डस्तन्निवृत्तौ निवर्त्तत इत्यर्थः। आसुरादि-चतुर्षु पुनर्दानाभावेन गोत्रसापिण्ड्ययोरनिवृत्तिरिति। अत एव मार्कण्डेयेन,

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत्।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्।

इति गोत्रान्वयनिवृत्ती प्रतिपाद्येते । अनेनैवाभिप्रायेण स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्,

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । इति ।

एवं च यानि मातुलसुतादिनिषेधकानि मन्वादिवाक्यानि तान्यनिवृत्तगोत्रसापिण्ड्येष्वासुरादिविवाहेषु सावकाशानीति । एतेन पुत्रिकापुत्रोऽपि व्याख्यातः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लौगाक्षिस्मरणात् । तन्न चतुरस्रम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिः किं दानेन उत वचनेन आहोस्वित्सत्यपि सापिण्ड्ये वाचनिकोऽयं विवाह इति । न तावदाद्यः । दानेन स्वत्वनिवृत्तावपि सापिण्ड्यानिवृत्तेः । अवयवान्वयः पिण्डान्वयो वा सापिण्ड्यं, तत्रावयवान्वयनिवृत्तिः प्रत्यक्षबाधिता । पिण्डान्वयनिवृत्तिस्तु—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति शास्त्रेण बाधिता । यदा तु कन्यादाने परस्वत्वापादनमात्रं न स्वस्वत्वनिवृत्तिरिति दानत्वस्यैवाभावो विद्यादानादिष्विव तदा सुतरां न सापिण्ड्यनिवृत्तिः । नापि द्वितीयः । तादृशवचनस्य श्रीमद्भिरप्यनुपन्यासात् । यत्तु—

एकत्वं सा गता भर्त्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

तथा—

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।

इति च वाक्यद्वयमुपन्यस्तं, तत्राद्ये दंपत्योः पिण्डैक्यमात्रं बोध्यते न पितृसापिण्ड्यनिवृत्तिः । अथ पिण्डशब्देन सापिण्ड्य-

मेवोच्यते तत्रापि तथैव । निवृत्तिपदाश्रवणात् । द्वितीयेऽपि तथैव पितृगोत्रनिवृत्तिः श्रूयते न सापिण्ड्यनिवृत्तिः । सापिण्ड्यपदाश्रवणात् । न च गोत्रनिवृत्त्यैव सापिण्ड्यनिवृत्तिः । परस्परव्यभिचारेण व्याप्त्यभावात् । यदपि—

चतुर्विंशतिमते,

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

इत्यादिवचनं, तन्मातुलस्य सुतामूढ्वेत्यादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तमेव, प्रतिलोमादिसापिण्ड्यविषयं वेति न प्रकृतोपयोगि ।

यदपि,

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ।

इति मार्कण्डेयवाक्येन ब्राह्मासुरविवाहभेदेन गोत्रसापिण्ड्ययोर्निवृत्त्यनिवृत्ती प्रतिपाद्येते इत्युक्तं, तदपि न । सापिण्ड्यनिवर्त्तकपदाश्रवणात् । गोत्रनिवृत्तिस्त्वासुरेऽपि भवत्येव ।

पूर्वं परिग्रहस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते ।

इति परिशब्देन होमादिसप्तमपदप्रक्रमान्ते सकलभार्यात्वोत्पादकसंस्कारविधानात् । तत्र च सप्तमे पदे पितृगोत्रनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । तस्मान्मार्कण्डेयवाक्यम् आसुरादिविवाहेषु मातुः पिण्डदानादौ पितृगोत्रप्राप्त्यर्थम् । ब्राह्मादिवचनं तु दृष्टान्तार्थमनुवाद इति सर्वं सुस्थम् ।

यत्तु मातुलस्येव योषेत्यादिश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतिरत्र प्रमाणमिति, तदपि—

आयाहीन्द्र पतिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्ता जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवौघः ॥

इत्यपरार्कोदाहृतशाखान्तरीयश्रौतलिङ्गानुमितश्रुत्या सत्प्रतिपक्षग्रस्तम्। तस्याश्चार्थस्तेनैव व्याख्यातः। आयाहीन्द्र अस्मदीयं यज्ञमन्यैरपि॰सोमपतिभिः ईळितेभिः स्तोत्रार्हैः सह, आगत्य च वाजमातौ सोमरूपान्नभोजनप्रस्तावे जुषस्व, सोममिति सम्बध्यते। एवं प्रार्थ्येन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपार्थवादं करोति, ये सोमपतयो भवता सहायातास्ते सकृत्सोमपानेन तृप्तास्मन्तस्सोमं जहुः त्यक्तवन्तः। के कामिव, मातुलस्य सुताः पैतृष्वसेयीमिव भार्यात्वेनासन्तानभिलषणीयां त्यजन्ति स्वकीयमातुलस्य सम्बन्धायोग्यत्वात्। तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षतया। तत्र पुनरयं सोमभागः अपामित्रोघः सातत्येनाकर्मसमाप्तेरिति।

यदपि,

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती करिति श्रुतेः नौ आवयोर्गर्भे जनितारौ त्वष्टा देवः दम्पती करिष्यतीति व्याख्यानं, तदपि नौ आवां जनिता जनयिता देवः गर्भे नु गर्भएव दम्पती कर्त्र कृतवानिति विद्यारण्यश्रीपादकृतव्याख्याविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम्। युक्तं चैतदेव। ओचिदिति चतुर्दशर्चस्य सूक्तस्य।

ओचित् षळूनावैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठ्ययुग्भिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्भिरनिच्छन्प्रत्याचष्टे—

इति सर्वानुक्रमेऽस्याः पञ्चम्या ऋचः यमं प्रति यम्या पूर्वपक्षत्वेनाभिधानात्। सिद्धान्ते—

न वाउ ते तन्वा तन्वं सम्पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारंभिगच्छात्।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतदिति।

अस्यार्थः। हे सुभगे ते तव तन्वा शरीरेण तन्वं स्वीयान्तनुं न वाउ नैव सम्पपृच्यां सम्पर्कयिष्यामि। तत्र हेतुमाह। यः स्वसारं

निगच्छात् गच्छति तं लोका देवाश्च पापं पापिष्ठम् आहुः । तर्हि मत्पन्नोपः कथं स्यादित्यत आह । मत्प्रमुदः मत्तः जायमानाः प्रमुदस्त्वम् अन्येन पुंसा कल्पयस्व अर्जयस्व । न ते भ्राता यमः एतत्कर्म वष्टि न काङ्क्षतीति यमेन तत्प्रत्याख्यानाच्च ।

अथ तृतीये सङ्गच्छामहे इति शातपथश्रुत्या मातुलकन्यापरिणयः सेत्स्यतीति । तत्रोच्यते । न तावद्विधित्वेनेदं गमकम् । उत्तमपुरुषश्रवणात् । नापि विधिकल्पनया । स वै स्रुचौ व्यूहतीति स्रुग्व्यूहनविधिशेषत्वात् । यद्यप्राप्तार्थकत्वेनान्यशेषस्यापि विधिकल्पकत्वं, तर्हि नापुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वे पशवो विदुः तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहतीत्यस्यापि पुत्रोत्पादनविधिशेषस्य मात्रादिगमनविधिकल्पकत्वं केन वार्येत । अथास्य छन्दोगश्रुतिविरोधान्न विधिकल्पकत्वं तर्हि प्रकृते अपरार्कोदाहृतश्रुतिविरोधान्न विधिकल्पकत्वमिति समः समाधिः ।

अथ तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते इत्यस्मात्तदर्थसिद्धिः । तदपि न । एकस्मादुत्पन्नयोर्भ्रातृभगिन्योर्दाम्पत्यस्य पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छादिति प्रत्यक्षश्रुतिबाधितत्वेन मुख्यार्थासम्भवात् । अथैकान्तरविवक्षया विवक्षितार्थसिद्धिस्तर्हि मुख्यार्थत्यागाविशेषाच्छास्त्रान्तराविरोधाय पञ्चपान्तरविवक्षया एकपुरुषसन्तानजातपञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमित्येवार्थः कुतो न कल्प्यते । यथा जातेष्टौ मुख्यकालबाधेन शास्त्रान्तराविरोधायाशौचानन्तरः पर्वकालः कल्प्यत इति । न हि पञ्चम्या ऽव्यवहितस्यैवापादानत्वमुच्यते । चिरनिर्गतेऽपि पुरुषे गौडादागत इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तेन वाजपेयस्य यूप इतिषष्ठीवद्व्यवहितसम्बन्धेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः । यतो वंशभेदस्तमादाय गणयेदित्यादिस्मृतिमूलत्वमेवास्याः श्रुतेः कल्पयितुं युक्तम् । ननु कल्प्यता-

मन्तरं तथापि पञ्चपान्तरकल्पने किं प्रमाणम्। वाक्यशेषश्रुततृतीयचतुर्थपुरुषसंख्ययैव निराकाङ्क्षत्वादस्य वाक्यस्य। उपसंहृतश्चायमेवार्थश्चतुर्विंशतिमतस्मरणेऽपि,

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि।

विवाहयेदिति प्राहुः पाराशर्याङ्गिरोयमाः॥ इति।

तस्मात्सिद्धमेतावत्स्येवान्तरे विवाहविधायकत्वमस्येति चेत्, सत्यम्। तथापि मातुलकन्यापरिणयनासिद्धेः। मातृष्वस्त्रीयादिपरिणयनप्रसङ्गात्। न चाचाराभावेन तदपरिणयनसिद्धिः। प्रत्यक्षश्रुतिविहितेऽनाचारस्याप्रयोजकत्वात्। न चास्य सामान्यरूपस्यापि मातुलस्येव योपेत्यादिलिङ्गकल्पितविशेषश्रुत्युपसंहारेण नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अपरार्कोदाहृतश्रौतत्यागलिङ्गविरोधेन तदुद्वाहविधायकविशेषश्रुत्यनुमानस्यैवासम्भवात्। किञ्च। मातुलकन्यापरिणयनपरत्वे तयोः श्रुतिस्मृत्योस्तृतीयपुरुषसंकीर्तनमेव कर्त्तव्यं न चतुर्थपुरुषसंकीर्तनम्। तस्य मातुलत्वाभावात्। तस्मान्नेदं मातुलकन्यापरिणयनपरत्वेन व्याख्येयम्। किन्तर्हि, द्विपुरुषसापिण्ड्यकीर्तनं प्रतिलोमजविषयं व्याख्येयम्। त्रिपुरुषानुलोमजसापिण्ड्यसमभिव्याहारात्।

त्रयोऽनुलोमजैस्त्याज्या द्वावेव प्रतिलोमजैः।

इत्युशनःस्मरणात्। तेषां तथाऽऽचारदर्शनाच्च।

अथ विधिनिषेधयोः प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गद्वयानुमितश्रुतिद्वयमूलकयोस्तुल्यबलतया विकल्प एव देशभेदेन व्यवस्थितो मन्तव्यः।

तथाच बौधायनः, पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामो, यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनमिति, अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतो-

दक्षिणैर्व्यवहारः आयुधीनकं समुद्रयानमिति । तत्रेतरदितरस्मिन्कु- र्वन्दुष्यति इतरदितरस्मिन् तत्तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यादिति ।

अस्यार्थः। विप्रतिपत्तिर्विरुद्धार्थानुष्ठानम् । इतरदिति दक्षिण- देशीयं कर्मोत्तरदेशे उत्तरदेशीयं च कर्म दक्षिणदेशे कुर्वन् दु- ष्यति न स्वस्वदेशे तत्तत्र देशनिबन्धनप्रामाण्यादिति चेत न । मिथ्यैतदिति गौतमः, उभयमेव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधद- र्शनादिति बौधायनेनैवाग्रे विकल्पनिराकरणात् ।

तर्हि कथमयं विरोधः परिहर्त्तव्यः, प्रमिताक्षरोक्तप्रकारेणे- ति ब्रूमः । तथाहि । स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थ- नित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्ष- रवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयादित्यादिनिरुक्तपरिभाषया श्रुतिस्मृतिविरु- द्धस्यार्थस्यानन्वितत्वेन प्रादेशिकविकारेणार्थं निर्णीयाविरुद्धोर्थः संपादनीयः । सच यथा,

आनो भर प्रमगन्दस्य वेद इत्यादौ नित्यानित्यसंयोगवि- रोधेन प्रसिद्धमपि राजानं प्रमगन्दपदस्यार्थं विहाय प्रकृष्टं मह्यं गमयिष्यतीति यो ददाति स प्रमगन्द इति व्युत्पत्त्या वार्द्धुषि- कः प्रमगन्दपदस्यार्थः कल्प्यते । यथात्रा कीकटशब्दार्थं प्रसिद्धम- पि देशविशेषं विहाय किङ्कृतेनेति ये वदन्ति ते कीकटा ना- स्तिका इति कल्प्यते । तथा मातुस्तुल्यं लक्षणं यस्येति निरु- क्त्या मातुलशब्देन मातृमुखो गृह्यते । पितृष्वसाशब्देन च स्व- सा सुअसा स्वेषु सीदतीति वेति च निरुक्त्या पितुः स्वे रूपे सी- दतीति पितृष्वसेति पितृसदृशमुखीत्यर्थो निर्णेयः । तथाच मातृमु- खेन पुरुषेण पितृमुख्यां कन्यायामुत्पादिता कन्या यथा भजनीया भवति तथेयं वपा तव भजनीयेत्यर्थः ।

उक्तं च सामुद्रिकसारे,

धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मातृमुखः सुतः ।
तयोर्धन्यतरोत्पन्ना कन्या भाग्येन लभ्यते ॥ इति ।

मातुलस्येव योषा पैतृष्वसेयीवेति च दृष्टान्तद्वयं विशिष्टकन्याऽलाभे अन्यतराऽपि प्रशस्तेति गमयितुम् । यद्येवमपि मातुलस्य योषा पैतृष्वसेयी लोकस्य भजनीयेत्यन्वये लोकस्येति कर्त्रध्याहारो दोषस्तर्हि मातुलस्य योषा कन्या भागिनेयस्य पैतृष्वसेयी मातुलपुत्रस्येति भवतामध्याहारद्वयं कथमदोषमापद्यत । वस्तुतस्त्वस्माकमीषदपि नाध्याहारो, यतो मातुस्तुल्यं लक्षणं नाम यस्येति व्युत्पत्त्या मातृसमाननामा पुलोमापत्यं पुलोमा गृह्यते । तस्य मातुलस्य पुलोम्नो याऽपत्यं शची सा च पैतृष्वसेयी पितृणामग्निष्वात्तादीनां स्वसा शची तदपत्यत्वाच्छचीन्द्राणी यथा ते भागस्तथेयं वपा ते भाग इत्यर्थः । तदेतत्सर्वं महाभारतमत्स्यपुराणादिषु स्पष्टमभिहितम्,

पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
बह्वपत्ये महासत्त्वे मरीचेस्तु परिग्रहः ॥
तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवनन्दनाः ।

इत्युपक्रम्य—

पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ।

इति मध्येऽभिधाय—

वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहार्णवा ।

इत्युक्त्वा—

स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु शची सुता ।

इत्यन्तेऽभिहितम् । तथा,

अग्निष्वात्तादिकानां तु पितॄणां सा शची स्वसा ।

पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शचीं सुताम् ॥ इति ।

तथा,

शच्यां तु जनयामास जयन्तं तनयं हरिः । इत्यादि ।

तस्मादिदमित्थमेव व्याख्येयम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

इति स्मरणात् । तस्मादेतन्मन्त्रलिङ्गकल्पितविधिवशेन मातुलकन्यापरिणयनं न कथञ्चन सिध्यति । यदस्यागमिष्यन्ति शाक्रो देवता इत्याद्येतन्मन्त्रनिरुक्तत्वेन केचित्पठन्ति, तदपि सर्वदेशीयवैदिकपाठाभावेन भाष्यकारापरिग्रहेण च न प्रमाणत्वेन शङ्कनीयम् । यदपि प्रद्युम्नानिरुद्धार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयनमत्र प्रमाणमिति, तदपि विधवयोः प्रभावत्युलूप्योः परिणयनवत् कतकभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुर्वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालामुपयेमे प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायदित्यादिवत् परशुरामस्य मातृशिरश्छेदवत् पाण्डवानां द्रौपदीपरिणयनच्च धर्मव्यतिक्रम एव । प्रत्यक्षश्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

तथाच गौतमः, दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतामिति । न च तैः कृतमित्यस्मदादिभिरपि कर्त्तव्यम् । तत्रापि हेतुमाह स एव । अवरदौर्बल्यादिति । अवरेषामस्मदादीनां दुर्बलत्वात् ।

तथाच श्रूयते,

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः ॥ इति ।

अनुष्ठितन्तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

भागवतेऽपि,

तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा । इति ।

अत एव बृहस्पतिरपि,

उद्धते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

इत्यनाचारेष्वेव तत्परिगणयति । सोऽपि कलौ निषिद्धः ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणात् । मातुस्सपिण्डो मातुलः । अत एव कलिनिन्दाप्रक्रमे—

व्यासोऽपि,

तृतीयां मातुलः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्रा पापविमोहिताः ॥

इत्यलं वृद्धविरोधेन ।

अथ विरुद्धसम्बन्धा ।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम्, अविरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेतेत्युपक्रम्य दंपत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसम्बन्धा । यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति । पितृमातृसाम्यइत्युपलक्षणम् । तेन भ्रातृभगिनीसाम्ये स्नुषाश्वशुरादिसाम्येऽपि नोद्वाहः । विरुद्धसम्बन्धाविशेषात् । तद्यथा । पितृव्यपत्नीस्वसुः सुता भगिनीसमा भवति पितृव्यशालिकायाः मातृष्वसृतुल्यत्वात् । तथा स्नुषाभगिन्यपि श्वशुरेण नोद्वाह्या । स्नुषातुल्यत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

अत एव बौधायनः,

मातुस्सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ।

पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ॥ इति ।

अथ प्रत्युद्वाहनिषेधः ।

प्रयोगपारिजाते,

प्रत्युद्वाहो न कर्त्तव्यो नैकस्मै कन्यकाद्वयम् ।
न चैकजन्ययोः पुंसोर्नैकजन्ये तु कन्यके ॥

तथा,

एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।
न पुत्रीद्वयमेकस्मै दद्यादिति पराशरः ॥ इति ।

प्रत्युद्वाहः यत्पुत्राय स्वकन्या दीयेत तत्कन्या स्वपुत्राय न-कार्येत्यर्थः ।

अथैकोदराविवाहनिर्णयः ।

स्मृतिरत्नावल्याम्,

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे पुनः ।
विवाहं नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥

संहितासारावल्याम्,

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि ।
विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मुनयोऽन्यथा ॥

अन्यथा मातृभेदे । तथाच गर्गः,

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ इति ।

वत्सरपरिहाराशक्तौ षण्मासं वा परिहरेत् ।

तथाच वराहः,

विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

मदनरत्नेऽपि,

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।
षण्मासमध्ये मुनयस्समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव,

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम्।
तदा त्वेकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते॥

संहितासारावल्यां,

फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने।
भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलम्बनम्॥ इति।

षण्मासस्यापि परिहाराशक्तौ दिनचतुष्टयं परिहरेत्।

तथाच गर्गः,

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम्।
पुंस्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः॥

कपर्दिकारिकायामपि,

उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुंस्यन्तरस्योद्वहनं कदाऽपि।
यावच्चतुर्थं दिवसं न पूर्णं समाप्य चान्योद्वहनं विदध्यात्॥

दिनचतुष्टयस्यापि परिहाराशक्तौ दिनमात्रं परिहरेत्।

तथाच गर्गः,

भ्रातृयुगे स्वसृयुग्मे च भ्रातृस्वसृयुगे तथा।
न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि॥

कपर्दिकारिकायामपि,

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा।
न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि॥ इति।

दिनमात्रस्यापि परिहाराशक्तौ लग्नमात्रं परिहरेत्।

तथाच प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरं,

विवाहस्त्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले।
नाशं करोत्येकवर्षे स्यादेका विधवा तयोः॥ इति।

अस्यार्थः। एकजन्यानाम् एकस्मिन्नुदये लग्ने विवाहः एकवर्षमध्ये कुले नाशङ्करोति। तयोर्वा मध्ये एका विधवा भवतीति।

लग्नस्यापि परिहाराशक्तौ मण्डपमात्रं परिहरेत् ।

तथाच स्मृतिरत्नावल्याम्,

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलद्वयम् ॥ इति ।

अस्यां च व्यवस्थायां प्रमाणमुक्तं ज्योतिर्विवरणे,

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वहने भवेन्नाशः ।
नद्यन्तरे एकदिने केऽप्याहुः संकटे च शुभम् ॥
न प्रतिषिद्धं लग्नं संप्राप्ते संकटे महति ।
एकोदरसम्भवयोरेकाहे भिन्नमण्डपे काले ॥

अत्र दिनशब्दः पूर्वोक्तानां संवत्सरादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । सङ्कोचनिमित्तस्य संकटस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव प्रवेशनिर्गमयोः षण्मासपरिहारासंभवं वैपरीत्येनैकदिनविधानं तत्रैव,

ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥

भिन्नमातृकयोस्तु न पूर्वोक्तकालवर्जनमित्याह—

मेधातिथिः,

पृथग्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे ।
एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥
पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिशिरस्थयोः ।
भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥ इति ।

वासरशब्दो वत्सरादीनामुपलक्षणम् ।

अथ यमलयोरपि पूर्वोक्तनिषेधापवादः ।

भट्टकारिकायाम्,

एकस्मिन्वत्सरे चैकवासरे मण्डपे तथा ।

कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ इति ।

अथ द्विशोभनादिनिर्णयः ।

तत्र वसिष्ठः,

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु ।
आवश्यकं शोभनमुत्सुको वा द्वारेऽथवाऽऽचार्यविभेदतो वा ॥
एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत् ।
भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥

अस्यार्थः । एकस्मिन्गृहे नवदिनमध्ये शोभनद्वयं न कार्यं, किंतु नवदिनानन्तरं कार्यम् । औत्सुक्येनावश्यककर्त्तव्ये द्वारभेदेन गृहभेदेनाचार्यभेदेन वा कार्यम् । तथैकस्मिन्गृहे सोदराणां होमवत्संस्कारत्रयं न कार्य्यं, भिन्नोदरप्रसूतानां तु न दोषः ।

सारणीयेऽपि,

एकस्मिन् शोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।
यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्यादशुभं ध्रुवम् ॥

कात्यायनोऽपि, न कुर्यान्मङ्गलत्रयमिति ।

अथ मण्डनमुण्डनादिनिर्णयः ।

तत्र गर्गः,

न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्वमिष्टं न पुत्रयोर्मुण्डनमेकवर्षे ।
न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुश्च कुर्यात् ॥

वासिष्ठेऽपि,

न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।
न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥

गोत्रैकतायामिति त्रिपुरुषसापिण्ड्यं द्रष्टव्यम् ।

प्रवेशनिर्गमसहचरितमुण्डनमण्डनयोस्तथा दर्शनात् ।

तथाच मेधातिथिः,

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

कुले ऋतुत्रयादर्वाग्मुण्डनाच्च तु मण्डनम् ।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥
कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वासरे लघु ।
लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥
लघुगुरुलक्षणमुक्तं ज्योतिःसागरे,
चूडाकेशान्तसीमन्तविवाहोपनयान् बुधाः ।
गुरुमङ्गलमित्याहुः तदन्यं लघु मङ्गलम् ॥ इति ।
प्रवेशनिर्गमलक्षणमुक्तं कात्यायनेन,
पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।
मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥
अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत् ।
अभेदेऽपि विवाहः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

नृसिंहप्रसादेऽपि,

न मुण्डनं स्याद्रशनानिबन्धो न चापि मोक्षो व्रतबन्धनस्य ।
वदन्ति गर्गप्रमुखा मुनीन्द्राश्चूडाकृतिं मुण्डनमेव नान्यम् ॥ इति ।

नारदः,

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥

संहिताप्रदीपे,

ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो दुहितुस्समार्द्धम् ।

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं तु वधूः भवेद्या स्वगृहं त्वचादौ इति ।

अथ कन्यालक्षणानि ॥

लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति योगिस्मरणे तानि द्विविधानि बाह्याभ्यन्तराणि च ।

तत्र बाह्यान्याह मनुः,

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥

शातातपोऽपि,

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।
तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

आपस्तम्बोऽपि,

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेतेति । लक्षणसम्पन्नामित्यनेन दोषवतीं नोद्वहेदित्युक्तं भवति ।

अत एव मनुः,

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥
वाचाटां बहुभाषिणीम् । पिङ्गलां पिङ्गलाक्षीम् ।

यमोऽपि,

ह्रस्वां दीर्घां कृशां स्थूलां पिङ्गाक्षीं गौरपाण्डुराम् ।
न पूज्या न च सेव्यास्ता नाशमृत्युकराः स्त्रियः ॥

विष्णुपुराणेऽपि,

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।
न घर्घरस्वरां काकुवाक्यां काकस्वरां न च ॥
नानिमेषेक्षणां तद्वत्क्षीणाक्षीं नोद्वहेद् बुधः ।

यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥
गण्डयोः कूपकौ यस्या भवतस्तां च नोद्वहेत् ।
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुं न रुजामरुणेक्षणाम् ॥
अपीनहस्तपादां च न कन्यामुद्वहेद् बुधः ।
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत्संहतभ्रुवम् ॥
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं तथा ।
नामविशेषेणापि वर्जनीयां मनुराह,
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
ऋक्षं नक्षत्रम् । अन्त्यो म्लेच्छः ।

आपस्तम्बोपि,

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामा च गर्हिताः ।
सर्वाश्च रेफलकारोपान्त्यवर्णा विवर्जयेत् ॥ इति ।

यमोपि,

वेदनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् ।
ऋक्षवृक्षलतानाम्नीं दारार्थे परिवर्जयेत् ॥ इति ।

आभ्यन्तराण्याहाश्वलायनः,

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति अष्टौ पिण्डान्कृत्वा पिण्डानभिमन्त्रयते "ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् यदीयं कुमार्यभिजाता तदीयमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद् दृश्यताम्" इति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद् गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो ह्रदात्सर्वलक्षणसम्पन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद् द्विप्रव्राजिनी ईरिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नीति ।

अस्यार्थः । उभयतःसस्याद्यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिसंवत्सरं द्विवारं

सस्यं निष्पद्यते तदुभयतःसस्यम् ।

तदुक्तं,

सस्यं क्षेत्रे तु यत्र द्विर्निष्पन्नं प्रतिवत्सरम् ।

तदिहोभयतस्सस्यशब्देनेति प्रचक्षते ॥ इति ।

तस्मात्तत्क्षेत्रात्। गोष्ठं गोस्थानम्। वेदिगताः पांसवो वेदिपुरीषमिति हरदत्तः। अपवृत्ते कर्मणि या वेदिः तद्वेदिपुरीषमिति नारायणः। अविदासिनः दसु उपक्षये इति धातुः। अविदासिनः अशोष्याद्ध्रदादित्यर्थः। कितवा यत्र दीव्यन्ति तद्देवनं द्यूतस्थानम्। चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम्। ईरिणमूषरप्रदेशः यत्र धान्यं न प्ररोहति। अधन्या धनरहिता। श्मशानं प्रसिद्धम्। एतेभ्यः स्थानेभ्यो मृदः पृथगानीय तत्तत्स्थाननामानि पृथक्पृथक् पत्रखण्डेषु लिखित्वा तानि खण्डानि यथाक्रमं मृत्तिकास्वन्तर्धायैकरूपतया पिण्डान्कृत्वा परिशुद्धे पात्रे विनिक्षिप्य गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य ऋतमग्रइत्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरः स्वाभिमतां देवतां ध्यात्वा एषामेकं गृहाणेति कुमारीं ब्रूयात्। सा च यदि क्षेत्रादाहृतं पिण्डं गृह्णीयादस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति, विद्यात् इति सर्वत्र नेयम्। वृत्तस्वाध्यायकृतं यशो ब्रह्मवर्चसं तद्वती ।

तदुक्तं,

वृत्ताध्ययनसंपत्तिः ब्रह्मवर्चसमुच्यते । इति ।

द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी । स्पष्टमवशिष्टमिति ।

शौनकोऽपि,

अथाष्टपिण्डग्रहणविधानेन विचक्षणः ।

लक्षणानि परीक्षेत ततः कन्यां यथातथम् ॥

क्षेत्रादुभयतःसस्याद्गोष्ठाद्वेदितलादपि ।

अशोष्याच्च ह्रदाद् द्यूतस्थानादथ चतुष्पथात् ॥

ईरिणाच्च श्मशानाच्च गृहीत्वाऽष्टौ मृदः पृथक् ।
ताभिर्गृही विधायाष्टौ पिण्डानन्योन्यतः समान् ॥
तिलपत्रैकदेशेषु मृदां संज्ञाः पृथक्पृथक् ।
लिखित्वा तांश्च पिण्डानामन्तर्धाय यथाक्रमम् ॥
शुद्धपात्रे विधायैतान् गन्धाद्यैरर्चयेदथ ।
ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञइत्याद्यां वैदिकीमृचम् ॥
दृश्यतामितिपर्यन्तमुक्त्वा पिण्डाभिमन्त्रणम् ।
कृत्वाऽग्रपाणिना ध्यायन् स्वाभीष्टां देवतां वरः ॥
एषामेकं गृहाणेति कुमारीं प्रत्युदीरयेत् ।
तं पिण्डमेकं गृह्णीयात्साऽपि स्वाभिमतं ततः ॥
गृहीतपिण्डमध्यस्थलेखवाचनपूर्वकम् ।
गृह्योक्तं तत्फलं बुध्वा ततः कुर्याद्यथारुचि ॥
पिण्डेष्वेषु प्रथमतश्चत्वारः शुभसूचकाः ।
कन्यायाः पञ्चतश्चान्ये चत्वारोऽशुभसूचकाः ॥
क्षेत्रमृद्ग्रहणे तस्या बन्हन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
इति विद्यात्तथा गोष्ठमृद्ग्रहे तु गवादिभिः ॥
पशुभिः सुसमृद्धा स्यात्सन्ततिः स्वयमेववा ।
ब्रह्मवर्चससम्पन्ना वेदिमृद्ग्रहणे भवेत् ॥
सर्वसम्पत्समृद्धा स्यादशोष्याद्वा ह्रदाद् ग्रहे ।
द्यूतमृद्ग्रहणे धूर्त्ता स्याच्चतुष्पथमृद्ग्रहे ॥
द्विरूढा विरमण्येषा व्यभिचाररता भवेत् ।
दारिद्र्योत्पादिनी भर्त्तुर्भवेदीरिणमृद्ग्रहे ॥
श्मशानमृद्ग्रहे भर्त्तुर्मृतिहेतुर्भवेदियम् । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

पितृमातृभ्रातृमतीं सर्वलक्षणलक्षिताम् ।

उद्वहेदष्टपिण्डाद्यैः कन्यां सम्यक् परीक्षिताम् ॥ इति ।

सामुद्रिकादिलक्षणानि तु लक्षणप्रकाशे वक्ष्यन्ते ।

अथानन्यपूर्विकानिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ इति ।

अन्यः पूर्वो यस्याः सा अन्यपूर्वा अन्यपूर्वैवान्यपूर्विका न अन्यपूर्विका अनन्यपूर्विका ताम् अनन्यपूर्विकाम् । सा च द्विविधा । पुनर्भूः स्वैरिणी च । पुनर्भूरपि द्विविधा । क्षता अक्षता चेति ।

तथाच स एव,

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूस्संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ इति ।

अस्यार्थः । पुनस्संस्कृता पुनर्भूः, सा च संस्कारद्वैविध्याद् द्विविधा । तत्र विहितविवाहसंस्कारमात्रसंस्कृताऽनुपभुक्ता अक्षतेत्युच्यते । क्षता पुनर्विवाहात्प्रागेव निषिद्धपुरुषसंबन्धदूषिता । या तु कौमारं पतिमुत्सृज्य स्वेच्छया पुरुषान्तरं श्रयति सा स्वैरिणी । एतासामेव किञ्चिदवान्तरभेदेन सप्तविधत्वमाह—

कश्यपः,

सप्त पौनर्भवाः कन्याः वर्जयित्वा कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूः प्रसवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् । इति ।

बौधायनोपि,

वाचा दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता

गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति ।

नारदस्तु पुनर्भूत्रैविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यं चाह,

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनस्संस्कारकर्मणि ॥
देशधर्माननेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा ।
असत्सु च देवरेषु बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ।
स्त्री प्रसूता ऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥
मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ।
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
तवाहमित्युपगमात् सा चतुर्थी प्रकीर्त्तित ॥ इति ।

एतासां सर्वासामाविवाहात्तेऽप्यतिक्रान्तनिषेधेन परिग्रहीत्रा ऋणं द्वयोरेव देयम् ।

तथाच स एव,

अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रुतः ॥ इति ।

अथान्यदर्थपरिणयने प्रतिप्रसवः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ इति ।

यद्यप्यत्र गमनमात्रमेव श्रूयते तथापि परिणयनपूर्वकमेव तद्द्रष्टव्यम् ।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥

इति मनुस्मरणात् । अयं च विवाहो वाचनिको मृतस्यैव भार्यात्वोत्पादकः न वोढुः ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ।

इति इदमा मृतस्यैव परामर्शात् । स च वाग्दत्ताविषयो नोढाविषयः । यस्या म्रियेत कन्याया इति पूर्वोक्तमनुवचनात् ।

तथा,

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिता ऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥

इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति,

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जानाः धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥
स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थे गर्हन्ते तं हि साधवः ॥ इति ।

विधवायां नियुक्तस्त्वित्यत्र विधवाशब्दो वाग्दानानन्तरं विवाहात्प्राक् मृतपतिकाविषयः । वाचा सत्ये कृते पतिरित्युपक्रमात् । नान्यस्मिन्विधवा नारीत्यत्र तु विधवाशब्दो विवाहानन्तरं मृतपतिकाविषयः । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति हेतूपन्यासात् । ततश्च विषयभेदान्न मिताक्षरोक्तविकल्पशङ्कावसरः ।

पराशरः,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

वसिष्ठबौधायनावपि,

बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ।

एतच्च वाग्दत्ताविषयम् । वाग्दत्तापि वरदोषे ज्ञाते गुणवतेऽन्यस्मै देयेत्यर्थः ।

तथाच गौतमः, प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति । वरदोषास्तु प्रागुक्ताः ।

शातातपोऽपि,

वरश्चेत्कुलशीलाभ्यां न युज्येत कथंचन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥
समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।
पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन्कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥ इति ।
स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एववा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपिवा ॥
ऊढा ऽपि देया सा ऽन्यस्मै सप्रावरणभूषणा । इति ।
वागुदकदत्तायामप्यसंस्कृतायां वरमरणे न कन्यात्वहानिः ।
तथाच वसिष्ठः,
अद्भिर्वाचा च दत्ताया म्रियेतादौ वरो यदि ।
नच मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥ इति ।
वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह—
कात्यायनः,
वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्या ऽन्यं वरयेद्वरम् ॥ इति ।
नारदोऽपि,
प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्या ऽन्यं वरयेद्वरम् ॥ इति ।
शुल्कदानानन्तरं वरमरणे विशेषमाह—
मनुः,
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्या ऽनुमन्यते ॥
शुल्कदानानन्तरं देशान्तरगमने तु विशेषमाह—
कात्यायनः,

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देया ऽन्यस्मै विधानतः ॥
अनेकेभ्यो वाग्दत्तायां विशेषमाह स एव,
अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।
प्रत्यागतश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्सुताम् ॥
अथागच्छेयुरूढायां दत्तपूर्ववरो हरेत् । इति
योऽयं पुनरुद्वाहो विहितः सोऽक्षतयोन्या एव ।
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागता ऽपि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनस्संस्कारमर्हति ॥

इति मनुस्मरणात् । अत्र संति तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्ता पुनर्भूरुच्यते । यद्यपि,

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छया ऽपि वा ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

इति पुनर्भूविशेष एव प्रक्रान्तो न पुनर्भूसामान्यं, तथापि

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

इति स्मृत्यन्तरवाक्यैकवाक्यतया पुनर्भूमात्रजातस्य पौनर्भवत्वेन पुनर्भूसामान्यस्यैव प्रक्रमोऽभिप्रेत इति ध्येयम् ।

तस्याश्चाक्षतयोनित्वलक्षणगुणविशेषपुरस्कारेण पुनस्संस्कारो विधीयते । तत्र कुल्लूकभट्टव्याख्या ।

सा यद्यक्षतयोनिः सती अन्यमाश्रयेत तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हतीति । तत्र चाक्षतयोन्याः पुनर्विवाहे पौनर्भवेन भर्त्रेत्यन्वयकरणाद् गतप्रत्यागतासंस्कारे च कौमारेण भर्त्रेत्युपादानाद् द्वितीयस्यैव पौनर्भवत्वं न पूर्वस्येति सिध्यति । तेन च पौनर्भवश्च काणश्चेति श्राद्धे, तथा पौनर्भवे द्विजे इति दाने च, परपूर्वापतिस्तथेत्यादिना च प्रतिषेधोऽपि द्वितीय-

यस्य पत्युस्तदुत्पन्नानां पुत्राणां चेति सर्वनिबन्धसम्मतं, न कापि प्रथमस्य पत्युः पौनर्भवत्वेन तदपत्यानां वा निषेधो गम्यते। यद्यपि पुनर्भ्वा अयमिति सम्बन्धसामान्यविवक्षया पूर्वापरयोर्द्वयोरपि पत्योः पौनर्भवत्वं प्रतीयते तथापि पुनर्भवतीति व्युत्पत्तावन्यथाऽनुपपत्त्या भार्येति शेषस्यावश्यकतया यत्प्रातियोगिकभार्यात्वेनास्याः पुनर्भूत्वं तस्योपस्थितस्य विशेषस्य परित्याग कारणाभावाद् बुद्धिस्थतया चायमिति सर्वनाम्ना परामर्शसम्भवात्तस्यैव पौनर्भवत्वं युक्तम्। यत्तु अपरार्केणोभयोरपि पत्योः पौनर्भवत्वमुक्तं, तद् उक्तयुक्त्या बाधितमिति ध्येयम्। यद्यप्यस्मिन्व्याख्याने गतप्रत्यागतायां क्षताक्षतात्वविशेषो न प्रतीयते तथापि नारायणसर्वज्ञमेधातिथिभ्यां तस्यामप्यक्षतयोनिपदानुषंङ्गकरणादक्षतात्वमेव सिध्यति। युक्तं चैतत्।

त्यक्ता भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः।
भर्त्रा सा संस्कर्त्तव्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात्॥

इति ब्राह्मवाक्ये दोषं विनेत्यभिधानात्। दोषश्च क्षतयोनित्वम्। तदभावे संस्कार्यताऽभिधानात्।

यथाह वसिष्ठः,

पाणिग्राहे कृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता।
सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हति॥ इति।

नारदोऽपि,

उद्वाहिताऽपि या कन्या न चेत्सम्प्राप्तमैथुना।
पुनस्संस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा॥ इति।

अत एव मनुः,

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः।
न त्वन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः॥

इत्यक्षतयोनीनामेव कन्याशब्दाभिधेयानां मन्त्रसंस्कारमाह । कन्या अग्निमयक्षतेति मन्त्रलिङ्गात् । एतेनापरार्कीयमपि गतप्रत्यागतायां क्षतात्वव्याख्यानं परास्तम् । यच्च पुनर्भूर्या कौमारं भर्त्तारमुत्सृज्यान्यैः सह चरित्वा पुनस्तस्यैव गृहमाविशति सा पुनर्भूर्भवतीत्युपक्रम्य न संस्कारबोधकं वसिष्ठवाक्यमत्रोदाहृतं तत्रापि चरित्वेत्यत्र नैकान्ततः सुरतमेव कर्मतयोपतिष्ठते । सप्तपदीं चरित्वेत्यस्यापि सम्भवात् । बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायेनानेकवाक्यानुरोधाच्च । वस्तुतस्तु धात्वर्थमर्यादयापि सप्तपदीचरणमेव मुख्यार्थो गम्यते न सुरतमिति ध्येयम् । नन्वेवमक्षतयोन्या एव संस्कारविधाने—

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ऽज्ञाताऽपि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥

इति मनुवचनं विरुध्येत । गर्भिण्याः संस्कारविधानादिति चेत् । नैवम् । सहोढस्य वोढुः पुत्रत्वान्यथानुपपत्त्या तादृशसंस्काराभ्युपगमात् । तस्मादक्षतयोनिश्चेद् गतप्रत्यागता तदा पूर्वभर्त्रा पुनः संस्कृत्य परिग्राह्येति ।

अत्राहुः, न सङ्ग्राह्येति । कुतः, पुनस्संस्कारस्य कलौ निषेधात् । यथा,

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति ।

तदपरे न क्षमन्ते । वरान्तरकर्तृकस्यैव पुनर्विवाहस्य कलौ निषेधो न स्वकर्तृकस्य ।

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

इति बृहन्नारदीयवाक्येनास्योपसंहारात् । अत एव—

बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ।

इति धर्मज्ञसमये स्पष्टमेवाभ्यधायि। अन्यथा चिरप्रोषितस्य जीवद्वार्त्तानाकर्णने कृतौर्ध्वदेहिकस्य पुनः प्रत्यागमनेऽपि स्त्रियाः पुनस्संस्कारो निषिध्येत। तस्मान्नास्य निषेधस्यायं विषय इति न पूर्वेण भर्त्रा तस्याः परिग्रहे विरोध इति। तन्न साधु। स्वपरकर्तृकस्य द्विविधस्यापि पुनः संस्कारस्य कलौ निषेधात्।

यथा ब्रह्मपुराणे,

मृते भर्त्तरि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम्।
सवर्णाज्जनयेद्गर्भं भर्त्तुः पौनर्भवं सुतम्॥
यदि सा बालविधवा बलात्त्यक्ता ऽथवा क्वचित्।
तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहीता येन केन चित्॥
त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः।
भर्त्रा सा संस्कर्तव्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात्॥
स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसन्ततिः।
स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्त्तव्यं कदाचन॥ इति।

अत्र यत्तच्छब्दोपादानादेकवाक्यत्वम्। तच्चैवं। या मृतभर्तृका या च जीवन्तमेव भर्त्तारं स्वयं त्यक्त्वा सवर्णादन्यस्मात्पुरुषाद्गर्भं जनयेज्जनयितुं प्रवर्त्तते तदा सा येन केनचिद् गृहीता स्वीकृता भूयः संस्कार्या। तत्र मृतभर्तृकायास्त्यक्तभर्तृकायाश्चाविशेषप्रसक्तावाह। यदि सा बालविधवेत्यादि। मृतभर्तृका यदि बालविधवा अक्षतयोनिस्तथा त्यक्तभर्तृका भर्त्रापि बलान्निर्भत्स्य त्यक्ता भवति तदैव संस्कार्या नान्यथा। अनेन वा—

या पत्या चापरित्यक्ता विधवा स्वेच्छया ऽपि वा।

इति मनुवाक्येऽपि पत्या स्वेच्छया परित्यक्तेत्येवान्वयः सिद्धः। तेन च क्षतयोन्याः भर्त्तपरित्यक्तायाश्च व्यावृत्तिः। तत्र गर्भस्य कुण्डगोलकत्वपरिहारायाह। भर्त्तुः पौ-

नर्भवं सुतामिति । भर्त्तुर्द्वितीयस्य पत्युः पौनर्भवं पुनर्भ्वा-मुत्पादितं सुतं पुनः संस्कृतायामुत्पन्नस्यैव पौनर्भवत्वात् । एवं पुनर्भूसंस्कारमुक्त्वा गतप्रत्यागतासंस्कारमाह । त्यक्त्वेति। यदि-सैव पुनर्भूः पौनर्भवं भर्त्तारं त्यक्त्वा दोषं पुरुषसंबन्धं विना पुनः भर्त्तुः पूर्वस्य पत्युः गृहं गच्छेत्तदा सा भर्त्त्रा पूर्वेण प्रायश्चित्तादिभिः संस्कार्येति । तमेवमुभयविधमपि संस्कारं कलौ निषेधति । स्त्रीणा-मिति । पुनर्विवाह उक्तविषयः । स्वातन्त्र्यं विधवायाः पित्रादि-परिहारेण स्थितिरिति । अत्र तदा भूयस्तु संस्कार्येति परकर्तृ-कस्य भर्त्त्रा सा संस्कर्त्तव्या चेति स्वकर्तृकस्य च पुनः संस्कार-स्य प्रक्रमात् स्त्रीणांपुनर्विवाहस्त्विति सामान्यनिषेधो द्वावपि-विषयीकरोति । विशेषे विनिगमकाभावात् । यदि संनिधिर्वि-निगमकस्तदा सुतरामस्मदभीष्टसिद्धिः : स्वकर्तृकस्यैव संनिहित-त्वात् । न च सामान्यरूपस्यास्य वरेणान्येन संस्कृतिरिति विशे-षेणोपसंहार इति वाच्यम् । संनिधिलक्षणप्रकरणोपात्तवि-शेषद्वयान्वयेन विशेषरूपतयैवास्य नैराकाङ्क्ष्यात् । ग्रन्थान्तरी-यस्य विशेषस्य विलम्बोपस्थितिकतया ऽनन्वयात् । तस्मात्पुन-र्भूर्गतप्रत्यागता चेत्युभे अप्यसंग्राह्ये इति ।

यत्तु सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति मनुवचनं तद्युगान्तरविषयम् । उक्तवचननिचयात् । अत एव तादृश्या मनूक्तस्त्यागोऽपि सा-म्प्रतविषय एव । यथा,

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥

इति । विगर्हितां पूर्वं प्रतिगृहीतामक्षतयोनिमपीति मेधातिथिः । विप्रदुष्टामन्यगतभावामिति ।

नारदोऽपि,

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः ॥ इति ।

अदुष्टकन्यापरित्यागे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः,

अदुष्टां च त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् । इति ।

नारदोऽपि,

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद्वरः ।
विनेयः सोऽथ दण्डेन कन्यां तामेवचोद्वहेत् ॥

कात्यायनः,

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।
याचनं च प्रकुर्वीत तद्दत्तं नाप्नुयात्तु सः ॥
कन्यादोषेऽप्येवमेव दाता दण्ड्यो वरस्तथा ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । इति ।

एवमनन्यपूर्वा व्याख्याता ।

अथ कान्तादिविशेषणानि व्याख्यायन्ते ।

कान्ता वोढुर्मनोनयनानन्दकारिणी । यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरित्यापस्तम्बस्मरणात् । असपिण्डा व्याख्याता प्रागेव । यवीयसी वयसा प्रमाणतश्च ।

तथाच वसिष्ठः, गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वा असमानार्षेयीमसंस्पृष्टमैथुनामवरवयसीं सदृशीं भार्यां विन्देतेति ।

गृहस्थ इति भाविनि भूतोपचारः, यूपं तक्षतीतिवत् । अरोगिणीम् अचिकित्सनीयव्याध्यनभिभूताम् । अचिकित्सनीयाश्च व्याधयो वैद्यकेऽभिहिताः ।

यथा,

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

अभ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये ।

यथाह मनुः,

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति ।

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्नेति न निश्चीयते तामपि नोद्वहेदित्यर्थः । अनेनापरिभाषिताऽपि पुत्रिका भवतीति सर्वेषिसंम्मतोऽर्थो दर्शितः ।

तत्प्रकारमाह वसिष्ठः,

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ इति ।

संवित्करणं चाग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा भवति ।

यथाह गौतमः,

पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वाऽस्मदर्थमपत्यमिति संवाद्येति ।

होमश्चाज्येनेति हरदत्तः । तथा ।

पुत्रिकायाः प्रदानेन स्थालीपाकेन धर्मवित् ।
अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा पुत्रदाने तथैव च ॥

इति जाबालिस्मरणात् । इयमेव मम पुत्रस्थानीयेत्यभ्युपगत्याऽपि पुत्रिका भवति । अत एव वसिष्ठः, तृतीयः पुत्रिका विज्ञायत इति पुत्रगणने तामपि परिगणितवान् । साऽपि भ्रातृमत्त्वेन व्यावर्त्यते । प्रत्यावृत्तिलक्षणदोषश्रवणात् ।

तथा च श्रुतिः,

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्ता रुगिव सन ये धनानाम्।

जायेव पत्यउशती सुवासा उषाहस्रेव निर्णीते अप्स इति।

अस्यार्थः। अभ्रातेव पुंसः यथा अभ्रातृका कन्या दत्ताऽपि मत्री पित्रा ऊढाऽपि भर्त्रा पुनः पुंसः प्रतीची पितॄनेव पितृवंशमेवाभिमुखी एति सन्तानकर्मणे पिण्डदानार्थं न पतिवंशमित्यर्थः। सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्द्धयति न भर्तृवंशमिति।

यास्कोऽपि, अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानायेति।

वसिष्ठोऽपि, अभ्रातृका पुंसः पितॄनभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वमिति।

अथोद्वाह्य मुख्या दाराः॥

तत्र मनुः,

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्॥

व्यासोऽपि,

स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्। इति।

मनुरपि,

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि। इति।

वर्णो जातेरप्युपलक्षणम्। अग्रे प्रथमोद्वाहे। द्विजातिपदं शूद्रानुलोमजप्रतिलोमजानामुपलक्षणम्। प्रशस्ता प्राथमकल्पिके दारकर्मणि रतिपुत्रधर्मलक्षणे।

तथाच यमः,

भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्म्मः प्राथकल्पिकः। इति।

अयमर्थः। समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमविवाहे सवर्णैव मुख्या। क्षत्रियोरव्यादिषु प्रायश्चित्तस्मरणात्। शूद्रस्य शूद्रैव।

अनुलोमजादीनामपि प्रथमविवाहे सवर्णैव ।

अथ दारानुकल्पः ।

तत्र पैठीनसिः, अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत्, अपिवा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत्, वैश्यायां वा शूद्रायां वेत्यन्ये इति । कन्यायाः सवर्णायाः । स्नातकव्रताचरणं तु स्नातकाभिप्रायेणैव, न मृतभार्याभिप्रायेण ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ॥

इत्यादिवचनविरोधात् । यदा तूत्पन्नपुत्रोऽतिवृद्धो वा कन्यां न लभते तदा भवत्येव तस्यापि स्नातकव्रताचरणम् । यदा त्वनुत्पन्नपुत्रोऽविरक्तोऽतिसमर्थश्च सवर्णां न लभते तदा त्वाह । अपिवेति ।

यमः,

आनुपूर्व्येण भार्याः स्युश्चतस्रो ब्राह्मणस्य तु ।
क्षत्रियस्यानुपूर्व्येण ज्ञेयास्तिस्रोऽपराः स्त्रियः ॥
वैश्यस्य चावरे धर्म्ये द्वे भार्येत्यब्रवीन्मनुः ।
शूद्रः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥

नारदोऽपि,

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः ॥
द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्त्तिता ।
वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥

वसिष्ठः, तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यशूद्रयोरिति ।

मनुः,

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो ऽवराः॥
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते।
ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः॥ इति।

अथ शूद्रापरिणयने विप्रतिपत्तिः।

तत्र मनुः,

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते॥

वृत्तान्ते उपाख्याने।

वसिष्ठः, शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जनं च न तथा कुर्यादिति हि ध्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चास्वर्ग्यम्।

याज्ञवल्क्यः,

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम्॥ इति।

विष्णुः,

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्म्मार्थे न भवेत् क्वचित्।
रत्यर्थमेव सा ऽत्यन्तं रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता॥ इति।

वसिष्ठः,

कृष्णवर्णा च रामा रमणायैव न धर्मार्थमिति।

शङ्खः,

आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या द्विजेन तु।
तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥
तपस्वी धर्मशीलश्च सर्वधर्मभृतां वरः।
ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नोति शूद्रश्राद्धे त्रयोदशे॥
नीयते तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः।

सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितस्तु ते ॥
सपिण्डीकरणं कार्यं कुलजस्य तथा ध्रुवम् ।
श्राद्धं द्वादशकं कृत्वा प्राप्ते श्राद्धे त्रयोदशे ॥
सपिण्डीकरणानर्हो न च शूद्रस्तथा ध्रुवः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शूद्रां भार्यां विवर्जयेत् ॥

मनुविष्णू,

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

मनुः,

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

यमः,

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा त्र्यहं भवति सूतकी ।
अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
न ब्रह्महा ब्रह्महा तु ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्रह्महा भवेत् ।
वृषली शूद्रा ।

हारीतः,

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा सद्यो गच्छेदधोगतिम् ।
अथास्यां गर्भमाधत्ते पतत्याशु न संशयः ॥
ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तस्यामाहितो गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥

मनुयमहारीताः,

वृषलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥
फेनपीतस्य पीतमुखासवस्य।

उशना,

निष्कृतिः स्यात्सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनः।
वृषल्यभिप्रजातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते॥

गर्ग्योशना, पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते। न पततीत्येके। ब्राह्मणस्य कल्पविहिताश्चतस्र आनुपूर्व्येण भार्या भवन्तीति।

वसिष्ठ आह, पतति न पततीति न संशयः वृषल्या पततीति हारीतः। सुतजननात्पततीति शौनकः। तदपत्यैः पततीति गौतम इति।

हारीतः,

अधोवर्णेषु प्रजायमानः पतति न पततीति संशयः। न क्षत्रियविशोः। यज्ञसंयोगात्। वृषल्यां पतितः यः प्रजायते स तत्र गमनादधस्तरः सर्ववर्णक्षये वा ब्राह्मणः सर्वानेव जनयन्न दुष्यतइत्याचार्या इति।

भविष्यत्पुराणे,

शूद्रामारोप्य वेद्यां तु पतितोऽत्रिर्बभूव ह।
उतथ्यः पुत्रजननात्पातित्वमवाप्नुयात्॥
पुलस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतां गतः।
भृग्वादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः॥ इति।

अत्रायं संकलितोर्थः। द्विजातीनां सजातीयकन्याया अलाभे उत्तरोत्तरविजातीया अपि क्रमेण विवाह्याः। तथा अधिवेदननिमित्ते सति पूर्वभार्य्यामरणे च सति सवर्णाया अलाभे उत्तरोत्तराः विवाह्याः।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,

क्षत्रविट्शूद्रकन्यास्तु न विवाह्या द्विजातिभिः ।
विवाह्य ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाह्याः कचिदेवतु ॥

कचिदेवेति कस्मिंश्चिदधिवेदननिमित्ते दारमरणे वा सति । शूद्रायां त्वयं विधिस्तदितरासु प्रजाया असंभवे प्रजोत्पत्तिमात्रार्थं सापि विवाह्या । वर्णक्षये सर्वानेव जनयन्न दुष्यतइति हारीतवचनात् । शूद्राविवाहनिषेधस्त्वितरासां लाभे । यस्तु पुत्रपौत्रजनने निन्दानुवादः सोऽप्यनेवंविधविवाहविषयः । निन्दाविशेषश्रवणं तु दोषभूयस्त्वप्रतिपादनार्थम् । इति दारानुकल्पः ॥

अथ वरलक्षणानि ।

तत्र लिङ्गपुराणं,

दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्मचारिणेऽस्खलितब्रह्मचर्याय ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

इति योगिस्मरणात् । लक्षणपरीक्षातः प्रागायुष्परीक्षा कर्त्तव्येत्युक्तं तत्रैव,

पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत् ।
आयुर्हीननराणां च लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥
वामभागेषु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु ।
पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ॥
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
बाहुर्नेत्राञ्चलं चैव जानु नासा तथैवच ॥
स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।
ग्रीवाप्रक्षाननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घे च शोभने ॥

ह्रस्वानि यस्य चत्वारि पूजामाप्नोति नित्यशः ।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकेशनखत्वचः ॥
पञ्च सूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजीविनः ।
कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ॥
एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं षट् प्रशस्यते ।
नेत्रान्तं करपादं चाधरोष्ठं चैव तालुकम् ॥
जिह्वा नखश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
कर्णकूपौ च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥
उरः शिरो ललाटं च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
मुखमध्यं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ॥
तत्रापि चक्षुषी श्रेष्ठे घ्राणं च तदनन्तरम् ।
वर्णात्परतरः स्नेहः स्नेहात्परतरः स्वरः ॥
स्वरात्परतरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ।
उरोविशालो धनधान्यभोगी शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
कटीविशालो बहुपुत्रभोगी विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥
चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् ॥
अकर्मकठिनौ हस्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ।
यस्य हस्तौ च पादौ च तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेच दारिद्र्यं स्थूललिङ्गे च निर्धनम् ।
कृशलिङ्गे तु सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गे तु भूपतिः ॥
कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्यगा ।
अविच्छिन्ना तु रेखा स्यादशीत्यायुर्विनिर्दिशेत् ॥
अनामिकापर्वमतिक्रमेत चेत्कनिष्ठिका वर्षशतं च जीवति ।
समे त्वशीतिर्विषमे तु सप्ततिः पर्वार्द्धहीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थे यवाविव विराजिते ।
उत्पन्नभोग्यभोगी च स नरः सुखभाग्भवेत् ॥
रेखाभिर्बहुभिः क्लेशमल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखितो भवेत् ॥
अतिमेधोऽतिकीर्तिश्च विक्रमी च सुखी तथा ।
अतिस्निग्धार्थदृष्टिः स्यात्स नरोऽल्पायुषो भवेत् ॥
अङ्कुशं कुड्मलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं सामुद्रवचनं यथा ॥
मत्स्ये शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ।
पद्मे कोटीर्विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥
अतिकृष्णमतिश्वेतमतिरक्तं तथैव च ।
इत्थंवर्णो न रोगी स्यान्नारदस्य वचो यथा ॥ इति ।
लक्षणान्तराणि तु लक्षणप्रकाशे वक्तव्यानीति नेहोच्यन्ते ।

अथ वरगुणाः ।

तत्र यमः,

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।
एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥
इति ।

लल्लः,

जातिविद्यावयःशीलमारोग्यं बहुपक्षता ।
अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

विद्याचारित्रबन्धुशीलसम्पन्नाय दद्यादिति ।

विद्या श्रुतिस्मृतिरूपा । चारित्रमनुष्ठानम् । बन्धुः प्रशस्ताभिजनः । शीलं धर्मरतिः । एतत्सम्पन्नाय कन्यां दद्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बोऽपि, बन्धुशीललक्षणसम्पन्नः श्रुतवान् अरोग इति वरसम्पदिति।

शातातपोऽपि,

वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलसमन्वितः।
रूपवान्पण्डितः प्राज्ञो युवा दोषविवर्जितः॥

वरयितव्यः, कन्यापित्रेति शेषः।

मनुरपि,

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः॥ इति।

अप्राप्ताम् अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपीत्यर्थः।

बौधायनोऽपि,

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे।
अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्॥

यत्तु,

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
नत्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय हि कचित॥

इति मनुवचनं, तद् गुणवति सम्भवति गुणहीननिषेधपरम्। न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम्। नो चेत् "अपिवा गुणहीनाय" इति बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात्। ऋतुमत्यपि तिष्ठेदिति तु उक्तरीत्या न स्वार्थे पर्यवस्यति। अतो नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामित्यनेन न विरुध्यते।

अत एव वसिष्ठः,

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति॥ इति।

याज्ञवल्क्यः,

एतैरेव गुणैर्युक्तस्सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥ इति ।

एतैः पूर्वोक्तैर्लक्षण्यादिभिः कन्यागुणैः । तत्र लक्षणानि पूर्वोक्तानि । अनन्यपूर्वकत्वं चाविप्लुतब्रह्मचर्य इत्यादिनोक्तमेव । यद्यपि—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥
सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

इत्यादिना द्वितीयाद्युद्वाहविधानादनन्यपूर्वकत्वं वरस्य नावश्यकमिति प्रतीयते तथापि—

अदग्धहस्ते यद्दत्तं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
दग्धहस्ते तदर्धं स्यान्निष्फलं बहु गृह्णतः ॥

इत्याद्यदग्धहस्तदानस्य फलातिशयदर्शनात्फलातिशयकामस्य तदावश्यकता सिध्यति । कान्तत्वं च लौकिकप्रमाणसिद्धमेव । असपिण्डत्वं च शब्दशक्त्यैव सिध्यति । सापिण्ड्यस्योभयनिरूप्यत्वात् । यवीयस्त्वं तु त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षामित्यादिस्मृत्या बाधितमेवेति नातिदिश्यते । अरोगित्वं च सामर्थ्यादेव सिध्यति । भ्रातृमत्त्वं चापेक्षितमेव ।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

इति वरमरणे देवरेण तदुद्वाहस्मरणात् । असमानार्षगोत्रजत्वं तु सापिण्ड्यवच्छब्दशक्त्यैव सिध्यति । एतेनानन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्त्वव्यतिरिक्तैर्युक्त इति केषांचिद्व्याख्यानं निरस्तम् । सवर्ण इत्युत्कृष्टवर्णस्याप्युपलक्षणम् । श्रोत्रियः अधीते-

कशाखः । पुंस्त्वे प्रजननशक्तौ यत्नान्नानोपायैः प्रत्यक्षानुमानिकैः परीक्षितः ।

परीक्षोपायमाह नारदः,

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
सुबद्धजत्रुजान्वस्थिसुबद्धांसशिरोधरः ।
यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ॥
पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः । इति ।

विपरीतः यथोक्तलक्षणाभाववान् षण्ढ इत्युच्यते । स चैकविंशतिविधः । तत्र सप्तविधः—

कर्मविपाकसंग्रहे,

षण्ढकश्चातकः षण्ढः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
सकीलश्चेति सप्तैवं क्लीबभेदा विभाषिताः ॥
तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्ढको भवेत् ।
पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाच्छिन्द्यात्तथैवच ॥
स्त्री च पुम्भावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।
चातको नाम षण्ढःस्यात् स्त्रीषण्ढो वापि नामतः ॥
असल्लिङ्गोऽपि षण्ढः स्यात् पण्डस्तु म्लानमेहनः ।
अमेध्याशी पुमान् क्लीबो नष्टरेता नपुंसकः ॥
सकीलक इति ज्ञेयो यः क्लैब्यादात्मनः स्त्रियम् ।
अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

चतुर्दशविधस्तु नारदेन दर्शितः,

चतुर्दशविधः षण्ढः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गपण्डो बंध्रश्च पक्षषण्ढस्तथैवच ।

अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥
ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥ इति ।

निसर्गपण्डः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । बध्रश्छिन्नमुष्कः । पञ्चदशदिनानन्तरं सकृद्भोगक्षमः पक्षपण्ढः । गुरुशापपण्डादयस्त्रयः स्पष्टाः । ईर्ष्यया परसम्भोगदर्शनेन पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य स ईर्ष्यापण्ढः । उपचारविशेषेण पुंस्त्वोत्पत्तिर्यस्य स सेवापण्ढः । वातोपहतरेतस्को वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिर्न योनौ स मुखेभगः । रेतोनिरोधात् पण्डीभूतः आक्षिप्तपण्डः । गर्भाधानासमर्थरेता मोघबीजः । अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः । यस्य स्वभार्यापरिहारेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्यापतिरिति । एषां चावान्तरविशेषेणापौनरुक्त्यादेकविंशतित्वमविरुद्धम् । युवेत्यनेनानुद्भूतवीर्यस्य बालस्याभिभूतवीर्यस्य वृद्धस्य च व्यावृत्तिः । धीमान् लौकिकवैदिकव्यवहारनिपुणमतिः । जनप्रियः सकलजनप्रेमपात्रम् । स्मितमृदुपूर्वाभिभाषीति मिताक्षरा ।

अथ वरदोषाः ।

तत्र नारदः,

उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेष दोषगणो वरे ॥

उन्मत्तो वाय्वादिना । पतितो ब्रह्महत्यादिना । दुर्भगो भाग्यहीनः । त्यक्तबान्धवः अदुष्टान्बन्धून्विहाय स्वतन्त्रव्यवहारः । कन्यादोषौ च यौ पूर्वाविति ।

दीर्घकुत्सितरोगार्त्तव्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।
दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्यत्र उक्तौ पूर्वौ प्रथमौ दीर्घकुत्सितरोगव्यङ्गत्वरूपौ ना-

रदोक्तावेव।

वसिष्ठोऽपि,

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपतितस्य च।
अपस्मारिविधर्म्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम्॥
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैवच। इति।

अत्र सगोत्रपदं सपिण्डाया अप्युपलक्षणम्। तुल्यन्यायत्वात्।

पराशरोऽपि,

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया।
कुरूपायाकुलीनाय स प्रेतो जायते नरः॥

वसिष्ठोऽपि,

अत्यासन्नेऽतिदूरे च अत्याढ्ये चातिदुर्बले।
वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते॥

कात्यायनोऽपि,

निष्क्रान्तस्तेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्वबन्धुभिः।
अन्यजातिः क्षयी दासो लिङ्गस्थश्चोदरी यदि॥
उन्मत्तः पतितः कुष्ठी तथा षण्ढः सगोत्रजः।
चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथा ऽपस्मारदूषितः॥
वरदोषा स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः।
प्राक् पश्चाद्वा समुत्पन्ना दानं तत्र निवर्त्तयेत्।

निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः। तेन निष्क्रमेण विद्विष्टः रहितः, अत्यन्तं प्रवासभीरुरिति यावत्।

तथाच महाभारते,

द्वाविमौ ग्रसते भूमिस्सर्पो बिलशयानि वा।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्॥ इति।

लिङ्गस्थः वेदबाह्यलिङ्गधारी। उदरी जलोदरव्याधिमान्। प्रा-

कू नाग्दानात् । पश्चाद्वाग्दानानन्तरम् । अन्यानपि वर्ज्यानाह स एव,

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां च निवृत्तानां न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।

षण्ढो वर्जनीय इत्युक्तं, तद्वर्जने कारणमाह—

नारदः,

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

अथ परिवेत्त्रादिनिर्णयः ॥

तत्र गर्गः,

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् ।

आवसथ्ये तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ इति ।

यस्तं कुर्यात्स पतितः परिवेत्तेत्युच्यते ।

तथाच मनुः,

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसङ्ग्रहम् ।

कुरुते परिवेत्ता स परिवित्तोऽग्रजो भवेत् ॥

अग्रजोऽत्र सोदर्यो विवक्षितः । पूर्ववाक्यानुरोधात् । तथा,

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।

ते सर्वे नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ इति ।

सोदर्यत्वं चात्र त्रिविधं, पित्रैक्यान्मात्रैक्यादुभयैक्याच्च । तत्र पित्रैक्येन सोदर्यत्वं "पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवती"त्यादिगर्भोपनिषत्सु प्रसिद्धम् ।

महाभारते च,

पितुः स जठरे स्थित्वा शुक्रद्वारेण मातरम् ।

प्रविश्य शोणितासक्तः पञ्चधा तनुमाददे ॥ इति ।

देवयानीं प्रति कचोक्तिश्च,

यस्मिन्नेवोदरे तातस्यावसस्त्वं शुभानने ।

तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं भगिनी मम ॥

इत्यादिहेतुभिरविवाह्यत्वप्रतिपादिका । मात्रैक्यादिना सोदरत्वं स्पष्टमेव । तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्तावपवादमाह—

शातातपः,

पितृव्यपुत्रसापत्न्यपरनारीसुतेषु च ।

ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठत्सु भ्रातॄणां तु कनीयसाम् ॥

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने । इति ।

पितृव्येण देवरादिना देवदत्तमातर्युत्पादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र इत्युच्यते । स मात्रैक्येन देवदत्तस्य सोदरः।संविदा तूभयोरिति गौतमस्मरणेन तस्य द्व्यामुष्यायणत्वात् । एतेषु त्रिष्वपि सोदर्यत्वेन निषेधप्राप्तावयमपवादः । अत एवापवादादपरिणीतेऽपि युधिष्ठिरे भीमसेनस्य परिणयो न दोषाय ।

यमोऽपि,

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ॥ इति ।

अत्राद्यौ द्वौ व्याख्यातौ । परपुत्रः परस्यैव पुत्रार्थमुत्पादितो न स्वार्थमपि । सोऽपि पित्रैक्यादेव देवदत्तस्य सोदरः ।

गौतमोऽपि,

भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

दत्तः पित्रा ऽन्यस्मै पुत्रत्वेन, तस्य सोदरज्येष्ठापेक्षया प-

रिवेदनप्राप्तौ तदपेक्षया च तत्सोदरकनिष्ठस्येत्युभयत्रापवादः। तृतीयः पुत्रिकैवेति वसिष्ठोक्तेः पुत्रिकापुत्रे सति कनिष्ठे औरसे परिवेदनप्राप्तावग्रजपदेनापवादः। तदेवमपवादतया वाक्यत्रयोपपत्तौ—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।

इत्यत्राग्रजस्य व्यतिरेकमुखेन सोदर्यत्वविवक्षार्थं वाक्यत्रयारम्भ इति निरस्तम्। सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे इत्यनेनैकवाक्यतयैव तत्सिद्धेः। न ह्यग्रजस्य सोदर्यत्वसिद्ध्यर्थं वाक्यत्रयारम्भो युज्यते। न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति वदन्ति विद्वांस इति न्यायापातात्। किञ्च सोदर्यत्वमात्रविवक्षार्थत्वे पितृव्यपुत्रादिपदानामविवक्षितार्थतया मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्राणामप्यपरिणयनमापद्येत। तेषामप्यग्रजत्वेन दोषापादकत्वसम्भवात्। सम्भवति चापवादत्वेन विवक्षितार्थत्वे ऽविवक्षाया अन्याय्यत्वात्।

यच्च—

षण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम्।
विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा॥
पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु।
विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम्॥

इति मनुना,

देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥

इति कात्यायनेन,

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एवच ।

राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥

इति कार्ष्णाजिनिना च ज्येष्ठमात्रएव विषयविशेषेऽपवादोऽभिहितस्सोऽपि सोदर्यविषय एव । अन्यत्राप्राप्त्यभावेनापवादत्वासम्भवादित्यलं बहुना । ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्त्वं विवक्षितम् । अप्राप्तोद्देश्यविशेषणत्वात् । अष्टवर्षं ब्राह्मणमित्यत्राष्टवर्षत्वादिवत् । तेनापरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्यां कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं न भवति । तथा अपरिणीते ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठाया भगिन्याश्च न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावप्राप्तौ वचनारम्भः ।

यदाह गार्ग्यः,

एकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।

न भवेत्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥ इति ।

मातृपदं पितुरप्युपलक्षणम् ।

तेन भिन्नपितृकास्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्रादित्वान्यथोपात्ता विशेषा अत्राप्यनुसन्धेयाः । सोदर्यास्वपि क्वचिदपवादमाह—

वृद्धमनुः,

विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।

तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ इति ।

अनधिकारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाशब्दोऽनुज्ञापक्षं गमयति । ततश्चानधिकारिण्यां ज्येष्ठायां तदनुज्ञां विनापि कनिष्ठामुद्वहेत् । अधिकारिण्यां तदनुज्ञयापीवेति वाशब्दार्थः । अनधिकारश्च कुष्ठापस्मारवैरूप्यादिभिः । अरोगिणीं भ्रातृमती-

मिति स्मरणात् ।

नाग्निहोत्रं न वा वेदा न च वेदव्रतान्यपि ।
नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ॥
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिता ।

इति कात्यायनस्मरणाच्च । जातारणिपरिग्रहेण जातमात्राहिताग्नेरग्निहोत्रवेदाध्ययनवेदव्रतैः परिवेदनदोषो नास्ति । किं तु दारेण परिवेद्यम् । जातारण्यभावे तु उपनीतस्याध्ययनाधिकाराद्दुपनयपरे परिवेदनदोषोऽस्त्येवेति गमयितुं वेदग्रहणम् ।

न जन्ममासे दिवसे च ऋक्षे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च ।
न चान्यगोत्रावुपदं च कुर्यान्न बह्वृचाः पञ्चमषष्ठयोश्च ॥

इति ज्योतिष्पाराशरनिषेधात् । एतेन वेदपदमुपनयपरमिति निरस्तम् । अग्नयः श्येनचित्यादयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमविकारानाग्निष्टोमातिरात्रौ । तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदनापादकत्वात् ।

यथाह त्रिकाण्डमण्डनः,

दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् ।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति । इति ।

प्रयोगे प्रथमे स्थितमिति दर्शेष्ट्यादीनां यूथे लिङ्गं विशेषणम् । तेन प्रथमप्रयोगएवैषां परिवेदनापादकत्वं न द्वितीयादिप्रयोगेष्विति । सोमेज्या प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः । तपांसि चान्द्रायणादीनि । श्राद्धं दर्शादौ पार्वणादि । एते कनिष्ठं भ्रातरं न परिविन्दन्ति । विरूपिता अङ्गेन्द्रियादिविकला ज्येष्ठा कनिष्ठां भगिनीं च न परिविन्दतीति वाक्यद्वयार्थः ।

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः, परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत तामेवोपयच्छेतेति । तस्मै ज्येष्ठाय

दत्त्वा निवेश्य पुनर्निविशेत पुनरुद्वहेत्। कामिन्यपेक्षायां तामेवेति। अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः।

अत एव गौतमः, परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधात्रग्रेदिधिषूपतिदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति।

अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाधाने ज्येष्ठः पर्याहितः कनिष्ठः पर्याधाता।

अग्रेदिधिषूलक्षणमाह देवलः,

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा।
या साऽग्रेदिधिषूः प्रोक्ता पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता॥ इति।

तत्राह वसिष्ठः,

अग्रेदिधिषूपतिः कनिष्ठापतिः कृच्छ्रं कृत्वा तां ज्येष्ठाम् अन्योढां समुद्वहेत्।

दिधिषूपतिर्ज्येष्ठापतिः स्वोढां ज्येष्ठां कनिष्ठापतये दत्त्वा स्वयमन्यामुद्वहेदिति। देशान्तरस्थिते ज्येष्ठे प्रतीक्षाकालमाह—

वसिष्ठः, अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति। अनिविष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम्। कालविकल्पस्त्वेवं विज्ञेयः। तत्र पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशस्थिते द्वादश वर्षाणि। किञ्चिच्छ्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश। नदीपर्वतचौराद्याकुलदूरतरदेशस्थिते अश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति।

अथाधाने विशेषः। यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि आधानं न करोति तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्त्तव्यम्।

यथाह सुमन्तुः,

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैवचाश्रयेत्।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

अग्रजस्तु यदा ऽनग्निराद्ध्यादनुजस्तदा ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि, अधिकारी भ्रात्रनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते न तु विवाहम् ।

सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

विशेषान्तरमाधानप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ वधूवरयोर्विवाहकालः ।

तत्र विष्णुपुराणम्,

वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः स्वयम् ।

मनुयमौ,

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

महाभारते,

त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा स पूर्वेषामवाप्नुयात ॥

नग्निकाऽनागतार्त्तवा । पूर्वेषां, लोकमिति शेषः । अत्रायं समुदायार्थः । अष्टवर्षान्ता कन्या त्रिगुणवयसा विवाह्या । अष्टवर्षामारभ्य द्वादशवर्षान्ता तत्सार्द्धद्विगुणवयसा विवाह्या । द्वादशवर्षामारभ्य षोडशवर्षपर्यन्ता तदष्टमांशन्यूनद्विगुणवयसा विवाह्या । अनाश्रमित्वादिना धर्म्मे सीदति सति सत्वरः उक्तप्रमाणान्न्यूनवयस्कोऽपि न्यूनवयस्कामुद्वहेत् । अन्ये पुनरुक्तपरिमाणाद् न्यूनपरिमाणो न्यूनपरिमाणामुद्वहन् धर्म्मे सीदति, धर्म्मातिक्रमकारी भवतीत्याहुः ।

आपस्तम्बः,

त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम्।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात्॥

आश्वलायनोऽपि,

कुलशीलवयोवृद्धरूपाढ्यां नग्निकां शुभाम्।
विधिना तु वरः कन्यामुद्वहेदात्मनः समाम्॥
समा कुलशीलादिभिर्न वयसा। तथा,
सप्ताब्दा कन्यकानाम्नी शौशवी स्याच्छुभान्विता।
तामष्टादशवर्षीयो विवहेद्विधिवत् पुमान्॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी।
पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुद्वहेद्विजः॥
रोहिणी नववर्षा स्याद्धनधान्यविवर्धिनी।
तामुद्वहेत मतिमान् सर्वकामार्थसिद्धये॥
ऊर्ध्वं दशाब्दाद्याकन्या प्राग्रजोदर्शनात्तु सा।
गान्धारी स्यात्समुद्वाह्या चिरं जीवितुमिच्छुना॥ इति।

यमः,

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तितः। इति।

वसिष्ठगौतमावपि,

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्याम् ऋतुकालभयादिह।
ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति॥ इति।

नग्निकालक्षणमाह **ब्रह्मपुराणं,**

यावन्न लज्जां जानाति कन्या पुरुषसंनिधौ।
योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति नग्निका॥

अमरसिंहस्तु, गौरी तु नग्निकाऽनागतार्त्तवेत्याह। व्याख्यातं चैतल्लिङ्गिभट्टेन। मनसा विवाहं प्रत्युद्गच्छतीति गौरी। गु-

री उद्यमे । नज्जते व्रीडतीति नग्निका । नज्जी व्रीडने । अत्र नग्निकाशब्दो विरुद्धलक्षणया गौर्यां वर्त्तते । अनागतमार्त्तवमस्या इत्यनागतार्त्तवा । अनूढसप्तवर्षाधिकानां नामानीति ।

अत एव संवर्त्तः,

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली मता ॥ इति ।

वृषल्यत्र रजस्वला ।

तथाच देवलः,

वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

बृहस्पत्यात्रिकश्यपा अपि,

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृषली स्मृता ॥

विष्णुरपि,

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां च न दुष्यति ॥ इति ।

न दुष्यति न दण्ड्यो भवतीत्यर्थः ।

यमोऽपि,

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ इति ।

रोहिणीति नग्निकायाः संज्ञान्तरम् ।

भविष्यपुराणे,

अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नग्निका ।

द्वादशे तु भवेत्कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ॥

कश्यपः,

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥ इति।

अङ्गिराः,

अनवाप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।

अव्यञ्जनकुचा श्यामा कुचहीना तु नग्निका ॥

व्यञ्जनेष्वथ जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम्।

पयोधरेषु गन्धर्वो वह्निर्भुङ्क्ते रजस्वलाम् ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्।

कश्यपः,

भुञ्जीत व्यञ्जने सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरे।

वलिवर्णागमे वायू रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कामपयोधराम्।

नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद् दुहितरं पिता ॥

संवर्त्तः,

रोमकालेतु संप्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम्।

रजःकाले तु गन्धर्वो वह्निस्तु कुचदर्शने ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत्।

इति वदता ऋतुमत्या विवाहे दोष इत्युक्तं भवति।

अत्रिबृहस्पती,

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितॄन् हन्यात् पयोधरे।

हन्यादिष्टिं च पूर्त्तं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे,

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत्।

महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैव विधित्सतः ॥ इति ।

बौधायनोऽपि,

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्म्मचारिणीम् ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥ इति ।

ऋतुमत्या दाने दोषमाह नारदः,

यावन्तश्चर्त्तवस्तस्याः समीयुः पतिना विना ।

तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥

वसिष्ठोऽपि,

यावत्तु कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैस्सकामामपि याच्यमानाम् ।

भ्रूणानि तावन्ति हतानि तासां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयःप्रमाणं समतीत्य तिष्ठेत् ।

सा हन्ति दातारमदीयमाना कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

यमोऽपि,

कन्या नर्त्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

न चेत्प्रदद्युस्तां तत्र ते स्युर्भ्रूणहनः समाः ॥

बौधायनोऽपि,

नयाचते च देयं स्याद्याचते च पृथक् पृथक् ।

एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयः ॥

गौतमोऽपि,

त्रीन्कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं युज्येतानिन्दितेनोत्सृज्य पैत्रानलंकारानाप्रदानं प्रागृतोरप्रयच्छन्दोषी प्राग्वाससः प्रतिपत्तारित्येके ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

यमपराशरापस्तम्बाः,

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति।
मासिमासि रजस्तस्याः पिबन्ति ऋतुशोणितम्॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्त्तते॥

पराशरः,

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच।
त्रयोऽपि नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्॥

पैठीनसिः, यावन्नोद्भतौ स्तनौ तावद्देया अथ ऋतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विष्ठायां जायते तस्मान्नग्निका देयेति।

ऋतुमतीप्रतिग्रहे दोषमाह बृहस्पतिः,

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः।
असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तयः स विप्रो वृषलीपतिः॥
वृषलीसङ्गृहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः।
सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने॥

आपस्तम्बः,

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्त्तते।
यस्तां विवाहयेन्मोहात्स ज्ञेयो वृषलीपतिः॥

अत्रिकश्यपौ,

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्॥ इति।

अत्र ब्राह्मणपदोपादानाद्ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरिणयननिषेधो न क्षत्रियादीनाम्। कुन्त्यादिषु तथा दर्शनात्। यत्तु—

कामममरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥
इति मनुवाक्यं, तद् गुणवद्वरप्रशंसार्थं न स्वार्थे प्रमाणम् ।

अथ स्वयंवरः ।

तत्र नारदः,
यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत्स्वयम् ॥
सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतैः ।
सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥
ततस्तस्माद्वरात् ।
याज्ञवल्क्यः,
गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।
गम्यं कुलशीलादिभिर्गमनार्हम् ।
मनुरपि,
त्रीणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेत्स्वयं यदि ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥
अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥
पित्रे दद्यान्न शुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥
बौधायनः,
त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थवर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

वसिष्ठः, ऋतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्यः पतिं विन्देत तुल्यम्।

विष्णुः,

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम्।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनस्सदा॥

यमः,

कन्या द्वादश वर्षाणि सा ऽप्रदत्ता गृहे वसेत्।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम्॥
एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन।
न च तां बन्धकीं कुर्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥

इदं च वर्षत्रयप्रतीक्षणं पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचित्कारणेन दानासम्पत्तौ। ऋतुत्रयप्रतीक्षणं तु यथोक्तवरसम्पत्तावपि पित्रादीनामुपेक्षायाम्। तुल्यैस्सकामामपि याच्यमानामित्यादिपूर्वोक्तवासिष्ठवचनात्।

अथ वधूवरयोः कूटविचारः।

तत्र प्रश्नप्रकारमाह वसिष्ठः,

शुभे दिने दैवविदं त्वभिज्ञं ताम्बूलपुष्पाक्षतपूर्णपाणिः।
प्रष्टा च गत्वा प्रणिपत्य पृच्छेन्निवेद्य तस्मै वरकन्ययोर्भम्॥ इति।

भमिति नाम्नोऽप्युपलक्षणम्।

तथाच बृहस्पतिः,

विवाहसमये काले सुखासीनं शुभप्रदम्।
दैवज्ञं भक्तितो गत्वा सम्पूज्यादौ यथाबलम्॥
उडुनी नामनी चोक्त्वा संपृच्छेत्सकृदेव तम्। इति।

दैवज्ञमनोहरे,

वर्णश्च वश्यं च मिथश्च तारा योनिश्च मैत्री खगयोगणश्च।

भमेलको नाडिकशुद्धिरेते यथोत्तरं स्युर्बलिनोऽष्टभेदाः॥ इति।

एतेऽष्टौ कूटभेदा यथोत्तरम् उत्तरोत्तरं बलिनः गुरवोऽधिका वेदितव्याः। तत्र वर्णकूटलक्षणमाह—

नारदः,

रव्यालिककर्कटा विप्राः सिंहमेषतुला नृपाः।
नृयुक्चापघटा वैश्या मृगकन्यावृषान्त्यजाः॥

जगन्मोहनेऽपि,

कर्कान्त्यवृश्चिका विप्राः क्षत्राः सिंहधनुस्तुलाः।
मेषयुग्मघटा वैश्याः शूद्रा वृषमृगाङ्गनाः॥

अन्त्यो मीनः। वर्णपरिग्रहे विशेषमाह—

नारदः,

झषालिकर्कटा विप्रास्तदूर्ध्वाः क्षत्रियादयः।
पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम्॥
वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान्।
विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्त्ता विनश्यति॥

हीनवर्णे वरे उत्तमवर्णा नारी पतिघ्नी भवतीत्यर्थः।

अथ वश्यकूटः।

बृहस्पतिः,

मेषस्य वश्यौ सिंहाली कर्किजूकौ वृषस्य तु।
युग्मस्य कन्या वश्या स्यात्कर्किणश्चापवृश्चिकौ॥
तुला सिंहस्य वश्या स्यात्कन्याया यममत्स्यभे।
मृगकन्ये तु जूकस्य कर्की स्याद्वृश्चिकस्य तु॥
मीनश्चापस्य वश्यः स्यान्मकरो मीनवश्यकृत्।
कुम्भस्य कन्या वश्या स्यान्मीनो मेषस्य वश्यकृत्॥

एवं वश्यसमायोगे दंपत्योः प्रीतिरुत्तमा।

वश्याभावेऽपि दंपत्योर्विवाहः कलहप्रदः ॥

गर्गोऽपि

सिंहाली कर्किजूकौ च कन्या वृश्चिककार्मुकौ ।
तुला मीनयमौ नक्रः कन्याकर्कटकौ तिमिः ॥
मेषकुम्भावजो नक्रो मेषादेर्वश्यराशयः ।
एतानि वश्यकूटानि दंपत्योः शुभसंपदे ॥

अलिर्वृश्चिकः । जूकस्तुला । युग्मं मिथुनम् । यमो मिथुनम् । मत्स्यभं मीनः । नक्रो मकरः ।

श्रीधरोऽपि,

मेषे वृश्चिकसिंहौ च वृषे कर्कटकस्तुला ।
मिथुने कन्यका वश्यं कर्कटे धनुवृश्चिकौ ॥
सिंहे वश्यन्तुला चैव युवत्यां मीनको यमः ।
तौल्या वश्यं मृगश्चैव वृश्चिके कन्यकर्कटौ ॥
चापे मीनमिदं वश्यं मकरे मेषकुम्भयोः ।
कुम्भे मीनमिदं वश्यं मीने च मकरस्तथा ॥ इति ।

वश्यानाह चिन्तामणिः ,

हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः ।
सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनाऽलिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत् ॥

नरराशयो मिथुनकन्यातुलाः । एवां मेषादयस्सर्वेऽपि सिंहं त्यक्त्वा वश्याः। ननु जलचराणां महानवस्थानात्कथं वश्यत्वं तत्राह । जलजाश्च भक्ष्या इति । एषां नरराशीनां जलजाः मकरकुम्भमीनकर्कास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः । सिंहस्यालिं वृश्चिकं विना सर्वे वश्याः । अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां जलचराणां वश्यावश्यं नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयम् । वश्यकूटं वश्यभक्ष्यवैरभेदेन त्रिधा । तत्र नरराशेः स्त्रीराशौ वश्ये

सति गुणद्वयम् । मध्ये एको गुणः । वैरे गुणाभावः । अस्याप-वादमाह—

वसिष्ठः,

विवाहकरणे नृणामवश्यं वश्यमिष्यते ।
तदभावेऽपि राशिश्च गणरज्जुयुतः शुभः ॥ इति ।

अथ ताराकूटम् ।

संग्रहे,

जन्म संपत् विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधको वधः ।
मैत्रं परममैत्रं च जन्म चेति पुनः पुनः ॥
स्त्रियो वै जन्मताराया विपत्प्रत्यरिनैधनाः ।
पर्याये प्रथमे वर्ज्या द्वितीयाद्यचतुस्त्रयः ॥
तारास्त्याज्याः तृतीये तु सर्वास्ताराश्च शोभनाः ।

बृहस्पतिः,

आद्यसंविपदाख्यर्क्षे प्रत्यरौ च चतुर्थकम् ।
वधाख्ये च तृतीयांशं विना शेषा न शोभनाः ॥

नारदः,

स्त्रीभमारभ्य गणने नव पर्यायतः क्रमात् ।
जन्मत्रिपञ्चसप्तस्थं पुंभं स्याद्धरनाशनम् ॥
पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभं जन्मादिके स्थले ।
स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत् ।

अस्यापवादः सङ्ग्रहे,

स्त्रीदीर्घगणसद्भावे दिनं यदि न विद्यते ।
तथापि दिनमस्त्येव चन्द्रताराबलान्विते ॥

गर्गोऽपि,

स्त्रीदीर्घगणयोस्सत्त्वे चन्द्रताराबले सति ।

असत्त्वं दिनकूटस्य न दोषं जनयेद् ध्रुवम्॥
दिनकूटमिति ताराकूटस्यैव संज्ञान्तरम्।
चन्द्रताराबलमत्र जन्मलग्नकालीनं वेदितव्यम्।

अथ योनिकूटम्।

तत्र वासिष्ठः,

अश्वेभमेषभुजगद्वयकुक्कुरोतु-
मेषोतुमूषकमथोन्दुरुगोलुलायाः।
शार्दूलमाहिषगवारिमृगद्वयञ्च
कीशोऽथ बभ्रुयुगकीशगजाश्वसिंहाः॥
गोकुञ्जराविति यथाक्रममाश्विनादि-
मानां भवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः।

आसां वैरमाह स एव,

बभ्रूरगं श्वैणमिभेन्द्रसिंहमोत्वाखुसंज्ञं त्वजवानरं च।
गोव्याघ्रमश्वोत्तममाहिषं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च॥

ओतुर्बिडालः। लुलायो महिषः। गवारिर्व्याघ्रः। कीशो वानरः। बभ्रुर्नकुलः। युगं नक्षत्रद्वयम्। एवं द्वयशब्देऽपि द्रष्टव्यम्।

अस्यापवादमाह स एव,

योनेरभावे नोद्वाहस्स तु कार्यो वियोगदः।
राशिर्वश्यं च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक्॥

अस्य फलमाह अत्रिः,

एकयोनिषु सम्पत्त्यै दंपत्योः सङ्गमस्सदा।
भिन्नयोनिषु मध्यः स्यादरिभावे नचैतयोः॥

बृहस्पतिः,

अरिभावकृतोद्वाहः शीघ्रं मरणमाप्नुयात्।

अथ ग्रहमैत्री।

तत्र वसिष्ठः,

रवेः समो ज्ञः सितसूर्यपुत्रावरी परे ये सुहृदोऽम्बराटाः।
चन्द्रस्य नारी रविचन्द्रपुत्रौ मित्रे समाः शेषनभश्चराः स्युः॥
समौ सितार्कौ शशिजश्च शत्रुर्मित्राणि शेषाः पृथिवीसुतस्य।
शत्रुः शशी सूर्यसितौ च मित्रे समाः परे स्युः शशिनन्दनस्य॥
गुरोर्ज्ञशुक्रावरिसंज्ञकौ तौ शनिः समोऽन्ये सुहृदो ग्रहेन्द्राः।
शुक्रस्य मित्रे बुधसूर्यपुत्रौ समौ कुजार्कावितरावरी तौ॥
शनेस्समो वाक्पतिरिन्दुसूनुः शुक्रश्च मित्रे रिपवः परे स्युः।
एवं ग्रहाणां चतुराननेन शत्रुत्वमित्रत्वसमत्वमुक्तम्॥

अम्बराटाः ग्रहाः।

अस्याः फलमाह स एव,

अन्योन्यमित्रं शस्तं स्यात्समभित्रं तु मध्यमम्।
उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शात्रवं स्मृतम्॥
शत्रुमित्रं च विज्ञेयं दंपत्योः कलहप्रदम्।
अन्योन्यं समशत्रुत्वं दंपत्योर्विरहप्रदम्॥

अस्यापवादमाह स एव,

राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ।
तन्मित्रेऽपिच कर्त्तव्यं दंपत्योः शुभमिच्छता॥
राशिनाथे विरुद्धेऽपि मित्रत्वे चांशनाथयोः।
विवाहं कारयेद्धीमान् दंपत्योस्सौख्यवर्धनम्॥
स्त्रीदीर्घे रज्जुकूटे च राशौ नाड्यां स्थिते सति।
ग्रहाणां मैत्र्यभावेऽपि विवाहः शुभदो भवेत्॥

राशिनाथानाह श्रीधरः,

मेषवृश्चिकपयोर्महीसुतो भार्गवो वृषतुलाधरेश्वरः।
बोधनस्तु मिथुनाङ्गनापतिर्भास्करिर्मकरकुम्भनायकः॥

सिंहकर्कटकयोरिनोडुपौ मीनधन्वपतिरिन्द्रपूजितः।
अंशका नवनव व्यवस्थिताः शौनकादिमुनिभिः प्रकीर्त्तिताः॥
इति।

अथ गणकूटम्।

तत्र वसिष्ठः,
दस्रादितीज्यमृगमैत्रकरानिलान्त्य-
लक्ष्मीशभानि नव देवगणः प्रदिष्टः।
पूर्वात्रयान्तकविधातृहरोत्तराणि
धिष्ण्यानि मानुषगणोऽत्र नव प्रदिष्टः॥
पितृद्विदैवाग्निशतेन्द्रमूलत्वाहिचित्रर्क्षगणोऽसुराख्यः।
देवासुराणां मनुजासुराणां वैरं महत्स्नेहमथेतरेषाम्॥
अस्यार्थमाह श्रीधरः,
अश्वी मृगशिरो हस्तस्वाती पुष्यपुनर्वसू।
मैत्रश्रवणरेवत्य एते देवगणाः स्मृताः॥
भरणी रोहिणी चैव आर्द्रा पूर्वात्रयं तथा।
त्रीण्युत्तराणि विज्ञेया मानुषाः परिकीर्त्तिताः॥
ज्येष्ठामूलमघाश्लेषाविशाखात्वाष्ट्रवारुणाः।
कृत्तिका च धनिष्ठा च राक्षस्यस्तु प्रकीर्त्तिताः॥ इति।
गणविशेषेणोत्तमाधममध्यमव्यवस्थां फलं चाह—
नारदः,
स्ववर्गे चोत्तमं विद्यान्मध्यमं देवमानुषम्।
वैरं दितिजदेवेषु मरणं मानुषासुरे॥
देवासुरगणे पुंसि यदि स्त्री मानुषे गणे।
एतावुत्तममध्याख्यौ विपरीतौ न शोभनौ॥
राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति मानुषः।

मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः ॥
पुत्रमित्रकलत्रादियोगः स्वांशे सुशोभनः ।
मध्यमो नृसुरांशे च जघन्या देवराक्षसाः * ॥

* एतदनन्तरं पञ्चपपत्रपर्याप्तग्रन्थस्त्रुटितोऽस्ति । पुस्तकान्तराभावान्न मुद्रितः ।

तत्र वर्षेशमासेशज्ञानं सूर्यसिद्धान्तेनोक्तम्,

मासाब्ददिनसंख्याप्तं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुतम्

सप्तोद्धृतावशेषौ तु विज्ञेयौ मासवर्षपौ ॥ इति ।

अयनर्त्तुस्वामिज्ञानमाह शौनकः,

अयनादयनं सूर्यो दिने यस्य तु गच्छति ।

अमृतं तस्य विज्ञेयं शुभं वा यदिवा ऽशुभम् ॥

शुक्रारचन्द्रसौम्यानां गुरोर्मन्दस्य च क्रमात् ।

अत्र सर्वत्र विरुद्धतिथिवारनक्षत्रेषु सिद्धियोगे सति विवाहः कार्यः ।

तदुक्तं व्याससंहितायाम्,

शनैश्चरदिने प्राप्ते यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।

तस्मिन्विवाहिता कन्या सर्वसौख्यैस्समेधते ॥

रिक्ता शनिदिने चेत्स्यात्स्थिता पतिगृहे सदा ।

चन्द्रस्य च दिने ऽप्येवं किन्तु सापत्न्यमाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः,

रविवारे शुभं कर्म कर्त्तव्यं योगतः शुभे ।

योगाच्छुभे कुजे मन्दे कन्योद्वाहादि कारयेत् ॥ इति ।

बृहस्पतिः,

पौष्णोत्तरामघाहस्तमूलं श्रवणसप्तमाः ।

सूर्यवारयुता दोषहालाहलगणोद्धराः ॥

मित्रोऽश्विन्यर्यमा पूषा साहिर्बुध्न्या च रोहिणी ।

भौमवारेण संयुक्ता योगाः स्युर्दोषघस्मराः ॥

श्रवण इति अभिजितोऽप्युपलक्षणम् । तेन सप्तमत्वं सिध्यति । अहिर्बुध्न्यः उत्तराभाद्रपदा । दोषघस्मराः दोषभक्षकाः ।

कृत्तिकारोहिणीस्वातीशततारार्किचारणाः ।

शुभयोगा महादोषकैरव्यादिग्रवर्चसाः ॥ इति ।
कैरव्यं कुमुदसमूहः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र वसिष्ठः,
तिस्रोत्तरामूलमघान्त्यमैत्रप्राजेशचन्द्रार्कसमीरभेषु ।
तदा प्रशस्तः खलु कन्यकानां पाणिग्रहोऽन्येषु विवर्जितस्तु ॥
वात्स्यः,
उत्तरात्रितयं सौम्यं प्राजापत्यं तथाऽनिलम् ।
हस्तो मूलं तथा मैत्रं पूषदैवतमेवच ॥
विवाहे निर्दिशेद्धर्मयशोऽर्थी कालवित्सदा ।
उक्तवर्ज्येषु या मोहात्कन्यका परिणीयते ॥
सा भर्तृमरणव्याधिशोकदारिद्र्यभागिनी ।
अत्र विशेषश्चतुर्वर्गचिन्तामणौ कालखण्डे,
आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्यएवच ।
रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशनः ॥
षड्भागेशेषेष्वन्येषु नक्षत्रेषु न दृश्यते । इति ।
नक्षत्रफलानि तु विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते ।

अथ योगाः ।

तांश्च फलमुखेनाह शौनकः,
व्यतीपातवज्रैर्धृतिपरिघे शूले च वित्तहानिः स्यात् ।
सौभाग्यसुखानि स्युः प्रीत्यादिषु शेषयोगेषु ॥ इति ।

अथ करणानि ।

तत्र बृहस्पतिः,
शकुन्यादिचतुष्केषु करणेष्वपि विष्टिषु ।
कुलिकेषु शुभं वर्ज्यमशुभान्येव कारयेत् ॥

गुणायुतैर्युतेऽप्यस्मिन् शकुन्यादिचतुष्टये ।
काले नैव शुभं सर्वं कृतं सम्यग्विनश्यति ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

ध्रुवकरणैः शकुनाद्यैः पाणिग्रहणे ध्रुवो भवति मृत्युः ।
मासान्मासत्रितयाद्विशतिरात्रात्तथाऽब्दार्धात् ॥ इति ।

अथ लग्नानि ।

श्रीधरीये,

श्रेष्ठास्तौलियमाङ्गनाघटधनुर्गोकार्किकण्ठीरवाः
मध्यास्सौम्ययुतास्तथोर्ध्ववदनास्सर्वे विवाहे हिताः ।

विवाहपटलेऽपि,

कन्यातुलायमघटेषु विवाहकर्म
श्रेष्ठं तदन्यभवनेषु शुभावहं स्यात् ।
केचित्प्रशस्तमपि तेषु वदन्ति तज्ज्ञा
बाहुल्यभोगरातितच्चरभेषु योगाः ॥

नारदस्तु अभिजिद्गोधूलिकयोः शुभत्वमाह,

चतुर्थमभिजिल्लग्नमुदयर्क्षात्तु सप्तमम् ।
गोधूलिकं तदुभयं विवाहे पुत्रपौत्रदम् ॥
प्रख्यानं च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम् ।
अभिजित्सर्वदेशेषु मुख्यदोषविनाशकृत् ॥
मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्त्तोऽभिजिदाह्वयः ।
नाशयत्यखिलं दोषं पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥

संहितान्तरेऽपि,

मध्यंदिनगते भानौ सकलं दोषसञ्चयम् ।
दहत्येवाभिजिल्लग्नं तूलराशिमिवानलः ॥ इति ।

अथ लग्नफलानि ।

तत्र वराहः,

क्रिये कुमारी पररक्तचित्ता विहीनवित्ता गवि गोव्रता ...।
कुलद्वयानन्दकरी तृतीये कुलीरलग्ने कुलटा नृशंसा ॥
हरौ प्रसूता सकृदाश्रिता पितुः पतिप्रिया च श्वशुरस्य षष्ठे।
रूपाभिमानार्थवती तुलाधरे तथालिनि क्रन्दति नित्यमस्थिरा॥
धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्द्धे सतीत्यपरे जगुः।
मृगघटझषेष्वन्यासक्ता जरामुपगच्छति॥ इति।

क्रियो मेषः। गौर्वृषः। तृतीयं मिथुनम्। कुलीरः कर्कः। हरिः सिंहः। षष्ठं कन्या। अलिर्वृश्चिकः। मृगो मकरः। अथ प्रत्येकं नवांशकफलम्।

तत्र वसिष्ठः,

द्विभर्तृका मेषनवांशके स्यात् वृषांशके स्यात् पशुशीलयुक्ता।
धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुलीरकांशे कुलटाऽतिहिंस्रा॥
सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके वित्तयुता सुशीला।
चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीयभागेऽन्यसक्ता मलिना गदात्मा।
निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीर्णा॥
मीनांशके भर्तृसुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षितेऽपि।
तस्मात्सदैवोक्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहं गुणसम्प्रवृद्धौ॥
अन्त्यांशकश्चोद्ध शुभांशकानां मध्ये य एको न शुभप्रदस्सः।
स एव वर्गोत्तमसंज्ञकश्चेच्छुभप्रदश्चाखिलमङ्गलेषु॥

तथा,

वर्गोत्तमं विनाऽन्यांशे विवाहो न शुभप्रदः। इति।

अथ लग्ने एकविंशतिमहादोषाः।

तत्र नारदः,

एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च।

पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥
पञ्चाङ्गशुद्धिरहितो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्त्तितः।
उदयास्तशुद्धिहीनो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः ॥
तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुषष्ठः कुजाष्टमः।
गण्डान्तकर्त्तरी रिःफषडष्टेन्दुश्च सङ्ग्रहः ॥
दंपत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषघटी तथा।
दुर्मुहूर्तो वारदोषः खार्ज्जूरिकसमाङ्घ्रिभम् ॥
ग्रहणोत्पातभं क्रूरविरुद्धर्क्षं क्रूरसंयुतम्।
कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिः ॥ इति।

अथ पञ्चाङ्गशुद्धिलक्षणम्।

तत्र स एव,

तिथिवारर्क्षकरणयोगाः पञ्चाङ्गसंज्ञिताः।
पञ्चाङ्गस्य च या शुद्धिः पञ्चशुद्धिरुदाहृता ॥
तच्छुद्धिहीने यत्कर्म तन्निरर्थकमीरितम्।
त्यजेत्पञ्चाष्टिकं चापि विषसंयुक्तदुग्धवत् ॥ इति।

पञ्च अष्टयो यस्मिन्निति पञ्चाष्टिकम्।
अष्टिः हानिः दोष इति यावत्।

अथोदयास्तशुद्धिः।

तत्र नारदः,

लग्नलग्नांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ।
नचेद्वाऽन्योन्यपतिना शुभमित्रेण वा तथा ॥
वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तमोदयांशकौ।
एवं तौ न युतौ दृष्टौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे ॥ इति।

अथ संक्रान्तिदोषः।

नारदः,

त्याज्याः सूर्यस्य सङ्क्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा ।
विवाहादिषु कार्येषु नाड्यः षोडशषोडश ॥

अत्र संक्रान्तिपदं हरिपदषडशीतिमुखपरम् । विषुवदयनयोर्दिनत्रयं परिहार्यत्वस्मरणात् ।

तथाच वसिष्ठः,

विषुवतोरयनयोर्दिनत्रयं हरिपदेषु षडशीतिमुखेषु ।
पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमान्नाडिकाश्च खलु षोडश त्यजेत् ॥

इति ।

अथ षड्वर्गशुद्धिः ।

नारदः,

त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते ।
लग्नत्रिभागो द्रेष्काणो नवांशोऽपि नवांशकः ॥
द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः ।
षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशा इमे स्मृताः ॥
मेषवृश्चिकयोर्भौमस्तुलावृषभयोः सितः ।
कन्यामिथुनयोर्बोधः कर्कटस्य पतिः शशी ॥
चापान्त्ययोर्गुरुः स्वामी शनिर्मकरकुम्भयोः ।
रविः सिंहस्य चैतेषामंशानामधिपा इमे ॥
शुक्रचन्द्रज्ञगुरवः शुभा ह्यन्ये शुभेतराः ।
क्षीणः शशी तथाऽन्ये च पापयुक्तो बुधोऽशुभः ॥
होरयोरोजराशौ तु रवीन्दू क्रमतः पती ।
समराशौ तु चन्द्रार्कौ होरेशौ क्रमतो वदेत् ॥
स्युर्द्रेष्काणेषु चाद्येषु नव राशीश्वराः क्रमात् ।
नवमांशा मेषसिंहचापेष्वजादयः क्रमात् ॥
क्रमाद्गोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः ।

तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः ॥
अलिकर्कटमीनेषु क्रमात्स्युः कर्कटादयः ।
लग्नराशिं समारभ्य द्वादशांशेश्वराः क्रमात् ॥
कुजार्किज्यज्ञशुक्राणां बाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः ।
भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात् ॥
षड्वर्गो भवति सदा शुभखचरसमुद्भवः शुभदः ।
पापसमुत्थस्त्वशुभस्तस्माद् ग्राह्यस्तु सौम्यषड्वर्गः ॥ इति ।

अथ भृगुषष्ठदोषः ।

नारदीये,

भृगुषष्ठाष्टमो दोषो लग्नादष्टगते सिते ।
उच्चगे शुभसंयुक्ते तल्लग्नं सर्वथा त्यजेत् ॥ इति ।

अथ कुजाष्टमदोषः तत्रैव,

कुजोऽष्टमो महादोषो लग्नादष्टमगे कुजे ।
शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेन्न तुङ्गगे यदि ॥ इति ।

अथ गण्डान्तदोषः ।

नारदीये,

पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योस्सन्धिर्नाडीद्वयं सदा ।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥

अथ नक्षत्रगण्डान्तः ।

सार्पेन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यषोडशांशा भसन्धयः ।
तदग्रेष्वाद्यपादांशभानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥
उग्रं च सन्धित्रितयं गण्डान्तत्रितयं महत् ।
मृत्युप्रदं जन्मयानविवाहस्थापनादिषु ॥

अथ लग्नगण्डान्तः ।

कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद् घटिकार्द्धं मृतिप्रदम् ॥ इति ।

अथ कर्त्तरीदोषः ।

नारदीये,

लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोरुभयस्थयोः ।
सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी ॥
कर्त्तरीदोषदुष्टं यत्तल्लग्नं परिवर्जयेत् ।
अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम् ॥ इति ।

अस्यापवादमाह वसिष्ठः,

पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोर्नीचशत्रुगृहस्थयोः ।
यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदा ॥ इति ।

अथ रिःफषडष्टेन्दुदोषः तत्रैव,

षडष्टरिःफगे चन्द्रे लग्नाद्दोषः स्वसंज्ञकः ।
तल्लग्नं वर्जयेद्यत्नाज्जीवशुक्रसमन्वितम् ॥
उच्चगे नीचगे चापि मित्रगे शत्रुराशिगे ।
अपि सर्वगुणोपेतं दम्पत्योर्निधनप्रदम् ॥

अस्यापवादमाह वसिष्ठः,

जन्मेशमृत्युराशीशौ मिथो मित्रे यदा तदा ।
जन्माष्टमर्क्षे चन्द्रश्च दोषो भङ्गं समाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ सङ्ग्रहदोषः ।

नारदः,

शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषः सङ्ग्रहसंज्ञकः ।
तस्मिन् सङ्ग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत् ॥
सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् ।
कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता ॥
दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु ।

प्रकृत्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहं सदा ॥
केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टदरिद्रता ।
पापग्रहयुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भवेत् ॥
शुभग्रहयुते चन्द्रे स्वोच्चस्थे मित्रराशिगे ।
दोषाय न भवेल्लग्नं दम्पत्योः श्रेयसे सदा ॥
स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो यदि ।
पापग्रहयुतश्चन्द्रः करोति मरणं तयोः ॥
अथाष्टमलग्नदोषः तत्रैव,
दम्पत्योरष्टमं लग्नम् अष्टमो राशिरेव वा ।
यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्मरणप्रदः ॥
स राशिः शुभसंयुक्तो लग्नं वा शुभसंयुतम् ।
लग्नं विवर्जयेद्यत्नात्तदंशांश्च तदीश्वरान् ॥
दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः ।
अर्थहानिस्तयोर्यस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥
जन्मराश्युदगमं चैवं जन्मलग्नोदयं शुभम् ।
तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥
अस्यापवादमाहतुः कश्यपबृहस्पती,
जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ ।
जन्मराश्यष्टमर्क्षोत्थदोषो नश्यति भावतः ॥
कालदीपे,
कर्त्तुः षष्ठं त्यजेल्लग्नं क्षौरोद्वाहगतीर्विना ।
मूर्तिं व्ययं च सर्वत्र एकमित्राधिपादतः ॥ इति ।
अथ विषघटिकादोषः नारदीये,
खमार्गणा ५० वेदपक्षाः २४ खरामा ३० व्योमसागराः ४० ।
अब्धिचन्द्रा १४ रूपदस्राः २१ खरामा ३० व्योमबाहवः २० ॥

द्विरामाः ३२ खाग्नयः ३० शून्यदस्राः २० कुञ्जरभूमयः २८।
रूपपक्षाः २१ व्योमदस्राः २० वेदचन्द्राः १४ चतुर्दश १४॥
शून्यचन्द्रा १० वेदचन्द्राः १४ षडक्षा ५६ वेदबाहवः २४।
शून्यदस्राः २० शून्यचन्द्राः १० पूर्णचन्द्रा १० गजेन्दवः १८॥
तर्कचन्द्राः १६ वेदपक्षाः २४ खरामा ३० श्चाश्विमाक्रमात्।
आभ्यः पराः स्युर्घटिकाश्चतस्रो विषसंज्ञिताः॥
विवाहादिषु कार्येषु विषनाडीश्च वर्जयेत्। इति।

अथ दुर्मुहूर्त्तदोषः तत्रैव,

भास्करादिषु वारेषु ये मुहूर्त्ताश्च निन्दिताः।
विवाहादिषु ते वर्ज्या अपिलक्षगुणैर्युताः॥

मुहूर्त्तलक्षणमाह कश्यपः,

अह्नः पञ्चदशो भागो मुहूर्त्तोऽथ तथा निशि। इति।

तांश्चाह श्रीपतिः,

रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविश्वा
वेधा विधिः शतमुखः पुरुहूतवह्नी।
नक्तञ्चरेशवरुणा यमयोनयश्च
प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्त्ताः॥
निशामुहूर्त्ता गिरिशाजपादाहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमाग्नयश्च।
विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतित्वष्टृसमीरणाश्च॥ इति।

एतांस्तु वारविशेषेण वर्जनीयानाह वसिष्ठः,

आर्यम्णो भानुवारे शशिधरदिवसे राक्षसब्राह्मसंज्ञौ
पित्राग्नेयौ कुजाहे शशिसुतदिवसे योऽभिजित्संज्ञकस्तु।
जीवाहे राक्षसाख्यो भृगुसुतदिवसे राक्षसब्राह्ममैत्राः
सौरावेते विवर्ज्यास्सततनिधनदा मङ्गले दुर्मुहूर्त्ताः॥
वारस्य लक्ष्मीं निखिलां निहन्ति संवत्सरार्धे कुमुहूर्तदोषः।

दुर्वाससः शाप इव प्रमत्तमहेन्द्रलक्ष्मीमसमां समग्राम् ॥
करोति नष्टं कुमुहूर्त्तदोषः कुमारमुद्राहितमाशु नूनम् ।
सप्ताङ्गराज्योत्कटराजरत्नं नयं यथा द्यूतकिरातवर्त्मा ॥ इति ।
अथ वारदोषः नारदीये,
न हिता वारदोषा ये सूर्यवारादिषु क्रमात् ।
अपि सर्वगुणोपेतास्ते वर्ज्याः सर्वमङ्गले ॥
तत्र वारदोषलक्षणमाह संग्रहः,
अहःप्रमाणं वसुधा विभज्य तद्वारगः स्यात्प्रथमोऽन्त्यभागः ।
शेषाः षडंशाः क्रमशोऽपि नेयाः शनेस्तु भागाः कुलिका वदन्ति॥
शन्यंशः कुलिको ज्ञेयो गुर्वंशो यमघण्टकः ।
अर्द्धप्रहरसौम्यांशो ह्यर्कांशः कालसंज्ञकः ॥ इति ।

अस्यार्थः । वारस्याहःप्रमाणमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमान्त्यभागौ वाराधिपत्यंशौ ज्ञेयौ । शेषाः क्रमेण तद्ग्रहांशा भवन्ति । यः शन्यंशः स कुलिको भवति । यो बृहस्पत्यंशः स तु यमघण्टको भवति । यः सौम्यांशः सोऽर्द्धप्रहरसंज्ञकः । यस्त्वादित्यांशः स कालसंज्ञको भवति ।

एतेषां फलमाह बृहस्पतिः,
निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके ।
कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः ॥
वसिष्ठः,
कुलिके निधनं विद्याद्यमघण्टेऽर्थनाशनम् ।
यामार्द्धे कार्यनाशश्च प्रोक्तो यामार्द्धसंख्यया ॥
निशासु वारप्रभवा हि दोषास्त्याज्याः सदा टङ्कणसंज्ञदेशे ।
दिवाऽपि त्याज्यकालप्रमाणमाह संग्रहकारः,
अर्द्धप्रहरकादौ तु मध्ये तु यमघण्टके ।

कुलिकेऽन्त्ये विवर्ज्याः स्युस्तिस्रो द्वे एकनाडिका ॥ इति ।

अथ खार्जूरिकदोषः । तल्लक्षणमाह—

श्रीपतिः,

एकामूर्ध्वगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत्

रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।

व्याघातादिषु मूर्ध्नि भं तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः

सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदितो दृक्पात एकार्गले ॥ इति ।

अस्यार्थमाह स एव,

व्याघातशूलपरिघव्यतिपातपूर-

गण्डातिगण्डकुलिशेषु सवैधृतेषु ।

आदित्यचान्द्रपितृसार्पभदस्रमूल-

मैत्राख्यतिष्यसुरवर्द्धकिभानि मूर्ध्नि ॥

पूरो विष्कम्भः । कुलिशं वज्रः । सुरवर्द्धकिभं चित्रा । शेषाः प्रसिद्धाः । एतेषु पूर्वार्द्धोक्तेषु व्याघातादिषु नवसु योगेष्वन्यतमेन योगेन यथाक्रममपरार्द्धगतेषु पुनर्वस्वादिषु नवसु नक्षत्रेषु अन्यतमं नक्षत्रं योजयित्वा तन्नक्षत्रं मूर्ध्नि लेखनीयम् । तदारभ्य प्रादक्षिण्येन सर्वाणि नक्षत्राणि सर्वेषु रेखाग्रेषु लेखनीयानि । तत्र सूर्याचन्द्रमसौ एकरेखास्थौ यदा भवेतां तदा मिथस्तद्दृष्टिपातजनित एकार्गलदोषो भवेदिति । एकार्गल इति तस्यैव संज्ञान्तरम् ।

तथाच नारदीये,

एकार्गलसमाङ्घ्रिश्च तत्र लग्नं विवर्जयेत् ।

अपि शुक्रेज्यसंयुक्तं विषसंयुक्तदुग्धवत् ॥ इति ।

अथ ग्रहणोत्पातदोषः नारदीये,

ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्ता मुक्तदग्धकाष्ठवत् ॥ इति ।

ग्रहणात्पुरः पश्चाच्च त्याज्यदिवससंख्यामाह स एव,
उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहमखिलग्रहे।
नाखिले त्रिदिनं नेष्टं नेष्टं तद्वदृतुत्रयम्॥
ग्रस्तेऽस्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्ग्रस्तोदये तथा।
सन्ध्यायां तु त्रित्रिदिनं विशेषे सप्तसप्त च॥
बृहस्पतिः,
पश्चादेवोपरागे तु दोषः स्यान्नैव पूर्वतः।
गृहदाहादयो दोषा यथा स्युर्दहनात्परम्॥ इति।
महोत्पातानाह स एव,
उल्कापाते महापाते महाशनिनिपातने।
नभोऽशनिनिपाते च भूकम्पपरिवेषयोः॥
ग्रामोत्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम्।
केतवो यत्र दृश्यन्ते स धूमा वा पृथग्विधाः॥
ग्रहाणां ग्रहणं चैव वर्जयेद्दिनसप्तकम्।
युद्धे ग्रहाणामन्योन्यं निर्घाते वा कुकम्पने॥
महोत्पातयुतात्कालात्सप्तरात्रं शुभं त्यजेत्। इति।
अथ क्रूरविद्धर्क्षदोषः नारदीये,
मङ्गलेषु त्यजेत्क्रूरविद्धर्क्षं क्रूरसंयुतम्।
अखिलर्क्षं पञ्चगव्यं सुराबिन्दुयुतं यथा॥
पादएव शुभैर्विद्धं भाशुभं नैव कृत्स्नभम्।
क्रूरविद्धं युतं धिष्ण्यं निखिलं नैव याचतः॥
आद्येनान्त्यपदं बाध्यमन्त्ये नाद्यं तु बाध्यते।
द्वितीयेन तृतीयं स्यात्तृतीये न द्वितीयकम्॥ इति।
क्रूरविद्धनक्षत्रस्वरूपं च पञ्चशलाकाचक्रेण ज्ञातव्यम्।
तदुद्धारक्रममाह विवाहवृन्दावनम्,

याम्योत्तराः प्रागपराश्च पञ्च द्वे द्वे च रेखे विचरेद्विदिक्षु ।
विदिग्द्वितीयार्गलितार्गेनतारं तत्रालिखेत्साभिजितं भवर्गम् ॥

इति ।

तस्मिन्नभिन्नाग्रगतं भिनत्ति ग्रहो विवाहर्क्षमशेषमेव ।
स्त्रीपुंसयोरायुरसौम्यवेधः सौम्यग्रहो हन्ति सुखानि शश्वत् ॥

इति ।

अथ प्रत्येकं वेधफलानि ।

तत्र वराहः,

रविवेधे वैधव्यं पुत्रविनाशं करोति कुजवेधः ।
वन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः ॥
भृगुसुतवेधे पुत्री दासी रविजेन्दुराहुसम्भूतः ।
पण्डितो बुधः । दीक्षाकरणं प्रव्राजिकात्वम् ।
अथ कुनवांशदोषः नारदीये,
तुलामिथुनकन्यांशा धनुरन्त्यार्द्धसंयुताः ।
एते नवांशाः शुभदाः यदि नान्त्यांशकाः खलु ॥
अन्त्यांशास्तेऽपि शुभदाः यदि वर्गोत्तमाह्वयाः ।
अन्ये नवांशा न ग्राह्या यतस्ते कुनवांशकाः ॥
कुनवांशकलग्नं यत् त्याज्यं सर्वगुणान्वितम् । इति ।
वर्गोत्तमलक्षणमाह वराहमिहिरः,
वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्य-
पर्य्यन्तगाः शुभफला नवभागसंज्ञाः । इति ।
अथ महापातवैधृतिदोषौ नारदीये,
यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे ।
अपि सर्वगुणोपेतं दम्पत्योर्मृत्युदं यतः ॥ इति ।
सङ्ग्रहे तु,

महापातस्य वैधृत्याः यावत्कालं स्थितिर्भवेत् ।
तावत्कालं त्यजेत्पूर्वं तावत्कालं त्यजेत्परम् ॥ इति ।
महापातवैधृतिलक्षणं तु सूर्यसिद्धान्ते,
एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥
विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः ।
समास्तदा व्यतीपातो भगणार्द्धे तयोर्युतौ ॥
तुल्यांशजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः ।
तादृक्क्रोधोद्भवो वह्निर्लोकाभावाय जायते ॥ इति ।
अथ दश दोषाः व्यवहारोच्चये,
वेधश्च लत्ता च तथा च पातः खार्ज्जूरवेधो दशयोगचक्रम् ।
युतिश्च जामित्रमुपग्रहाश्च बाणाख्यवज्रे दश चैव दोषाः ॥
तत्र वेधश्च पञ्चशलाकाचक्रे प्राङ् निरूपितः ।

अथ लत्ता ॥

तत्र श्रीपतिः,
ऋक्षं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः
षष्ठं चाष्टममर्कजः स्वपुरतो हन्ति स्फुटं लत्तया ।
पश्चात्सप्तममिन्दुजः स्वनवमं राहुः सितः पञ्चमं
द्वाविंशं परिपूर्णमूर्त्तिरुडुपः सन्ताडयेन्नेतरः ॥

अथ पातः,

सूर्याधिष्ठितभाद् भुजङ्गपितृभत्वाष्ट्रेषु मैत्रे श्रुतौ
पौष्णे च क्रमशोऽश्विभाद्गणनया शीतांशुना संयुते ।
धिष्ण्ये तावतिथे पतत्यनिलथे चण्डीशचण्डायुधम्
तस्मिन्नात्महितेप्सुभिर्निगदितं कार्यं न कार्यं बुधैः ॥ इति ।
अस्यार्थः । सूर्याक्रान्तनक्षत्रमारभ्य नक्षत्राणि रेखारूपाणि

लिखेत् । तन्मध्ये आश्लेषाचित्रामघानुराधाश्रवणरेवतीषु सङ्केत-मन्यं कुर्यात् । पश्चादश्विन्यादिगणनया तावतिथे सङ्केतस्थाने पतितनक्षत्रे तीक्ष्णं खड्गायुधं पतति ।

खार्जूरवेधोऽपि प्रागेव निरूपितः । अथ दशयोगचक्रम् ।

व्यवहारोच्चये,

शून्यैकवेदऋतवो दशरुद्रयुक्ताः
पञ्चैकनागशिखिराश्च नवैकखाब्धि ।
सोध्यर्क्षमिन्दुयुतभानुसमन्वितं च
भागश्च देय उडुभिर्दशयोगचक्रम् ॥

लल्लः,

मरुन्मेघाग्निभूपाला मृत्युश्चोरो रुजोऽशनिः ।
कलिर्हानिर्दशोद्वाहे सन्त्याज्यास्ते सदा बुधैः ॥

अथ युतिः । विवाहवृन्दावने,

यस्मिन्भवने चन्द्रस्तस्मिन् यदि जायते ग्रहः कश्चित् ।
युतिरतिदोषः स तदा ऽशुभयुक्ते केचिदिच्छन्ति ।

अथ जामित्रम् ।

जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः ।
तस्माल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्जयेत् ॥

अथोपग्रहः विवाहवृन्दावने,

भूकम्पः सप्तमर्क्षे भवति सवितृभात्पञ्चमे विष्कमुल्का
शूलं चैवाष्टसंख्येऽशनिरिति दशमे केतुरष्टादशे च ।
दण्डाख्यः पञ्चसंख्ये सनवदशमिते नूनमुल्का प्रदिष्टा
धिष्ण्ये द्विः सप्तसंख्ये मुनिभिरभिहितश्चात्र निर्घातपातः ॥
भादेकविंशतिमितात्कथितास्तु मोह-
निर्घातकम्पकुलिशाः परिवेषयुक्ताः ।

एभिस्त्विन्दुगेषु न शुभं खलु कर्म कार्यं
सिद्धिं प्रयाति दहनास्त्रविषादिसाध्यम् ॥
अथ बाणः । ब्रह्मयामले,
गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापितं स्या-
त्तिथिरविदशनागैर्वेदयुक्तं क्रमेण ।
नवहृतशरशेषं यत्र तत्पञ्चकं स्यात्
रुगनलनृपचौरं मृत्युदं वर्जनीयम् ॥
ज्योतिःप्रकाशे,
नृपाख्यं नृपसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् ।
याने चौरं व्रते रोगं विवाहे मृत्युपञ्चकम् ॥
रोगं चौरं त्यजेद्रात्रौ दिवा राजन्यपञ्चकम् ।
सन्ध्ययोर्मृत्युदं साध्यं सर्वदा वह्निपञ्चकम् ॥
तैलं रोगेऽनले होमं दद्यात्किञ्चिन्नृपेऽर्हणाम् ।
चौरे द्रव्यं जलं मृत्यौ पञ्चकारिष्टशान्तये ॥
फलप्रदीपे,
रवौ रोगं कुजे वह्निं शनौ च नृपपञ्चकम् ।
वर्ज्यं पुनः कुजे चौरं बुधवारे च मृत्युदम् ॥ इति ।
अथैकविंशतिमहादोषाणां मध्ये केषाञ्चिद्भङ्गा उच्यन्ते।
तत्र संग्रहदोषापवादः ।
तत्र वसिष्ठः,
स्वगृहविधुगृहोच्चस्त्वौम्यभागस्थितश्चेद्
गुरुरुपचययातः स्वांशगोऽसौ बलाढ्यः ।
यदि गुरुतरदोषा यान्ति नाशं यथैव
श्रुतिरपि समधीता पापनाशाय दृष्टा ॥
उदयभवनतोऽरित्र्यायगादित्यपापा

निजगृहगतसौम्याः प्राणिनः कण्टकस्थाः ।
यदि शशिनि शुभस्थे कर्मणा प्रस्थिते वा
निजमुदयगदोषं नाशयेच्छीतरश्मिः ॥
अथ पापांशस्थितचन्द्रदोषापवादः ।
लग्ने केन्द्रे त्रिकोणे वा शुभस्थाने बलान्विते ।
पापांशेन्दूत्थदोषौघं विजहाति न संशयः ॥
स्ववर्गस्थः शुभः केन्द्रे त्रिकोणे वा स्वतुङ्गगः ।
विधौ पापांशगे दोषाञ्जहाति बलसंयुतः ॥
अथ दुर्मुहूर्त्तादिदोषापवादः ।
मुहूर्त्तपापषड्वर्गकुनवांशग्रहोत्थिताः ।
प्रदोषास्तान्निहन्त्येव यत्रैकादशगः शशी ॥
अथ वारदोषापवादः ।
पापग्रहोऽपि वारेशो लग्नत्र्यायारिवित्तगः ।
स्ववारकथितं दोषं न शुभोपरि यच्छति ॥
पापग्रहोऽपि वारेशो लग्नाद् दुश्चिक्यगः शुभात् ।
दद्यात्ताराजितो वक्री शुभकर्माणि त्ववहन् ॥
दुश्चिक्यं तृतीयस्थानम् ।
अथ कुलिकापवादः ।
सौम्यग्रहेऽथ वारेशे बलाढ्ये लग्नगेऽथवा ।
कुलिकोदयदोषोऽत्र नास्तीति श्रुतिचोदितम् ॥ इति ।
अथ यमकण्टकापवादः ।
शुभांशे शुभकार्यस्थाशुभः केन्द्रे शुभेक्षितः ।
लग्नादुपचये चन्द्री यमकण्टकनाशनः ॥
अथ सर्वदोषभङ्गः ।
नारदीये,

बृहस्पतिः केन्द्रगतः शुक्रो वा यदि वा बुधः ।
एतेषां दोषसङ्घानां करोत्येव विनाशनम् ॥
गुरुरेकोऽपि लग्नस्थः सकलं दोषसञ्चयम् ।
विनाशयति घर्मांशुरुदितस्तिमिरं यथा ॥ इति ।

अन्येऽपि दोषास्तदपवादाश्च ग्रन्थान्तरादवगन्तव्याः विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते ।

अथ ग्रहसंस्थानम् ।

तत्र वराहः,

मूर्त्तौ करोति विधवां दिनकृत्कुजश्च
राहुर्विपन्नतनयां रविजो दरिद्राम् ।
शुक्रः शशाङ्कतनयश्च गुरुश्च साध्वीम्
आयुःक्षयं च कुरुतेऽथ विभावरीशः ॥
कुर्वन्ति भास्करशनैश्चरराहुभौमा
दारिद्र्यदुःखमतुलं नियतं द्वितीये ।
वित्तेश्वरीमविधवां गुरुशुक्रसौम्या
नारीं प्रभूततनयां कुरुते शशाङ्कः ॥
सूर्येन्दुभौमगुरुशुक्रबुधास्तृतीये
कुर्युः सदा बहुसुतां धनभागिनीं च ।
व्यक्तं दिवाकरसुतः सुभगां करोति
मृत्युं ददाति नियतं खलु सैंहिकेयः ॥
स्वल्पं पयः स्रवति सूर्यसुते चतुर्थे
दौर्भाग्यमुष्णकिरणः कुरुते शशी च ।
राहुः सपत्नमपिच क्षितिजोऽल्पवित्तां
दद्याद् भृगुः सुरगुरुश्च बुधश्च सौख्यम् ॥
नष्टात्मजां रविकुजौ खलु पञ्चमस्थौ

चन्द्रात्मजो बहुसुतां गुरुभार्गवौ च ।
राहुर्ददाति मरणं शनिरुग्ररोगान्
कन्याविनाशमचिरात्कुरुते शशाङ्कः ॥
षष्ठाश्रिताः शनिदिवाकरराहुजीवाः
कुर्युः कुजश्च सुभगां श्वशुरेषु भक्ताम् ।
चन्द्रः करोति विधवामुशना दरिद्रा-
मस्यां शशाङ्कतनयः कलहप्रियां च ॥
सौर्यारजीवबुधराहुरवीन्दुशुक्रा
दद्युः प्रसह्य खलु सप्तमराशिसंस्थाः ।
वैधव्यबन्धनकुलक्षयवित्तनाशं
व्याधिप्रवासमरणानि यथाक्रमेण ॥
स्थानेऽष्टमे गुरुबुधौ नियतं वियोगं
मृत्युं शशी भृगुसुतश्च तथैव राहुः ।
सूर्यः करोत्यविधवां सुरुजां महीजः
सूर्यात्मजो धनवतीं पतिवल्लभां च ॥
धर्मे स्थिता भृगुदिवाकरभूमिपुत्रा
जीवश्च धर्मनिरतां शशिजः सरोगाम् ।
राहुश्च सूर्यतनयश्च करोति बन्ध्यं
कन्याप्रसूतिजठरां कुरुते शशाङ्कः ॥
राहुर्नभस्तलगतो विधवां करोति
पापे रतिं दिनकरश्च शनैश्चरश्च ।
मृत्युं कुजोऽर्थरहितां कुलटां च चन्द्रः
शेषा ग्रहा धनवतीं सुभगां च कुर्युः ॥
आये रविर्बहुसुतां सधनां च चन्द्रः
पुत्रान्वितां क्षितिसुतो रविजो धनाढ्याम् ।

आयुष्मतीं सुरगुरुः शशिजः समृद्धां
राहुः करोत्यविधवां भृगुरर्थयुक्ताम् ॥
अन्ते गुरुर्धनवतीं दिनकृद्दरिद्रां
चन्द्रो धनक्षयकरीं कुलटां च राहुः ।
साध्वीं भृगुः शशिसुतो बहुपुत्रपौत्रां
यां च प्रशस्तहृदयां रविजः कुजश्च ॥ इति ।
गोधूलिके तु सर्वदोषापवादमाह स एव,
गोपैर्यष्ट्या हतानां खुरपुटदलिता या च भूमिर्दिनान्ते
सोद्वाहे सुन्दराणां विपुलधनसुतारोग्यसौभाग्यकर्त्री ।
तस्मिन्काले न ऋक्षं न च तिथिकरणं नैव लग्नं न योगः
ख्यातः पुंसां सुखार्थे शमयति दुरितान्युत्थितं गोरजस्तु ॥
इति ।

अथ लग्नसाधनाय घटीयन्त्रनिर्माणप्रकारमाह—

तत्र वामनः,
दशपलशुद्धकपाले संशुद्धान्ते षडङ्गुलोच्छ्राये ।
द्वादशमुखपरिणाहे षष्ट्यम्बुपलपरिमिता घटिका ॥
चतुरङ्गुलशलाकावृत्तं कुर्यात्सुवर्णपादेन ।
तत्परिमित्या छिद्रे जलस्थिते शोभना घटिका ॥

अथ घटीयन्त्रस्थापनप्रकारः ।

प्रागुदक्प्रवणे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
मृन्मयं कुण्डिकायुग्मं स्थापयेदव्रणं शुभम् ॥
कुङ्कुमाक्तेन सूत्रेण परिवेष्टय परस्परम् ।
स्थले च वारिणा पूर्णे तण्डुलानामथोपरि ॥
निश्चले सलिले स्थाप्य कुण्डिकाया जलोपरि ।
स्थापयेद्घटिकायन्त्रं सूर्यबिम्बानुदर्शनात् ॥

अथ स्थापनायां घटिकानिमन्त्रणमन्त्रः ।

मुख्यं त्वमसि यन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।

भावाभावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति ।

अथ घटीयन्त्रभ्रमणफलम् ।

यद्रूपं प्रथमं करोति घटिका पूर्वादिदिक्षु क्रमात्

सौभाग्यं निधनं यशोविरहितं युक्तं च रोगैः क्रमात् ।

कन्यावल्लभतामुपैति नियतं या निश्चला सर्वदा ।

स्यात्साध्वी सुतवित्तबन्धुसहिता नन्दत्यलं भूतलम् ॥ इति ।

अथात्रापेक्षितरविगुर्वादिबलम् ।

तत्र वराहः,

गुरौ रवौ वा विषमास्पदस्थे स्त्रियो विपर्यस्तफलं लभन्ते ।

वराग्र्यलाभे च तथाऽतिकाले पूजाभिषेकैः शुभदो विवाहः॥

इति ।

गर्गः,

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।

तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण निश्चितम् ॥ इति ।

गुरोः पूज्यतास्थानान्याह वराहः,

दुश्चिक्यजन्मारिखमध्यभेषु जन्मर्क्षतो वाञ्छति वज्रपाणेः ।

पूजां पुरोधा न स एव काङ्क्षत्यथाष्टमं प्राप्तरसातलस्थः ॥

पूजाभिलाषं प्रति निःस्पृहेऽपि कुर्याद् गुरौ शुद्धिविवर्जितेऽपि।

वराग्र्यलाभे शुभदं विवाहं वदन्ति गर्गच्यवनादिमुख्याः॥इति।

लल्लोऽपि,

द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च ।

प्राप्ते पाणिग्रहणे जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥

वन्द्यौ तृतीये रिपुराशिसंस्थे वाञ्छन्ति पूजां दशमे सुरेज्ये।

नेच्छन्ति पूजां जनिके व्ययस्थे पुरातना अष्टमगेऽपि सूरौ ॥
रवेः पूज्यतास्थानान्याह बृहस्पतिः,
पुंसो भानुस्त्रिषष्ठाये शनिभौमौ च शोभनौ ।
अन्यत्र शान्तिमेतेषां कृत्वा कर्म समारभेत् ॥ इति ।

अथ गुरुशान्तिविधिः ।

तत्र शौनकः,
कन्यकोद्वाहकाले चेदानुकूल्यं न विद्यते ।
ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥
सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टितम् ।
ऐशान्ये धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥
दमनं मधुपुष्पं च तथा पीतं च सर्षपम् ।
मांसी गुडूच्यपामार्गो विडङ्गी शङ्खिनी वचा ॥
सहदेवी हरिद्रान्ता सर्वौषधिशतावरी ।
कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः ॥
गृह्योक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ।
देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् ॥
अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिरन्वितम् ।
यवव्रीहितिलास्साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः ॥
अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ।
दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ॥
प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्याय प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाच्छुभदः स्यान्न संशयः ॥

अथादित्यशान्तिः ।

तत्र स एव,
ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूलो भवेद्रविः ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः ॥

अत्रोपनयनं विवाहस्याप्युपलक्षणम् । रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहाविति स्मरणात् ।

उपनयनात्पूर्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
गृहस्येशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥
कुङ्कुमेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकेसरम् ।
सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥
कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं तन्त्रं हुत्वा तु पूर्ववत् ।
पूर्ववद्ग्रहयज्ञवत् ।
स्वशाखोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् ॥
आकृष्णेनेति मन्त्रेण समिदाज्यचरून् हुनेत् ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥
तिलव्रीहीं श्च हुत्वाऽथ होमशेषं समापयेत् ।
दारपुत्रसमेतस्य ऋत्विजो अभिषेचयेत् ॥
कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः ।
ऋत्विजे दक्षिणां दद्यादन्येभ्यश्च स्वशक्तितः ।
प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्याय प्रदापयेत् ॥
एवं यः कुरुते सर्वः सूर्यदोषो विनश्यति ॥

अथ सिंहस्थनिर्णयः ।

तत्र लल्लः,

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षाविवाहयात्रादिवधूप्रवेशम् ।
तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठां बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

पुनरपि स एव,

नीचस्थे वक्रसंस्थे ऽत्यतिचरणगते बालवृद्धेऽस्तगे वा
संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधश्च दीक्षा ।

मौञ्जीबन्धो नराणां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

राजमार्त्तण्डोऽपि,

सिंहे यदा तिष्ठति देवपूज्यः पापं तदा वत्सरमादिशन्ति ।
वैधव्यमाप्नोत्यचिरेण कन्या विवाहिता स्याद्यदि माधवेन ॥
यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं माङ्गल्यप्रवेशं
प्रासादोद्यानहर्म्यं सुरनरभवनारम्भविद्याविधानम् ।
मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिकनकरदाभूषणं कुर्वते ये
मृत्युः सिंहस्थितेऽस्ये गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च ॥

गर्गोऽपि,

न गुरौ सिंहराशिस्थे सिंहांशकगतेऽपि वा ।
क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म वा ॥

श्रीपतिरपि,

यदि गुरुरविवारे जीवसंवत्सरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्थे च जीवे ।
अनुगतरविरास्ते नीचगे निर्जिते वा
ह्युपनयनमनिष्टं यज्ञयात्राविवाहाः ॥

अन्यत्रापि सिंहस्य साम्यमाह वात्स्यः,

वक्रे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च लुप्ते
गुर्वादित्ये ऽधिमासे दिवसकरविधौ सङ्गमे चैत्रपौषे ।
धिष्ण्ये केतूद्गमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे ऽमरेज्ये
वर्षे लुप्तेऽपि चोढा सुनियतमरणा देवकन्यापि भर्तुः॥इति ।

अत्र निमित्तविशेषेण प्रतिप्रसवमाह स एव,

गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
यदा तु माघी मघसंयुता स्यात्तदा न कन्योद्वहनं वदन्ति ॥

माघ्याश्च मघायोगो गुर्वनधिष्ठितमघाविषयो न यथाकथंचित् ।

माघी च मघसंयुक्ता मघायां च गुरुर्यदा ।
महामाघस्तदा प्रोक्तो व्रतोद्वाहं च वर्जयेत् ॥

इति लल्लस्मरणात् । अत्र व्रतग्रहणात्पूर्ववाक्येऽपि कन्योद्वहनं व्रतोपलक्षणम् । प्रतिप्रसवतदपवादयोस्तुल्यविषयत्वान्यथानुपपत्तेः । देशविशेषेणापि व्यतिरेकमुखेन प्रतिप्रसवमाह—

लल्लः,

गोदावर्य्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यम् ।
तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये ॥

विवाह इति व्रतबन्धस्याप्युपलक्षणम् ।

भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ।
विवाहो व्रतबन्धो वा सिंहस्थेऽज्ये न दुष्यति ॥

इति वसिष्ठेन गङ्गागोदान्तरालातिरिक्तदेशे विवाहव्रतबन्धयोरभ्यनुज्ञानात् । एतेन—

विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु ।

इति वासिष्ठं वाक्यान्तरमपि व्याख्यातम् । विवाहस्य व्रतोपलक्षणत्वात् । इतरत्र गोदागङ्गान्तराले । न गङ्गोत्तरे । तत्र पूर्ववाक्येन विधानात् ।

तथा च गर्गः,

भागीरथ्युत्तरे कूले गोदावर्य्याश्च दक्षिणे ।
व्रतोद्वाहादिकर्माणि सिंहस्थेऽपि न दुष्यति ॥

कुर्वन्निति शेषः । सिंहस्थेऽज्ये इत्यत्र मघाव्यतिरिक्तसिंहस्थे इति ध्येयम् । मघासंस्थे—

गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ ।
मघासंस्थे सर्वदेशे तथा मीनगते रवौ ॥

इति पराशरेण सर्वदेशेषु निषेधात् । यत्तु—

सिंहस्थिते सिंहनवांशके वा गोदावरीदक्षिणकूलजातैः ।
उद्वाहकालात्ययदोषभीतैः कार्यो विवाहश्च्यवनो ब्रवीति ॥

इति वाक्येन गोदादक्षिणस्थितानामुद्वाहकालात्ययेऽप्यनुद्वाहप्रसङ्गेन गोदादक्षिणस्थत्वविशेषणानर्थक्येन दक्षिणदेशविवाहकालात्ययरूपनिमित्तद्वयपरमेव वाच्यम् । यच्च—

कण्ठीरवस्थे धिषणे विवाहं कुर्यान्न यात्रां व्रतबन्धदीक्षाम् ।
गोदावरीमुत्तरतो हि दोषा गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

इति गौतमवाक्ये सामान्यतो गोदावरीमुत्तरत इत्युक्तं, तद् गोदागङ्गान्तरालविषयं द्रष्टव्यम् । गोदाभागीरथीमध्यइति पराशरस्मरणात् । यद्यपि—

व्रतबन्धप्रतिष्ठां विवाहमन्दिरप्रवेशं च ।
यात्रां च याम्यदेशे कुर्यादार्ये न सिंहांशे ॥

इति देवलेन याम्यदेशे इति सामान्यतोऽभिहितं, तदपि भागीरथ्या याम्ये इति द्रष्टव्यम् । एतेन याम्यदेशे यात्राभिसन्वयो निरस्तः । राजमार्त्तण्डोऽपि निमित्तविशेषेण देशविशेषे व्यतिरेकमुखेन प्रतिप्रसवमाह,

सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति वाक्पतिः ।
नर्मदोत्तरकूले तु न दोषो दक्षिणामुखे ॥
सिंहे सिंहांशगे जीवे कलिङ्गे गौडगुर्जरे ।
कालमूर्त्तिरयं योगो दम्पत्योर्निधनप्रदः ॥

तुशब्दोऽवधारणे । तेन नर्मदोत्तरकूले एव दोषो न दक्षिणामुखे इत्यर्थः ।

विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । अनेन नर्मदोत्तरकूलएव न दोष इत्य-

न्वयभ्रमो निरस्तः। तस्य गङ्गागोदान्तरालदेशत्वेन सर्वविषयनिषेधविषयत्वात्। गौतमीयदक्षिणकूले विधानाच्च। एतावान्परं विशेषो यदत्र नर्मदोपादानं, वासिष्ठे गोदोपादानमिति। दक्षिणकूलत्वं त्वविशिष्टम्। सिंहे सिंहांशगे इति सिंहराश्यन्तर्गतसिंहांशे इति द्रष्टव्यम्। सिंहराशौ तु सिंहांशे इति पूर्ववाक्ये वैशिष्ट्याभिधानात्।

यत्तु—

न गुरौ सिंहराशिस्थे सिंहांशकगतेऽपि वा।

इति विकल्पाभिधानं, तद् राश्यन्तर्गतसिंहांशकाभिप्रायेण। अन्यथा सिंहराशिस्थनिषेधे विकल्पानुपपत्तेः। एतेन—

सिंहस्थिते देवगुरौ विवाहं नेच्छन्ति यात्रामुपनायनं वा।
कलिङ्गवङ्गेष्वथ मागधेषु दोषः प्रयुक्तो न तथाऽन्यदेशे॥

इत्यगस्त्यवाक्यस्थं सिंहस्थिते इति पदं सिंहांशकपरं वेदितव्यम्। सिंहसिंहांशगस्यैव कलिङ्गादौ निषेधात्। कालविशेषेणापि प्रतिप्रसवमाह—

वसिष्ठः,

पाणेस्तु ग्रहणं कार्यं सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा।
भानौ मेषगते शस्तमित्याहुः शौनकादयः॥
सिंहगते सुरमन्त्रिणि कन्या मेषगते तपने परिणीता।
भूषणरत्नयुता च सुशीला सत्यवती सुतकीर्त्तिसमेता॥
सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत्।
अत्यन्तं सुभगा साध्वी धनधान्यसमन्विता॥ इति।

मौञ्जीपटले,

जन्मभादष्टगे सिंहे नीचस्थे शत्रुभे गुरौ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ॥ इति।

अथ मकरस्थनिर्णयः।

देवीपुराणे,

यथा सिंहस्थिते जीवे तथैव मकरस्थिते।
देवागारतडागादिव्रतोद्यानगृहाणि च॥
विवाहादि महाभाग महाभयकरम्भवेत्।

मकरस्थे इति मकरे मकरांशस्थे इति व्याख्येयम्।

तथाच व्यवहारचण्डेश्वरः,

नीचराशिगतो जीवः प्रशस्तः सर्वकर्मसु।
नीचांशकगतस्त्याज्यो यस्मादंशेषु नीचता॥

अत एव वामनपुराणे,

वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ।
मकरस्थे तु तत्कार्यं न दोषः काललोपतः॥

इति मकरांशव्यतिरिक्तमकरस्थे एव दोषाभावकीर्त्तनं पर्यवस्यति। काललोपः कालदौष्ट्यम्।

स्कन्दपुराणेपि,

सिंहस्थिते गुरौ राजन् विवाहादि न कारयेत्।
मकरस्थे तु कर्त्तव्यं यदीच्छेदात्मनः शुभम्॥

गरुडपुराणेऽपि,

यदि सिंहगतो जीवो नैव कल्याणमाचरेत्।
मकरस्थे तु कर्त्तव्यं नात्र कार्या विचारणा॥ इति।

एतदपि वाक्यद्वयं पूर्वेण व्याख्यातम्। निषेधस्य मकरांशविषयत्वात्। देशविशेषेण प्रतिप्रसवमाह—

लल्लः,

नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे।
गण्डक्याः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषभाक्॥

यत्तु दैवज्ञमनोहरेणाभिहितं,

मगधे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतं चूडां विवाहं च वर्जयेन्मकरे गुरौ ॥ इति,

तद् दोषगौरवाभिप्रायेण । अन्यथा सामान्यनिषेधेनैव सिद्धौ विशेषनिषेधानर्थक्यापत्तेः । उपसंहारपक्षे सामान्यनिषेधाप्रवृत्त्या प्रतिप्रसवासङ्गतेश्च ।

अथ कन्यावरणम् ।

तत्र नारदः,

पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
विवाहभस्योदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥
भूषणैः फलताम्बूलगन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
शुक्लाम्बरैर्गीतवाद्यैर्विप्राशीर्वचनैस्सह ॥
गच्छेच्च कन्यकागेहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।
तदा कुर्यात्पिता तस्याः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति ।
कुलशीलवयोरूपवृत्तविद्यायुताय च ।
वराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्याद्यवीयसीम् ॥
संपूज्य प्रार्थयित्वा च शचीं देवीं गुणाश्रयम् ।
त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यगन्धमाल्याम्बरान्विताम् ॥
सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।
अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगन्तरम् ॥
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
एवंविधां कुमारीं तां पूजान्ते प्रार्थयेदिति ॥
देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
विवाहभाग्यमारोग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥ इति ।

वरस्यापि वरणं चण्डेश्वरेणोक्तम्,

उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।

देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन च ॥ इति।

अथ प्रसङ्गात्प्रातिकूलनिर्णयः।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,

वधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते वरस्य पक्षे त्वथ कन्यकायाः।
मृतिर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः॥

घटिते घटने कर्त्तव्यतया निश्चिते सतीत्यर्थः।

तथा,

कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मरणं यस्य कस्य चित्।
न तत्र मङ्गलं शस्तं नारीवैधव्यशङ्कया॥ इति।

अत्र यद्यपि कस्यचिदित्यविशेषेणोक्तं तथापि —

वाङ्निश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत्।
प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोभिलः॥

इति स्मरणेन सपिण्डमरणस्यैव प्रतिकूलत्वम्। अत्र वाङ्निश्चयग्रहणं मानसनिश्चयस्याप्युपलक्षणम्।

वाचया मनसा वापि वरणं निश्चितं भवेत्।
कथं तत्र प्रकर्त्तव्यं वद सत्यवतीसुत॥

इति पृष्टे व्यासः,

साधु पृष्टं त्वया विप्र कर्त्तव्यं शान्तिकं नरैः।
त्रयोदशदिनादूर्ध्वं तद्भवेद्विधिपूर्वकम्॥

इति वाक्येन वाचिके मानसेऽपि वरणे शान्तिकर्मोपदेशात्।

तद्विधिमाह व्यासः,

यमायेति च मन्त्रेण हवनं तिलसर्पिषा।
प्रमाणं चायुतं तत्र कृष्णा गौर्दक्षिणा भवेत्॥
जपहोमौ प्रकर्त्तव्यौ प्रीत्यै मृदुगणेशयोः।

अयुतं वा तदर्धं वा शक्त्या च हवनं भवेत् ॥
पूर्णाहुत्यभिषेकादि कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।
एवं यः कुरुते लोके पुत्रपौत्रयुतो भवेत् ॥ इति ।

वाग्दानानन्तरं तु निषेधमाह—

माण्डव्यः,

वाग्दानानन्तरं माता पिता वापि विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्त्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलं चेन्महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥

शौनकोऽपि,

पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ।
पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥
एतैरेव विपन्नैस्तु प्रतिकूलं तु वै स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुर्न तद्भवेदिति ॥

भ्राताऽत्र एकोदर उपनीतश्च विवक्षितः । पितृव्यपुत्रस्य पृथङ्निर्देशात् ।

दम्पत्योः पितरौ भ्राता चोपनीतः सहोदरः ।

इति वाक्यान्तराच्च । उक्तस्यापि निषेधस्य कालविशेषेण व्यवस्थोक्ता मेधातिथिरत्नावलीभ्याम् ।

पितुरब्दं महाशौचं तदर्धं मातुरेवच ।
मासत्रयं तु भार्यायाः तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं माससंमितम् ।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥ इति ।

यत्तु ज्योतिःप्रकाशवचनम्,

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासतः परम्।
शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः॥
इति, तत् पित्रादिभिन्नसपिण्डमात्रप्रातिकूलविषयम्।
प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत्।
विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते॥

इति स्मृतिरत्नावल्यां मासानन्तरं विवाहविधानात्। अन्येषां तु सपिण्डानामिति वचनेन तेषां मासपरिमितमहाशौचविधानाच्च।

यदपि वचनम्,

प्रतिकूले न कर्त्तव्यं लग्नं यावदृतुत्रयम्॥ इति,

तदपि मातृप्रतिकूलविषयम्। तदर्धं मातुरेवचेत्यनेन तस्या एव ऋतुत्रयं महाशौचविधानात्।

यदपि मेधातिथिवचनम्,

वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः।
तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत्॥

इति, तत् पितृप्रतिकूलविषयम्। तस्यैव संवत्सरं महाशौचोक्तेः। तदेतत्प्रातिकूल्यं पुरुषत्रयपर्यन्तं चतुःपुरुषपर्यन्तं वा।

तथाच मेधातिथिः,

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम्।
प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने॥
प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्।
आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्॥ इति।

विशेषान्तरमाह गर्गः,

ज्वरस्योत्पादनं यस्य शुभं तस्य न कारयेत्।
दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थः कर्म समाचरेत्॥
हर्म्यदाहे मृते चैव विवाहं यः करोति च।

तयोरेकं विनश्येत मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
नान्दीमुखे कृते पश्चात् गृहदाहो भवेद्यदि ।
पाणिग्रहो न कर्त्तव्यो नारीवैधव्यदो यतः ॥
केचिदूचुर्गृहस्थस्य दारुणः कस्यचिज्ज्वरः ।
तावन्मङ्गलकार्यं च न कार्यं निश्चितं बुधैः ॥ इति ।

पूर्वं तदन्ते शान्तिकं कृत्वेत्यनेन प्रतिकूले जाते शान्तिकं कार्यमित्युक्तम् । तद्विधानमाह—

शौनकः,

पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद् द्विजांश्चैव प्रपूजयेत् ॥
सौवर्णान्कारयेद्देवान्यथावयवनिर्मितान् ।
पूजयेत्प्रयतो देवान् क्षीरादिस्नपनं ततः ॥
श्रियं शक्तिं शिवं विष्णुं मृत्युं चैव विशेषतः ।
श्रीसूक्तेन श्रियं विष्णुमिदंविष्णुतृचेन च ॥
गौरीर्मिमायेति शिवां त्र्यम्बकेति महेश्वरम् ।
परंमृत्योरस्तुमन्त्रेण मृत्युं संपूजयेत्ततः ।
शिवां शक्तिम् ।
गन्धमाल्यादिवस्त्रैश्च उपचारान्समर्पयेत् ।
अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वा उल्लेखनात्ततः ॥
दूर्वातिलाज्यचरुभिः समिद्भिश्च शताष्टकम् ।
प्रत्येकं जुहुयात्तत्र कृत्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
होमान्ते दक्षिणां दद्याद्गां सवत्सां पयस्विनीम् ।
दक्षिणां च यथाशक्त्या अभिषेकं च कारयेत् ॥
शतानां पञ्चसंख्यातमेकैकस्य यथाविधि ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥

एवं यः कुरुते शान्तिं वंशस्तस्य विवर्धते। इति।
इयं च शान्तिः कन्यापित्रा कार्या। वरपित्रा तु—
उद्वहेद्यदि वाग्दत्तां प्रातिकूल्येऽपि यः पुमान्।
स याति नरकं घोरं कुले वाऽप्यशुभं भवेत्॥
इति संवर्त्तवचनेन परिणयने दोषश्रवणात्।
अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे।
यः करोति शुभङ्कर्वाद्विघ्नं तस्य पदेपदे॥

इति शान्ति विना निषेधात्, स्नुषायै सुखं वर्द्धतामिति मन्त्रलिङ्गाच्च वृद्धवसिष्ठोक्ता शान्तिः कर्त्तव्या।

तथाच स एव,
प्रतिकूलेऽपि संजाते विवाहं नैव कारयेत्।
अन्ते दोषविनाशाय कुर्याच्छान्तिमिमां शुभाम्॥

श्रिये जात इति श्रियम्, इदंविष्णुरिति विष्णुं, गौरीर्मिमायेति गौरीं, त्र्यम्बकमिति त्र्यम्बकं, परंमृत्योरिति यमं पूजयित्वा तिलाज्यमष्टोत्तरशतं जुहुयात्। भूस्त्वादिर्मृत्युर्नश्यतात् स्नुषायै सुखं वर्द्धताम्।

ततो होमशेषं समाप्य गोद्वयं दक्षिणां दद्यादिति। दुर्भिक्षादावानुकूल्यप्रतीक्षा नास्तीत्युक्तं—

ज्योतिःसागरे,
दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये।
प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते॥ इति।
तथा दीर्घरोगाद्यभिभूतादिमरणे प्रातिकूल्यं नास्ति।

तदुक्तं शौनकेन,
दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशे स्थितस्य वा।
उदासवर्त्तिनश्चैवं प्रतिकूलं न विद्यते॥ इति।

एतादृशे विषये प्रतिकूले जाते याज्ञवल्क्योक्तां विनायकशान्तिं कृत्वा विवाहादि कुर्यात् ।

तदुक्तं तेनैव,

सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।
शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ इति ।

अथ विवाहादौ आरम्भात्प्राक् सूतकादावुपस्थिते तदतीत्य शुद्धः सन्कुर्यात् । सन्निहितलग्नान्तरस्याभावे कन्यायास्त्वधार्यत्वे—

विष्णुराह,

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥

तथा,

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दत्त्वा पयस्विनीम् ॥
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । इति ।

कूष्माण्डैः कूष्माण्डसंज्ञकैर्यद्देवादेवहेडनमित्यादिभिः । आरम्भोत्तरं तु आशौचपाते आरब्धत्वात्सद्यः शुद्धिरिति । तदुक्तं-

स्मृतिचन्द्रिकायां याज्ञवल्क्येन,

ऋत्विजां दीक्षितानां च याज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

तथा,

विवाहयज्ञयोर्मध्ये अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ इति ।

आरम्भोऽत्र नान्दीश्राद्धमेव ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया॥
इति सङ्ग्रहोक्तेः। यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽशौचसम्भावनायां पूर्वमपि नान्दीमुखं कर्त्तव्यमित्युक्तं—
तत्रैव,
प्राप्यं तु सूतकं ज्ञात्वा मातॄणां पूजनं भवेत्।
सूतकं न विशेत्तत्र मातरो यत्र पूजिताः॥ इति।
तस्य च कियद्दिनं पूर्वमनुष्ठानमित्यपेक्षायां तत्रैवोक्तम्,
एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः।
पञ्चोपनयने चैव चौले चैव त्रिरात्रकम्॥ इति।
वधूवरयोरन्यतरजनन्याः रजोदर्शने निर्णयः शान्तिकं च चौलप्रकरणे पूर्वोक्तमिति नेहोच्यते।
विशेषस्तु माधवीये,
प्रारम्भात्प्राक् विवाहस्य माता यदि रजस्वला।
निवृत्तिस्तत्र कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात्॥ इति।

अथ मण्डपनिर्माणविधिः।

तत्र वसिष्ठः,
षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम्।
मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत्॥ इति।
अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विषट्करम्। इति।
द्विषट्करं द्वादशकरम्।
सप्तर्षिमते विवाहपटले,
मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः।
कार्यः षोडशहस्तो वा दन्यूनहस्तो दशावधिः॥
स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठिता।

द्वारादिदेहलीविद्धा कूपवृक्षव्यथा तथा ॥
न कार्या वेदिका तज्ज्ञैः कार्या मङ्गलकर्मणि ।
विवाहवृन्दावने,
वेदिकां विरचयेद्यथा तथा स्यादियं प्रविशतस्तु दक्षिणे ।
स्युर्जनाश्रयपवोस्त्रिवर्णकाः पञ्चत्रिदिवसेषु नाग्रतः ॥

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

तत्र वात्स्यः,
कण्डनदलनपवारकमण्डपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम् ।
तत्सम्बन्धि गतागतमृक्षे वैवाहिके कुर्यात् ॥
तथा,
वैवाहिके तु दिवसे ऽशुभे वाथ तिथौ शुभे ।
चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
दैवज्ञमनोहरः,
चित्रा विशाखा शततारकाऽश्विनी ज्येष्ठा भरण्यौ शिवभाचतुष्टयम् ।
हित्वा प्रशस्तं फलतैलवेदिकाप्रदानकं कण्डनमण्डपादिकम् ॥ इति ।

अथ वेदिनिर्माणविधिः ।

तत्र नारदः,
हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्मनि ॥
समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणां रम्भास्तम्भहंसशुकादिभिः ॥
विचित्रिताङ्कितां कुम्भैर्विहितैस्तोरणाङ्कुरैः ।
भृङ्गारपुष्पनिकरैर्वर्णकैः समलङ्कृताम् ॥
विप्राशीर्वचनैः पुण्यस्त्रीभिर्दीपैर्मनोरमाम् ।
वादित्रनृत्यगीताद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् ॥

एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनं साग्निवेदिकाम् । इति ।

वसिष्ठः,

तुल्यां समन्ताद् गृहवामभागे हस्तोच्छ्रितामुक्तशुभांशयुक्ताम् ।
समण्डपां प्राक्प्रवणामुदग्वा सोपानरम्यां विविदां ककुप्सु ॥

वराहः,

विस्तीर्णता हस्तचतुष्टयेन हस्तोच्छ्रितां मन्दिरवामभागे ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः कृतनिश्चलाङ्गीं वेदिं विवाहे प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

हस्तपरिमाणं तु कन्याया एव ।

कन्याहस्तैः सप्तभिः पञ्चभिर्वा वेदी कार्या कूर्मपृष्ठोन्नतांसा ।

इति ग्रन्थान्तरोक्तेः ।

अथ वरस्य कन्यागृहगमनविधिः ।

तत्र शौनकः,

पुण्ये मुहूर्त्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद् द्विजः ।
तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात्स्वस्ति च वाचयेत् ॥
अपरेद्युः कृतस्नानो धृतधौताम्बरद्वयः ।
भूषितो गन्धमाल्याद्यैर्वन्दिताभीष्टदेवतः ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः कृतपुण्याहवाचनः ।
कृतकौतुकबन्धश्च मित्रबान्धवसंयुतः ॥
यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च वधूगृहम् ।
तस्य द्वाराद् बहिः स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमुखागतैः ॥
प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।
कृताभ्युद्गमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

पूर्वेद्युः स्वस्तिवचननान्दीश्राद्धसमन्वितः ।
अपरेद्युः कृतस्नानो ऽहतवस्त्रधरो वरः ॥

भुक्त्वा निश्यहनि पूर्वाह्णे उद्वहेन्निशि सर्वदा ।
भूषणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
शुक्लाम्बरधरैर्वाद्यैर्विप्राशीर्वचनैस्सह ।
गच्छेच्च कन्यकागेहं वरश्च स्त्रीपुरस्सरम् ॥ इति ।

अथ वरयानानि ।

तत्र हिरण्यकेशी,
आनयन्त्यस्मै रथमश्वं हस्तिनं वेति ।
आनयन्ति कन्यापित्रादयः ।

अथ वधूवरयोर्भोजननिर्णयः ।

तत्र व्यासः,
भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।
उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजाय तु ॥ इति ।
बौधायनोऽपि,
स्रग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा वधूज्ञातिभिरतिथिवदर्चितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विणीं भुक्तवतीमिषुहस्तां दत्तां वधूं समीक्षते इति ।

अथ मधुपर्कविधिः ।

तत्र विश्वामित्रः,
सम्पूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।
अपूज्य कारयन्कर्म किल्बिषेणैव युज्यते ॥ इति ।
ऋत्विज इति वैवाह्यादीनामुपलक्षणम् ।
यथाच जाबालः,
वैवाह्यमृत्विजं चैव श्रोत्रियं गृहमागतम् ।
अर्हयेन्मधुपर्केण स्नातकं प्रियमेवच ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः।
प्रियो वैवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः॥ इति।

स्नातकादयः प्रियान्ताः संवत्सरानन्तरम् अर्घ्याः मधुपर्केणार्चनीयाः। वैवाह्यो विवाहाङ्गतया। ऋत्विजस्तु संवत्सराभ्यन्तरेऽपि प्रतियज्ञमर्हणीयाः।

आश्वलायनोऽपि, ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्याय श्वशुरपितृव्यमातुलानां चेति।

पारस्करोऽपि, षडर्घ्या भवन्त्याचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुर्यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज इति।

तत्रोपस्करानाह आश्वलायनः, विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्तइति।

पारस्करोऽपि, विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येनान्यास्त्रिस्त्रिः प्राहेति। तत्र विष्टरलक्षणम्—

परिशिष्टे,

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः।
पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः॥
ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः।
दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः॥ इति।

पञ्चाशता कुशपिञ्जूलैरित्यर्थः। ऊर्ध्वकेश ऊर्ध्वाग्रः। लम्बकेशस्तिर्यगग्रः। दक्षिणावर्त्तको, ग्रन्थिरिति शेषः। एवं विष्टरेऽपि ज्ञेयम्। पाद्यं पादप्रक्षालनार्थं जलम्। तेन च पादौ प्रक्षालयेद्वरस्य कन्यादाता। पादौ प्रक्षालयतीति दातृपरामर्शात्। दक्षिणमग्रे ब्राह्मणायायच्छत्सव्यं शूद्रायेति लिङ्गाच्च। शूद्रस्य पादप्र-

क्षालनकर्तृत्वं चाह—

हिरण्यकेशी, अथास्मै पाद्यमिति प्राह तेनास्य शूद्रः शूद्रा वा पादौ प्रक्षालयति सव्यमग्रे ब्राह्मणस्य दक्षिणमितरयोरिति। इतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः । अनेन सव्यं पादं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणमिति पारस्करवाक्यमपि व्याख्यातम् । अर्घं हस्तप्रक्षालनार्थं जलम् । आचमनीयम् । आचमनार्थं जलम् । पृथक्पृथग्निर्देशात् तेषां गम्यते । मधुपर्को मधुसंपृक्तं दधि ।

कांस्येन कांस्येऽपिहितं दधि मध्वाज्यसंयुतम् ।

मधुपर्कमिति प्राहुर्याज्ञिका यज्ञकर्मणि ॥

इति परिशिष्टात् । आज्यग्रहणं मध्वलाभे । दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभइत्याश्वलायनस्मरणात् । त्रितयमपि समुच्चितमिति हिरण्यकेशिनः ।

तथाच तत्सूत्रम्,

अथास्मा आवसथं कल्पयित्वाऽर्घ इति प्राह कुरुतेति प्रत्याह कुर्वन्त्यस्मै त्रिवृतं पाङ्क्तं वा, दधि मधु घृतमिति त्रिवृत्, दधि मधुघृतमापः सक्तव इति पाङ्क्तः, कांस्ये मध्वानीय दध्यानयति । ह्रसीयस्यानीय वर्षीयसा पिधायानूचीनानि पृथगादापयति । कूर्चं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्क इत्यन्वङ्गमनुसंव्राजितासोऽनुपांशुचया वाचैकैकं प्राह कूर्चमिति कूर्चे तस्मिन्प्राङ्मुख उपविशतीति ।

आवसथोऽर्चागृहम् । ह्रसीयसि स्वल्पपरिमाणे । वर्षीयसा बृहत्परिमाणेन । अनूचीनानि कूर्चादीनि वस्त्वन्तराणि । आदापयति अन्यैर्ग्राहयति। अन्वङ्गम् अङ्गानां कूर्चादीनामनु पश्चात्। अनुसंव्राजितासो गतान् गृहीतकूर्चादीन्पुरुषान्स्वयमनुगच्छेदित्यर्थः। अनुपांशुचया अनुपांशुकृतया वाचा । एकैकं कूर्चादि ।

अथ गोलक्षणम् । तत्र हिरण्यकेशी,

अथास्मै गौरिति प्राह तस्याः कर्मोत्सर्गो वा गौर्धेनुर्भव्येति।

अनेनाचान्तोदकाय गां वेदयन्तइत्याश्वलायनादिसूत्रस्थमपि गोपदं धेनुपरतया व्याख्यातम् । स्त्रीत्वस्य तस्या इत्युदाहृतसूत्रात् माता रुद्राणामित्यादिमन्त्रलिङ्गाच्च स्वत एव सिद्धत्वात् । तस्याश्चालम्भनमुत्सर्गो वा । आलम्भनं तु निषिद्धम्—

आदित्यपुराणे,

कन्यायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति ।

धर्मज्ञसमयेऽपि,

वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । इति ।

वराय गन्धमाल्यादिकमपि देयमित्युक्तम्—

भगवता शौनकेन,

दाताऽथ गन्धमाल्याद्यैर्विधितोऽभ्यर्च्चयेद्वरम् ।

पश्चात्तेन सहायातान् तद्बन्धूनपि पूजयेत् ॥ इति ।

आदिशब्दाद् भूषणमपि देयम् ।

तथाच कारिका,

गन्धमाल्याम्बरैस्तद्वद् भूषणैः पूजयेद्वरम् । इति ।

भूषणैः कुण्डलमुद्रिकादिभिः । यज्ञोपवीतमपि शिष्टाचाराद् द्वयम् । अयं च मधुपर्को वरशाखानुसारेणैव कर्त्तव्यः । तथाच गृह्यपरिशिष्टान्तरम् ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशाखेऽपि दातरि ॥ इति ।

वर इत्यर्हणीयमात्रोपलक्षणम् । मधुपर्काम्नानात् । स चर्त्विजो यच्छाखीयमार्त्विज्यं तच्छाखीयगृह्यानुसारेण कार्यः । आर्त्विज्यशाखीयमधुपर्कसंस्कृतस्यैव तत्तदार्त्विज्याधिकारात् । तत्त-

च्छाखीयोपनयनसंस्कृतस्यैव तत्तच्छाखाध्ययनाधिकारवत् ।

अथ कन्यादातृनिर्णयः,

तत्र नारदः,

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमतेः पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः ॥
यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् । इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । इति ।

प्रकृतिस्थोऽविक्षिप्तचित्तः । विक्षिप्तचित्ततया तु पित्रादिनाऽपि कृतमकृतमेव ।

यथाह नारदः,

स्वतन्त्रोऽपि हि यः कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ इति ।

अत्रानधिकारिणा कृते दाने कन्यां प्रत्याहृत्याधिकारी पुनस्तस्मायेव दद्यादिति मदनः ।

विष्णुः,

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति । कन्याप्रदः पूर्वपूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः पर इति ।

कात्यायनः,

स्वयमेवौरसीं दद्यात्पिता ऽभावे स्वबान्धवाः ।
मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥

बान्धवाः स्वसपिण्डाः।
सपिण्डाश्च सनाभयः।
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः॥
इति त्रिकाण्डीस्मरणात्। कल्पतरुस्तु बन्धुशब्देन स्मृत्यन्तरोक्तान्पितृष्वस्रसुतादीन् व्याचष्टे। अन्याम् अनौरसीम्। धर्मजां नियोगोत्पादिताम्। अभावोऽत्रासान्निध्यमसामर्थ्यं च लक्षयति।
तथाच स एव,
दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु।
माता तु समये दद्यादौरसामपि कन्यकाम्॥ इति।
पौगण्डो व्यवहारासमर्थः। समये कन्यादानोचितकाले।

अथ कन्यानिरीक्षणविधिः।

तत्राश्वलायनकारिका,
स्नातालंकृतकन्यायाः प्राङ्मुख्याः प्रसन्नाननः।
ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखं च सा॥
मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः।
सगुडान् जीरकान् कन्या वरयेदथ तां वरः॥
अस्यामुकगोत्रस्य पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रकः।
एतद्गोत्रामिमामस्य पुत्रीं पौत्रीं च नप्त्रिकाम्॥
वृणेऽहं कन्यकां साध्वीं श्रीरूपामित्यतः परम्।
वरेणैवं वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम्॥ इति।

अथ कन्यादानविधिः।

तत्राश्वलायनः,
अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्तु समानं तद्वक्ष्याम इति।
उच्चावचधर्मानाह शौनकः,

नानाविधा जानपदा ग्राम्याश्चोद्वाहकर्मणि ।
क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपूरुषैः ॥
पूर्वैरनुष्ठितान्कृत्वा कुर्याद्दारपरिग्रहम् ।
सर्वसाधारणं कर्म यत्तु तावदिहोच्यते ॥
तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चिद् बन्धुभिः परिकल्पिते ।
विष्टरे प्राङ्मुखः सम्यगासित्वा चरणौ स्वयम् ॥
प्रक्षाल्याचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
उपलिप्य ततोल्लिख्य स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाप्य पेषणीमश्मनिर्मिताम् ।
प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
उत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
तदानीमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
वसित्वाऽऽचान्तसलिलां भूषितां कुसुमादिभिः ।
प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमीपतः ॥
कन्यकां प्रतिगृह्णीत दत्तां पित्रादिभिर्वरः ।
कन्यादानप्रकारश्च पूर्वाचरित उच्यते ॥
वरस्याभिमुखः स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ।
चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्त्वा नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ॥
ततस्सहत्वकर्मभ्य इत्युच्चार्य ततः परम् ।
वरस्य हस्तेऽपो दद्याद्देवतीर्थेन शान्तधीः ॥
तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्मणे ।
आत्रेयगोत्रप्रभवां पार्वतीं प्रददाम्यहम् ॥
कन्यां सहत्वकर्मभ्यः करोति प्रतिपादिताम् ।
कन्यकादानकर्मैवमाचरन्ति मनीषिणः ॥
विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहितममानुसहोदकम् ।
ततो मङ्गलसूत्रं च ध्यायन्निष्टां च देवताम् ।
बध्नाः कण्ठप्रदेशे स्याद् भूषणानि च शक्तितः ॥ इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,

चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णे भद्रपीठे प्राङ्मुख उपविशेत् । तस्य पुरस्तात्प्राङ्मुखीं भद्रपीठासनां सुस्नातामहतवाससं स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य उपविशेद्वरं विधिवदभ्यर्चयेत् । अथ दक्षिणतः पुरोधा उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रान्दर्भानास्तीर्य तैजसमयं पूर्णकलशं निधाय व्रीहियवानोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्य अब्लिङ्गाभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभिरद्भिः प्रयोजयेत् । अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त्विति उक्त्वा भार्यादिसमेतः कन्यां प्रगृह्य वत्सगोत्रोऽमुष्य प्रपौत्रीम् अमुष्यपौत्रीम् अमुष्यपुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय सुशीलनाम्ने ऽस्मै वराय सम्प्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्वरस्य पाणौ हिरण्यमवधाय कन्योदकधारामासिञ्चेत् । मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् । अथ वरः पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽसे कन्याम-भिमृश्य क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवरौ पश्यन् ऋतस्य हि शुधः सन्ति

पूर्वीरिति तिस्रो जपित्वैतद्वः सत्यमृद्धिमदस्त्विति ब्रूयात् ।

अथानयोर्निरीक्षणम्,

स्वलंकृते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्यनिर्घोषे पूर्वापरावत्युच्छ्रितौ हस्तान्तरालौ राशी कृत्वा मध्येस्वस्तिकां तिरस्करिणीं धारयेयुरथ पूर्वस्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुरपरस्मिन्प्राङ्मुखं तथाभूतं वरं तौ मनसेष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः सूर्य्यसूक्तं पठेयुः पुरन्ध्र्यो मङ्गलगीतीः कुर्युः। अथ तद्विदा काले प्रदिष्टे सद्यस्तिरस्करिणीम् उदगपसार्य कन्यावरौ परस्परस्मिन् गुडजीरकानवकिरतः परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्रातृघ्नीमिति तामीक्षमाणो जपति अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीति तयेक्ष्यमाणोऽथास्या भ्रुवोर्मध्ये व्याहृतिभिर्दर्भाग्रेण परिमृज्य दर्भं निरस्याप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्र्यस्तावाशीर्भिरभिनन्दयेयुः ।

अथानयोरार्द्राक्षतारोपणं, तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्याद्रानक्षततण्डुलानोप्य तथा स्थितयोर्वधूवरयोर्वर्धनकमेतत्कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्घृतमरिष्टरक्षता अप एतेषामारोपणमिष्यते । वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जलौ क्षीरघृतं पाणिना द्विरुपस्तीर्य द्विस्तण्डुलानञ्जलिना ऽऽवपति यथा पूर्यते ततो द्विरुपरिष्टादभिघारयेदित्येवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलपूरणं कुर्यादथ दाताऽञ्जलौ हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जलौ स्वाञ्जलिं धारयेदथ दाता"कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु बहु देयं चास्तु पुण्यं वर्द्धतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्त्विति" उक्त्वा कन्यामुत्क्षिप्य तदञ्जल्यक्षतान् वरमूर्ध्न्यारोपयेत् । वरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेदेवं त्रिः वधूपूर्वम् । वराञ्जलौ वधूस्तण्डुलपूरणं

कुर्यात्तदङ्जलात्रन्यः । अथ सप्तमं वधूपूर्वमारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूदासीयानशयनमन्नादिकमनुदानं दद्यात् । अथ पुरोधाः कांस्ये ऽप आसिच्यौदुम्बर्याऽऽर्द्रशाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वापल्लवया निषिञ्चेदब्लिङ्गाभिर्ऋग्भिः।अथ वधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परस्य तिलकं कुरुतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च करे बध्नीयाताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्चपञ्च पूगीफलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं हवामहइत्यादून इन्द्रक्षुमन्तमिति च वध्वोत्तरीयान्तौ च नीललोहितं भवतीति बध्नीयात् । अथ दाता सभार्यो वृद्धाः पुरन्ध्र्यो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति । अत्र—

प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमीपतः ।
कन्यकां प्रतिगृह्णीत दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥

इति शौनकेन—

ततः पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्कार्चितायैनां तस्मै दद्यात्सदक्षिणाम् ॥

इति ऋष्यशृङ्गेण च वरस्य प्रत्यङ्मुखत्वमुक्तम्,

परिशिष्टे तु प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुरपरस्मिन्प्राङ्मुखं तथाभूतं वरमिति वरस्य प्राङ्मुखत्वमुक्तं, तयोर्विरोधे देशाचारतः कुलाचारतो वा व्यवस्थाऽवधेया ।

अथ कन्यादाने पुरुषोच्चारणक्रमः ।

तत्र वृद्धवसिष्ठः,

नान्दीश्राद्धे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि,

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्त्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि ॥ इति ।

परिशिष्टेऽप्ययमेव क्रम उदाहृतः । यथा—

पुत्रायास्य च पौत्राय नप्त्रे ऽस्यामुकगोत्रिणे ।
अस्माअमुकगोत्रस्य पुत्री पौऽस्यस्य नप्त्रिका ॥

इति कारिकायामानुलोम्यक्रमोऽभिहितस्स पूर्वोक्तवृद्धवसिष्ठादिवाक्यविरुद्धत्वान्मूलानुपलब्धेश्च चिन्त्यः । अक्षतारोपणे मन्त्रानाह सङ्ग्रहकृत्,

श्रियो भगो यशश्चैव यज्ञो धर्मः प्रजाश्च षट् ।
समृध्यतामिति वधूर्वरश्चैतान् क्रमाद्वदेत् ॥ इति ।

श्रियः इति वधूः । भग इति वरः । यश इति वधूः । यज्ञ इति वरः । धर्म इति वधूः । प्रजा इति वरः । समृध्यतामित्यन्तान्षण्मन्त्रान्पठेदित्यर्थः ।

तण्डुलराशौ परिमाणमाह यमः, आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत प्रत्यङ्मुखो वधूमिति ।

अथ कन्यादानमन्त्रौ वायुपुराणे,

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।
दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥
विश्वम्भरः सर्वभूतास्साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।
इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥ इति ।

अथ वरप्रार्थनामन्त्रौ ऋष्यशृङ्गः,

गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां धिप्र समाश्रय ॥ इति ।

व्यासः,

कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पृष्ठतः ।

कन्ये मे सर्वतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥
अध्यादिदानान्याह लिङ्गपुराणम्,
दासीदासासनाद्यं च भूषणानि गृहे ततः ।
क्षेत्राणि च धनं चापि तथाऽन्यानि प्रदापयेत् ॥
ऋष्यशृङ्गोऽपि,
भूमिं गां चैव दासीश्च वसनानि स्वशक्तितः ।
महिषीर्वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि ॥
ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ।
यथाचारं विधेयं च मङ्गल्यं कौतुकानि च ॥ इति ।

अथ कन्यादानफलम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणं,
कन्यां तु परया भक्त्या ह्यलंकृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ।
लैङ्गे,
कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्दत्त्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
ऋष्यशृङ्गः,
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
अयाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एवच ।
नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
मनुः,
अग्निहोत्रादिभिर्यत्स्यादीक्षितब्राह्मणस्य च ।
तत्कन्यां विधिवद्दत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्दे,

वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति तथा परः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ॥
महेन्द्रभवनं याति वीक्ष्यमाणोऽप्सरोगणैः ।

संवर्तः,

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
कूपदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता भयेषु च ।
सर्वे यान्ति रथा एषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

कूपदोऽलङ्कृतकन्यादाता ।

सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूपदः ।

इत्यभिधानात्,

दाने भूषितकन्यायाः कूपो गर्भे महावपि ।

इति वैजयन्तीदर्शनाच्च ।

वह्निपुराणे,

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
तिलराशिः कृतो यावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्य तिलो राशेस्तु यावता ॥
संक्षयं लभते तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ।

लैङ्गे,

यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्रिः,

वालुकाभिः कृतो राशिर्यावत्सप्तर्षिमण्डलम् ।

गते वर्षसहस्रे तु लवमेकं विशीर्यते ॥
क्षयश्च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते ।

संवर्त्तः,

कन्यकायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।
सद्भिरित्युच्यते साधुः कीर्त्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥

इतिशब्दः साधुशब्दात्परो बोद्धव्यः ।

तथा,

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति पुरुषीं दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृताम् ॥

पुरुषीं कन्याम्। यद्यपि संस्कृतां दत्त्वेत्यन्वये दानात्संस्कारस्य पूर्वभावित्वं प्रतीयते तथापि मुखं व्यादाय स्वपितीतिवद्दानोत्तरकालत्वमेव संस्कारस्यावगन्तव्यम्। अर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ।

कश्यपः,

अनडुहां सहस्राणां दत्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानं च तत्समम् ॥
यस्तु सत्येन धर्मेण पिता स्पर्शयते सुताम् ।
स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दक्षः प्रजापतिः ॥

सत्येन छलादिराहित्येन धर्मेण धर्मबुद्ध्या स्पर्शयते वरेण ग्राहयतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिः,

सहस्रमेव धेनूनां शतं वाऽनडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,

श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः सपितामहाः ।
मुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
बृहस्पतिदेवलौ,
तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूतिनी ॥
यथान्यायं यथोक्तविधिना । स्त्रीप्रसूतिनी कन्याप्रसूतिनी
स्मृत्यन्तरे,
नाग्निहोत्रादिभिस्तस्माद्रक्षणे ब्राह्मणस्य च ।
यत्कन्यां विधिवद्दत्त्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥
संवर्त्तः,
तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।
पूजयन्स्वर्गमाप्नोति नित्यं वत्सरवृद्धिषु ॥ इति ।
अथ वयोविशेषेण दातुः फलम् ।
तत्र मरीचिः,
गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥ इति ।
गौर्यादिशब्दार्थो यमेन दर्शितः,
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ इति ।
अथ होमादिविधिः ।
तत्र शौनकः
कन्यकां परिगृह्यैवं वरः पूर्ववदासने ।
तत्रैवोपविशेत्पश्चात्तां वधूं मातुलादिकः ॥
स्वजनः परिगृह्याग्नेः उत्तरेण वरस्य तु ।
पश्चिमेन यथा नीत्वा तस्मिन्नेव वरासने ॥

वरस्य दक्षिणे पार्श्वे प्राङ्मुखीमुपवेशयेत्। इत्यादि।

विशेषान्तरं तत्तत्सूत्रानुसारेण प्रयोगे वक्ष्यते।

अथ पाणिग्रहणम्।

तत्र मनुः,

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने॥

क्षत्रियया ग्राह्य इति वदता पूर्वं वरेण गृहीतं शरं क्षत्रिया गृह्णीयादित्युक्तं भवति। एवमुत्तरत्रापि।

याज्ञवल्क्यः,

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम्।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः॥ इति।

अथ सप्तपदी,

तत्राश्वलायनः,

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीति।

अपराजिता ऐशानी।

तथाच शौनकः,

अग्नेः पूर्वोत्तरं देशं नीत्वा तस्याः पुरो व्रजेत्।

इषएकपदीत्याद्यमुक्त्वा मन्त्रं च पर्वकम्॥

भवादिपदसंख्यानं प्रत्येकं योजयेत्पदम्। इति।

पारस्करोऽपि, अथैनामुदीचीं सप्त पदानि प्रक्रामयतीति।

हिरण्यकेशी, अपरेणाग्निं प्राचीमुदीचीं वा विष्णुक्रमान् क्रामयत्यथैनां संशास्ति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुप्रक्रामममास-व्येन दक्षिणमतिक्रामीरिति।

अस्यावश्यकत्वमाह **मनुः**,

पाणिग्रहणमन्त्रास्तु नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ इति ।

दारलक्षणं भार्यात्वोत्पत्तौ प्रमाणं विद्वद्भिर्नियतम् । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिस्सम्पूर्णसंस्कारोत्पादकत्वं सप्तमे पदे अतिक्रान्ते भवति ।

पाणिगृहीती भार्या स्यादितरा सहधर्मिणी ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । भार्यात्वं पतित्वस्याप्युपलक्षणम् ।

तथाच **यमः**,

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

पतिगोत्रप्राप्तिरपि सप्तमपदातिक्रमे भवति ।

तथाच **मनुः**,

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । इति ।

अथ होमकाले कन्यर्तुदर्शने निर्णयमाह—

यज्ञपार्श्वः,

विवाहे वितते तन्त्रे होमकालउपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततः कर्मणि योजयेत् ॥

युञ्जानमन्त्रस्तैत्तिरीयशाखायामभिहितः,

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।
अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ इति ।

यद्वा,

विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला ।

त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्शय्यासनाशनौ ॥
चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि । इति ।

अथ विवाहान्तः सूतकपाते निर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे,

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।
शेषमन्नं परैर्देयं दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेत् ॥ इति ।

शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत्तु जन्ममरणगृहव्यतिरिक्तगृहविषयम् । न स्पृशेदित्यत्र दोष इति शेषः ।

क्रतुरपि,

विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ इति ।

अथ विवाहमध्ये श्राद्धदिनपाते निर्णयः ।

दीपिकायाम्,

विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाऽऽशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥ इति ।

विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाहं श्रुत्वाऽश्रुमुख्याः पितरो न यान्ति ।
वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्नच दूषयेत्तम् ॥ इति ।

वध्वा चानक्षत्रदर्शनं वाङ्नियमः कार्यः ।

तथाचाश्वलायनः,

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगारएतां रात्रिं वसेद् ध्रुवमरुन्धतीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नी प्रजां विन्देयेतीति ।

अस्यार्थः । समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन् दृष्ट्वा वाचं विसृजेन्मन्त्रेण । हरदत्तस्तु सप्तर्षीनित्यत्रेतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन शुक्रादीनामपि यथासम्भवं दर्शनं भवतीति । इदानीं वाग्विसर्जनवि-

धानाद्धोमादारभ्य तावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते। कस्यायं वाग्विसर्गः, वध्वाः। कुतः, मन्त्रलिङ्गात्। जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी। जीव इति कर्त्तरि पचाद्यच्। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे विभाषा सपूर्वस्येति ङीप् नकारादेशश्च।

शौनकोऽपि,

यस्मिन्काले विवाहः स्याद्रजन्यां यदि वा दिवा।
तत्र होममुपक्रम्य प्राग्विवाहसमापनात्॥
वधूर्वाङ्नियमं कृत्वा वर्त्तेतावहिता सती।
निवृत्ते तु विवाहे तां वधूं ध्रुवमरुन्धतीम्॥
सप्तर्षींश्चेक्षयेत्पश्चाद्वध्वा वक्तुमशक्तितः।
वध्वर्थं जीवपत्न्यादिवाक्यं च व्याहरेद्वरः॥ इति।

पारस्करः, अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदाद् बृहस्पतिः।

मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतमिति सा यदि न न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयादिति।

अथौपासनहोमोपक्रमः।

तत्राश्वलायनः, पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेदिति।

अस्यार्थः। पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यं नामाग्निं परिचरेत्। पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशनीयोत्तरकालप्रारम्भशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। यद्विधास्यते तत्परिचरणमिति।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि, अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ इति। कात्यायनादीनां तु विशेषो वक्ष्यते।

शौनकोऽपि,

यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु।
परिचर्या विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति।
उपक्रम्योत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुम्॥ इति।

परिशिष्टान्तरेऽपि,

रात्रौ विवाहउत्पन्ने कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः।
रात्रावतीतकालश्चेच्छ्वः सायं तदुपक्रमः॥ इति।

तत्परिमाणमाह सुदर्शनभाष्यकारः, तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि नव नाड्यो नातीताः। अतीताश्चेत्परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति।

सन्ध्याभाष्येऽपि,

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदितेऽथवा।
सायमस्तमिते होमः कालस्तु नव नाडिकाः॥ इति।

अथ वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशविधिः।

तत्र गर्गः,

वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽह्नि।
द्वितीयके वाथ चतुर्थके वा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात्॥

नारदोऽपि,

आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने।
वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमे ऽथ समे दिने॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

षष्ठेऽष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः।
पञ्चाङ्गसंशुद्धिदिनं विनापि विधानसद्गोचरगेऽपि कार्यः॥

षष्ठस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। अयं च युग्मदिनविधिः पञ्चमदिनादूर्ध्वं षोडशादिनादर्वाक् द्रष्टव्यः। षोडशवासरान्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। तदूर्ध्वं विषमे मासि विषमे संवत्सरे वा कार्यः। समे दोषश्रवणात्।

तथोक्तं तेनैव,

समे वर्षे समे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत् ।
आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् ॥

अयं युग्मवत्सरनिषेधः पञ्चमवत्सरादर्वाक् द्रष्टव्यः। ऊर्ध्वं त्वनियमः ।

तथाचोक्तं संग्रहे,

विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात् ।
ऊर्ध्वं ततोऽब्देऽयुजि पञ्चमान्तादतः परस्तान्नियमो नचास्ति ॥

तत्र नक्षत्राणि व्यवहारतत्त्वे,

पौष्णात्कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।
पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥

अथ मासनिर्णयः ॥ जयतुङ्गविवाहपटले,

मार्गशीर्षे तथा माघे माधवे ज्येष्ठसंज्ञके ।
सुप्रशस्तो भवेद्वेश्मप्रवेशो नवयोषिताम् ॥

अथ प्रतिशुक्रविचारः ।

तत्र लल्लः,

स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः,

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु ।
वधूप्रवेशमाङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशः,

वामे शुक्रे नवोढायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
धनं न्धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरः स्थिते ॥
नवोढायास्त्व वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ ।

तद्देव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे ॥
पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरे।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्वादिमुख्यदिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कण्टकं ज्ञेयम्। चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यादिक्षु मासद्वयं विदिक्ष्वेकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात्। इदं द्वयं ग्रामान्तरे च वधूगमने वर्ज्यम्।

नियतकालेऽपि कदाचिन्निषेधमाह—

गर्गः,

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि।
श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

तथा,

अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्। इति।

इह प्रियं प्रजयेति वधूं गृहं प्रवेश्य सवधूको वरो गणपतिं लक्ष्मीं च यथाचारं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा विप्राशिषो गृह्णीयात् ॥

अथ नववध्वाः प्रथमवर्षनिषिद्धानि।

तथाच संग्रहे,

विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके।
भर्त्तुर्गृहे वसेन्न स्त्री चैत्रे तातगृहे तथा ॥ इति।

तथा,

वधूप्रवेशो निश्येव कार्यो न दिवा।
वधूप्रवेशो न दिवा प्रशस्तो राजप्रवेशो न निशि प्रशस्तः।
दिवा च रात्रौ च गृहप्रवेशः प्रकीर्त्तितस्तु त्रिविधः प्रवेशः ॥

इति स्मरणात्।

आश्वलायनः, प्रयाणउपपद्यमाने पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेदश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यर्द्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेज्जीवं रुदन्तीति रुदत्यां विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन्परिपन्थिन इति जपेद्वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेतेह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेद्विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् आनः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदयइति ॥

शौनकोऽपि,

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चिदुपलेपनपूर्वकम् ।
विधाय स्थण्डिलं तस्मिन्विवाहाग्निं निधाय च ॥
ततोऽग्नेः पश्चिमे देशे प्राग्ग्रीवोपरिलोमिकाम् ।
त्वचमानडुहं वध्वाः समास्तीर्यासनं क्षमी ॥
उपवेश्य वधूं तत्र ततोऽन्वाधानपूर्वकम् ।
अनूयाजनिधानान्तं पुरस्तात्तं निधाय च ॥
अन्वारब्धस्तयो वध्वा यदीध्माधानपूर्वकम् ।
पुरस्तात्तन्त्रशेषं यद्विधाय जुहुयात्ततः ॥
आनः प्रजामित्यादिभिर्ऋग्भिश्चतसृभिर्घृतम् ।
तत्र प्रत्यृचमित्युक्ते मन्त्रोत्त्यन्ते हुनेद्धविः ॥
प्रक्षिप्य पश्चात्स्वाहेति शब्दं होता समीरयेत् ।
ततः समञ्जन्त्वित्याद्यामृचमुक्त्वा स्वयं दधि ॥
किञ्चित्प्राश्यावशिष्टञ्च दधि तां प्राशयेद्वधूम् ।
अथवाऽऽहुतिशिष्टाज्यशेषणेनोरसी उभे ॥

समञ्जन्त्वनयैनर्चा स्वस्य वध्वा अपि क्रमात् ।
ततः स्विष्टकृदाद्यूर्ध्वतन्त्रं पारसमापयेत् ॥ इति ।

अथ दंपत्योर्वैवाहव्रतम् ।

तत्राश्वलायनः, अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वैकऋषिर्जायतइति चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यादन्नं ब्राह्मणेभ्योऽथ स्वस्त्ययनं वाचयीतेति ।

अस्यार्थः । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनावित्यादि । अक्षारं क्षारद्रव्यविवर्जितम् अलवणं लवणवर्जितं चाश्नीत इत्यक्षारालवणाशिनौ । अक्षारलवणाहाराविति शौनकवाक्ये तु क्षारं च लवणं च क्षारलवणे तद्वर्जमाहारो ययोस्ताविति । अक्षारमिति लवणविशेषणमाह

मेधातिथिः । क्षारीलवणमिति लोकप्रसिद्धेः । विवाहादारभ्यैते नियमास्सन्त्युभयोः । गृहप्रवेशनीयात्प्रागाप नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः। उत्तरावधिमाह । अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् । अतो गृहप्रवेशनीयादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्यातां संवत्सरं वा, एकर्षिकल्पः पुत्रो जायतइति कृत्वा ।

अन्ये त्वाहुः । नियमान्ते एकऋषिकल्पः संपद्यते, पितृगोत्रं विहाय सा पतिगोत्रं भजतइत्यर्थ इति । चरितव्रत इत्यादि । व्रतानन्तरं सूर्याविदे वध्वा उपयमनकाले परिहितं धृतं वस्त्रं दद्यात् । सूर्यया दृष्टो मन्त्रः सूर्या । यथा वृषाकपिरिति । सा च सत्येनोत्तभितेति सूक्तम् । कथं पुनरसौ वेत्ति । स्वरतो वर्णत इत्यादि । शब्दतोऽर्थत इति वा । अन्नं ब्राह्मणेभ्य इत्यादि । दद्यात् । अथ स्वस्त्ययनमित्यादि । ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति । ओं स्वस्तीति प्रतिब्रूयुरिति ।

शौनकोऽपि,

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं तौ द्वादशाहमथापि वा ।
शक्तिं वीक्ष्य तथाऽब्दं वा चरतां दंपती व्रतम् ॥
अक्षारलवणाहारौ भवेतां भूतले तथा ।
शयीयातां समावेशं न कुर्यातां वधूवरौ ॥
व्रते समाप्ते वध्वा च विवाहसमये धृतम् ।
वस्त्रं प्रदद्यात्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥
सूर्या नाम्ना ऋचो वेत्ति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।
सत्येनोत्तभितेत्याद्यामृचमारभ्य या ऋचः ॥
विहिसोतोरसृक्षतनेन्द्रमित्यादिकाः पुरा ।
अधीतास्ता इहोच्यन्ते सूर्याशब्देन सूरिभिः ॥
ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत् । इति ।

तत्र चतुर्षु दिवसेषु कर्तव्यविशेषमाह स एव,

दम्पती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रथमके दिने ।
दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीयदिवसेऽपि तौ ॥
पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसौ च तौ ।
अग्निस्वाहे तृतीयेऽह्नि पूजयेतां च कालिकाम् ॥
चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शाङ्करीं मानवास्त्रियौ ।
एवं प्रतिदिनं कर्त्तुं पूजां तौ दम्पती तदा ॥
चतुर्ष्वेतेषु दिवसेष्वर्चयेतां द्विजान्बहून् ।
वस्त्रहेमादिमिष्टान्नताम्बूलादिप्रदानतः ॥
आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्द्विजाः । इति ।

तौ वर्द्धयेयुरिति शेषः ।

सत्यव्रतोऽपि,

विवाहे दंपती स्यातां त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणौ ।

अधःशय्यासनौ स्यातामक्षारालवणाशिनौ ॥ इति ।

पारस्करोऽपि, त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्तत इति ।

हिरण्यकेश्यपि, त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनावधःशायिनावलंकुर्वाणौ ब्रह्मचारिणौ वसत इति ।

एषां च पक्षाणां व्यवस्थोक्ता ब्रह्मपुराणे,

कृते विवाहे वर्षं तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा ।
यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तथा तत्रिगुणः पुमान् ॥
त्रिगुणश्चतुर्विंशतिवार्षिकः । तथा,
अथ तद्द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्वदा ।
यदि द्वादशवर्षा स्यात्कन्या रूपगुणान्विता ॥
द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णेन यदि षोडशवार्षिकी ।
लब्धा तदा तु षड्रात्रं वस्तव्यं संयतेन तु ॥
विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै त्र्यहम् ।
अत ऊर्ध्वमहोरात्रं वस्तव्यमिति संयतैः ॥ इति ।

अथ चतुर्थीकर्म ।

तत्र पारस्करः, चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तर उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीत्यादि ।

हिरण्यकेश्यपि, चतुर्थ्यामपररात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा नव प्रायश्चित्तीर्जुहोतीत्यादि ।

अथ मण्डपोद्वासनविधिः ।

तत्र नारदः,

मण्डपोद्वासनं कार्यं समे तु दिवसे बुधैः ।

षष्ठं च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ ॥ इति ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः,

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमोऽधमः ॥ इति ।

नारदोऽपि,

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्त्तिताः ।
ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैवच ॥
आर्षस्तथैव दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ इति ।

हारीतोऽपि, अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो दैवो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचो मानुषः क्षात्रश्चेति ।

अत्र मानुषक्षात्रपदाभ्यामार्षप्राजापत्ययोर्ग्रहणमित्यविरोधः ।

विष्णुरपि, अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति ।

यत्तु वसिष्ठेन षड्विवाहा ब्राह्मो दैव आर्षो गान्धर्वः क्षात्रो मानुषश्चेति षट्त्वमेव विवाहानामुक्तं, तन्नेतरव्यवच्छेदकम् । किन्तु ब्राह्मणकर्त्तव्यतयोक्तषड्विवाहपरम् ।

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ॥
इति मनुस्मरणात् ।

अथ ब्राह्मादिलक्षणानि ।

तत्र मनुः,

आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥

आच्छाद्य वाससा, अर्हयित्वा स्रक्चन्दनादिभिः । वरमिति शेषः, न कन्यामिति । आहूयेत्यस्यापेक्षितत्वात् । स्वयमिति न वरप्रार्थनाभ्युदासः । कन्यावरणविधिविरोधापत्तेः । श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने दीयतइति स ब्राह्म इति बौधायनवाक्ये ब्राह्मविवाहेऽप्यर्थनाश्रवणाच्च । ब्रह्मचारिणे अविप्लुतब्रह्मचर्याय । तच्चार्थनं वरणरूपमेव । स्वयमेव वरस्याह्वानमपूर्वं ब्राह्मविवाहाङ्गत्वेन विधीयते । अत एव दाक्षिणात्यशिष्टाचारोऽपि तथा ।

विष्णुरपि, आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृतेति ।

संवर्तोऽपि,

अलङ्कृत्य स्वलङ्कारैर्वराय सदृशाय च ।
ब्राह्मेण तु विवाहेन कन्यां दद्यात्सुलक्षणाम् ॥

देवलः,

ततो निवीतां कल्याणीं कन्यां सुवलयान्विताम् ।
अलङ्कृत्यार्हते दद्याद्विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

निवीतां निवीतप्रावरणवतीम् । कल्याणीमुक्तकन्यालक्षणवतीम् । सुवलयान्वितामभिनवकङ्कणवतीम् । तेन गजदन्तकङ्कणधारणरूपो दाक्षिणात्यशिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

व्यासः,

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।
नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

पावकपरिक्रमणं च शाखान्तरेऽग्निं प्रतिप्राप्य कन्यया सह तं त्रिः परिक्रम्य तां दद्यादिति क्रमदर्शनाद्वोक्तमिति ध्येयम् ।

यमः,

अद्भिर्या दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः।

ब्रह्मदेयेति संज्ञा श्राद्धे ब्रह्मदेयानुजातश्चेत्यनेन तज्जातस्य पङ्क्तिपावनत्वव्यवहारार्थम्। यत्तु अनिन्दन्नन्यैरवितर्कयन् विधिवद्वस्त्रयुगं दत्वा सहधर्म्मश्चर्य्यतामिति स ब्राह्म इति हारीतेन ब्राह्मविवाहेऽपि सहधर्मचरणमुक्तं, तद् न ब्राह्मपदार्थघटकं, गौरवापत्तेः। किन्तु प्रैषवचनप्राप्तार्थानुवादः। अनिन्दन्दोषाभिधानमकुर्वन्। अन्यैरवितर्कयन् अन्यैस्सह दोषमनाशङ्कमानः। ब्राह्मविध्युपक्रमे हि धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेयं नातिचरामीति काठकगृह्योक्तदातृप्रतिगृहीतृप्रैषानुवादः। विधिवन्मधुपर्कादिपूर्वम्।

आपस्तम्बः,

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत्। यथाशक्त्यलङ्कृत्य प्रजार्थधर्मकर्मसु सहभावाय यथोक्तविधिना प्रतिपादयेदित्यर्थः।

आश्वलायनः,

यथाशक्त्यलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः।

शङ्खलिखितौ, तत्र सवर्णः सवर्णाय विदितायैव नग्निकां दद्यात्स ब्राह्मः। विदितः कुलादिभिः। नग्निकामनागतार्त्तवाम्।

पैठीनसिः, तस्मान्नग्निकां कन्यां सहिरण्यां दद्यादयं ब्राह्मो विवाह इति।

ब्रह्मपुराणे,

ईदृशाय यदा कन्यां दद्ध्वं श्रद्धयाऽन्विताः।
अलङ्कृत्य यथाशक्त्या पूरयित्वा धनेन च॥

ईदृशाय पूर्वोक्तगुणयुक्ताय।

अथ दैवलक्षणम्।

तत्र मनुः,

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्यं प्रचक्षते॥

सम्यगतिसौष्ठवेन कर्म कुर्वते ऋत्विजे इत्यन्वयः।

याज्ञवल्क्यः, यज्ञस्थऋत्विजे दैवः।

आश्वलायनः, ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स दैवः।

देवलः,

अन्तर्वेदि समानीय कन्यां कनकमण्डिताम्।

ऋत्विजे तु ददात्येनां विवाहो दैवसंज्ञकः॥

यमः,

ऋत्विजं समलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते।

हारीतः,

वेद्यन्ते मैथुनं दत्त्वा स दैवः। वेद्यन्ते वेदिमध्ये मैथुनं गोमिथुनं दत्त्वा, वरायेति शेषः।

बौधायनः, दक्षिणासु दीयमानास्वन्तर्वेदि यदृत्विजे स दैवः।

अथार्षलक्षणम्।

तत्र मनुः,

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मोऽयमुच्यते॥

धर्मतः कुलधर्मतः। आर्षधर्मतो वा। न तु शुल्कत्वेन।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।

अल्पो वापि महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः॥

इति मनुना गोमिथुनस्य शुल्कत्वेनोपादानापाकरणात्। शुल्कत्वं तु गोमिथुनस्यापि लोभेन गृह्यमाणस्य भवति।

तथाच स एव,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ इति ।

अत एव लोभं विना गृह्यमाणमपि अर्हणमेव भवति कुमारीणां न शुल्कमित्याह—

स एव,

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम् ॥ इति ।

आनृशंस्यमपापिष्ठमित्यर्थः। वाशब्दादधिरथं गोशतमपि देयम्।

तथाचापस्तम्बः, विवाहे दुहितृमते काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद् दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयम् तन्मिथुनं कुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दः संश्रुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्ध इति।

अस्यार्थः ।

दानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विधीयते ।

इति निषेधात्कथं गोमिथुनादिग्रहणमित्यत आह । विवाहइति। विवाहे आर्षे, तस्यैवोपसंहारात् । तत्र यत्कन्यापित्रे दीयते तत्काम्यम् । ऋषितुल्यपुत्रोत्पत्तिकामनया दीयमानत्वात् ।

तथाच स्मृतिः, यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवतीति । तन्मिथुनं कुर्यादिति । तद् दत्तं रथाधिकं गोशतं कन्यावरौ मिथुनं कुर्यात् । जायापतित्वमापादयेदित्यर्थः । यस्तु तस्यामार्षोढायां क्रयशब्दः स शब्दमात्रं न वास्तवः क्रय इति कल्पतरुः। वस्तुतस्तु तस्यां दानक्रियायामिति व्याख्येयम् । आर्षोढायां क्रीताशब्दप्रयोगापेक्षणात् क्रियावाचिनः क्रयशब्दस्य प्रयोगानुपपत्तेः । अत्र हेतुः धर्माद्धि सम्बन्ध इति । धर्मनिमित्तो ह्यसौ सम्बन्धो न लोभनिमित्तक इति । गोमिथुनग्रहणं च स्वयं कन्योपकरणदानासमर्थस्य तद्दानार्थं वेदितव्यम् ।

प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च।
शस्ताय चासगोत्राय तमार्षमृषयो विदुः॥

इति देवलस्मरणात्। गोमिथुनेन वरादुपात्तेनेत्यर्थः। शुल्कत्वेन ग्रहणं तु दोषः। वक्ष्यमाणदोषश्रवणात्तत्राचार्यैरभिहितं "देशकालानुरूपं हि मूल्यं शुल्कं भवति, लोके तथा दर्शनात्। गोमिथुनं हि न शुल्कम्। शास्त्रे नियतपरिमाणत्वादिति। तच्चिन्त्यम्। अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र सोमक्रयण्यां गवि व्यभिचारदर्शनात्। तस्माच्छास्त्रेऽपि नियतपरिमाणं शुल्कं भवति। हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्याद्युपक्रम्य तां दशभिः क्रीणातीति तत्रैव शुल्कपरिमाणदर्शनात्। तस्माद्यथोक्तमेव साधु।

याज्ञवल्क्यः, आदायार्षस्तु गोद्वयमिति।

शङ्खलिखितौ, गोमिथुनेन वस्त्रयुगलेन वा ऽऽर्षः सर्वेष्वलङ्कारः स्त्रीधनं च देयमिति।

सर्वेषु विवाहेषु। स्त्रीधनम् अलङ्कारातिरिक्तं वनक्षेत्रादि।

बौधायनः, पूर्वे लाजाहुती हुत्वा गोभ्यां स आर्षः।

पूर्वे चतसृणां लाजाहुतीनामाद्ये द्वे गोभ्यां सह देये इत्यर्थः। एतेन गोमिथुनप्रत्यावृत्ते कन्यादानकालात्कालान्तरमुक्तं भवति।

आश्वलायनः, गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्ष इति।

अथ प्राजापत्यलक्षणम्।

तत्र मनुः,

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥

देवलः,

सहधर्मक्रियाहेतोर्दानं समयबन्धनात्।

अलंकृत्यैव कन्याया विवाहः स प्रजापतेः ॥

गौतमः, संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सहधर्मश्चर्यतामिति ।

याज्ञवल्क्यः,

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने । स कायः ॥ इति ।

आश्वलायनः, सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः ।

कन्यादानसमयेऽन्योन्याव्यभिचारेण सहोभौ चरतां धर्ममित्यनेन वाक्येन समयं कृत्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्य इति कल्पतरुप्रभृतयः । देवस्वामिनस्तु यद्यप्यन्येष्वपि विवाहेषु सहधर्मचरणमस्त्येवं तथाप्यत्र सहधर्मचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तरप्राप्तिर्नापि स्त्र्यन्तराविवाह इति विशेष इत्यव्यभिचारपदार्थं व्याचख्युः ।

विष्णुस्तु लक्षणान्तरमाह ।

प्रार्थितायाः याचितायाः कन्यायाः पतिपित्रा प्रकर्षेणोक्तविधिना दानं तेन प्राजापत्य इत्येकार्थतां वर्णयन्ति ।

यत्तु धर्मशब्दोऽर्थकामयोरुपलक्षणम् । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वया त्वियमितिस्मृत्यन्तरादिति । तन्न । तस्य वाक्यस्य काठकगृह्यपरिशिष्टे ब्राह्मविवाहोपक्रमपठितत्वेन तन्मात्रविषयत्वात् । सह धर्मश्चर्यतामिति प्राजापत्ये गौतमेन मन्त्राभिधानाच्च ।

अथासुरलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

आप्रदानम् आदानं ग्रहणमिति यावत् । स्वाछन्द्यात्स्वेच्छया, न तु कन्यापितुः पारतन्त्र्येण । क्रयेणैव स्वत्वोत्पत्तेः ।

देवलः,

शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।
वित्तहेतुर्विवाहो ऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

वित्तहेतुर्वित्तसाध्यः ।

पैठीनसिः, शुल्केन पणित्वा ददतोरासुरः ।

पणित्वा विक्रीय । ददतोः मातापित्रोः । ददतोरर्पयतोः, दानाभावादिति केचित् । तन्न ।

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः ।
गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

इति मनुनारदाभ्यां मान्यविशेषाभ्यामष्टस्वपि विवाहेषु दानप्रतिपादनात् । स्वस्त्ययनं स्वस्तिवाचनादि । प्रजापतियज्ञः प्राजापत्यश्चरुहोमः । एषविधिर्दानलक्षणः । गुणो ब्राह्मण्यम् । तस्यैव सम्प्रदानविशेषणेषु प्राधान्यात् । ब्राह्मणादीनां प्रतिलम्भेऽसाधारणस्वत्वाच्च । तदपेक्ष्यासुरादिष्वपि त्रिषु दानं भवति ।

हारीतः, शौल्केन मानुषः ।

मानुष इत्यासुरस्यैव संज्ञान्तरम् ।

पैठीनसिः, शुल्केन कन्यामाददतो राक्षस इति । इदमप्यस्यैव संज्ञान्तरम् ।

वसिष्ठः, पणित्वा धनक्रीता स मानुषः । क्रये श्रुतिं प्रमाणयति, तस्माद्ग्राहयितृमतेऽधिरथशतं देयमिति ह क्रयो विज्ञायतइति । तस्मादित्युक्तोपसंहारः । ग्राहयितुः कन्यादातुः । मते संमते । अधिको रथो यस्मिन् शते तदधिरथं, तच्च तच्छतं च, गवामिति शेषः । अनुक्तसंख्या गोगामिनीति न्यायात् । तद् वरेण देयम् । इतिहशब्देनोक्तस्यार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति । याच पत्युः

क्रीता साऽन्यैश्चरतीति ह चातुर्मास्येष्विति क्रयप्रदर्शनाय श्रुत्यु-पन्यासः ।

याज्ञवल्क्यः, आसुरो द्रविणादानादिति ।

आश्वलायनोऽपि, धनेनोपयच्छेत स आसुरः ।

हारीतस्तु लक्षणान्तरमाह, दम्भच्छद्मभ्यां परैस्तर्किताय य-द्दीयते प्रतिपाद्यते स आसुर इति ।

अस्यार्थः । परैरन्यैर्दम्भच्छद्मभ्यां दाम्भिकत्वेन छाद्मिकत्वे न वा तर्किताय ज्ञाताय स्वयमेव वा दाम्भिकत्वं छाद्मिकत्वं प्रति-पद्य ज्ञात्वा यत्र दानं स आसुरः । आसुरनिन्दामाह —

कश्यपः,

क्रीतद्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ इति ।

आपस्तम्बः,

दानं विक्रयधर्म्मश्चापत्यस्य न विधीयते ।

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ॥

गृह्णन्हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ।

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ॥

शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् । इति ।

यमः,

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपिहि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन पापं दुहितृविक्रयम् ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥

कश्यपः,

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥
पतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ।
गमनागमने चैव सर्वं शुल्कोऽभिधीयते ॥
गमनागमने कन्याप्रार्थनार्थं कन्यापितृगृहगमनागमने ।

यमोऽपि,

यो मनुष्योऽपि यत्किञ्चिद्विक्रीय धनमिच्छति ।
तस्य मूत्रं पुरीषं च स परत्रोपजीवति ॥
कन्याविक्रयिणो मूर्खाः महाकिल्बिषकारकाः ।
पतन्ति नरके घोरे दहन्त्यासप्तमं कुलम् ॥

पराशरः,

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

अत्र प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने,

महत्तरोमवर्गं च लक्षं चेद्विष्णुमन्दिरे ।
कन्याविक्रयदोषस्तु प्रणश्यति न संशयः ।

इदं च दोषाभिधानं लोभेनात्मार्थं धनग्रहणे, कन्यार्थं धनग्रहणे तु न दोषस्तस्यार्हणरूपत्वादित्युक्तं प्राक् ।

अथ गान्धर्वलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

इच्छया ऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य वा ।
गान्धर्वस्स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

अन्योन्यसंयोगः अन्योन्यं सम्प्रतिपत्तिः । मैथुन्यः मिथुनसाध्यकर्मार्हः । कामसम्भवः कामोद्रेकसम्भवः ।

देवलः,

विविक्ते स्वयमन्योन्यं स्त्रीपुंसोर्यस्समागमः ।

प्रीतिहेतुः स गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो मतः ॥

समागमः पतिभार्यात्वसम्प्रतिपत्तिः ।

गौतमः, इच्छन्त्याः स्वयं संयोगो गान्धर्वः । स्वयमिच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वः । स्वयमिति वचनात्स्वयमेव स्वस्य दानं कर्त्तव्यमिति गम्यते, तन्त्रापेक्षयेति ।

द्वयोस्सकामयोर्मातापितृदानरहितो गान्धर्व इति विष्णुस्मरणात् । मातापितृदानरहितः मातापितृकर्तृकदानरहितः ।

हारीतः, स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ।

वसिष्ठः, सकामां कामयमानः सदृशीं यो निरुन्ध्यात् स गान्धर्वः ।

याज्ञवल्क्यः, गान्धर्वः समयान्मिथः ।

आश्वलायनः, मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः ।

अथ राक्षसलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्यां हरतो राक्षसो विधिरुच्यते ॥

हत्वा ताडयित्वा, प्रतिबन्धकानिति शेषः । छित्त्वा, प्रतिबन्धकशिरांसीति शेषः । भित्त्वा, शस्त्रप्रहारैरिति शेषः । क्रोशन्तीं स्वजनानाह्वयन्तीम् । अनेन युद्धमुपलक्ष्यते ।

तथाच याज्ञवल्क्यः, राक्षसो युद्धहरणादिति ।

आश्वलायनोऽपि, हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ।

रुदद्भ्यः, कन्यासम्बन्धिभ्य इति शेषः ।

हारीतः, राजाश्रयेण बान्धवाभिघातदण्डापविशेषाद्राक्षसः ।

देवलः, विक्रमेण प्रसह्य स्यात्कुमारी ।

हरणं पुनः *।

वीर्यहेतुर्विवाहः स सप्तमः समुदाहृतः ॥

विक्रमेण पराक्रमेण। प्रसह्य बलात्कारेण। वीर्यहेतुर्बललक्षणः।

वसिष्ठः, यां बलेन हरन्ति स राक्षसः।

केचित्तु यां प्रमथ्य बलेन हरेत्स क्षात्र इत्यपि पठन्ति। क्षात्र इति राक्षसस्यैव संज्ञान्तरम्।

हारीतः, अलङ्कृतामभिजयतः क्षात्रः।

विवाहार्थम् अलङ्कृतां कन्यां युद्धे विजयमानस्य यो विवाहः स क्षात्र इत्यर्थः।

विष्णुः, युद्धहरणेन राक्षसः।

गौतमः, प्रसह्यादानाद्राक्षस इति।

अथ पैशाचलक्षणम्।

तत्र मनुः,

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

विष्णुः, सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्पैशाचः।

सुप्ता निद्रिता प्रमत्ता प्रमदातिशयेन नष्टचेतना। तस्यामभिगमनं मैथुनं तस्मात्पैशाचः।

गौतमः, असंविज्ञातोपसङ्गमनात्पैशाचः।

अत्र उपगमनाभिगमनशब्दाभ्यां मैथुनमेवाभिधीयते।

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति।

यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति।

* विक्रमेण प्रसह्य स्यात् कुमारी। इति पूर्वपृष्ठस्थान्तिमपङ्क्तौ हरणं पुनः इति च अस्मिन् पृष्ठे पृथग् मुद्रितं प्रमादात्। अपेक्षितं तु—विक्रमेण प्रसह्य स्यात् कुमारीहरणं पुनः। इति।

ऋतावुपेयादित्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात् । तदवस्थानां कन्याहरणमेव पैशाच इत्यन्ये ।

सुप्तमत्तोन्मत्तकन्याहरणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

इति देवलस्मरणात् । सुप्तानां निद्राक्रान्तानां, मत्तानां मदनीयद्रव्येण, उन्मत्तानां ग्रहाद्यावेशेन, व्यसनाद् राजाद्युपद्रवाद्याकुलानां कन्यायाः यद्धरणं स पैशाचः । प्रमादः पूर्वोक्तादिनिमित्तैरनवधानता । प्रमादोऽनवधानतेति कोशात् ।

आश्वलायनः, सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः ।

याज्ञवल्क्यः, पैशाचः कन्यकाछलात् ।

कन्यकाछलं कन्यकाप्रतारणम् ।

हारीतः, स्त्रीपानमद्यभोगसम्प्रयोगात्पैशाचः ।

स्त्रियाः कुट्टन्याः, पानस्य दुग्धपानकादेः, मद्यस्य द्वादशविधस्य, भोगस्य वस्त्रालङ्कारादेः सम्प्रयोगात् सम्यक् पौनःपुन्येन प्रयोगात्प्रेषणात्कन्यायाः वशीकरणं पैशाचः । कन्यापित्रादेर्वा ।

अथैषां वर्णविशेषेण व्यवस्था ।

तत्र मनुः,

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो ऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ॥

विप्रस्य क्रमेण ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्वाः षट् विवाहा धर्म्याः । तत्र चत्वारो मुख्याः द्वावनुकल्पौ ।

तथाच स एव,

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः । इति ।

तत्रापि द्वौ मुख्यतरौ ।

तथाच महाभारते,

ब्राह्मणानां सतामेष ब्राह्मो धर्म्यो युधिष्ठिर । इति ।

दैवोऽपि ब्राह्मणस्यैव, ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वात् । न क्षत्रियादेः, आर्त्विज्याभावात् । क्षत्रियस्य अवरान् अन्त्यान् चतुरः । प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसान् । नासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान् । पैशाचस्य सर्वनिषिद्धत्वात् ।

तथाच स एव,

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः । इति ।

तत्र राक्षसो मुख्यः प्राजापत्यासुरगान्धर्वा अनुकल्पाः ।

तथाच स एव,

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव चतुरः प्राजापत्यासुरगान्धर्वान् राक्षसं विहाय । तत्रासुरो मुख्यः प्राजापत्यगान्धर्वावनुकल्पौ । आसुरो वैश्यशूद्रयोरित्युदाहृतवचनात् । क्रयविक्रयप्रधानत्वाच्च । यत्तु वैश्यस्य राक्षसः श्रेयानिति पैठीनसिवचनं, तद् आसुरमभिप्रेत्य । शुल्केन कन्यास्त्वाददतो राक्षस इति तेनैव परिभाषणात् ।

नारदोऽपि,

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।

राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ॥

अन्त्यः पैशाचः स गर्हितो न कस्यापि योग्य इत्यर्थः ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ।

इति मनुस्मरणात् । यद्वा । यो गर्हितः पैशाचः स आन्त्यः अन्त्याः शूद्रास्तद्योग्य इत्यर्थः । पैशाचः शूद्रस्येति पैठीनसिवचनात् । अन्त्याः प्रतिलोमजा इति वा । पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां चेति प्रचेतःस्मरणात् । असंस्कृतप्रसूताः कुण्डगोलकादयः ।

बौधायनोऽपि, तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः

पूर्वः श्रेयानितरेषामुत्तरोत्तरः पापीयानिति ।

देवलोऽपि,

पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानकाः ।

अशुल्काः ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥ इति ।

तत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षत्रधर्मानुगतौ । तत्पूर्वकत्वात्क्षत्रस्य । पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रितकलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात्, गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगतत्वादिति । चत्वारः, प्रशस्ता इति शेषः । पूर्वः पूर्वस्त्वतिशयेन प्रशस्त इत्यर्थः । इतरेषां गान्धर्वादीनाम् । उत्तरोत्तरोऽप्रशस्तः । षष्ठसप्तमौ आसुरराक्षसौ क्षत्रधर्मानुगतौ क्षत्रियधर्मानुसारिणौ तद्धर्मश्च धनप्रदानबलसम्पत्तिरूपः । पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रितकलत्राः असङ्कोचितस्त्रीकाः । कलत्रमत्र कन्योच्यते । असङ्कोचितकलत्रत्वं च तयोः कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् । अनेन वैश्यशूद्रकन्यानामपि कर्षणशुश्रूषे दर्शिते भवतः । सर्वेषां वर्णानां जातीनां च स्नेहस्य सर्वसाधारण्यात् ।

अथ ब्राह्मणादीनामापत्कल्पः ।

तत्र मनुः,

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथञ्चन ॥

पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ इति ।

क्षत्रस्य चतुरोऽवरानित्युपक्रान्ताः ये प्राजापत्यादयः पञ्च तेषामपि मध्ये आसुरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात्पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वादवशिष्टास्त्रयः प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसाः धर्म्या विप्रस्य । आपद्यनन्तरवर्णवृत्त्याश्रयणवदनन्तरवर्णविवाहा-

नामप्यौचित्यात् । क्षत्रियस्यापत्कल्पमाह । पृथगिति । पृथगसङ्कीर्णौ । मिश्रौ सङ्कीर्णौ । यथा प्रथमं गान्धर्वेण प्रतिगृह्य तद्बन्धुषु विरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणं, रुक्मिणीहरणवत् । अत्र मिश्रावित्यापत्कल्पः । पृथगित्यनुकल्पः । तद् अनुवादमात्रम् असङ्कीर्णात्सङ्कीर्णस्यातिनिन्दितत्वप्रदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तराणामप्यसङ्कीर्णविवाहासम्भवे आपदि सङ्कीर्णस्याप्यनुष्ठानमभ्यनुज्ञातम् । सर्वनिषिद्धस्य पैशाचस्य विवाहमध्ये परिगणनं वैश्यशूद्रयोरापदि तस्यापि प्राप्त्यर्थम् ।

तथाच वत्सः,

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य च ।
चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ इति ।

चौर्येण पैशाचेन । नचासुरादिषु विवाहेषु सप्तपदाभिक्रमणाभावात्पतित्वभार्यात्वयोरनुपपत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्वीकारानन्तरं संस्कारविधानात् ।

तथाच देवलः,

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

समयेन संवादेन । समर्थेनेत्यपि पठन्ति । तस्मिन्पक्षे सम्यगर्थः समर्थः भार्यात्वोत्पत्तिलक्षणं प्रयोजनं तेन हेतुनेत्यर्थः ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,

गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च ये ।
पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते ॥

परिणयः स्वीकारः । अकृते तु होमे न भार्यापतिभावः ।

तदुक्तं वसिष्ठबौधायनाभ्यां,

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

संस्कारावश्यकत्वमाह यमः,

नोदकेन विना चायं कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

आसुरादिविवाहेषु प्रायश्चित्तमप्युक्तं—

त्रिकाण्डमण्डनेन,

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् ।
वाहनं भोजनं चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥
आसुरे तूपवासः स्याद् गान्धर्वे तु त्रिरात्रकम् ।
राक्षसे चैव पैशाचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥ इति ।

अथैषां फलानि ।

तत्र मनुः,

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
सर्वं शृणुत तं विप्राः समाकीर्त्तयतो मम ॥ इति ।

आश्वलायनः, तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयत इति ।

अस्यार्थमाहुर्**देवस्वामिनः,** तस्यां ब्राह्मविवाहोढायां जातः पुत्रः उभयतो मातृवंशे पितृवंशे च द्वादशावरानुत्पत्स्यमानान्द्वादश परान् पित्रादीन् मातामहादींश्च पुनातीत्यर्थः । आत्मानं च पञ्चविंशम् । आत्मानमिति मनुवाक्ये दर्शनात् ।

शौनकोऽपि,

या ब्राह्मेण विवाहेन सम्यग्दत्ता कुमारिका ।
तज्जातः पावयेत्पुत्रो मातापितृकुलोद्भवान् ॥
द्वादशद्वादशातीतान्पुरुषान् भाविनस्तथा ।
वस्त्रेण च समाच्छाद्य भूषयित्वा च शक्तितः ॥ इति ।

संख्यान्तरमाह मनुः,

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशतिम्।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन्॥

ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोढा। पितृशब्दः पुत्रादीनामप्युपलक्षणम्।

विष्णुरपि, ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीतइति।

याज्ञवल्क्योऽपि,

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम्। इति।

गौतमोपि, दश पूर्वान्दशापरानात्मानं च। ब्राह्मीपुत्र उभयतो दशावरान्दश परान्पुनाति आत्मानं चैकविंशम्। एवमुत्तरत्राप्यात्माऽनुसन्धेयः।

शौनकोऽपि,

ऋत्विजे कन्यकादानं वितते यज्ञकर्मणि।
दैवो नाम विवाहोऽसौ ज्ञेयो दैवेन सम्मतः॥
दैवोढकन्यकाजातो मातापितृकुलोद्भवान्।
दशावरान्दश परान्पुनात्युभयतो नरान्॥ इति।

संख्यान्तरमाह मनुः,

दैवोढजासुतश्चैव सप्तसप्त परावरान्। इति।

दैवेन विवाहेनोढा तस्यां जातः दैवोढजः। संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वम्। आत्मानं चेत्यनुवर्त्तते। एवं स्मृत्यन्तरवाक्येष्वपि।

विष्णुरपि, दैवीपुत्रश्चतुर्दश। दैवी दैवविवाहोढा।

याज्ञवल्क्योऽपि, चतुर्दश प्रथमजः पुनातीति। प्रथमजः दैवविवाहजः।

गौतमोऽपि संख्यान्तरमाह, दश दैवादिति। पञ्चावरान् पञ्च परानुभयत इति दश।

अथार्षफलम्।

तत्राश्वलायनः, सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयत इति। आर्षविवाहोढायां जातः पुत्रः सप्तावरान्सप्त परान्पुनातीति उभयतः।

शौनकोऽपि,

यत्र गोमिथुनं दत्त्वा प्रदातृभ्यः कुमारिकाम्।
उद्वहेदार्षनामाऽसौ विवाह ऋषिसंमतः॥
तस्यां जातः सुतो मातुः पितुश्च कुलसम्भवान्।
सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतो नरान्॥ इति।

संख्यान्तरमाह मनुः, आर्षोढजः सुतस्त्रींस्त्रीनिति।

आर्षोढजः आर्षविवाहोढजः।

विष्णुः, आर्षीपुत्रश्च सप्त। आर्षोढापुत्रस्त्रीन्पूर्वांस्त्रीनपरान्दातारं च सप्तमं पुनाति।

याज्ञवल्क्योऽपि, उत्तरजश्च षडिति।

गौतमोऽपि, त्रिपुरुषमार्षात्। त्रिपुरुषमित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या। तथाच त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परानिति सिध्यति। स्मृत्यन्तरवाक्यैकवाक्यत्वात्।

अथ प्राजापत्यफलम्।

तत्राश्वलायनः, अष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयत इति। प्राजापत्यविवाहोढायां जातः पुत्रः उभयतोऽप्यवरानष्ट परान्पुनाति।

शौनकोऽपि,

सह धर्मं चरत इत्युक्त्वा यत्र कुमारिका।
प्रदीयते विवाहोऽसौ प्राजापत्य इति स्मृतः॥
अष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतो नरान्। इति।

संख्यान्तरमाह मनुः,

षट्षट् कायोढजः सुत इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,

पात्रयेत्तज्जः षड्षड् वंश्यान्सहात्मजान्। इति।

विष्णुः, प्राजापत्यश्चतुरः। चतुर इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या। तथाच चतुरः पूर्वान् चतुरः अवरानिति सिध्यति।

गौतमः, दशैव प्राजापत्यात्। पञ्च पूर्वान्पञ्चावरानिति दश।

शङ्खलिखितौ, सप्ताद्यन्तयोरात्मानं च प्राजापत्यः पञ्चार्षः त्रीन्दैव उत्तरेषु क्रियाप्राधान्यम्।

आदौ पित्रादीन् सप्त अन्ते पुत्रादींश्च सप्त आत्मानं च पञ्चदशं प्राजापत्ये पुनाति। एवं पञ्च पञ्चार्षः। त्रीन्दैवः। उत्तरेषु आसुरादिषु क्रियया विवाहक्रियया प्राधान्यं भार्यात्वोत्पत्तिमात्रं न फलसम्बन्ध इत्यर्थः। अत्र पुरुषसंख्यातारतम्यं कन्यालङ्काराद्युपस्कारतारतम्येन द्रष्टव्यम्।

फलान्तरमाहतुर्मनुयमौ,

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः जायन्ते शिष्टसंमताः॥
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः।
पर्याप्तभोगा धर्म्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः॥
इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत्॥

विष्णुरपि, ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं गमयति दैवेन स्वर्गम् आर्षेण वैष्णवं प्राजापत्येन देवलोकं गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छतीति।

उक्तलक्षणेन ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां दद्दाता पूर्वोक्तसंख्याकान् स्वपितॄन् ब्रह्मलोकं गमयति। स्वयं च गच्छतीति

वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । गान्धर्वेण कन्यां ददद्गन्धर्वलोकं स्वयं च गच्छति न पितृन्गमयति । पुरुषसंख्याविशेषाश्रवणेन गमयतेरनन्वयात् । इदं च विवाहफलं स्वस्वजातीयवरसम्प्रदानके कन्यादाने । ब्राह्मणसम्प्रदानके दाने तु तस्मिन्नेव फलेऽतिशयः कल्पनीयः ।

समम्ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रं माधीतेऽनन्तमुच्यते ॥

इति दक्षस्मरणात् ।

अथ पुनर्विवाहनिर्णयः ।

तत्र नृसिंहः,

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभवृद्धिदम् ।
भग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतारादिसम्भवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।
विवाहे त्वथ दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अत्राशौचशब्देन वरपित्रोराशौचम् । अन्याशौचे दोषाभाववचनात् । आदिशब्देन गृहदाहाद्युत्पातो गृह्यते ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमुच्यते ।
अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वर्द्धयेत्तु विशेषतः ॥
आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः ।
विवाहोक्तर्क्षतिथ्यंशराशिवारादिवर्गजः ॥
करणायोगसंज्ञानिग्रहगोचरयोगगाः ।
तस्मिन् विवाहसमये शुभदाश्च तथैव च ॥
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रौ च विवाहः शुभदो भवेत् ।

इति पुनर्विवाहनिर्णयः ।

अथ बालवैधव्यपरिहारार्थं व्रतम् ।

व्रतखण्डे,

सावित्र्यादिव्रतादीनि भक्त्या कुर्वन्ति याः स्त्रियः।
सौभाग्यं च सुहृत्त्वं च भवेत्तासां सुसन्ततिः॥ इति।

व्रतग्रहणप्रकारस्तु व्रतप्रकाशेऽवगन्तव्यः।

व्रतान्तरमुक्तं ज्ञानभास्करे,

बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति मृगीदृशाम्।
पिता रहसि कुर्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम्॥
सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते।
व्रतारम्भं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशकम्॥
सुस्नातां चित्रवस्त्राढ्यां कन्यां पितृगृहाद् बहिः।
नीत्वाऽश्वत्थं शमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रमे॥
आलवालं प्रकुर्वीत विपुलं मृदु कर्षितम्।
कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृतसङ्कल्पमादरात्॥
करकाम्बुप्रपूर्णेन सिञ्चनं प्रतिवासरम्।
चैत्रे चाश्विनमासे च तृतीयासितपक्षतः॥
यावत्कृष्णतृतीयायां मासमेकं यथाविधि।
ब्राह्मणानां तथा स्त्रीणां पूजनं च समाचरेत्॥
तदाशिषाऽऽप्नुयात्कन्या सौभाग्यं च सुखान्वितम्।
प्रतिमां पार्वतीशार्नीं वैणवे भाजनेऽर्चयेत्॥
चन्दनाक्षतदूर्वाद्यैर्बिल्वपत्रैर्यथाविधि।
उपचारैर्यथा भक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम्॥
एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्यनिष्कृतिः।
जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया॥ इति।

अथ बालवैधव्यपरिहारार्थं कुम्भविवाहः।

तत्र मार्कण्डेयः,

बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः ।
कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाहेति चापरे ॥ इति ।

कुम्भविवाह इति मन्थन्या अप्युपलक्षणम् । द्रुर्वृक्षोऽश्वत्थ एव । प्रतिमा विष्णोः सौवर्णी करशिरोऽवयवादिसहिता न शालग्रामादिरूपा । तत्प्रकारोऽभिहितः —

सूर्यारुणसंवादे,

विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबले शुभे ।
विवाहोक्ते च मन्थन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् ॥
पिता सङ्कल्प्य वाह्यं च विवाहविधिपूर्वकम् ।
सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चात् दशतन्तुविधानतः ॥
कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ।
ततः कुम्भं च निस्सार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥
ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ।
तत्सर्वं वस्त्रपूजायां ब्राह्मणाय निवेद्य च ॥
अन्यालङ्कारवस्त्राद्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
अथ कुम्भप्रार्थना ।
वरुणाङ्गस्वरूप त्वं जीवनानां समाश्रय ।
पतिं जीवय कन्यायाः चिरं पुत्रान्सुखं वरम् ॥
देहि विष्णुवरान्देव कन्यां पालय दुःखतः । इति ।

अथाश्वत्थविवाहः ।

तत्रैव,

द्विजान् गुरून्सुहृन्नारीर्मङ्गलोच्चारणैस्समम् ।
आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ समण्डपे ॥
गत्वा प्रणम्य गौरीं च गणनाथं च भूरुहम् ।
भवानीं चैव मन्थानीं पिता मन्त्रमुदीरयेत् ॥

उद्वाहयिष्ये विधिवदश्वत्थेन मनोहराम् ।
कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थहेतवे ऽहं द्विजोत्तमः ॥
नमस्ते विष्णुरूपाय जगदानन्दहेतवे ।
पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमोनमः ॥
वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह । इति ।

अत्र विवाहविधिरुक्त कुम्भविवाहवदेवावगन्तव्यः । अथैवमेव सौवर्ण्या विष्णुप्रतिमया सह विवाहं विधाय प्रतिमां ब्राह्मणाय दद्यात् ।

दानप्रकारस्तत्रैव,

शुभे मासे सिते पक्षे सानुकूलग्रहे दिने ।
ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य सम्पूज्य विविधार्हणैः ॥
तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्त्तिं चतुर्भुजाम् ।
शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः ।
निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाक्राब्जसंयुताम् ।
दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥
सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
यन्मया पूर्वजनुषि घ्नन्त्या पतिसमागमम् ॥
विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ।
प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ॥
वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये ।
बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् ॥
सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ।
अनघाऽद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रवदेदिति ॥
एवमस्त्विति विप्राशीर्गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ।
ततो वैवाहिकं तातो विधिं कुर्यान्मृगीदृशः ॥ इति ।

अत्र च पुनर्भूत्वदोषो न भवति ।

तथाच विधानखण्डे,

स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।
तयोः सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥ इति ।

अत्राम्बुशब्देन जलपूर्णो घटो लक्ष्यते ।

तथा,

लक्ष्मीरूपा सदा कन्या हरिरूपं सदा जलम् ।
हरेर्दत्तं च यद्दानं दातुः पापहरं सदा ॥
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै यावता कन्यका बुधैः ।
तारयेत्सकलं दातुः कुलं पूर्वापरं सदा ॥
चन्द्रवन्ह्यम्बुगन्धर्वशिवसोमस्मरा इमे ।
पतयः कन्यकानां च बाल्यात्सन्ति सदैव ते ॥
तदुद्वाहविधिर्यत्नात्कृतो नो जनयेदघम् ।
यथाऽतिभुक्तं कमलं देवानां पूजनाय वै ॥
अर्हं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां भवेत् ।

कमलं जलम् । अतिभुक्तं स्नानपानादिना ।

श्रुतावपि,

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ इति ।

विधानखण्डे,

मन्थन्या भास्करो यत्नात्कृतवान्दुहितुर्विधिम् ।
रेणुकोऽपि स्वकन्यायास्तरूद्वाहं चकार सः ॥ इति ।

अत एव मनुष्योऽप्युद्वहेत् । तमेवोद्वाहपदार्थं कात्यायन आह,

पित्रा मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया ।
विप्राग्निसुहृदां साक्ष्यं कृत्वा सोद्वाहिता भवेत् ॥ इति ।

अथाधिवेदनम् ।

तदुक्तमैतरेयकब्राह्मणे, तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवस्सह पतय इति ।

सहशब्दसामर्थ्यात्क्रमेण पत्यन्तरं भवतीति गम्यते । अत एव

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इति मनुना स्त्रीणामपि पत्यन्तरं स्मर्यते ।

श्रुत्यन्तरमपि, तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दतइति ।

तन्निमित्तान्याह याज्ञवल्क्यः,

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ इति ।

मनुरपि,

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥

मद्यपाऽत्र द्विजातिस्त्री बोद्धव्येति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु,

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
चातुर्वर्ण्यैरपेया सा तत्स्त्रीभिश्चैव पण्डिताः ॥

इति बृहन्नारदीयवचनात्सस्त्रीकाणां चतुर्णामपि वर्णानां त्रिविधसुरापाननिषेधस्सिध्यति । द्वादशविधमद्यनिषेधस्तु ब्राह्मणानामेव न क्षत्रियादीनामिति प्रपञ्चयिष्यते प्रायश्चित्तप्रकाशे । असत्यवृत्ता असदाचारा मिथ्याभाषिणी वा । प्रतिकूला भर्त्तुरनिष्टकारिणी । व्याधिता गृहकृत्यासामर्थ्यापादकव्याधियुक्ता । हिंस्रा पुत्रदास्यादिताडनशीला । अर्थघ्नी उत्पादितार्थविनाशकारिणी । सर्वदेत्यस्यासत्यवृत्तादिभिरन्वयः ।

शङ्खलिखितावपि, अप्रियशीलां पुरुषद्वेषिणीमननुकूलां चाधिविन्देतेति ।

स्मृतिभास्करेऽपि,

व्याधिता स्त्रीप्रजा वन्ध्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।
अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । एतन्निमित्ताभावे नाधिवेत्तव्या—

इत्याहापस्तम्बः,

धर्मप्रजासंपन्नेषु नान्यान् कुर्वीतान्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयादिति ।

अस्यार्थः । यदि प्रथमोढा स्त्री धर्मेण श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येन प्रजया पुत्रपौत्रादिना च संयुक्ता तदा नान्यान्विवहेत् । अन्यतराभावे अग्न्याधानात्प्राग्विवोढव्येति । अग्न्याधानात्प्रागिति मुख्यकल्पाभिप्रायं, नोत्तरत्र निषेधार्थम् । अन्यथा ऽधिवेदनस्य पुनराधाननिमित्ततानुपपत्तेः ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

अपुत्रः सन्पुनर्दारान्परिणीय ततः पुनः ।
परिणीय समुत्पाद्य नो वेदापुत्रदर्शनात् ॥
विरक्तश्चेद्वनं गच्छेत्संन्यासं वा समाश्रयेत् । इति ।

अस्यार्थः । प्रथमायां भार्यायामपुत्रः सन् पुनर्दारान्परिणीय, पुत्रानुत्पादयेदिति शेषः । तस्यामपि पुत्रानुत्पत्तौ आपुत्रदर्शनात्, परिणयेदिति शेषः । स्पष्टमन्यत् । हितायां विशेषमाह—

मनुः,

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या हि कर्हिचित् ॥ इति ।

हितेत्युपलक्षणम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ इति ।

त्यजन् अधिविन्दन् ।

देवलोऽपि,

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् ॥ इति ।

अत्राशक्तं प्रत्याह स एव,

अधिविन्दन् स्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितम् ॥

तस्याप्यसम्भवे भरणमात्रमेव ।

अद्रव्यो भरणं स्त्रिया इति तेनैवाभिधानात् । अधिवेदने प्रतीक्षाकालमाह—

मनुः,

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्या स्याद्दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

हारीतः,

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

देवलः,

आकाङ्क्षेताष्ट वर्षाणि भर्त्ता ऽतिप्रसवां स्त्रियम् ।

दश वन्ध्यां च निन्द्यां च द्वादश स्त्रीप्रसूतिनीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्रार्थी धर्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्ति हि प्रसवा हिताः ॥

अस्यार्थः । अतिप्रसवाऽतिपुत्रा । हिता इहामुत्रोपकारका इति ।

संग्रहे,

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

अत्राष्टदशवर्षादिकालप्रतीक्षायां विकल्पो वयःशक्त्याद्यपेक्षया अव्यवस्थितो बोद्धव्यः । येष्वधिवेदननिमित्तेषु न कालविशेषः श्रूयते तेषु यावता कालेन सुरापीत्वनिश्चयो भवति यावता वा व्याधेरसाध्यत्वनिश्चयो भवति तावन्तं कालं प्रतीक्षेत । यथा दीर्घरोगेऽधिविन्देतेति ।

या त्वधिविन्ना रोषेण गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह—

मनुः,

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ इति ।

कुलं तत्पित्रादि । धर्मकार्ये ज्येष्ठैव सहाधिकारिणीत्याह—

कात्यायनः,

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्बहुत्वे चेज्ज्येष्ठया गर्हिता नचेत् ॥

अस्यार्थः । अग्निशुश्रूषा दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि । शिष्टशुश्रूषा अतिथ्यभ्यागतादिपूजा । अनेनान्येऽपि पत्नीमहाधिकारकगृहस्थधर्मा उपलक्ष्यन्ते । तदेतत्सकलं धर्मजातं सवर्णासवर्णासमवाये सवर्णयैव सह कार्यम् । सवर्णासमवाये ज्येष्ठयैव सह कार्यम् ।

तथाच योगीश्वरः,

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ इति ।

गर्हाशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षणार्थः । अने-

न पूर्वोक्तदोषवत्या ज्येष्ठयाऽपि सवर्णया धर्मकार्यं न कारयेदित्युक्तं भवति, किं तु निर्दोषया कनीयस्यवेति । अयं च ज्येष्ठाया अग्निपरिचर्यानियमस्तयैव सहाधानपक्षे । उभाभ्यां सहाधाने तूभयोरपि तुल्योऽधिकारः। आधानोत्तरपरिणीतायाः पुनराधानं विना न सहाधिकार इति हेमाद्रिः । स्मार्ताग्निपरिचरणं तूभाभ्यामपि कार्यम्। उभयाग्निसंसर्गविधानात्। तच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः । प्रथमां पत्नीं प्रशंसति—

कात्यायनः,

प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिवर्द्धिनी ।
दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ॥ इति ।

अथाधिवेदनेऽग्निनियमः ।

तत्र कात्यायनः,

सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुं कारणान्तरात् ।
यदीच्छेदग्निमाकुर्वन् क होमोऽस्य विधीयते ॥
स्वाग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन। इति ।

स्वाग्नौ पूर्वपरिगृहीताग्नौ । तदभावे लौकिकेऽग्नौ । यदा लौकिकेऽग्नौ तदा पूर्वेणाग्निनाऽस्याग्नेः संसर्गः कार्यः। तदेवाग्रे निरूपयिष्यते । अत्र नान्दीश्राद्धादिकं वरेणैव कार्यम् ।

तथाच कात्यायनः,

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे सुतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

तच्च येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः कार्यम् ।

तथाच स एव,

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः । इति ।

साग्निक इति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । अन्यथा निरग्निकस्य

जीवत्पितृकस्य वृद्धिश्राद्धाभावप्रसङ्गात् । इष्टापत्तौ—

नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

इतिवचनविरोधः । अधिवेदने तृतीयविवाहनिषेधमाह—

पैङ्ग्यः,

ब्रह्मचर्यं समाप्यैकां भार्ययोर्द्वितयं तथा ।

तृतीयां नोद्वहेद्विप्र इति धर्मकृतो विदुः ॥

अत्र तृतीयापरिणयननिषेधो मानुषीविषयः ।

तथाच मात्स्ये कश्यपवाक्यम्,

अपाकृत्य ऋणं चापि लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

एकां तु पितृदेवार्थं रत्यर्थमपरां तु वा ॥

तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं च समुद्वहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साग्निको वरः ॥

उद्वहेद्रतिसिद्ध्यर्थं तृतीयां न कदाचन ।

मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ॥

नश्यत्येव न सन्देहो गार्ग्यस्य वचनं यथा । इति ।

तथा,

धर्मरागनिमित्तोऽपि नोद्वहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।

तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् ॥

मानुषीं नोद्वहेदिति वदता आर्कीमुद्वहेदित्युक्तं भवति ।

तथाच सङ्ग्रहे,

तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् ॥

चतुर्थादिविवाहाय तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् ॥ इति ।

अथ तद्विधिमाह स एव,

आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।

शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥

दिगादिनियममाह ब्रह्मपुराणम्,

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा सपुष्पफलसंयुतम्।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि॥

व्यासः,

स्नात्वाऽलंकृतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितम्।
सपुष्पफलशाखैकमर्कगुल्मं समाश्रयेत॥
सल्लक्षणेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः।
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा॥
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत्।
नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत्॥
पूजयेन्मधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः।
यज्ञोपवीतं वस्त्रं च हस्तकर्णादिभूषणम्॥
उष्णीषं गन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत्।
स्वशाखोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत्॥

ब्रह्मपुराणे,

कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन्प्रार्थयेत द्विजोत्तमः।
त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छायया सहितो रवे॥
तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु।
तत्राध्यारोप्य देवेशं छायया सहितं रविम्॥
वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत्।
तन्मन्त्रेण आकृष्णेनेत्यादिना।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः।
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्याप्यङ्गिलङ्गैरभिषिच्य च॥
गुडौदनं च नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत्।

व्यासः,

अर्कं प्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं पुनः ।
मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी ॥
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु ।
पुनः प्रदक्षिणीकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
नमस्ते मङ्गले देवि नमस्सवितुरात्मजे ।
त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं मे इहागता ॥
अर्क त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च ।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ॥
तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय ।
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुद्धरेत् ॥
आदित्यः सविताऽऽचार्यः पुत्री पौत्र्यस्य नप्त्रिका ।
गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ॥
मुहूर्त्तकं निरीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयेत् ।
आशीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ॥
अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुखाच्च ताम् ।
प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिना चरेत् ॥

आचार्यस्य दानमन्त्रमाह—

व्यासः,

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।
ततः सर्वाणि कर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् ।
यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ॥
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वा ऽथवा जपेत् ।
पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ॥

बृहत्सामेतिमन्त्रेण।
अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥
कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये।
सवस्त्रं प्रतिकुम्भं च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ॥
हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम्।
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्पूज्य परमेश्वरम् ॥
पाद्यार्घ्यादि निवेद्यान्तं कुर्यान्नाम्ना च मन्त्रवित्।
अत्र होमप्रकारमाह शौनकः,
तृतीये स्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु।
अर्कविवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादिकं चरेत्।
नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत स्थण्डिलं च प्रकल्पयेत् ॥
अर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः।
सौर्या सूर्यदैवतया आकृष्णेनेत्यादिकया च।
स्वर्णेनालंकृत्य यत्नेन वस्त्रमाल्यादिभिः शुभैः।
अर्कस्योत्तरदेशे तु एतया अर्ककन्यया।
उल्लेखनमिदं कुर्यादाभ्यन्तरमतः परम् ॥
आज्याहुत्यादयः पश्चादन्ते पुण्याहमाचरेत्।
अत्र पञ्चमदिनकृत्यमुक्तं ब्राह्मपुराणे,
चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूजयेत्।
विसृज्य होममग्निं च विधिना मानुषीपराम् ॥
उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रानभिव्रजेत्।
न पशून्न च मित्राणि न फलं चैव गच्छति॥
एवमेव द्विजश्रेष्ठः विधिना सम्यगुद्वहेत्।
धनधान्यसमृद्धिश्च इज्याशक्तिः परत्रच ॥ इति।

अथ कृताधिवेदनस्याग्निद्वयसंसर्गविधिरभिधीयते।

शौनकः,

अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः।
सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः॥
अरोगामुद्वहेत्कन्यां धर्मलोपभयात्स्वयम्।
कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि॥
पृथक्स्थण्डिलयोरग्नी समाधाय यथाविधि।
तन्त्रं कृत्वा ऽऽज्यभागान्तमन्वाधानादिकं ततः॥
जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौ तयाऽन्वारब्ध आहुतीः।
अग्निमीळेपुरोहितंसूक्तेन नवर्चेन तु॥
समिध्येनं समारोप्य अयन्तेयोनिरित्यृचा।
प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठाग्नौ निधाय तम्॥
आज्यभागान्ततन्त्रादि कृत्वाऽऽरभ्य तदादितः।
समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद् घृतम्॥
चतुर्गृहीतमेताभिः ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम्।
अग्नावग्निश्चरतीत्याग्निनाऽग्निः समिध्यते॥
अस्तीदमिति तिसृभिः पाहिनोअग्नएकया।
ततः स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत्॥
गोयुगं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाहिताग्नये।
पत्न्योरेका यदि मृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः॥
आदधीतान्यया सार्धमाधानविधिना गृही। इति।

अयमग्निद्वयसंसर्गः लौकिकाग्नौ विवाहहोमपक्षे। संस्कृताग्नौ विवाहहोमपक्षे तु नायं संसर्गविधिः।

विवाहहोमेनैव संसृष्टत्वात्। द्वयोर्मध्ये एका म्रियेत तदा तेनैवाग्निना तां दग्ध्वा स्वयम्पुनरन्यमादध्यात्।

*अत्र बहुवचनोपदेशात् सर्वासु पक्षादिषु एतत्कार्यम्। तदुक्तम्—

देवयाज्ञिकधृतभारद्वाजगृह्ये,

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्।
न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम्॥ इति।

चरुः पक्षादौ क्रियमाणस्थालीपाकः।

छन्दोगपरिशिष्टे च,

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम्। इति।

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां प्रातर्नित्येषु स्थालीपाकमन्वायातयतीति मैत्रायणीयगृह्येऽप्याश्वयुजीस्थालीपाकविधिपरे वाक्ये अस्य नित्यत्वप्रदर्शनाच्च। एतच्च पूर्वेद्युरुपवसथिकाशनादिकं कृत्वा परेद्युः कर्त्तव्यम्। तदाह—

गोभिलः, अथ दर्शपूर्णमासयोः सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेदुत्तरामेके। यदहश्चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्याम्। पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः। आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमासेनापरपक्षम्। यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्या। यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति। त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति। सन्ध्या वाऽस्तमितोदिता वोच्चैर्वा। अथ यदहः पूर्णो भवति। पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवत्यधीयीत वा तद्विज्ज्यो वा पर्वागमयेत। अथ यदहरुपवसथो भवति तदहः पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वेति।

---

* अर्कविवाहान्तः संस्कारप्रकाशः पूर्वं मुद्रितः। सार्धसहस्रपरिमितो ग्रन्थः बाबूगोविन्ददासीयपुस्तके त्रुटितः पुस्तकान्तरानुपलब्ध्या न मुद्रितः। अनन्तरं बहुदिनानि अन्विष्यापि तदनुपलम्भात् उपलभ्यमानोऽग्रिमो ग्रन्थो मुद्रयितुमुपक्रम्यते।

अस्य भाष्यविवेचितोऽर्थः। अथ बलिकर्मादिकथनानन्तरम्। दर्शपूर्णमासयोः, विधिर्व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः। सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत्। रात्र्यह्नयोः सन्धिः सन्ध्या तस्यां सन्ध्यायां या पौर्णमास्यवच्छिद्यते सा सन्ध्येत्युच्यते। अत्राविशेषात् सन्ध्याद्वयमपि गृह्यते। एवं च समस्तमहोरात्रं व्याप्य स्थिता सती या उदयसन्ध्यायां तिष्ठति, या वा अहरेव केवलं व्याप्य स्थिता सती अस्तमयसन्ध्यायां तिष्ठति, तामुपवसेत् वक्ष्यमाणनियमयुक्तो भवेत्।

तथाच स्मृतिः,

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्॥ इति।

उत्तरा प्रतिपत्।

तथाच श्रुतिः, द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये तस्मात्प्रतिपद्युपवसन्नेव यजेतापरेद्युर्वेति।

माध्यन्दिनश्रुतावपि, एषा ह सम्वत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वेति प्रतिपदः उत्तरपौर्णमासीत्वदर्शनात्। यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत्। यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः सोमः न दृश्येत आगमादिना अतिक्षीण इत्युपलभ्यतेताममावास्याम् उपवसेदित्यनुषङ्गः। पक्षान्ता उपवस्तव्याः। पक्षोऽर्द्धमासः पूर्वपक्षोऽपरपक्षश्च। बहुवचनमावृत्त्यपेक्षम्। तदन्ताः अवसानतिथयः पक्षान्ताः ते वक्ष्यमाणविधिना उपवस्तव्याः। पक्षादयोऽभियष्टव्याः।पक्षाणां आदयः पक्षादयः प्रतिपदः ताश्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन पूर्वाह्णादिसम्पादनेन यष्टव्याः। आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुक्लपक्षम् अभियजते। पूर्वपक्षप्रतिपादिष्ट्या कृत्स्नः पूर्वपक्ष इष्टो भवतीति तात्पर्यम्। पूर्ण-

मासे उपक्लृप्तं हविः पौर्णमासं तेन पौर्णमासेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षम् अभियजते। कृष्णपक्षप्रतिपदिष्ट्या कृत्स्नः कृष्णपक्ष इष्टो भवतीति तात्पर्यम्। यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी। यः परमो महान् विप्रकर्षः व्यवधानं महदन्तरमितियावत्। सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धौ। यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्या। यः परमः महान् सन्निकर्षः सन्निधानं, सूर्याचन्द्रमसोरित्यनुषङ्गः। यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्यां कुर्वीत। यदहः यस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत ताममावास्याम् उपवसेत्। तुशब्दः चशब्दार्थः। एवकारश्चावधारणे। यद्यपि अयमर्थः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धस्तथापि अस्य सूत्रस्य चतुर्दशीमिश्रामावास्याविषयत्वकल्पनात् पूर्वसूत्रस्य च तदतिरिक्तामावास्याविषयत्वकल्पनाच्च न पौनरुक्त्यम्। दृश्यमानेऽप्येकदा। यदा दृश्यमानेऽपि चतुर्दश्यामपि क्षीणशेषायामपराह्णे श्राद्धमारभेत तदाऽवश्यममावास्यां प्रतीक्षेत एकदा न सर्वदा। यदाऽतिविप्रकृष्टत्वादमावास्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्यासमीपं स्यात्तदा न प्रतीक्षेत अन्यदा प्रतीक्षेतेति। गताध्वा भवति। गतः अध्वा स्वकीयं स्थानं परिपाटिगणनमार्गो यस्याः अमावास्यायाः सेयं गताध्वा। चतुर्दश्यामेव तस्याः क्षीणत्वात्। तदुक्तम्—

छन्दोगपरिशिष्टे,

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत्क्वचित्।
खर्विकां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे॥ इति।

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति। सन्ध्या वाऽस्तमितोदिता वोच्चैर्वा। त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः पौर्णमासीकालाः भवन्ति। पौर्णमास्येव कालः पौर्णमसीकालः स त्रिप्रकारो भवतीत्यर्थः। सन्ध्या वा सन्ध्या उक्तलक्षणा। अपरा अस्तमितोदिता यस्यां सवितुः अस्त-

मयानन्तरमेव चन्द्रमा उदेति सा अस्तमितोदिता । अन्या उच्चैः पौर्णमासी। यस्यामीषत् उच्चैः स्थिते चन्द्रे पश्चात्सविता अस्तमेति सेयमुच्चैः पौर्णमासी । अथ यदहः पूर्णो भवति । अथेति सूत्रा दिज्ञापनार्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रेणैक्यभ्रमः स्यात् । यदहः यस्मिन्नहनि । पूर्णः षोडशकलोपचययोगादखण्डमण्डलः चन्द्रमा भवति तामुपवसेदित्यनुवर्तते । पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति । पृथगेव अन्य एतस्य ज्ञानस्य अध्यायः ग्रन्थो ब्रह्मसिद्धान्तादिको भवति । तमधीयीत वा जानीयाद्वा । तत् ज्योतिःशास्त्रं विदन्ति त इमे तद्विदः तेभ्यो वा सकाशाद्दर्शपूर्णमासाख्यं पर्व आगमयेत् जानीयात् । एवं उपवसथदिनं निर्णीय यदहरुपवसथो भवति तदहः वक्ष्यमाणं कुर्यादिति ।

शाङ्खायनश्च,

अथ दर्शपूर्णमासावुपोष्य प्रातर्यत्रैतन्महावृक्षाग्राणि सूर्य आतपति स यागकालः स्वस्त्ययनतमः सर्वासामावृतामन्यत्र निर्देशात्। सुमनाः शुचिः शुचौ वरूथ्यदेशे पूर्णाविम्वनं चरुं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यथाविभागं स्थालीपाकस्य जुहोतीति ।

आश्वलायनश्च,

अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवास इध्मबर्हिषोश्च सन्नहनं देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जं काम्या इतरास्तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति ।

तत्र दर्शपूर्णमासयोः उपवसथदिनवर्ज्यादिमाह—

देवयाज्ञिकधृतपरिशिष्टम्,

शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूपकान् ।
माषान् मधु परान्नं च वर्जयेदौपवस्तके ॥ इति ।

कात्यायनश्च,

लवणं मधु मांसं च क्षारान् श्वो येन हूयते ।
उपवासे न भुञ्जीत नोरु रात्रौ न किञ्चन ॥ इति ।

परिशिष्टान्तरं च,

तिलमुद्गादृते शैम्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ ।
पिण्याकं देवधान्यं च सर्वशाकं तथैक्षवम् ॥
सर्ज्जीक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा ॥ इति ।

अत एव सामुद्रमिति लवणविशेषणात्सैन्धवमानसादेरसामुद्रस्य न निषेध इति केचिदाहुः । हविष्यत्वमपि तस्योक्तं स्मृतौ-

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ इति ।

अक्षारलवणं सैन्धवमिति निबन्धकाराः ।

सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवम् ।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्वशः ॥ इति ।

लवणं मधु मांसं चेति वाक्येन सामान्यत एव औपवसथ्याहे लवणभक्षणप्रतिषेधः ।

व्रतस्थो वर्ज्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा ।

इतिवाक्येन च व्रतसामान्ये लवणविशेषप्रतिषेधः । एवं चानयोर्विभिन्नविषयत्वान्नैकतरेणान्यतरस्योपसंहारो युक्त इति तु कश्चित् ।

जाबालिसाङ्ख्यायनौ च,

कलहं क्रीतविक्रीतं प्रहासं बहुभाषणम् ।
तूर्यादिकं वृथाशय्यां यक्ष्यमाणो विवर्ज्जयेत् ॥
करम्भांश्च कुलत्थांश्च वर्ज्जयेत्कोद्रवांस्तथा ।
अनृतं बहुभाषां च क्रयं विक्रयमेव च ॥

दन्तधावनं पूर्वेद्युर्योगस्यैतानि वर्जयेत् । इति ।

अशनद्रव्यादिनियममाह--

आपस्तम्बः,

अमाषममांसमाज्येनाश्नीयातां तदभावे दध्ना पयसा वेति।

एतच्च व्रतमावश्यकम् । तदाह—

गोभिलः,

अहुता वा एतस्य मानुष्याहुतिर्य औपवसथिकं नाश्नात्यनीश्वरो ह क्षोधुको भवति अकाम्यो जनानां पापीयसी हास्य प्रजा भवति य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः काम्यो जनानां वसीयसी हास्य प्रजा भवति तस्माद्यत्कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयातामध एवैतां रात्रिं शयीयातां तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैतां रात्रिं विहरेयातामितिहासमिश्रेण वा केनचिद्वा जुगुप्सेयातां त्वेवाव्रतेभ्यः कर्मभ्यो न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः । पत्न्या व्रतं भवतीति । यथा कामयेत तथा कुर्यात् इति । अत एव जागरणादिकमपि कर्त्तव्यमिति ।

अत्र पारस्करसूत्रानुसारिणां स्थालीपाकात् पूर्वदिने उक्तोपवासादिकं न भवति पारस्करसूत्रेऽनुक्तत्वात् । न च पारस्करसूत्राविरोधेन आश्वलायनादिगृह्योक्तत्वात्तद्भवतीति वाच्यम् । तथासति इध्माबर्हिषोः सन्नहनादिकरणस्याप्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अनेकगृह्योक्ततत्तदविरुद्धयावत्पदार्थस्य करणेऽसामर्थ्यात् । न च यथासामर्थ्यमेव उपसंहर्त्तव्यम् ।

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्त्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति कात्यानेन स्वगृह्योक्तमात्रकरणेऽपि साङ्गोपाङ्गकर्मासिद्धेः प्रदर्शितत्वात् । को हि मन्दमतिः स्वल्पायाससाध्यादपि

तावत्फलसिद्धौ बह्वायाससाध्ये प्रवर्तेत इति। न च

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्॥

इति कात्ययनेनैवाविरोधिपरकीयस्यापि अनुष्ठेयत्वोक्तेर्बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमिति वाक्यस्य गृह्यान्तराद्युक्तोपसंहारासमर्थपरत्वमिति वाच्यम्। उक्तातिप्रसङ्गापत्तिबलेन यन्नाम्नातमिति वाक्यस्य परकीयाकाङ्क्षितमात्रग्रहणपरत्वात्। भवति हि परोक्तमप्याकाङ्क्षितं गृह्यते च।

यथा,

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीताऽन्यानि मन्त्रवत्॥

इति मेखलादिग्रहणे मनुना सामान्यतो मन्त्रवत्त्वोक्तौ मन्त्रविशेषानुक्तौ च विशेषतो मन्त्राकाङ्क्षायां गृह्यविशेषपरिपठिता मन्त्रविशेषा गृह्यन्ते। न चेह स्थालीपाकपूर्वदिनकर्त्तव्योपवासादेः कथञ्चिदाकाङ्क्षा समस्ति। सामान्यशब्देनार्थतो वा स्वसूत्राद्यसूत्रितत्वादिति। न चैवं शाखान्तराधिकरणविरोधः। बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमिति वाक्येन गृह्यान्तरोक्ताङ्गस्य व्यवस्थितविकल्पस्वीकारादिति बहवः। अत्र पक्षादिषु स्थालीपाकं श्रपयित्वेति सूत्रे यद्यपि पक्षादिष्वित्येवोक्तं तथापि जैमिनिसूत्रभाष्यकारमते दर्विहोमानां यागरूपत्वेन एतस्यापि तथात्वात्। सन्धिमभितो यजेतेतिवाक्येन च यागस्य सन्धिमभितो विधानात् तत्रत्यपक्षादिपदं सन्धिपूर्वापरकालपरम्। एवं च—

पर्वणो यश्चतुर्थोऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः॥

तथा,

पूर्वाह्णे चापि मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।
तदैव यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥

तथा,

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।
कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इत्यादिवाक्यैर्यागकालं निर्णीय स्थालीपाकः कार्य इति । विशेषतो यागादिकालनिर्णयश्च समयप्रकाशे करिष्यत इति ।

अन्ये तु स्थालीपाकादिहोमानामयागरूपत्वस्य वार्त्तिकादौ सिद्धान्तितत्वात् न"सन्धिमभितो यजेत"इति वाक्यबलेन पक्षादिपदस्य पर्वसन्धिपूर्वापरकालपरत्वं किन्तु यथाश्रुतपक्षादिमात्रपरत्वमेव । एवञ्च पूर्वाह्णो वै देवानामित्यादिश्रुतेः पूर्वाह्णे यद्दिने प्रतिपत् तद्दिन एव स्थालीपाको भवतीत्याहुः । एतच्च आधानानन्तरपौर्णमाससम्बन्धिन्यां प्रतिपदि आरब्धव्यं न दर्शसम्बन्धिन्याम् ।

सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।
दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेवमेव मनीषिणः ॥

इति कात्यायनेन—

सायंप्रातःक्रियाणां च सायमारम्भ इष्यते ।
पूर्णमासस्य दर्शस्य प्रारम्भः पूर्णमासतः ॥

इति बौधायनेन च पौर्णमासस्य आदित्वकथनात् । न च

ऊर्द्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोऽथ वाऽग्रिमः ।
य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतिः ॥

इति कात्यायनेनैव दर्शस्याप्यादित्वकथनात् कथमेवमितिवाच्यम् । तद्वाक्यस्य यत्र पौर्णमासहोमानन्तरं पुनराधानि-

मित्तमापतितं ततो मासाद्युत्तरं चामावास्यातः पूर्वं च पुनराधानं कृतं तत्र तदमावास्यासम्बन्धिन्यां प्रतिपदि दर्शहोमो न प्राप्नोति। यतः पूर्वप्रक्रान्तपौर्णमाससम्बन्धिदर्शकालस्यातीतत्वात् दर्शपूर्णमासकर्मणश्च दर्शान्तत्वेन दर्शादित्वाभावादिति तत्र पूर्वप्रक्रान्तपौर्णमाससम्बन्धिदर्शस्य विधानार्थत्वात्। नचैवं स एवादिरिति श्रुतिरिति दर्शस्यादित्वकथनं विरुध्यत इति वाच्यम्। विच्छिन्नस्य पुनस्ततः सन्धानेन गौण्या वृत्त्या तस्या आदित्वस्योक्तत्वात्। अत एव श्रौतस्य स्मार्त्तस्य वा पौर्णमासस्य करणानन्तरं कृष्णपक्षे यजमानस्य मरणाशङ्कायां तदानीमेव दर्शकरणं कल्पसूत्रे स्मृतौ च कात्यायनादिभिरुक्तं न क्वापि दर्शानन्तरं तच्छङ्कायां पौर्णमासकरणमिति।

कल्पसूत्रे च,

सायमाहुत्यां हुतायां चेद् दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुतिस्तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य। जीवेच्चेत्पुनः काले न वा कृतत्वात्पौर्णमासान्तेचामावास्यमग्निहोत्रवदिति।

सूत्रान्तरं च,

तच्चेदपरपक्षे प्रयाणं शङ्केत यावत्योऽपरपक्षस्य शिष्टा रात्रयः स्युस्तासां सायम्प्रातराहुतीः प्रतिसङ्ख्याय हुत्वा प्रत्याहृत्यामावास्येन हविषेष्ट्वा समापयेयुरेवं यज्ञाविलोप इति। पूर्वपक्षे चेद्रात्रौ प्रातराहुतिरेवेति।

कात्यायनस्मृतौ,

पौर्णमासे कृते यागे मुमूर्षुर्यदि याज्ञिकः।
दर्शयागस्तदैव स्यादपकृष्याहुतीः पृथग्॥ इति।

किञ्च ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्श इति कात्यायनवाक्येनैव पूर्णाहुत्यनन्तरमनुष्ठीयमानस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य वा आदित्व-

सिद्धौ तदितरस्य वाऽन्तत्वसिद्धौ—

दर्शान्तं पौर्णमासादिमेवमेव मनीषिणः ।

इति तद्वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । गङ्गाधरकारिकाकारादयस्तु यथाश्रुतवाक्यबलात् पूर्णाहुत्यनन्तरमनुष्ठीयमानस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य वा आदित्वं तदितरस्य चान्तत्वम् । एवं च आधानानन्तरं दर्शो वा पौर्णमासो वा य एवायाति तत्रैव पक्षादौ स्थालीपाकप्रारम्भः कार्य इत्याहुः । अत्र श्रौतस्मार्त्तयोरुभयोः समावेशे श्रौतं कृत्वा स्मार्त्तं कर्त्तव्यं, श्रौतस्य प्रधानत्वात् । तदाह—

गर्गः,

यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्तेतिहासकम् ।
मोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन लिप्यते ॥
प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।
गुणनिष्ठः प्रधानं हि हित्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥

भारद्वाजोऽपि,

होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्त्तं केचित्पुरा विदुः ॥ इति ।

अथ प्रकृतमभिधीयते । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा । स्थालीपाकं चरुम् उक्तविधिना श्रपयित्वा । दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति । तत्र अग्निः अग्नीषोमौ अग्नीषोमौ चेति पौर्णमासदेवताः । अग्निः विष्णुः इन्द्राग्नी विष्णुस्थानेऽग्नीषोमौ वा इति असन्नयतो दर्शदेवताः । सन्नयतश्च इन्द्राग्निस्थाने इन्द्रः महेन्द्रो वेति । एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । किं पौर्णमास्यां दर्शे च एताभ्यः सर्वाभ्यो जुहोति, उत पौर्णमास्यां पौर्णमासदेवताभ्यो दर्शे च

दर्शदेवताभ्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो जुहोतीत्यविशेषेणोपदेशात् उभयत्रापि सर्वाभ्यो जुहोति । नच पौर्णमास्यां क्रियमाणस्य स्थालीपाकस्य पौर्णमासरूपत्वेन तत्र पौर्णमासदेवताभ्य एव होमः समुचितः, एवं दर्शेऽपि दर्शदेवताभ्य एवेति वाच्यम् । प्रमाणेन प्राप्तस्यौचित्यमात्रेण विशेषे व्यवस्थापनायोगात्। तस्मादुभयत्रापि सर्वाभ्यो जुहोतीति । मैवम् । अग्नीषोमीयस्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्नेय इति मैत्रायणीयगृह्ये स्पष्टतरं पौर्णमास्यां पौर्णमासदेवताभ्यो दर्शे च दर्शदेवताभ्य एव स्थालीपाकस्याभिधानात् ।

गोभिलेन च, "आग्नेय एवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः स्थालीपाकः स्यात् आग्नेयो वाऽग्नीषोमीयो वाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्याम्, ऐन्द्रो वैन्द्राग्नो वा माहेन्द्रो वाऽमावास्यायाम् अपि वाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोराग्नेय एव स्यात्" इत्यनेन देवतासमुदायहोमस्य पौर्णमास्यां दर्शे चानुक्तत्वात् । न च गोभिलसूत्रैकवाक्यतयाऽनाहिताग्नेः पारस्करसूत्रानुसारिण आहिताग्नेर्वा उभयत्राग्नेय एव आहिताग्नेरग्नीषोमीयो वाऽऽग्नेयो वा पौर्णमास्यां दर्शे चासन्नयत ऐन्द्राग्नः सन्नयतश्चैन्द्रो माहेन्द्रो वा स्थालीपाकोऽस्तु। न चैवं दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति पारस्करसूत्रस्थबहुवचनानुपपत्तिः, सर्वपक्षाभिप्रायेण बहुवचनस्योक्तत्वादिति वाच्यम्। गोभिलसूत्रेणैकवाक्यतया एवमनुष्ठानं सूत्रान्तरैकवाक्यतयाऽन्यथा वेत्यत्र विनिगमकाभावात्। तस्मात् सन्दिग्धार्थस्य सूत्रस्य सूत्रान्तरेणार्थनिर्णयः । स च सम्भवति सर्वैकवाक्यत्वे नान्यथा कल्प्यते। एवं च मैत्रायणीयगृह्ये पौर्णमास्यामाग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य चोभयोर्नियमतः करणमुक्तं गोभिलसूत्रे चैकतरस्य । न चोभयोः करणे एकतरकरणं विरुध्यते। उभयोः कृते एकतरस्य कृ-

तत्वात्। एकतरकरणे तूभयोः करणं विरुद्ध्यत एवेत्यविरोधाय पौर्णमास्यां तदुभयकरणम्।दर्शे च आग्नेयस्य चैन्द्राग्नस्य चोभयोः करणं मैत्रायणीये उक्तम्। गोभिलसूत्रे च आग्नेयस्य ऐन्द्राग्नस्यैन्द्रस्य माहेन्द्रस्य च प्रत्येकं विकल्पेन करणमुक्तम्। तत्राष्टदोषदुष्टविकल्पापेक्षया व्यवस्थितविकल्पस्य लघुत्वेन गोभिलीयैरप्यैन्द्राग्नस्य ऐन्द्रमाहेन्द्राभ्यां व्यवस्थित एव विकल्पः समाश्रीयते। व्यवस्था च प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालोऽसन्नयत इत्यादिश्रौतसूत्रे दृष्टा। एवं च एकवाक्यत्वानुरोधाय मैत्रायणीयगृह्ये आग्नेयनियमस्योक्तत्वाद्दर्शे नियमतोऽग्निदेवत्यो होमः, सन्नयनमकुर्वतो नियमत एव ऐन्द्राग्नहोमः, सन्नयनं कुर्वतश्च इन्द्रदेवत्यो महेन्द्रदेवत्यो वा होम इति। तदिदमुक्तं "दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा" इति। श्रौते दर्शपूर्णमासयोर्हि एवमेवैतासां देवतानां यागः। अत एव अथ पार्वणस्थालीपाक इत्युपक्रम्य तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवास इत्युक्त्वा देवताश्चोपांशुयाजमहेन्द्रवर्जमित्याश्वलायनेनोक्तम्। महेन्द्रनिषेधश्च तच्छाखीयमात्रपरः। अन्यथा गोभिलगृह्यादिविरोधादिति।

अन्ये तु मैत्रायणीयगृह्यैकवाक्यतया दर्शे सन्नयतोऽसंनयतो वा ऐन्द्राग्न एव भवति नैन्द्रादिः। अन्यथा तत्र नियमतः श्रुतस्यैन्द्राग्नस्य पाक्षिकत्वं स्यात् इत्याहुः। अत्र पौर्णमास्यां पौर्णमासदेवताभ्यो होमद्वयं न तु होमत्रयम्। तथाहि। पौर्णमासेष्टौ हि त्रयो यागाः। तत्र एकः अग्निदेवत्यः। अपरौ च द्वौ यागौ अग्नीषोमदेवत्यौ। तत्रापि प्रथमः आज्यहविष्कः द्वितीयस्तु पुरोडाशहविष्कः। न चाग्निर्भिन्नः सोमो भिन्न इति। यतः अग्नीषोमयोश्च देवतात्वं व्यासज्यवृत्ति न प्रत्येकम्। न चाज्ययागपुरोडाशयागयोर्भेदात्तयोर्देवताभेद आवश्यकः। तथा च आ-

ज्ययागसम्बन्धिनौ अग्नीषोमौ भिन्नौ पुरोडाशयागसम्बन्धिनौ च भिन्नावेव ताविति वाच्यम्। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति क्वचित् यागभेदेऽपि देवताया अभेदस्य श्रुत्या दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो जुहोतीति प्रकृतसूत्रेण च प्रदर्शितत्वात्। न चोच्चैस्त्वादिधर्मभेदेन तद्भेदः। वागन्तेन दीक्षणीया, नीचैस्तरां नीचैस्तरामितरे, उपांशूपसद इत्याद्यनेकवाक्यविहितस्वरभेदवत्त्वात्तत्तादिष्टीनां तत्तदिष्टिसम्बद्धप्रयाजादिदेवानां भेदापत्तेः। किञ्च एकमुद्दिश्य उच्चैस्त्वादिधर्मकशब्देन मनसैवान्यथा वाऽनेकप्रकारेण त्यज्यमाने द्रव्ये तदुद्देश्यभेदापत्तेः। न च शब्दमयी देवता शब्दश्च तत्र विभिन्न एवेति तद्भेदोऽपि सिद्ध एवेति वाच्यम्। सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेन तत्तद्गकारादीनामैक्यस्य व्यवस्थापितत्वात्। अथोत्पन्नोऽयं गकार इत्यादिप्रतीतीनां का गतिरिति चेत्, भ्रमत्वमेव। अन्यथा शिखामात्रनाशेऽपि शिखी विनष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्तद्विशिष्टप्रतियोगिकतदुत्पादविनाशावपि स्याताम्। न चैवं सेयं प्रदीपकलिकेत्यादिप्रतीतिबलेनैतासामपि अभेद एव सिद्ध्येत्। सिद्ध्येदेव यदि तत्र परिमाणादिभेदो नोपलभ्येत। अथ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञायाः प्रमात्वं गकारो नष्ट इत्यादिप्रतीतीनां च भ्रमत्वमित्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्, लाघवम्। अनन्तगकारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव गकारस्य कल्पनाया उचितत्वात्। न च तत्तदुत्पादविनाशाद्यनेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनमपेक्ष्य एकस्या एव प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वकल्पनस्योचितत्वेन विपरीतमेव लाघवमिति वाच्यम्। तद्वतितत्प्रकारकत्वादिरूपप्रमात्व- तदभाववतितत्प्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वयोरन्यतरस्यावश्यं बहुषु कल्पनीयत्वेन लाघवाभावात्। प्रत्यभि-

ह्रांव्यक्तीनामप्यनन्तत्वेन तदपेक्षया स्वल्पत्वाभावाच्च। नन्वेवं गकारादौ तारत्वादयो विरुद्धधर्माः प्रतीयन्त इति विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदसिद्धिरिति चेत्, न। ध्वनिगतानामेव तारत्वादीनां तत्र प्रतीतेः। अवर्णात्मकवीणादिजन्यध्वनिरूपशब्देषु तारत्वादेः क्लृप्तत्वात्। एवम् अभिव्यञ्जकवाय्वादिसंयोगगतानामेव ध्वंसादीनां तत्र प्रतीतिरिति। अभिव्यञ्जकवायुसंयोगानां द्विक्षणावस्थायित्वेन च क्षणद्वयमेव तत्तच्छब्दप्रतीतिरिति। अथैवं घटादेरपि न कथं नित्यत्वम्। ध्वंसादिप्रतीतेश्चान्यथैवोपपत्तिसम्भवात् इति चेत्, न। नित्यत्वग्राहकप्रमाणाभावात्। प्रकृते च लाघवानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाबलेन गकारादीनामभेदसिद्धौ अनादित्वसिद्ध्या तत्सिद्धेः। तस्मादभिन्ना एव गकारादयो नित्याः। एवं च य एवाग्नीषोमशब्दः आज्ययागे देवतात्वमध्यारोहति स एव पुरोडाशयागेऽपीति। यदि च देवतानां विग्रहः स्वीक्रियते तदा शब्दभेदेऽपि न विरुद्धं देवतैक्यमिति। तस्मात्पौर्णमास्याम् अग्नये स्वाहेति हुत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति एकवारमेव जुहुयात् न पुनरग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति द्वितीयवारमपि। एवं होमद्वयमेव पौर्णमासदेवताभ्यो न होमत्रयमिति। अत एव मैत्रायणीयगृह्ये अग्नीषोमीयस्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्नेय इत्येवोक्तम्, न तु अन्तरा अग्नीषोमाभ्यामुपांशु यष्टव्यमित्युक्तम्। आश्वलायनगृह्ये तु देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जमित्युपांशुयागः पर्युदस्त एव। अथैवम् आश्वलायनगृह्यैकवाक्यतया दर्शेऽपि विष्णुयागो मास्त्विति चेत्, न। शाखाभेदेन व्यवस्थितगृह्यान्तरानुरोधेन सामान्यतः प्रवृत्तदर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वेतिसूत्रसङ्कोचस्यानुचितत्वात्। अग्नीषोमीयरूपोपांशुयाजाकरणे च एतत्सूत्रसङ्कोचस्याभावात्। ह-

रिहरादयस्तु पौर्णमासदेवताभ्यो होमत्रयं दर्शदेवताभ्योऽपि होमत्रयमेव। तत्र पौर्णमास्यामग्नये स्वाहेति हुत्वा उपांशु अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति च हुत्वा पुनरग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति जुहुयात्। दर्शे चाग्नये स्वाहेति हुत्वा विष्णवे स्वाहेति च हुत्वा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति जुहुयात्। इन्द्रमहेन्द्रादिदेवत्यहोमस्तु न भवति।

कारिकाकारोऽपि,

अभिघार्य चरुं तेन जुहुयात्प्रथमाग्नये।
अग्नीषोमाभ्यां द्वितीया ताभ्यामेव तृतीयका॥
अग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां दर्शे जुहोत्यपि।
सान्नाय्यवत्यपीमाः स्युर्दर्शे नेन्द्रो न महेन्द्रः॥ इति।

अथ प्रकृतमुच्यते।

जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति।

स्थालीपाकमित्यनुवर्त्तते। ब्रह्मणे स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इत्येवम्।

विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च।

बलिहरणमित्यनुपज्यते। एतच्च बलिहरणं स्थालीपाकादेव द्रव्यान्तरानुपदेशात्। स्थालीपाकस्य प्रस्तुतत्वाच्च। बलिपरिमाणमाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

न चावराध्या बलयो भवन्ति महामार्ज्जारश्रवणप्रमाणात्। एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्तीतरेतरमसंक्ताश्चेति।

अत एव न स्रुवेणैव बलिहरणनियमः। आहुत्यर्द्धं बलेः प्रमाणमिति गर्गः। हरिहरादयश्च स्रुवेणैव बलिहरणं भवतीत्याहुः।

कारिकाकारोऽपि,

ततो बलित्रयं तस्माद्वारोरुत्तरतोऽग्नितः ।
प्राक्संस्थं स्यादुदक्संस्थं वा स्रुवेण नमोऽन्तिकम् ॥ इति ।
मन्त्रस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इत्येवंरूपः ।
तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,
अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।
बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥
स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । इति ।

अत्र च चतुर्थ्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वं विश्वेषां देवानामन्येषां च प्रत्याय्यते । तच्च त्यागमन्तरेण न सम्भवतीति त्यागोऽप्यवश्यं कार्यः । अत एव हरिहरादयः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेत्येवं त्यागो भवतीति लिलिखुः। केचित्तु अमुष्मै नम इति न नमस्कारचतुर्थ्यन्तयोः क्रमपरं, किन्तु चतुर्थ्यन्तनमस्काराभ्यां बलिर्देय इत्येतावन्मात्रपरम् । अत एव गोभिलसूत्रे विकृतौ वास्तुबलौ नमो ब्रह्मण इति दर्शनमुपपद्यते । एवं च पारस्करसूत्रे नमस्त्रियै नमः पुंसे वयसे इति आदौ नमःशब्दस्य दर्शनात् वैश्वेदेवप्रकरणे पितृभ्यः स्वधा नम इति दाक्षिणत इत्यत्र अन्ते दर्शनात् नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमो भूतगृह्येभ्यो नम आकाशायेत्येवमपि मन्त्रप्रयोगो युज्यत इत्याहुः । छन्दोगपरिशिष्टीयनारायणभाष्येऽप्येवमेवोक्तमिति । इदं च बलित्रयं शालायामेव । अवचने शालायां क्रियमाणस्थालीपाकसम्बद्धस्य कर्मणः शालायामेव कर्त्तुं युक्तत्वात् । अग्रेतनबलीनां बाह्यतः स्त्रीबलिं हरतीत्यनेन शालाया बाह्यतोऽभिधानाच्च ।

वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ।

विश्वे देवा देवता अस्येति व्युत्पत्त्या वैश्वदेवशब्देन सर्वा-

र्थः पाकोऽभिधीयते। तस्य वैश्वदेवस्य। षष्ठी चेयं तदेकदेशलक्षणार्था। तथा च सर्वार्थपाकादवदाय जुहोति। तत्र मन्त्रः अग्नये स्वाहेत्यादिः। अग्नौ जुहोतीति तु अग्नावेवास्य होमो नान्यत्रेति। तेन बलिकर्म ततो न भवतीति कर्काचार्याः। अत्र केचित् पौष्णस्य जुहोतीत्यत्र पौष्णमिव वैश्वदेवं चरुं कुर्वन्ति। तदयुक्तम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। न हि पौष्णशब्दवाच्यः चरुः प्रकारान्तरेण तत्र सिद्धः। वैश्वदेवस्तु पाको विद्यत एव। यथा च वक्ष्यति "वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्" इति। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तु प्रयोगदर्शनार्थम्।प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चेति प्रदेशान्तरे अभिहितम्, प्रयोगश्च नोपदर्शित इति तदिहोपदर्श्यते। अपि च स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सया तत्कथनम्।प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तम्। तेन महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोऽवगम्यत इति कर्काचार्याः। वस्तुतस्तु एतादृशप्रयोगप्रदर्शनमन्तरेणापि आज्यभागादीनामिव प्रयोगोपपत्तेराज्यभागव्याहृतिहोमान्तरालरूपावसरस्य च सीमन्तोन्नयनान्नप्राशनादिप्रधानहोमावसरस्यैव कथनं विनापि प्राप्तेश्च नैतदुभयं तत्प्रयोजनम्। किन्तु वैश्वदेवादन्नात्स्विष्टकृन्न प्राप्त इति तद्विधानार्थम्। कथमप्राप्तिरिति चेत्, न। अशेषत्वात्। यावद्धविरुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतस्तत एव होमो नाज्यादशेषादिति वदता कात्यायनेन शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीति प्रदर्शनात्। अशेषत्वं कुत इति चेत्, अग्रेऽप्येतत्सम्बद्धप्रधानस्य विद्यमानत्वात्। किं तत्प्रधानमिति चेत्, वैश्वदेवादिः। कथमस्य तदर्थतेति चेत्, शब्दसामर्थ्यात्। विश्वे देवाः देवपितृमनुष्यरूपा देवता अस्येति वैश्वदेवशब्दस्य व्युत्पादनात्। अत एव वैश्व-

देवे स्विष्टकृन्न क्रियते तदग्रेऽपि तत्सम्बद्धप्रधानस्य विद्यमानत्वादिति। न चैवं प्रकृतस्थालीपाकादपि स्विष्टकृन्न स्यात् तस्यापि शेषत्वाभावादिति वाच्यम्। दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यो होमस्तदुत्तरं तस्य शेषत्वसम्भवात्। अग्नीषोमीयस्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्नेय इति मैत्रसूत्रेण पूर्वलिखितगोभिलसूत्रेण सूत्रान्तरेण च दर्शपूर्णमासदेवताकहोमस्यैव दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमेवमिति चेत्, न। पूर्वं तु दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयदेवताभ्यो जुहुयादापौर्णमासाद्दर्शस्यानतीतः काल आदर्शात्पौर्णमासस्येति शाङ्खायनसूत्रे, होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्यये तथा पुनरेवाग्निमादध्यादिति छन्दोगपरिशिष्टेऽन्यत्र च दर्शपूर्णमासपदेन बहुशस्तद्व्यवहारदर्शनेन तस्य तत्पदवाच्यत्वावसायात्। आज्याच्चेह स्विष्टकृदर्थं नावदेयं, शेषत्वाभावात्। गृह्यान्तरेषु स्थालीपाकवति कर्मणि स्थालीपाकादेव स्विष्टकृतो दर्शनाच्च।

तथाच मैत्रगृह्यम्,

स्विष्टकृते समवद्यत्युत्तरार्द्धात्सकृद्विमात्रं द्विर्वा। यदि पञ्चावदानस्यावत्तं द्विरभिघार्य नात ऊर्द्ध्वं स्थालीपाकं प्रत्यभिघारयति। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यसंसक्तमुत्तरार्द्धे जुहोतीति।

गोभिलगृह्यं च,

स्विष्टकृत उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभिघारयेद्युपञ्चावत्ती स्याद्विरुपस्तीर्यावदाय द्विरभिघारयेन्न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामताया अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयान्महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयादिति।

अत्र होमक्रमेण पूर्वस्थालीपाकात्सौविष्टकृतमवदाय ततो वैश्वदेवादन्नादवदाय एकदैव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति।

ननु अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेकैकमवदानं तयोर्द्वयोरङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करेण एकेन स्रुवेणैकदा कथं होम इति चेत्, सत्यम्। अर्थपरिमाणेन स्रुवान्तरेणैव तद्धोमस्य स्वीकारात्। वसोर्द्धारादौ तथा दृष्टत्वात्। न च स्रुवं प्रतप्येत्यत्र स्रुवमित्येकवचनान्तपदोपादानात् एकस्य स्रुवस्य प्रतपनमुक्तम्। तथा च तत्र एक एव स्रुवो भवतीत्यवगम्यते इति वाच्यम्। एकत्वस्योद्देश्यगतत्वादविवक्षितत्वेन स्रुवान्तरप्रतपनस्य स्रुवान्तरस्य वा अर्थतोऽप्यनिराकरणात्, "शूलगवपशुबन्धे अवदानहोमार्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यङ्गेभ्यः प्रत्येकं द्विर्द्विरवदायावदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य असर्वाणि चेत्क्षताभ्यङ्गं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति" इति हरिहरादिभिर्लिखनादप्येतस्यार्थस्य स्वीकारात्। तस्यासादनं तु वैश्वदेवान्नादुत्तरं पूर्णपात्राच्च पूर्वं भवति कार्यक्रमस्य तथैव सत्त्वात्। प्रोक्षणमपि तथैव। प्रतपनसंमार्जनप्रतपनाभ्युक्षणानि च प्रधानार्थस्रुवप्रतपनाद्युत्तरं भवन्ति। न च गृहमेधीयेष्टौ सौविष्टकृतपीशीलकस्येवात्रापि सौविष्टकृतस्रुवस्यासादनादिकं मास्तु इति वाच्यम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। वाजिनोत्पत्त्याद्यप्रयोजकस्य वाजिनयागस्येव अन्यदीयद्रव्योपजीवकस्य हि स्विष्टकृतो न तद्द्रव्योत्पत्तितत्संस्कारतद्द्रव्याधिकरणपात्रसंस्कारादिप्रयोजकत्वम् इति तत्रेष्टौ वचनात्पृथग्भूतेऽपि स्विष्टकृद्द्रव्येऽन्यथानुपपत्त्या तदधिकरणपात्रमात्राक्षेपेऽपि न तत्संस्कारस्याक्षेपः। स्रुवस्य तु वचनसामर्थ्याभ्यामङ्गप्रधानसाधारण्येन द्रवद्रव्यावदाने होमपात्रमनादेश इति वचने च होममात्रे एव विनियुक्तस्योपादिश्यमानः संस्कारो यावदङ्गप्रधानार्थद्रवद्रव्यग्रहणहोमार्थं इति भवति स्रुवादिसंस्कारस्य प्रयो-

जकः स्विष्टकृत् । अत एव दर्शपूर्णमासयोः विस्मृतस्रुवजुहूसंमार्गीकरणमाकर्मापवर्गादिति देवयाज्ञिकादयो लिखन्ति स्म ।

अन्येतु जुह्वाऽवचन इति सूत्रेण होममात्रानुवादेनैव जुहूर्विहितेति सर्वत्र स्थालीपाकादावपि जुहूः कार्या । न च स्रुवं प्रतप्येत्यादिना स्रुवमात्रस्यैव प्रतपनाद्युपदेशात्कथमेवमिति वाच्यम् । आज्यमधिश्रित्येत्यत्र आज्यपदस्य स्थालीपाकोपलक्षकत्व इव पर्यग्नि कृत्वा तूष्णीं स्रुक्स्रुवौ संमृज्यादिति मैत्रायणीयगृह्यैकवाक्यतया स्रुवपदस्यापि जुहूपलक्षकत्वे विरोधाभावात् । एवं च आज्यभागानन्तरं जुह्वामुपस्तीर्य स्थालीपाकस्य मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावदाय पञ्चावत्तिनां तु मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धाच्चावदाय प्रत्युपस्तीर्य क्षताभ्यङ्गं कृत्वा प्रधानदेवताभ्यो जुहोति । स्विष्टकृद्धोमार्थं च जुह्वामुपस्तीर्य स्थालीपाकस्योत्तरार्द्धात्सकृदवदाय पञ्चावत्तिनां द्विरवदाय द्विः प्रत्युपस्तीर्य क्षताभ्यङ्गमकृत्वैव उत्तरपूर्वार्द्धे जुहोति ।

तथा मैत्रायणीयगृह्ये, उपस्तीर्य उपस्पृश्य मेक्षणेन स्थालीपाकस्यावद्यति मध्यात्पूर्वार्द्धाद् द्वितीयं पश्चार्द्धात्तृतीयम् । यदिदं पञ्चावदानस्यावत्तमभिघार्य स्थालीपाकं प्रत्यभिघारयति अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहोति यो देवानामसीति रौद्रस्य जयान् हुत्वाऽऽज्यस्य स्विष्टकृते समवद्यति उत्तरार्द्धात्सकृद्द्विमात्रं द्विर्वा यदि पञ्चावदानस्यादवत्तं द्विरभिघार्य नात ऊर्द्धं स्थालीपाकं प्रत्यभिघारयत्यग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यसंसक्तमुत्तरार्द्धे जुहोतीत्युक्त्वा एतेन स्थालीपाकेन स्थालीपाकाः सर्वे व्याख्याता इत्युक्तम् ।

आश्वलायनगृह्येऽपि, अथ पार्वणस्थालीपाक इत्युपक्रम्य मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च हविषोऽवद्यति मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धादिति पञ्चावत्तिनामुत्तरार्द्धात्सौविष्टकृतं नात्र हवींषि प्रत्यभि-

घारयतीत्युक्तम्।

गोभिलगृह्येऽपि, यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुयादा-ज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तं तु भृगूणामग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः प्राक्शो जुहुयात्। अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चतुरवत्ती चेद्भवति मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धादिति। पञ्चावत्ती चेद्भवत्यभिघा-रयत्यवदानानि प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामताया अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहोति सकृद्वा त्रिर्वैतेनैव कल्पेन। अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभिघारयेद्यदि पञ्चावत्ती स्याद्विरभिघारयेन्न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामता-या अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धे पूर्वार्द्धे जुहुयान्महाव्याहृ-तिभिराज्येनाभिजुहुयात् प्राक् स्विष्टकृत आवापो गणेष्वेकं परि-समूहनमिध्मो बर्हिःपर्युक्षणमाज्यभागौ च सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोतीति।

अत एवाज्यभागावपि चतुर्गृहीतेनैव होतव्यौ न सकृद्-गृहीतेन। आज्यभागप्रधानस्विष्टकृदतिरिक्तहोमानां तु चतुरवत्त-त्वस्य गृह्यान्तरेष्वप्यदर्शनात् सकृद्गृहीतार्थावाप्तेरत्रपदाकारा-तिरेकाच्चेति कात्यायनसूत्राच्च सकृत्सकृदवदाय ते होमाः कर्त्त-व्याः। अत एव पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रव्याख्या-यां स्रुचि स्रुवे वाऽवत्तस्येति देवयाज्ञिकैरुक्तम्। एवं च प्रकृते जुह्वाः सत्त्वात्तयैवानेकहविष्कास्विष्टकृदादिसिद्धेर्द्वितीयस्यार्थपरि-माणस्रुवस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। स्था-लीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते इत्यादि-गोभिलादिसूत्रेषु स्रुङ्नियमस्य चतुरवत्ततानियमस्य चादर्शनात्। पारस्करेण च स्रुवसंस्कारमात्रस्य कथनात् पारस्करसूत्रानुया-

यिनां स्रुवेणैव होमो भवतीतित्युन्नयनात्। न च मैत्रायणीयगृह्याद्येकवाक्यतया स्रुवं प्रतप्य संमृज्येति सूत्रस्थस्रुवपदस्य जुहूपलक्षकत्वावश्यकत्वे कथमेवमिति वाच्यम्। तत्सूत्रज्ञापकादिकमन्तरेणैव सूत्रान्तरमात्रानुरोधात्तत्सूत्रस्थपदे लक्षणा स्वीकारानौचित्येन तत्रत्यस्रुवपदस्य जुहूपलक्षकत्वाभावात्। अन्यथा रौद्रस्य जयान् हुत्वाऽऽज्यस्य स्विष्टकृते समवद्यतीति मैत्रायणीयसूत्राद्येकवाक्यतया आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्रेति सूत्रस्थस्विष्टकृदादिशब्दस्य जयाहोमाद्युपलक्षकत्वापत्तेः। अस्त्विति चेत्, न। विभिन्नपदार्थबोधकगृह्यान्तरानुरोधेन लक्षणास्वीकारे एतत्सूत्रस्य पदमात्र एव लक्षणास्वीकारापत्तेः। तस्मान्न जुह्वा होमः किन्तु स्रुवेणैवेति। स्विष्टकृद्धोमार्थं तु अर्थपरिमाणस्रुव उपादेय एवेति। अत्र होमार्थं वैश्वदेवपाकादवत्तस्य सर्वहोमः न संस्रवपरिशेषणम्। परिभाषया प्राप्तस्यापि स्वाहाकारस्य अग्नये स्वाहेत्यादौ पुनरुपादानेन संस्रवोऽत्र न भवतीति ज्ञापनात्। वैश्वदेवप्रकरणीय—वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादितिसूत्रव्याख्याप्रस्तावे स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्रवव्युदासार्थमिति कर्काचार्यलिखनादिति केचित्। अपरे तु स्वाहाकारान्तमन्त्रान्तराणामिव कस्याञ्चिच्छाखायां क्रमपरिपठितानामग्नये स्वाहेत्यादीनामप्युपनिबन्धसम्भवान्न स्वाहाकारोपादानमात्रेण संस्रवव्युदासः। अन्यथा सर्वत्र स्वाहाकारान्तमन्त्रान्तरकरणकहोमस्थले संस्रवानापत्तेः। सन्दिग्धतात्पर्यकसूत्रानुरोधेन निर्णीतार्थकपाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रसङ्कोचापत्तेश्च। अत एव कारिकाकारेणापि—

नेच्छन्ति संस्रवान् केचिद्वैश्वदेवान्नहोमतः।

स्वाहान्तत्वाच्च मन्त्राणां न युक्तं वचनादिदम् ॥
संस्रवास्तु भवन्त्यत्र भाष्यकारादिसंमतम् ।
पाकयज्ञेष्ववक्तस्य प्रत्यक्षवचनाद्यतः ॥
इत्युक्तमित्याहुः ।

बाह्यतः स्त्रीबलिं हरति । बाह्यतः स्त्रीबलिम् स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिः तं स्त्रीबलिं हरति ददाति, नमः स्त्रियै इत्यादिभिर्मन्त्रैः । बलिपरिमाणादिकं पूर्वलिखितमेव ग्राह्यम् । केचित्तु स्त्रीभ्यो बलिः स्त्रीबलिरिति न समासः किन्तु स्त्रीति भिन्नं पदम्। एवं च स्त्री बाह्यतो बलिं हरतीत्यर्थः । तथा च सीतायज्ञे—

पारस्करः, स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वादिति । स्त्री च पत्न्येव नान्या काचिदप्रकृतेत्याहुः । तन्न । एतादृशार्थकरणापेक्षया पूर्वव्याख्याने लाघवात् । एतादृशव्याख्याने हि स्त्रीणां तत्तद्बलिप्रदानानुकूलविद्याकल्पना स्यात् ।यत्र चान्यथा वाक्यार्थो न सम्भवति तत्र वचनबलेनैव विद्या कल्प्यते।न चात्र तथास्ति।तस्मात्स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिरिति समासेनैकपद्यमेवेति । इदं च बलिहरणं स्थालीपाकादेव वैश्वदेवान्नात् । वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति सूत्रस्याग्नावेव होमो न बलिहरणमिति व्याख्यानात् । प्रस्तुतत्वाद्वैश्वदेवपाकादेव बलिकर्म भवतीति तु गर्गः । आगन्तूनामन्ते निवेश इतिन्यायाच्च प्राशनान्त एव एतत्कार्यम् । अत एव—

कारिकाकारः,

आज्येन नव भूराद्याः प्राशमाद्याविमोकतः ।
शालाया बाह्यतस्तस्माच्चरुशेषाच्च पूर्ववत् ॥
नमस्त्रियादिभिर्मन्त्रैः पञ्चभिर्बलिपञ्चकम् ।
पञ्चमे बलिदाने स्युर्देवतास्तु स्त्रियादिकाः ॥ इत्याह ।

शेषमद्भिः प्रप्लाव्य । शेषं स्थालीपाकशेषम् । अद्भिः जलेन प्रप्लाव्य प्रकृष्टं प्लावयित्वा । एतच्च प्लावनं प्रणीतोदकेन प्रणीतानां सर्वार्थत्वस्वीकारात् इति बहवः । अपूर्वकार्यार्थत्वान्न प्रणीतोदकेन, किन्तु जलान्तरेणैव तदित्यपरे ।

कारिकाकारोऽपि,

अद्भिः प्रप्लाव्य तच्छेषं लौकिकाभिश्चरुं ततः ।
वासुदेवादयः प्लावे प्राहुः प्राणीतकं जलम् ॥
अस्याप्राकृतकार्यत्वान्नेच्छन्त्यन्ये च तद्विदः । इति ।

ततो ब्राह्मणभोजनमिति तु व्याख्यातम् ।

अथ सम्प्रदायानुसारेण प्रचरदवस्थं पक्षमवलम्ब्य प्रयोगो लिख्यते ।

तत्र आधानानन्तरम् अव्यहितपौर्णमास्यां मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वा मध्याह्ने अमाषममांसमक्षारमलवणं हविष्यं त्वत्यान्नं भुक्त्वा रात्रावग्निसमीपे पृथक् भूमौ दम्पती शयीयाताम् । ततः प्रातः स्नानादिहोमान्तं विधाय वैश्वदेवान्नं पाचयेत् स्वयं वा पचेत् ! तत उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत। तत्र प्रथमतः अग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य पक्षादिकर्माहं करिष्य इति सङ्कल्पं विधाय ग्रन्थकारलिखनात् देवताभिध्यानं करोति । तद्यथा, पक्षादिकर्माहं करिष्ये तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोममाज्येन, अग्निमग्नीषोमावुच्चैः, अग्नीषोमौ ब्रह्माणं प्रजापतिं विश्वान् देवान् द्यावापृथिव्यौ चरुणा, विश्वान् देवान् भूतगृह्यमाकाशं च बलिभिः, अग्निं प्रजापतिं विश्वान् देवान् वैश्वदेवान्नेन, स्विष्टकृतं शेषेण, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ अग्निम् अयसं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं चाज्येन, स्त्रियं पुमांसं वयसं वयसं कृष्ण-

दन्तं पापिनां पतिं ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तान् बलिभिरहं यक्ष्ये। ततः ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागान्तमाधानवत् कुर्यात्। तत्र विशेषः। पूर्णपात्रदक्षिणेन वरदक्षिणेन वा पक्षादिकर्मणाऽहं यक्ष्ये, तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्मवरणम्। मणिकोदकेन प्रणीताप्रणयनम्। पात्रासादनं तण्डुलानन्तरं वैश्वदेवान्नस्यासादनम्। स्विष्टकृदर्थपरिमाणस्रुवोपादानपक्षे पूर्णपात्रात्पूर्वं तस्याप्यासादनम्। एतेषां प्रोक्षणं च। प्रधानहोमार्थस्रुवप्रतपनाद्युत्तरं च द्वितीयस्रुवस्यापि प्रतपनसंमार्ज्जनप्रतपनाभ्युक्षणानि तथैव कर्त्तव्यानि। ततः आज्यभागहोमान्ते स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेणादाय पूर्णमासदेवताभ्यो जुहोति। तद्यथा, अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम। उपांशु अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां न मम। उच्चैः अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां न मम। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम। प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम। द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां न मम। अत्र पूर्वपूर्वेण होमः, उत्तरोत्तरेण त्यागो बोध्यः। एवमग्रेऽपि। ततो हुतशेषाच्चरोः महामार्ज्जारश्रवणपरिमाणादन्यूनपरिमाणं बलिं स्रुवेण वाऽन्येन वा आदायादाय बलीन् हरति। तद्यथा, विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम। भूतगृह्येभ्यो नम इदं भूतगृह्येभ्यो न मम। आकाशाय नमः इदमाकाशाय न मम। एवं बलित्रयं दत्त्वा त्यागं च कृत्वा वैश्वदेवान्नमभिघार्य ततः स्रुवेणादायादाय जुहोति। अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम। एवमाहुतित्रयं हुत्वा पूर्वासादितावदानद्वयग्रहणयोग्ये स्रुवे स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वैश्वदेवोत्तरा-

र्द्धावदाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तेनैव स्रुवेण अग्नौ उत्तरार्द्धे जुहोति । इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्यागः । तत ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं भूरित्यादिप्रजापत्यन्ता नवाहुतीर्जुहुयात् । ततः संस्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे दक्षिणादानं च कुर्यात् । ततः चरुशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमावुपविश्य बलीन् हरति। नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै न मम । नमः पुꣳसे वयसे वयसे इदꣳ पुꣳसे वयसे वयसे न मम । नमः शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये इदं शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये न मम । नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्य इदं ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो न मम । नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददतु । इदं स्त्रियै पुꣳसे वयसे वयसे शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो न मम । इदमेभ्य इति वा त्यागः । ततः चरुशेषम् अद्भिः प्रप्लाव्य एकं ब्राह्मणं भोजयेदिति । दर्शे तु विशेषः । अमावास्यायामपराह्णे वक्ष्यमाणविधिना पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् । ततः प्रातराज्यभागान्तं पौर्णमासवत्कृत्वा दर्शदेवताभ्यो जुहोति । तद्यथा, अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम । विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे न मम । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम इति असन्नयतः । सन्नयतस्तु इन्द्राग्निस्थाने इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । अथवा इन्द्राग्निस्थाने महेन्द्राय स्वाहा इदं महेन्द्राय न मम इति । शेषं पौर्णमासवत् ।

इति पार्वणस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।

तत्र पिण्डपितृयज्ञमुक्त्वा कर्कादिधृतश्रुतिः, अप्यनाहिताग्नि ना कार्य इति । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्यादिना पिण्डपितृयज्ञविधिमुक्त्वा—

कात्यायनश्च, अनाहिताग्नेरप्येष इति ।

न आहिताः गार्हपत्यादिरूपा अग्नयो येन स अनाहिताग्निः कृतावसथ्यः तस्य अनाहिताग्नेः । एषः उक्तप्रकारः पिण्डपितृयज्ञः, भवतीति शेषः । नन्वेवमकृतावसथ्योऽप्यनाहिताग्निर्भवत्येव तस्यापि अनेन सूत्रेण पिण्डपितृयज्ञः किं नस्यादिति चेत्, न । गोभिलेन अनाहिताग्निकर्तृकपिण्डपितृयज्ञस्य शालाग्नावेव विधानात् ।

तद्यथा, अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातोऽमावास्यायां तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासीनं दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणं ततश्चैवातिप्रणयः शालाग्नावनाहिताग्नेरिति ।

अस्यार्थः । श्वस्ततोऽन्वष्टक्यमित्यादिना अन्वष्टक्यस्थालीपाकविधिरुक्तः । तं पिण्डपितृयज्ञेऽतिदिशति, अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यात इति । अमावास्यायां तच्छ्राद्धम् । अमावास्यायां दर्शे तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यं श्राद्धं, कर्त्तव्यमिति शेषः । इतरत् पिण्डपितृयज्ञाद्भिन्नं श्राद्धम् । अन्वाहार्यम् अनु पिण्डपितृयज्ञस्य पश्चात् आहार्यं कर्त्तव्यम् । मासीनं मासि क्रियते तत् मासीनम् । दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् । गार्हपत्ये संस्कारा इति कात्यायनसूत्रेणाहिताग्नेर्गार्हपत्य एव हविषः संस्करणं प्राप्नोति तन्निराकरणार्थमुक्तं दक्षिणाग्नाविति । ततश्चैवातिप्रणयः । ततः दक्षिणाग्नेः सकाशात् अतिप्रणयः अतिप्रणयनम् । चशब्दात् होमश्च दक्षिणाग्नावेव । शालाग्नावनाहिताग्नेः । हविषः संस्करणम् अतिप्रणयनं होमश्च अनाहिताग्नेः शालाग्नावेव

भवतीति । तस्य कालमाह—

कात्यायनः,

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायामिति ।

अपराह्णः त्रेधा विभक्तस्य अह्नः तृतीयो भागः । पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति वाक्यशेषात् । वाक्यशेषेणाप्यर्थनिर्णयस्य अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादिषु स्वीकारात् । अनन्तयाज्ञिकादयस्तु समं द्वेधा विभक्तस्य अह्नः अपरो भागः अपराह्णः । शब्दसामर्थ्यात् । भागद्वये च कृते आद्यः पूर्वः द्वितीयश्च अपरो भवति, न भागत्रये पञ्चभागे वा कृते । पूर्वाह्णो वै देवानामित्यादिवाक्ये तु पूर्वाह्णापराह्णयोरेवैकदेशस्य मनुष्यादिभोजनाङ्गस्य मध्याह्नत्वेन कीर्त्तनम् । न तु ताभ्यां पृथग्भूतस्य । अवयवशक्त्यैव निर्वाहे अपराह्णादिशब्दस्य रूढ्यन्तरकल्पनानौचित्यात् । तस्मात् द्वेधा विभक्तस्यैव अह्नः अपरो भागः अपराह्ण इत्याहुः । पिण्डपितृयज्ञ इति पिण्डैः पितृयज्ञः इति व्युत्पत्त्या पिण्डदानाख्यस्य कर्मणः संज्ञा । होमश्च तदङ्गम् । स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत् पितृयज्ञेनैवाचारी तदु देवेभ्यो निह्नुते स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददाति तस्मादुद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति श्रुतेः । किञ्च मासि मासिवोऽशनमिति प्रकृत्य यदेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददातीत्यादिना श्रुतौ पिण्डदानमेवोक्तं न होमजपादिकमित्यतोऽपि पिण्डदानमात्रस्य प्राधान्यमवगम्यत इति । चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायामिति । चन्द्रादर्शनमभ्रादिनाऽपि सम्भवतीत्यतोऽमावास्यापदमुपात्तम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्यामित्यादिप्रयोगदर्शनादमावास्यापदेनामावास्यं कर्माप्युच्यते इत्यतश्च-

न्द्रादर्शने इत्युपासम् । अदर्शनपदेन च परमक्षयो लक्ष्यते । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रुतेः । एवं च चन्द्रस्य परमक्षयाविशिष्टे अमावास्यारूपकाले अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञो भवतीति सूत्रार्थः । अत एव खर्विकामावास्यायां दृष्टेऽपि चन्द्रमसि अपराह्णे परमक्षय इति क्रियत एव तत्र पिण्डपितृयज्ञः। यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश इति श्रुतेश्च तस्मिन् क्षीणे ददातीत्येकतया परमक्षयोपलक्षकत्वमेव। तेन खर्विकामावास्यायां पिण्डपितृयज्ञकरणे न दोषः। विशेषतस्तु पर्वनिर्णयः समयप्रकाशे वक्ष्यते । तदितिकर्त्तव्यतामाह —

कात्यायनः, दक्षिणाग्नौ श्रपणꣳ होमश्च । परिस्तीर्य तं पूर्ववत् पात्रासादनमेकैकशोऽपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णꣳस्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् । सकृत् फलीकरोति । सारतण्डुलमपूर्णꣳ श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोति।अग्नय इति सोमाय इति च प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा उल्मुकं परस्तात्करोति येरूपाणीति। उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यꣳसव्येन वोद्धरणसामर्थ्यादसाववनेनिक्ष्वेतियजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन्। उपमूलꣳसकृदाच्छिन्नानि रेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति । ये च त्वामन्विति चैके। अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आतमनादावृत्त्यामीमदन्तेति जपत्यवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रꣳस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोत्येतद्व इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वोर्जमिति पयो निषिञ्चत्यवधायावजिघ्रति यजमान उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ इति ।

अस्यार्थः । दक्षिणाग्नौ श्रपणꣳ होमश्च । दक्षिणस्यां दि-

श्यवस्थापितोऽग्निः दक्षिणाग्निः तत्र चरुश्रपणं होमश्च भवति । विशेषवचनं चैतत् । अतो गार्हपत्ये संस्कारा इति परिभाषासूत्रेण गार्हपत्ये श्रपणस्य, आहवनीये होमः श्रुतिसमाख्यानाभ्यामिति परिभाषया च आहवनीये प्राप्तस्य होमस्य च व्युदासः । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु शालाग्नावेव श्रपणं होमश्च शालग्नावनाहिताग्नेरिति पूर्वलिखितगोभिलसूत्रादवसेयम् । परिस्तीर्य तम् । यत्र होमादिरुक्तः तमग्निं परिस्तीर्य । परिस्तरणप्रकारस्तु पूर्वोक्तोऽध्यवसेयः । पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः । पूर्ववत् श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा । पात्रासादनं शूर्पादेः प्रयोजनवतश्च स्थापनम् । एकैकशः एकैकस्य । एकैकश इत्युक्तत्वात्प्राप्ताया द्वन्द्वताया निरासः । अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णꣳस्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् । अपरेण गार्हपत्यं गार्हपत्यस्य पश्चिमतः । सजघनेन गार्हपत्यमिति श्रुतेः । चरुमपूर्णं स्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वा । चरुशब्दः चरुस्थालीवचनः । स्रुक् चात्र वारणकाष्ठमयी । वारणान्यहोमसंयुक्तानीति कात्यायनसूत्रात् । ग्रहणे च अपूर्णता उभयोः । अपूर्णं पितॄणामिति कर्कादिधृतवचनात् । तूष्णीमिति तु लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधार्थम् । मन्त्रस्यानुपदेशादेवाप्राप्तेः ।

तथाचाश्वलायनसूत्रम्, दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्य चरुस्थालीं पूर्णां निमृजेत् ।

आपस्तम्बादिसूत्रानुयायिनां तु मन्त्रेण वा तूष्णीं वा ग्रहणं तत्सूत्रादौ तथैवोक्तत्वात् ।

तद्यथा, दक्षिणतः प्राङीषं व्रीहिमत् शकटमवस्थितं भवति । अध्वर्युरुपवीती स्थालीमेकपवित्रेणान्तर्द्धाय तया दक्षिणतः शकटादधिनिर्वपति । उत्तरतः प्राचीनावीती तां पूरयित्वा निमार्ष्टि ।

निर्वपाति पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तूष्णीं वेति।

शाङ्खायनानां तु पितृणां ध्यानमात्रं न मन्त्रः।

तथाच शाङ्खायनः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्रेषु कुशेषु स्फ्यं निधायोपरिष्टाद्व्रीहीन् पात्र्यां पुरस्ताच्छूर्पे स्थालीम् आ-च्य सव्यं जानुनी वा मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णाति पितॄन् ध्यायन् यथाधोविलाशृतः स्यादिति।

एवं च आपस्तम्बसूत्रानुसारिणां मन्त्रविकल्पः, शाङ्खायनानां तु पितृणां ध्यानमात्रम्, अन्येषां मन्त्रस्यानुक्तत्वात्तूष्णीमिति। न चान्येषामप्यापस्तम्बोक्तो मन्त्रो विकल्पेनास्त्विति वाच्यम्। आकाङ्क्षितस्यैव परोक्तस्य ग्रहणात्। अत एव कात्यायनसूत्रानुसारिणां शकटात् पात्रीतो वा न ग्रहणम्। न वा स्थाल्यां पवित्राद्यवधानम्। किन्तु कुतश्चित्पात्रान्तराद्ग्रहणमिति। उत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन्। दक्षिणाग्नेरुत्तरतः अदूरे कण्डनं करोति ऊर्ध्वीभूतः। अत्र सर्वमपि दक्षिणाभिमुखेन प्राचीनावीतिना च कर्त्तव्यम्।

तथाच श्रुतिः, सजघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एतं गृह्णाति। स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणां तिष्ठन्नवहन्ति सकृत्फलीकरोतीति।

एवं पदार्थान्तरेष्वपि दक्षिणामुखत्वादिकं तत्र तत्र श्रुतावुक्तम्। कात्यायनोऽपि विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणा चेति पित्र्यकर्ममात्र एव दक्षिणामुखत्वादिकमुक्तवान्। एतच्च कण्डनमुदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तत्र व्रीहीन् प्रक्षिप्य मुसलमादाय दक्षिणामुखस्तिष्ठन् करोति। दर्शपूर्णमासयोः कृष्णाजिनास्तरणं प्रकृत्य तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवत्यस्कन्न ँहविरसदितयदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वास्कन्दा-

त्यग्ने यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवतीति श्रुतत्वात् । सूत्रान्तरेषु च कृष्णाजिनास्तरणस्योक्तत्वात् ।

तथाचापस्तम्बः, अपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यग्ग्रीवे कृष्णाजिने प्रतिष्ठिते दक्षिणा प्राची तिष्ठती पत्न्यहवान्ति परापातमविवेकं च सकृत्फलीकरोति दक्षिणाग्नौ जीवतण्डुलं श्रपयतीति ।

आश्वलायनश्च, कृष्णाजिने उलूखलं कृत्वेतरान् पत्न्यवहन्यादविवेचमवहतान् सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेदिति ।

अन्ये तु कात्यायनसूत्रे श्रुतौ च कृष्णाजिनास्तरणस्यानुक्तत्वात् सूत्रान्तरोक्तस्यानाकाङ्क्षितस्याग्रहणात् तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवतीत्यादेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणीयकृष्णाजिनास्तणस्तावकत्वाच्च नात्र कृष्णाजिनास्तरणमित्याहुः । सकृत्फलीकरोति । एकवारं कण्डननिष्पवनविवेकीकरणैः फलीभूतान् करोति। नन्वत्र सकृदिति व्यर्थम् । विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणा चेति परिभाषयैव सकृत्करणप्राप्तेरिति चेत्, न। फलीकरोतीत्येतावन्मात्रे कथिते यावता फलीकरणं भवति तावतः कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते एतत्सूत्रानुरोधेनैव परिभाषायाः सङ्कुचितत्वेन न परिभाषया नियमतः सकृत्करणं प्राप्नोतीत्यतः सकृत्करणनियमार्थं तदुपादानात् । सारतण्डुलमपूर्णꣳ श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमाय इति च । सारशब्दः सकलतण्डुलवाची, प्रसिद्धेः। एवं च सम्पूर्णं तण्डुलं श्रपयित्वेत्यर्थः । तच्च ईषत् श्रपणे कृते सम्पूर्णं तिष्ठति न बहुश्रपणे कृते । दृश्यते च वाक्यशेषेषु पित्रर्थौदनस्येषत्स्विन्नता शृताशृतं पितॄणामिति । अपूर्णम् । यथा शृतेन चरुणा चरुस्थाल्याः पूरणं न भवति तथा कर्त्तव्यम् ।

श्रुतिरपि, पूर्णं वै देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामुपर्यर्द्धं पि-

तृणामिति।

श्रपयित्वा। उक्तरूपं चरुं श्रपणेन सम्पाद्य। अभिघार्य अभिघारणं कृत्वा। एतच्चाभिघारणमाज्येन भवति। तं श्रपयति तस्मिन्नधिशृतआज्यं प्रत्यानयतीति श्रुतेः। उद्वास्य मेक्षणेन जुहोति। तं चरुम् अग्नेः सकाशादुत्तार्य मेक्षणेन जुहोति। उत्तारणं च दक्षिणतः। पित्र्यत्वात्। शृतमभिघार्य दक्षिणत उद्वासयतीति मानवसूत्राच्च। तत्र होमे मन्त्रः अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति, सोमाय पितृमते स्वाहेति। अयं च दैवोऽपि होमः प्राचीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन च कार्यः। पित्र्यकर्माङ्गत्वात्। अङ्गानां प्रधानोपचारन्यायात्। महापितृयज्ञे प्रयाजाद्यर्थं यदाज्यग्रहणं तत्र स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णातीति यज्ञोपवीतित्वस्य पुनर्विधानाच्च। न चायं प्राप्तानुवादः। अनन्यपरत्वाद्वाक्यस्य। अग्नौकरणं प्रकृत्यैव—

कात्यायनश्च,

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च। इति।

न चैवम्,

अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना।

इति कात्यायनवाक्येनैव विरोधः। एतद्वाक्यस्य यच्छाखायां यज्ञोपवीतिना होम उक्तस्तच्छाखीयपरत्वात्। उक्तश्च तथा होमः-

शाङ्खायनसूत्रे, यज्ञोपवीती प्राङासीनो मेक्षणेन जुहोतीति।

आपस्तम्बसूत्रे च, अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षण उपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्येति।

न चैवं शाङ्खायनादिसूत्रैकवाक्यतया सर्वेषामेव यज्ञोपवीतिनैव होमोऽस्त्विति वाच्यम्। अपसव्येन वा कार्य इति कात्यायनवाक्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः। ऐच्छिकविकल्पस्वीकारे च गौ-

रवापत्तेः। तस्मात्प्राचीनावीतिना होमः कार्य इति।

कश्चित्तु अनन्तयाज्ञिकमतानुयायितया यज्ञोपवीतिनैव होमः कर्त्तव्य इत्याह।

प्रास्य तत्। तत् मेक्षणम् अग्नौ प्रक्षिप्य। अत्र केचित् सव्येन होमपक्षे मेक्षणप्रासनमपि सव्येन। अपसव्येन होमपक्षे त्वपसव्येनैव। होमाङ्गत्वात्तस्य। होमाङ्गत्वं च अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमिति श्रुतेरित्याहुः। तन्न। होमाङ्गत्वे प्रमाणाभावात्। प्रयाजाद्यपक्रमणादीनामिवावान्तरप्रकरणस्याभावात्। स्विष्टकृत्स्थानापन्नस्यापि तस्य प्रकरणेन प्रधानाङ्गत्वात्। अत्र पिण्डदानस्यैव प्रधानत्वात्। पित्रर्थचरुचालनार्थमुत्पन्नस्यापि तस्य प्रासनरूपप्रतिपत्तिविशेषविधानेन पित्रर्थत्वस्यापरित्यागात्। तस्मात्प्राचीनावीतिनैव तस्य प्रासनं भवतीति। दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा। प्रस्तुतत्वाद्दक्षिणाग्नेः दक्षिणतः अदूरे तत्पश्चिमतो वा अदूरे अपहता असुरा रक्षाꣳसि वेदिषद इति मन्त्रेण दक्षिणसंस्थां लेखां करोति। एतच्च रेखाकरणं स्फयेन। तथाच—

आपस्तम्बः, सकृत्स्फयेनोल्लिख्येति।

आश्वलायनश्च, स्फयेन लेखामुल्लिखेदपहता इतीति। उल्मुकं परस्तात्करोति येरूपाणीति। रेखायाः परस्ताद्दक्षिणप्रदेशे येरूपाणीति मन्त्रेण उल्मुकं दक्षिणाग्नेरेकदेशं निदधाति। उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात्। उदकपूर्णं पात्रम् उदपात्रं तेनोदपात्रेण। अवनेजयति अवनिक्तान् शुचीन् करोति। अपसव्यं सव्यादपेतम् अपसव्यम्। क्रियाविशेषणमेतत्। अपसव्यत्वे हेतुः सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यादिति। वाशब्द एवार्थे। उद्धरणं च मनुष्येभ्यो दानम् तत्रैव सव्येन।

सामर्थ्यात्। पितृभ्यस्तु सव्येन दातुं न शक्यते। तथा च अपसव्येनैव पितृभ्यो देयमिति भावः। अत्र कनिष्ठिकामूलेन यद्दानादि तत्सव्येन। तद्विरुद्धं तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरालप्रदेशेन यद्दानादि तदपसव्येन। तथाचाभिनयेन तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरालप्रदेशेन पितृभ्यो दानमाह—

श्रुतिः, स वा इति ददातीतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणां तस्मादिति ददातीति।

तत्रावनेजने मन्त्रः असाववनेनिक्ष्वेति। असावित्यत्र अवनेज्यनामग्रहणम्। तच्च अवनेनिक्ष्वेतिनिर्देशात् सम्बुद्ध्यन्तं ग्राह्यम्। अवनेज्यानाह यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीनिति। यजमानस्य पितृपितामहप्रपितामहान् अवनेजयति। उपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति। मूलसमीपे एकेनैव प्रयत्नेन छिन्नानि दर्भतृणानि रेखायामास्तीर्य अवनेजनक्रमेण पितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डान् ददाति असावेतत्त इति मन्त्रेण। एतच्च आस्तरणं दक्षिणाग्रैः कुशैः दक्षिणासंस्थं च कर्त्तव्यम्। तानि दक्षिणोपस्तृणानि तत्र ददातीतिश्रुतेः। असावित्यस्य स्थाने च पितॄणां संबुद्ध्यन्तनामादेशः। साकाङ्क्षत्वादेतत्त इत्युत्तरम् अन्नमित्यध्याहार्यम्। वाक्यान्तरात्स्वधेति च।

द्विपितृकस्य आपस्तम्बसूत्रे विशेषः। यदि द्विपितृकः स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति।

ये च त्वामन्विति चैके। एके ये च त्वामनु इति पिण्डदानमन्त्रस्य शेषं कुर्वन्ति। स ददात्यसावेतत्त इत्येवं यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्युहैक आहुरिति श्रुतेः। एतस्मिन् पक्षे च पितुर्नाम उच्चार्य एतत्तेऽन्नं ये च त्वामनु तस्मै स्वधेत्येव प्रयोगः।

तथा च **मानवसूत्रम्**, *पिण्डान्निदधाति पितुर्नाम्नाऽसा-* वेतत्ते ये च त्वामनु तस्मै स्वधेति प्रथमं, पितामहस्य नाम्ना स्थवीयांसं मध्यमं, प्रपितामहस्य नाम्ना स्थविष्ठं दक्षिणमिति ।

पित्रादीनां नामाज्ञाने विशेष उक्तो मानवसूत्र एव । यदि बन्धुनाम न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्, स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयं, स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयमिति ।

शौनकस्मृतौ च, नामान्यजानन् पितः पितामह प्रपितामहेति ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धमात्रमुपक्रम्य गोत्रोच्चारणस्योक्तत्वात्। पिण्डपितृयज्ञस्यापि श्राद्धत्वेन बहुशो व्यवहारात् अत्रापि गोत्रोच्चारपूर्वकं दानं भवतीति । गोत्राज्ञाने तु विशेषमाह—

व्याघ्रपात्, गोत्राज्ञाने तु काश्यप इति ।

एवं चावनेजनादावपि गोत्राद्यज्ञाने काश्यपगोत्र पितः पृथिवीषत् अवनेनिक्ष्वेतिरीत्याऽवनेजनादिकं बोध्यम् ।

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आतमनात्। अत्र पितर इतीमं मन्त्रं पिण्डसंमुख एवोक्त्वाऽप्रदक्षिणं पर्यावृत्य उदङ्मुखो भूत्वा श्वासधारणं कृत्वा उपविशेत्। आतमनात्। तमु ग्लानौ इत्यनुशासनात् तमनं ग्लानिः । उदङ्मुखावस्थानमात्रेण ग्लानिर्न सम्भवतीति श्वासावरोधोऽपि सूत्रकारस्याभिप्रेत इत्युन्नीयते। सूत्रान्तरे च श्वासावरोधः स्पष्टतयैवोक्तः । तथाच—

आश्वलायनसूत्रम्, यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वेति ।

अप्राणन् प्राणनिरोधं कृत्वेत्यर्थः । तदाह—

विष्णुः, यथाशक्ति प्राणनिरोधं कृत्वाऽऽसीतेति।

स वा आतमितोरासीतेति। स वा आतमितोरासीतेत्याहुरेतावान् ह्यसुरिति स वै मुहूर्त्तमेवासित्वेतिश्रुतिबलादप्ययमर्थोऽवसीयते। अत्र पितर इति मन्त्रवचनं च जपधर्मेण। तत्र जपत्यत्रपितरो मादयध्वमिति श्रुतेः। जपधर्मश्च स्वरः। एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जमिति सूत्रेण सुब्रह्मण्यासामजपाद्यतिरिक्तेष्वेवैकश्रुत्यविधानादेतेषु स्वरो भवतीत्यवगमात्। स्वरश्चात्र संहितास्वरः। आवृत्याऽमीमदन्तेति जपति।प्रदक्षिणं प्रत्यावृत्य पिण्डसंमुखो भूत्वा अमीमदन्तेति मन्त्रं स्वरेण पठति। अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रंस्य नमोव इत्यञ्जलिं करोति। पूर्ववदिति यजमानपितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्तैरेव मन्त्रैः तत्तत्स्थानेषु च उदपात्रेण अवनेजनं करोति। नन्वेवं पूर्वं भूमाववनेजनस्य कृतत्वादिदमप्यवनेजनं भूमावेव कार्यमिति चेत्, सत्यम्। पूर्ववदित्यनेन स्थानातिदेशोऽपि प्राप्यते। तत्तत्स्थानेषु च पिण्डानां निहितत्वात्साक्षात्तत्र कर्त्तुमशक्यत्वेन पिण्डोपरि क्रियमाणं तत्र कृतं भवतीति पिण्डोपर्येव क्रियते। नन्वेवं भूम्यधिकरणं बाधिष्यते इति चेत्, बाध्यताम् तत्प्रदेशविशेषप्रापकेण। न चैवं प्रापकस्य समानत्वात्तत्प्रदेशविशेषस्यैव कथं न बाध इति वाच्यम्। पिण्डोपरिक्रियमाणं तत्प्रदेशविशेषे परम्परया भूमौ च कृतं भवतीति तदुभयानुग्रहाय पिण्डोपर्येव तस्य कर्त्तुं युक्तत्वात्। नीविं विस्रंस्य। परिहितवस्त्रग्रन्थिविशेषं विस्रंस्य। परिहितवस्त्रमध्येऽवगूहितं वस्त्रप्रान्तं विस्रंस्येति तु श्रीदत्तः। विस्रंसनोपदेशाच्च प्रारम्भे नीविमत्परिधानम्। नमो व इत्यञ्जलिं करोति। नमो वः पितरोरसायेत्यादिभिर्मन्त्रैः षट् अञ्जलीन् करोति। अथ नीविमुद्गृह्य नमस्करो-

ति पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीविमुद्गृह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऋतव ऋतवः पितरस्तस्मात्षट्कृत्वो नमस्करोतीति श्रुतेः। सूत्रकारेणानुपसंहारान्नेति चेत्, न। महापितृयज्ञे सूत्रकृतोपसंहृतत्वात्। षड्वा नमस्कारानिति श्रुतेश्चोभयत्रापि तुल्यत्वात्। प्रतिनमस्कारमञ्जलिकरणं भवतीति तु श्रीदत्तः। गृहान्न इत्यस्यापि पठनम्। गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणाᳪ ह पितर ईशत एषो एतस्याशीः कर्मण इति श्रुतेः। एतद्व इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डम्। एतद्वः पितरो वास इति मन्त्रेण तन्तून् प्रतिपिण्डं प्रक्षिपति। बहुवचनोपदेशात् त्रीन्। ऊर्णादशा वा। अपास्यतीत्यनुवर्तते। वेत्युक्तत्वाद्विकल्पः। वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा। शतायुःपुरुषः। तत्र पञ्चाशद्वर्षादुत्तरम् उत्तरं वयः। तस्मिन् यजमानलोमानि वा अपास्यति। तानि च लोमानि हृदयादिप्रदेशोद्भवानि ग्राह्याणि। प्रदेशान्तरोद्भवानामशुद्धत्वात्। ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति। ऊर्जमित्यनेन मन्त्रेणापः निषिञ्चति तर्पयत मे पितॄनिति मन्त्रलिङ्गात्। पिण्डानां पित्रधिष्ठानत्वाच्च पिण्डेषु निषिञ्चति। पिण्डमूलेष्विति तु केचित्। अवधाय जिघ्रति यजमानः। अवधानं त्वध्वर्युः करोति, अवघ्राणं तु यजमानः। अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषासूत्रेण सामान्यतः कर्ममात्र एवाध्वर्योः कर्तृत्वबोधनात्। न चात्रावधायावजिघ्रतीति अवधानावघ्राणयोः समानकर्तृकताबोधकल्यप्प्रत्ययदर्शनात् कथमेवमिति वाच्यम्। ल्यप्प्रत्ययस्यात्र तदुत्तरकालतामात्रबोधकत्वात्। निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्नित्यादावपि तथादर्शनात्। अवघ्राणं च यजमानसंस्कारः। अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान् स यजमानभाग इति श्रुतेः। तत्रंश्च प्रस्थिते यजमा-

ने लुप्यते। एतच्च प्रत्यवधानमुखायां भवति प्रत्यवधायेत्युक्तत्वादिति सम्प्रदायः। उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ। आदधातीति शेषः। अत्र प्रथमतः सकृदाच्छिन्नानि अग्नौ आदधाति। तदुत्तरमुल्मुकम्। अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजतीति श्रुतेः इति।

अत्र स्मार्त्ते अध्वर्य्वादेरभावाद्यजमानः स्वयमेव सर्वं करोति। न चानाहिताग्नेरप्येष इति सूत्रेणानाहिताग्निकर्तव्यत्वेन साङ्गपिण्डापितृयज्ञस्योक्तत्वादनाहिताग्निकर्तव्यपिण्डपितृयज्ञेऽध्वर्युणा भवितव्यमिति वाच्यम्। स्मार्त्तपाकयज्ञेषु ब्रह्मव्यतिरिक्तऋत्विजां ब्रह्मैवैकर्त्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवतीति गोभिलेन निराकरणात्।

अत्रैव पिण्डपितृयज्ञे गुणकाममाह—

कात्यायनः, आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा। अस्यार्थः। आधत्त पितरो गर्भमिति मन्त्रेण मध्यमपिण्डं यजमानपत्नी पुत्रकामा प्राश्नाति, प्रसवसमर्थेति सूत्रशेष इति भाष्यकाराः। अयं पिण्डापितृयज्ञः यस्य पिता पितामहः प्रपितामहश्च मृतः तस्य भवति नान्यस्य। तदाह—

कात्यायनः, प्रेतेभ्यो ददातीति।

तथा, जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वा न व्यवेते जातूकर्ण्यो न जीवन्तमति ददातीति। अस्यार्थः। प्रेतेभ्यः मृतेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः ददाति। कुत एतदिति चेत्, स वापराह्णे ददातीत्यादिना अपराह्णस्य पितृणामशनकालत्वमुक्त्वा पिण्डदानस्योक्तत्वात्। न हि अपराह्णः जीवतां पितृणामशनकालः। जीवपितृकस्य जीवत्पितृकस्य। होमान्तं भवति। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहे-

त्यादिर्होमः तदन्तं भवति । एतच्च अनुपपन्नम् । होमस्य पिण्डदानाङ्गत्वात् । पिण्डदानाभावे च होमकरणस्याकरणसमशीलत्वात् । इत्यतः पक्षान्तरमाह अनारम्भो वेति । जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञानारम्भः यष्टव्यपित्राद्यभावात् । अथैवं यस्य पिता जीवति पितामहादिश्च मृतः तस्य पिण्डदानं विहाय सम्पूर्णः पिण्डपितृयज्ञः स्यादिति । तत्राह—न व्यवेते जातूकर्ण्यो न जीवन्तमति ददातीतिश्रुतेरिति । जातूकर्ण्यः व्यवायं नेच्छति । कुतः न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेरिति । अतिददाति अतिक्रम्य ददाति । अत एव जीवपितृकोऽपि जीवान्तर्हितोऽपीति-सूत्रोक्तपूर्वपक्षोऽप्यपास्तः । मानवादिसूत्रे विशेषः ।

जीवत्पितुः पिण्डनिधानं जीवत्पितामहस्य वा । न जीवन्तमतिदद्याद्यदि दद्याद्येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति ।

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः ।

तत्र नित्यानि विधाय त्रिधाविभक्तादिनतृतीयांशरूपे द्विधाविभक्तदिनाद्वितीयांशरूपे वाऽपराह्णे पिण्डपितृयज्ञकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्राचीनावीती भूत्वा नीविं कुर्यात् । नीविकरणं च कुशतिलसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्ट्यावगूहनमिति देवयाज्ञिकः । ततो ग्रन्थकारलिखनात् देवताभिध्यानम् । तद्यथा, पिण्डपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये, तत्र अग्निं कव्यवाहनं सोमं पितृमन्तम् अमुकगोत्रान् पितृपितामहप्रपितामहान् अमुकामुकशर्मणः व्रीहिभिरहं यक्ष्ये इति चिन्तयेत् । ततः शालाग्नेर्दक्षिणाग्रैर्दर्भैर्दक्षिणसंस्थमपसव्यं परिस्तरणम् । ततः पात्रासादनम् । अग्नेः पश्चात् उत्तरतो वा दक्षिणासंस्थम् । तद्यथा, स्रुक् उलूखलं मुसलम् शूर्पम् चरुः उदकम् आज्यम् मेक्षणम् वज्रः सकृदाच्छिन्नानि व्रीहयः सूत्रोर्णादशा यजमानलो-

म्नामन्यतममिति। यजमानलोम्नामासादनं च तस्योत्तरे वयासि नान्यदा। स्थाल्यां ग्रहणपक्षे स्रुक्सादनाभावः। स्रुक्सादनोत्तरं कृष्णाजिनस्यासादनमिति केचित्। ततः अग्निमपरेण स्रुचि चरुस्थाल्यां वा अपूर्णता यथा भवति तथा आसादितान् व्रीहीन् तूष्णीं गृह्णीयात्। ततः उत्थाय अग्नेरुत्तरत आगत्य तत्र उदग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तदुपरि उलूखलं निधाय तत्र व्रीहीनोप्य मुसलमादायावधाय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति यावद् व्रीहीणां वितुषीभावो भवति। अत्र कृष्णाजिनास्तरणं न भवतीति तु बहवः। तत उलूखलाद् व्रीहीन् शूर्पे कृत्वा निष्पूय तुषान् पृथक् कृत्वा पुनरुलूखले प्रक्षिप्य फलीकृत्य उलूखलान्निष्काश्य शूर्पे कृत्वा कणान् पृथक् कुर्यात्। ततः सकृत् प्रक्षाल्य तण्डुलान् सोदकचरुपात्रे प्रक्षिप्य अग्नावधिश्रित्य मेक्षणेनाप्रदक्षिणं चालयन्नीषत् शृतं चरुं श्रपयेत्। तत आसादिताज्येन चरुमभिघार्य अग्नेर्दक्षिणत उद्वास्य अप्रदक्षिणं पूर्वेणाग्निमुत्तरत आनीय स्थापयेत्। ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादाय, अग्नय इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः अग्निः कव्यवाहनो देवता यजुर्होमे विनियोग इति स्मृत्वा, अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति जुहोति। इदमग्नये कव्यवाहनाय न मम इति त्यागः। पुनरपि मेक्षणेनैव चरुमादाय, सोमायेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सोमः पितृमान् देवता होमे विनियोग इति स्मृत्वा, सोमाय पितृमते स्वाहेति जुहोति। इदं सोमाय पितृमते न मम इति त्यागः। मेक्षणमग्नौ प्रक्षिप्य ततः अपहता इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः असुरा रक्षांसि च देवताः रेखाकरणे विनियोग इति स्मृत्वा, अपहता असुरा रक्षाꣳसि वेदिषद इति मन्त्रेण अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमतो वा दक्षिणाग्रामेकां रेखां करोति। तत उदकं स्पृष्ट्वा, ये रूपा-

णीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुपूछन्दः असुरा देवता उल्मुकनिधाने विनियोग इति स्मृत्वा, ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरोनिपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्लोकात्प्रणुदात्यस्मान् इति मन्त्रेण उल्मुकं रेखाग्रे निदधाति । तत उदकोपस्पर्शनम् । ततो रेखायाम् अमुकगोत्र अस्मत्पितः अमुकशर्म्मन् अवनेनिक्ष्वेति रेखामूलप्रदेशे पितरमवनेज्य अमुकगोत्र अस्मत्पितामह अमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्व इति रेखाया मध्यप्रदेशे पितामहमवनेज्य, अमुकगोत्र अस्मत्प्रपितामह अमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्व इति मन्त्रेण रेखाग्रप्रदेशे प्रपितामहवनेजयेत् । इति सम्प्रदायः । स्वसूत्रे सूत्रान्तरे च पिण्डपितृयज्ञसम्बद्धावनेजनादौ गोत्राद्युच्चारणस्यानुक्तत्वात् गोत्राद्युच्चारणमन्तेरेणव अमुकशर्मन् पितरवनेनिक्ष्वेतिरीत्यैवावनेजनपिण्डदानादिकं भवतीत्यन्ये । ततः सकृदाच्छिन्नानि दर्भतृणानि लेखायां दक्षिणाग्राण्यास्तीर्य अमुकगोत्रास्मत्पितः अमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधा इति मन्त्रेण प्रथमावनेजनस्थाने पितृपिण्डं दद्यात् । ततः अमुकगोत्र अस्मत्पितामह अमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधा इति द्वितीयावनेजनस्थाने पितामहपिण्डं दत्त्वा, अमुकगोत्रास्मत्प्रपितामह अमुकशर्म्मन् एततेऽन्नं स्वधा इति तृतीयावनेजनस्थाने प्रपितामहपिण्डं दद्यात् । अथ वा अमुकगोत्र अस्मत्पितः अमुकशर्म्मन् एततेऽन्नं ये च त्वामनु तस्मै स्वधेतिरीत्या पिण्डान् दद्यात् । पिण्डान् तदेवमन्यतरप्रकारेण दत्त्वा पिण्डाभिमुखः अत्र पितर इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुः पितरो देवता जपे विनियोग इति स्मृत्वा, अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् इति स्वरेण पठेत् । ततो अप्रदक्षिणमुदङ्पर्यावृत्य श्वासमवरुद्ध्य आतमनादास्ते । पुनः प्रदक्षिणं पर्य्यावृत्य पिण्डाभिमुखो भूत्वा

अमीमदन्तेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता यजुर्जपे विनियोगः इति स्मृत्वा, अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत इति स्वरेण पठेत् । ततः पिण्डानामुपरि पिण्डमूलेषु वा पूर्ववदवनेज्य नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यादीनां यजुषाम् प्रजापतिर्ऋषिः पितरः लिङ्गोक्ता देवताः अञ्जलिकरणे विनियोग इति स्मृत्वा, नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोरायेति पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाञ्जलीन् कृत्वा, नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इत्येतावता मन्त्रेण षष्ठमञ्जलिं कुर्यात् । नमो वः पितरो मन्यव इत्येतावतैव मन्त्रेण षष्ठमञ्जलिकरणमिति बहवः । ततो गृहान्न इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः गृहा देवता यजुःपदेन विनियोग इति स्मृत्वा, गृहान्नः पितरो दत्त इति पठेत् । तत एतद्व इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता यजुः सूत्रदाने विनियोग इति स्मृत्वा, एतद्वः पितरो वास इति मन्त्रेण त्रीणि त्रीणि सूत्राणि ऊर्णाया दशा वा उत्तरे वयसि यजमानलोमानि वा प्रतिपिण्डं दद्यात् । ततः ऊर्ज्जं वहन्तीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः विराट्छन्दः आपो देवता निषेके विनियोगः इति स्मृत्वा, ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वाधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इति मन्त्रेण अवनेजनावशिष्टोदकं पिण्डानामुपरि निषिञ्चेत् । ततः पिण्डानुत्थाप्य स्थाल्यां प्रत्यवदधाति । ततो यजमानस्तान् पिडानवजिघ्रति । ततः सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रक्षिप्य उल्मुकं प्रतिप्रास्यति । तत उदकोपस्पर्शनम् । पुत्रकामा गर्भग्रहणयोग्या पत्नी आधत्त इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता गायत्री छन्दः पुत्रकामनया मध्यमपिण्डप्राशने विनियोग इति स्मृत्वा, आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पु-

ष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोसत् । इति मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्नाति । अस्मिन् पक्षे मध्यमपिण्डस्यानवघ्राणम् ।

इति पिण्डपितृयज्ञविधिः ।

अथ नवप्राशनम् ।

तत्र पारस्करः,

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम्।नव१ स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति।शतायुधाय शतवीर्य्याय शतोतये। अभिमातिषाहे।शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेपदति दुरितानि विश्वा स्वाहा।ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवीवियन्ति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहेति । स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने अभितत् पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्ध्येह्यजरन्न आयुः स्वाहेति।अथ प्राश्नाति।अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः। शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि त्वा । स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन इति । अन्नपतीयया वा। अथ यवानामेतमुत्यं मधुना संयुतम्।यवठं० सरस्वत्या अधिवनाय चक्रुषुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति ।

अस्यार्थः । आनहिताग्नेर्नवप्राशनम् । अनाहिताग्निरवैतानिकाग्निः आवसथिक इतियावत् । यद्यपि निरग्निरप्यनाहिताग्निरिति वक्तुं शक्यते तथापि गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेति गृह्याग्निसाध्यानामेव कर्मणां प्रतिज्ञातत्वात् गृह्याग्निरेवानाहिताग्निरत्रोच्यते । नवप्राशनस्य संस्थासु गणनाच्च । पाकसंस्थास्तु निः-

सन्दिग्धं गृह्याग्निमत एवेति सर्वसम्मतम्। अत एव गोभिलेन अथातः श्रवणाकर्म्मेति श्रवणाकर्मोक्त्वा आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसश्चरुरिति च उक्त्वा नवयज्ञे पायसश्चरुरिति अधिकारिकथनं विनैव श्रवणाकर्म्मादिवन्नवप्राशनमप्युक्तम्। तेन यः श्रवणाकर्म्मादावधिक्रियते स एवात्राधिक्रियत इति ज्ञाप्यते। पारस्करस्तु अनाहिताग्नेर्नवप्राशनमित्यधिकारिणं ब्रुवन् आहिताग्नेरिदं न भवतीति ज्ञापयति। न त्वनाहिताग्नेर्निरग्नेरिदं भवतीति। सुदर्शनभाष्यमपि अनाहिताग्नेराग्रयणमित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने अनाहिताग्निग्रहणम् अर्द्धाधानिनोऽप्याहिताग्नेर्नेदं स्मार्त्तमाग्रयणं श्रौतेन समुच्चेतव्यमित्येवमर्थमित्याह। किञ्च अनाहिताग्नेर्नवप्राशनमिति अगृह्याग्निसम्बन्धं नवप्राशनस्य ब्रुवत् नेदं सूत्रं चतुरस्रमर्थमावहति अप्रस्तुतकथनादिति। नवप्राशनमित्यर्थानुगतया संज्ञया एतत्कर्म्म कृत्वैव नवं प्राशितव्यं नाकृत्वेति।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नं योऽत्त्यकामतः।
वैश्वानरचरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥ इति।

अत एवाशनस्य नित्यत्वादिदमपि नित्यम्। तद्विशेषस्तु श्रवणाकर्मप्रकरणादवगन्तव्यः। एतस्य चाग्रयणशब्दवाच्यत्वाभावात् पौर्णमास्यमावास्ययोर्नियमो न भवति। औचित्याच्छरद्वसन्तौ तु भवत इति कर्कः। छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनस्तु कालान्तरमप्याह—

शरद्वसन्तयोः के चिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः॥ इति।

नवं स्थालीपाकं श्रपयित्वेति वदतः पारस्करस्याप्ययमे-

वाशयो यत्रैव नव उपलभ्यते तदैवैतद्भवतीति। तथाचोक्तम्—

शाङ्खायनब्राह्मणे, अथ व्रीहिसस्ये यवसस्ये वा आगते।

तथा, वर्षास्वागते श्यामाकसस्ये पक्केषु वेणुयवेष्विति।

वैतानसूत्रे च, पक्कास्वौषधीष्वाग्रयणमिति।

अनाहिताग्नेराग्रयणं नवानाᳪ स्थालीपाकᳪ श्रपयित्वेत्या-पस्तम्बादिसूत्रेष्वेतस्याग्रयणशब्दवाच्यतादर्शनात्पौर्णमास्यमा-मावस्ययोर्नियमो भवत्येवेत्यन्ये। अत्र देवयाज्ञिकरेणुदीक्षिता-दिधृतकारिका नानार्थोपसंग्राहिकाः।

पौष्णद्वये चादितिभद्वये च ब्रह्मद्वये चैव करद्वये च।
त्रिरुत्तरे विष्णुयुगे सजीवे सिते च रिक्तातिथिवर्जिते च॥
यवैर्वसन्ते यष्टव्यं व्रीहिभिः शरदीष्यते।
श्यामाकैश्च शरद्येव ग्रीष्मकाले च वेणुजैः॥
कृताकृतं वेणुयवैर्वदन्त्याग्रयणं बुधाः।
समानतन्त्रे वा व्रीहिश्यामाकाग्रयणे उभे॥
कात्यायनमतेनैके श्यामाकेष्ट्यां न कुर्वते।
शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः॥
नानिष्ट्वा नवसस्येन पशुना वाऽग्निमान् द्विजः।
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥
नवेनानार्चितो येन पशुहव्येन वाऽनलः।
प्राणानेवात्तुमिच्छेत्स तस्मादाग्रयणं चरेत्॥
श्यामाकान् वैणवान् व्रीहियवानाग्रयणात्पुरा।
न भुञ्जीतेति विस्पष्टं यज्ञपार्श्वे निरूपितम्॥
दत्त्वैव ब्राह्मणेभ्यश्च कृत्वा वा वैश्वदेविकम्।
अन्यन्नवान्नमश्नीयादिति बौधायनश्रुतिः॥

अनिष्ट्वा वैणवान्नाद्यात् दुर्भिक्षादौ तथाऽऽपदि ।
श्यामाकवैणवेषु स्यात् देवता सोम एव तु ॥
नवाशननिषेधोऽयं दम्पत्योरुभयोः समः ।
नवस्यावध्यपेक्षत्वादस्मिन्नवधिरुच्यते ॥
कियद्दूरं पुराणत्वं नवत्वं कियदन्तिकम् ।
सस्यानामवधिर्ज्येष्ठी पौर्णमासी प्रसिद्धितः ॥
तादृश्योरुभयोः पौर्णमास्योर्म्मध्ये यदुद्भवम् ।
धान्यं तन्नवमित्याहुः तत्कालाग्रयणं प्रति ॥
तदेव च पुराणं स्यादूर्ध्वमाग्रयणेषु च ।
यद्वाऽऽग्रयणशास्त्रे तन्नवत्वावध्यपेक्षणे ॥
ये कालास्तेषु बुद्धिस्थास्तेऽन्योन्यावधयः स्मृताः ।
प्रावृट्कालात्परं पक्वं शरदाग्रयणे नवम् ॥
ऊर्ध्वं वसन्तान्निष्पन्नं प्रावृडाग्रयणे नवम् ।
प्रत्यासन्नतरत्वाद्वा स्वयमेवावधिर्भवेत् ॥
यस्मिन्नाग्रयणं कुर्यादृतौ तदनुसम्भवम् ।
धान्यं तन्नवमित्याहुरर्वाक्पक्वं पुरातनम् ॥
एवं सति शरत्कालमात्राग्रयणकारिणः ।
शरत्पक्वं नवं ज्ञेयमर्वाक्पक्वं पुरातनम् ॥
स्मार्त्तमाग्रयणं कृत्वा तत्रैवर्त्तौ कदाचन ।
यत्रादधीत तत्रर्त्तौ श्रौतस्याग्रयणस्य तु ॥
कालेऽपि वर्त्तमानेऽपि न श्रौताग्रयणं पुनः ।
स्मार्त्तेनाग्रयणेनैव सिद्धं यस्मान्नवाशनम् ॥
सर्वथा व्रीह्यलाभे तु शाल्युपादानमिष्यते ।
यवानामप्यलाभे तु गोधूमानां परिग्रहः ॥
पुराणा वा प्रदीयन्ते ग्रन्थे श्रुतिरुदाहृता ।

अन्ये तु एकपादिकाख्ये द्वितीयकाण्डे देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुराः। उभयीरोषधीर्याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशव इत्यादिवाक्यशेषात् तदोत्पन्नलतागुल्माद्यपि न भक्षणीयमित्याहुः ।

गृह्यसङ्ग्रहकारस्तु,

नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः ।
नाश्नीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥
ऐक्षवं सर्वशुङ्गांश्च नीवारांश्चणकांस्तिलान् ।
अकृताऽऽग्रयणोऽश्नीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः ॥ इति प्राह ।

नव॰ स्थालीपाक॰ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति। नवग्रहणाद् व्रीहिकाले व्रीहीणां यवकाले यवानाम्। स्थालीपाकं चरुं पक्त्वा इत्यादि स्पष्टम् । स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने इति । आग्रयणदेवताः श्रौतोक्ताः इन्द्राग्नी विश्वे देवा द्यावापृथिव्याविति । ताभ्यः चरुणा प्रत्येकमेकैकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टमग्न इति स्विष्टकृतः पूर्वं पश्चाच्चाज्याहुतीर्जुहोति। तयोर्मध्ये चरुणा सौविष्टकृतम्। ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तम्। केचित् स्विष्टकृते चेति चशब्दमानन्तर्य्ये वर्णयित्वा स्विष्टमग्न इति स्विष्टकृद्धोमं मन्यन्ते। स्विष्टकृल्लिङ्गादिति भर्तृयज्ञः। अथ प्राश्नात्यग्निः प्रथमः प्राश्नात्विति । यत् हुतशेषप्राशनं तत्रायं गुणविधिः । यत्प्राश्नाति तदनेन मन्त्रेणेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह अन्नपतिशब्दवत्या वा। अन्नपतीयया वेति वाशब्दं केचित् स्वपदविभाषां मन्यन्ते। मन्त्रत्वज्ञापकस्य इति शब्दस्यानुच्चारणात्। ततश्च अग्निः प्रथम इत्यनेन प्राश्नात्येव। अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्ययं मन्त्रस्तास्मिन्नेव प्राशने पठनीयो वा न वेतिविकल्प

इति भर्तृयज्ञः । अथ यवानामेतमुत्यमिति । वसन्ते यवानां प्राशने एतमुत्यमिति मन्त्रः । ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र शरदि वसन्ते च पूर्वोक्तनक्षत्रादियुक्तकाले पौर्णमास्याममावास्यायां वा नवप्राशनं कर्म्म भवति । तत्र देशकालादिकीर्त्तनान्ते नवप्राशनकर्म्माहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । तत आधानप्रकरणलिखित आधानहोमयोश्चैवेतिवाक्येन प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजापूर्वकं श्राद्धं कृत्वा देवताभिध्यानं कुर्य्यात् । तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमम् इन्द्रं सर्वान् देवान् आज्येन, इन्द्राग्नी विश्वान् देवान् द्यावापृथिव्यौ चरुणा, अग्निं घृतेन, अग्निं स्विष्टकृतं चरुशेषेण, अग्निमाज्येन, भूरादीनां पूर्ववत् । अभिध्याय आवसथ्येऽग्नौ ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागहोमान्तमाधानवत् । तत आज्याहुतिद्वयं जुहुयात् । शतायुधायेति परमेष्ठी ऋषिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । शतायुधाय शतवीर्य्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे । शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेषदति-दुरितानि विश्वा स्वाहा इति प्रथमाम् । इदमिन्द्राय न मम । ये चत्वार इति परमेष्ठी ऋषिः सर्वदेवतास्त्रिष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहा इति द्वितीयाम् । इदं सर्वेभ्यो देवेभ्यो न मम । ततः स्थालीपाकमभिघार्य तेनाग्रयणदेवताभ्यो होमं कुर्यात् । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम । द्यावापृथिवीभ्याᳬ स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां न मम । तत आज्येन स्विष्टमग्न इति प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । स्विष्टमग्ने

अभितत्पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत्। सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्ध्येह्यजरन्न आयुः स्वाहेति हुत्वा इदमग्नय इति त्यागं विधाय स्थालीपाकादग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा पुनराज्येन स्विष्टमग्न इति जुहोति। ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्तं कृत्वा, अग्निः प्रथम इति प्रजापतिर्ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता यजुः प्राशने विनियोगः। अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः। शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः। भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि त्वां स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्यो न इत्यनेन मन्त्रेण संश्रवं प्राश्नाति। अथ वा अन्नपत इति परमेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता बृहती छन्दः प्राशने विनियोगः। अन्नपतेन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे। इत्यनेन प्राश्नाति। अत्र यवान्नप्राशने विशेषः। एतमुत्यमिति प्रजापतिर्ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता जगती छन्दः प्राशने विनियोगः। एतमुत्यं मधुना संयुतम्। यवꣳ सरस्वत्या अधिवनाय चक्रुषुः। इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इत्यनेन प्राश्नाति। ततो ब्राह्मणं भोजयेत्।

इति नवप्राशनप्रयोगः।

अथ श्रवणाकर्म लिख्यते।

तत्र पारस्करः, अथातः श्रवणाकर्म्म। श्रावण्यां पौर्णमास्याम्। स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं धानानां भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति। अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च। सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा। न वै श्वेतस्याध्याचारेऽहिर्ददर्श कं चन। श्वेताय वैद-

व्यीय नमः स्वाहेति । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति । धानावन्तमिति धानानाम् । घृताक्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो जुहोति। आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳस-र्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहाऽभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहेति । सर्व-हुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति । प्राशनान्ते सक्तूनामेकदे-शꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायाꣳस्थण्डिलमुपलिप्योल्का-यां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवाय-वान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वाभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति । यथावनिक्तं दर्व्योपघातꣳ सक्तून् सर्पेभ्यो बलिꣳ हरति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पा-णामधिपत एष ते बलिः श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणाम-धिपत एष ते बलिरभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपत एष ते बलिरिति। अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति । आग्नेयपाण्डुपा-र्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वाभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति। अञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्चाङ्क्ष्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेति।सक्तुशेषꣳ स्थण्डिले न्युप्योदकपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः।स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्यु-पेयुरिति तावत्सन्ततयोदकधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन् प-रीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् । दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्र-यच्छति । द्वारदेशे मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः । अनुगुप्त-मेतꣳ सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य्य द-र्व्योपघातꣳ सक्तून् सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः । तꣳ हर-

न्तं नान्तरेण गच्छेयुः। दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति। धानाः प्राश्नन्त्यसंस्यूताः। ततो ब्राह्मणभोजनम्। इति।

अथशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः। अतःशब्दश्च हेत्वर्थः। यतः आवसथ्याग्निसाध्यानि कर्म्माणि प्रतिज्ञातानि श्रवणाकर्मणश्चावसथ्याग्निसाध्यत्वम्। अतः श्रवणाकर्म्म व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः। श्रावण्यां पौर्णमास्याम्। श्रवणयुक्तायां पौर्णमास्यां, कर्त्तव्यमिति शेषः।

तथाच हिरण्यकेशिगृह्यम्, अथातः श्रवणाकर्म्म तद्या पौर्णमासी श्रवणेन युज्यात्तस्यामुपरिष्टात्सायमग्निहोत्रस्य दक्षिणाग्निमुपसमादधात्यौपासनमनाहिताग्नेरथोपकल्पयत इत्यादि।

यदा च श्रवणयुक्ता न लभ्यते तदा श्रवणरहिताऽपि श्रावणपौर्णमासी ग्राह्या। अथातः श्रवणाकर्म्म पौर्णमास्यां कृत्य मिति गोभिलगृह्ये पौर्णमासीमात्रस्योपादानात्। यदि पुनस्तस्यां पौर्णमास्यां सूतकादिना कर्त्तुं न शक्यते तदा आग्रहायणीपर्य्यन्तं यदाकदाचिद्बलिवर्जमशेषतः कर्त्तव्यम्। तदाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

श्रवणाकर्म्म लुप्तं चेत्कथञ्चित्सूतकादिना।
आऽऽग्रहायणिकं कुर्याद्बलिवर्ज्जमशेषतः॥ इति।

आ आग्रहायणिकमित्येवं पदच्छेदः। स्थालीपाकं श्रपयित्वा। स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा। अक्षतधानाश्च। अक्षताः यवाः तत्सम्पाद्याः धानाः अक्षतधानाः। चकारात् श्रपयित्वा श्रपणेन सम्पाद्य।

तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे,

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते। इति।

यद्वा धानाशब्दस्य भृष्टयवमात्रवाचकत्वात् धानाः श्रपयि-

त्वेत्यनेन निस्तुषयवस्यापि श्रपणप्राप्तेः तन्निरासाय कण्डनादि-जन्यक्षतशून्यार्थकस्याक्षतपदस्योपादानम्। एवं च कण्डनादि-जन्यक्षतशून्यैः सतुषयवैः धानाः सम्पाद्या इत्यर्थः। धानाश्च कर्प-रेण भवन्तीति धानार्थं कर्परं चरुस्थाल्यनन्तरम् आसादनीयम्। अर्थवदासाद्येत्यनेन प्रयोजनवतां सर्वेषामेवासादनस्योक्तत्वात्। वक्ष्यमाणपुरोडाशार्थकपालं च कर्परानन्तरमेवेति। एककपालं पुरोडाशम्। एकस्मिन् कपाले संस्कृत एककपालः तम् एक-कपालम्। श्रपयित्वेत्यनुवर्त्तते। स च पुरोडाशः अश्वशफपरि-माणः स्वेच्छया समुचितपरिमाणो वा कार्य्यः। पुरोडाशपरिमा-णस्य तथैव दृष्टत्वात्। तथा च दर्शपूर्णमासप्रकरणे—

श्रुतिः, अश्वशफमात्रं कुर्य्यादित्युहैक आहुः। कस्तद्वेद यावानश्वशफो यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्यत एवं कुर्य्यादिति।

कपालमपि तावत्परिमाणमेव न न्यूनाधिकपरिमाणम्। उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनतिपृथुमिति कात्यायने-न पुरोडाशपृथुत्वस्य कपालपरिमितत्वबोधनात्। अत्र स्थाली-पाकादिहोमानामितिकर्त्तव्यताविशेषश्रवणेनापूर्वत्वस्य व्यवस्थि-तत्वात् इह च पुरोडाशादिधर्माणामश्रवणात् पुरोडाशादिश्रपण-स्वरूपसम्पादकमात्रेतिकर्त्तव्यतया पुरोडाशादयः कर्त्तव्याः। सा च संयवनकपालाद्युपधानाधिश्रयणप्रथनश्रपणादिरूपा। न चैवं पेषणादिकमपि क्रियेत तद्व्यतिरेकेणापि पुरोडाशस्वरूपासिद्धेरि-ति वाच्यम्। पेषणादिकमन्तरेणापि सिद्धपिष्टमुपादाय पुरोडा-शादिस्वरूपनिष्पत्तिसम्भवेऽन्यथानुपपन्नत्वाभावेन पुरोडाशादि-श्रपणविधेस्तदनाक्षेपकत्वादिति। धानानां भूयसीः पिष्ट्वा। धा-नानां मध्ये भूयसीः धानाः दृषदुपलाभ्यां पिष्ट्वा। दृषदु-

पले चार्थपरिमाणे भवतः । एतच्च पेषणम् आज्यधानापुरोडाशा-
नुद्वास्याज्यमुत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्चोत्पूय पश्चात्कर्तव्यमिति हरिह-
रः। धानोद्वासनोत्तरं भवतीति तु कश्चित्।आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्या-
हुती जुहोति।अपश्वेतपदा जहि, न वै श्वेतस्याध्याचार इति द्वाभ्यां
मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रं द्वे आहुती जुहोति । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्व-
होम इति पूर्वलिखितसूत्रात्सर्वत्र संस्रवस्थापनं च कार्यम् । स्था-
लीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चे-
ति।स्थालीपाकस्य चरोः विष्णवे स्वाहा श्रवणाय स्वाहा श्रावण्यै
पौर्णमास्यै स्वाहा वर्षाभ्यः स्वाहेत्येवं चतस्र आहुतीर्जुहोति ।
धानावन्तमिति धानानाम्। धानावन्तं करम्भिणमित्येतया ऋचा
धानानामेकाहुतिं जुहोति । घृताक्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो जुहो-
ति आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳫं सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवा-
यवान्तरिक्षाणाᳫं सर्प्पाणामाधिपतये स्वाहा अभिभूः सौर्यदिव्या-
नाᳫं सर्पाणामधिपतये स्वाहेति। घृतेन अक्तान् आज्येन अभ्य-
क्तान् सक्तून् सर्प्पेभ्यः आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामित्यादिभि-
र्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोति । एतच्चाञ्जनार्थमाज्यं लौकिकं ग्राह्यं न
संस्कृतम् । विषये लौकिकमयुक्तत्वादित्यादिना कात्यायनेन
तथैव व्यवस्थापनात् । नन्वत्र सूत्रे सर्पेभ्य इत्यवाच्यम् ।
मन्त्रलिङ्गादेव सर्पाणां देवतात्वसिद्धेरिति चेत्, न । वि-
जातीयस्यापि स्वजातीयाधिपत्यसत्त्वेन सर्पविजातीयस्या-
पि सर्पाधिपत्यसम्भवात् । सर्पाधिपतित्वेन रूपेण सर्प-
भिन्नमुद्दिश्य त्यागकरणनिराकरणाय सर्पविशेष एव सर्पा-
धिपतिरिति बोधनार्थं सर्पेभ्य इत्यस्य उपादानात् । अथ वि-
जातीयस्य स्वविजातीयाधिपत्यं न क्वापि दृष्टमिति चेत्, न।
भूर्अग्निर्भूतानामाधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या

वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणामित्यादौ बहुषु तद्दर्शनात्। सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति। सर्वहुतं यथा स्यात्तथा एककपालं पुरोडाशं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति। प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्य उप समीप एव शालातो वहिरागत्य। शूर्पं चात्र नडवंशेषीकान्यतममयं श्रौते तन्मयस्यैव दृष्टत्वात्। तथा च दर्शपूर्णमासप्रकरणे—

श्रुतिः, अथ शूर्पमादत्ते वर्षवृद्धमसीति वर्षवृद्धं ह्येतद्यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणामिति।

वहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्य। शालाया वहिः स्थण्डिलं गोमयेन उद्वर्त्य। एतच्च उपलेपनं स्वयमेव कर्त्तव्यम्। तस्य पदार्थतया विहितत्वात्। कर्तृविशेषस्य चानुक्तत्वात्। निष्क्रमणोपलेपनयोर्ल्यबन्तेनोपादानात्। निष्क्रमणेन सह समानकर्तृकत्वलाभाच्च। उल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति। ज्वलति काष्ठादावन्येन ध्रियमाणे आवसथ्यस्य मम चान्तरा मागच्छत इत्यर्थकं माऽन्तरा गमत इति प्रैषमभिधाय मौनी सर्पान् आग्नेय–श्वेत–अभिभूरित्यादिभिरवनेनिक्ष्वेत्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्राक्संस्थमवनेजयति। यथावनिक्तं दर्व्योपघातं सक्तून् सर्पेभ्यो बलिं हरत्याग्नेयेत्यादि। अवनेजनक्रमेण दर्व्या सक्तूनुपहत्योपहत्य सर्पेभ्यो बलिम् आग्नेयेत्यादिभिरेष ते बलिरित्यन्तैर्म्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ददाति। उपघातमिति णमुल्प्रत्ययान्तः। उपपूर्वो हन्तिर्ग्रहणार्थः। अथ स्रुवेणोपहत्येत्यादिश्रुतौ दर्शनात्। दर्व्याः परिमाणादिकं तु छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोक्तम्—

इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्॥

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।
दर्वी द्व्यङ्गुष्ठपृथ्वग्रा तुरीयोनं च मेक्षणम् ॥ इति ।

इध्मजातीयं खादिरं पालाशं वा। विभीतकादिवर्ज्जं यत्किञ्चिद्वनस्पतिमयं वा ।

तथा च गोभिलः,

अथेध्मानुपकल्पते खादिरान् पालाशान् वा। खादिरपालाशालाभे विभीतकतिल्वकबाधकनीपनिम्बराजवृक्षशाल्मल्यरलुदधित्थकोविदारश्लेष्मातकवर्ज्जं सर्ववनस्पतीनामिध्मो यथार्थः स्यादिति ।

इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । इध्मस्य प्रादेशद्वयपरिमितत्वात् । तदाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् । इति ।

वृत्तं वर्त्तुलदण्डम्। वार्क्षं वृक्षकाण्डनिर्म्मितं न तु शाखाभवम् । पृथ्वग्रं स्थूलाग्रम्। अवदानक्रियाक्षमम् अवदानग्रहणयोग्यम्।एषैव दर्वी यादृशं मेक्षणमुक्तं तादृश्येव दर्वी। यस्तत्र विशेषः यः दर्वीगतो विशेषस्तमहं ब्रुवे तमहं वदामि । दर्वी द्व्यङ्गुष्ठपृथ्वग्रा । अङ्गुष्ठद्वयपरिमितं पृथु विस्तीर्णम् अग्रं यस्याः सा द्व्यङ्गुष्ठपृथ्वग्रा दर्वी भवति । तुरीयोनं च मेक्षणम् । द्व्यङ्गुष्ठचतुर्थांशन्यूनपरिमाणपृथ्वग्रं मेक्षणं भवति । एवं च प्रादेशपरिमाणा द्व्यङ्गुष्ठपरिमितपृथ्वग्रा खादिरपालाशादिमूलदण्डोद्भवा दर्वी भवति। अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति । पूर्ववदवनेजनं दत्त्वा त्रिभिः कङ्कतैः एकतोदन्तैः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबालिं प्रलिखति कण्डूयति । तच्च कङ्कतं प्रादेशमात्रं वैकङ्कतमिति हरिहरः। वारणान्यहोमसंयुक्तानी-

ति कात्यायनपरिभाषातो वारणमेव भवतीत्यन्ये । अञ्जनानुलेपनऽ॰स्रजश्चाऽञ्क्ष्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेति । अञ्जनं कज्जलं सौवीरं वा । उभाभ्यामपि चक्षुषः समञ्जनदर्शनात् । अनुलेपनं घृष्टसुरभिचन्दनादि । स्रक् पुष्पमाला । आग्नेयेत्यादिभिर्मन्त्रैः अञ्क्ष्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेत्यन्तैः प्रतिबलिहरणं यथाक्रममेकैकं ददाति । अपरे तु अञ्क्ष्व अनुलिम्पस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेत्येतावत्परिमाणा एव एते मन्त्राः न तु पूर्वमन्त्रस्य शेषभूताः । एवं च अञ्क्ष्वेत्यादिभिरेव मन्त्रैरञ्जनादिकं ददातीत्याहुः । सक्तुशेषꣳ स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः । सक्तुशेषं बलिदानावशिष्टं स्थण्डिले शूर्पादिना प्रक्षिप्य । उदपात्रेण उदकपात्रेण । उपनिनीयेत्यस्य जलमिति शेषः । जलनिनयनेन स्थण्डिलप्रक्षिप्तसक्तुशेषं प्रवाह्येत्यत्र तात्पर्यम् । उपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते । बल्यभिमुखः प्राङ्मुखः तिष्ठन् नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादीन् मन्त्रान् पठतीत्यर्थः । स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन् परीयादपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्याम् । स गृहपतिः यावन्तं देशं सर्पाः न सञ्चरेयुरिति इच्छेत् तावन्तं देशम् अविच्छिन्नया उदकधारया गृहं वारत्रयं परिषिञ्चन् गच्छेत् अपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । तत्राद्यं परिक्रमणं मन्त्रेण । द्वितीयं तृतीयं च तूष्णीमेव । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनमिति कात्यायनसूत्रात् । दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति । दर्वीं शूर्पं च क्षालयित्वा तापयित्वा प्रयच्छेत् । तापनं च सन्निधानादुल्कायामेव प्रदानमप्युल्काधारायैवेति कर्कः । द्वारदेशे मार्ज्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः । शालाया द्वा-

रे आपोहिष्ठा, यो वः शिवतमः, तस्मा अरङ्गमाम व इति तिसृभिर्ऋग्भिः उदकेन आत्मानमभिषिञ्चन्ति । मार्ज्जयन्ते इति बहुवचनोपदेशाद्ब्रह्मयजमानोल्काधारकाः । अनुगुप्तमेतꣳ सक्तुशेषं निधाय । सुरक्षितप्रदेशे होमावशिष्टान् सक्तून्निधाय । ततोऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून् सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः । ततः तत्कालमारभ्य । ततः तेभ्यः सक्तुभ्य इति कर्कः । प्रतिदिनम् आवसथ्यं सायंहोमेन समाराध्य अस्तमिते सूर्ये दर्व्या गृहीत्वा गृहीत्वा शूर्पे न्युप्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो बलिं हरेत् आग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत् । बलिदानं च अवनेजनादिप्रत्यवनेजनान्तं भवतीति कर्कः । उपलेनादिरेखाकरणान्तमिति हरिहरः । तꣳ हरन्तं नान्तरेण गच्छेयुः । तं गृहपतिं बलीन् हरन्तं तस्य आवसथ्यस्य चान्तरा न गच्छेयुः प्राणिनः । ततः श्वादयोऽपि निवार्याः । दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति । आचम्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या आचमनं मुखं तत्प्रक्षाल्य स्थापयति । दर्व्याः मुखं प्रक्षाल्य स्थापयतीत्यर्थः । एतच्च प्रक्षालनं प्रत्यहं भवति बलिदानसंलग्नसक्तुनिर्णेजनार्थत्वात् । सक्तुसम्बन्धस्य च प्रत्यहं भावात् । दर्वीमुखप्रक्षालनस्योपदेशादनु शूर्पप्रक्षालनस्यानुपदेशाच्च शूर्पप्रक्षालनाभावः । धानाः प्राश्नन्त्यसꣳस्यूताः । धाना भर्जिता यवाः तान् प्राश्नन्ति भक्षयन्ति असꣳस्यूताः दन्तैरनवखण्डिताः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । ततः एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनमित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यहं क्रियमाणमिदं सर्पबलिरूपं भिन्नमेव कर्म इति श्रवणाकर्मप्रतिपादनावसरे न प्रतिपादयितुमुचितम्, तथापि श्रवणाकर्मसम्बद्धद्रव्योपजीवित्वेन सूत्रकृता श्रवणाकर्मप्रतिपादनावसरे एव एतस्य प्रतिपादितत्वात्तत्प्रतिपादितमिति ।

अथ प्रयोगः।

तत्र श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा आवसथ्याग्नेः पश्चात्प्राङ्मुखः पत्न्या सह उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालादिकं सङ्कीर्त्य श्रवणाकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततः अनेकपद्धतिकारलिखनात् देवताभिध्यानं कुर्यात्। तद्यथा, श्रवणाकर्मणाऽहं यक्ष्ये, तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमं श्वेतपदं श्वेतवैदर्व्यं घृतेन, विष्णुं श्रावणीं पौर्णमासीं वर्षाश्चरुणा, इन्द्रं धानाभिः, आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳬं सर्पाणामाधिपतिं श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳬं सर्पाणामधिपतिम् अभिभूः सौर्यदिव्यानाᳬं सर्पाणामधिपतिं सक्तुभिः, ध्रुवं भौमं पुरोडाशेन, अग्निं स्विष्टकृतं चरुधानासक्तूनां शेषेण, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ अग्निम् अयसं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति चिन्तयेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागान्तं पूर्वोक्तप्रकारेण कुर्यात्। ततः पात्रासादनादौ विशेषः। चरुस्थाल्यनन्तरं भर्जनकर्परम्। तत एकं कपालं क्रियमाणपुरोडाशपरिमाणम्। तण्डुलानन्तरं यवान्। ततस्तण्डुलपिष्टानि। एवं पात्राण्यासाद्य अन्यान्यपि पात्राण्युपकल्पयेत् । दृषदुपले शूर्पोल्के उल्काधारकं च । उदपात्रं दर्वी कङ्कतत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनं स्रजश्चेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणीनिधानान्ते चरोः स्थानादुत्तरतः अग्नौ भर्जनकर्परमधिश्रित्य तदुत्तरतः अङ्गारं स्थापयित्वा तदङ्गारोपरि कपालमुपदध्यात् । तत्कपालोपरि पुनरुष्णत्वार्थमङ्गारं निदध्यात् । तत आज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य तण्डुलान् प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टानि संयुज्य अश्वशफपरिमाणं यावत्परिमाणे

कृते अत्यधिकपरिमाणता न भवति तावत्परिमाणं वा पुरोडाशं कुर्यात् । ततः युगपत् आज्यादीनां सर्वेषामधिश्रयणम् । तत्र आज्यं ब्रह्माऽधिश्रयति चरुं होमकर्त्ता । अन्यः कश्चित्कर्परे धानाः । कपाले पुरोडाशम् अपर इति । यः पुरोडाशाधिश्रयणं करोति सः अधिश्रयणोत्तरं पुरोडाशस्य प्रथनमपि करोति । प्रथनं च यावत्कपालं पुरोडाशस्य विस्तारणम् । ततः होमकर्ता सर्वेषां पर्यग्निकरणं करोति । ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुक्तप्रकारेणोद्वास्य चरुं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धाना उद्वास्य चरोरुत्तरतो निधाय पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् । तत आज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षण्युत्पवनानि कृत्वा भूयसीर्धाना दृपदुपलाभ्यां पिष्ट्वा स्वल्पा धानाः पृथक् स्थापयित्वा लौकिकघृतेन सक्तूनक्त्वा पद्धतिकारलिखनादरे तु स्थाल्याज्येनैव तदक्त्वा उपयमनकुशादानादि आज्यभागान्तं कर्म कुर्यात् । ततः स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वा अप श्वेतपदा जहीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता यजुः इति स्मृत्वा "अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा" इति जुहोति । इदं श्वेतपदे न ममेति त्यागः । तथैव ऋष्यादिकं स्मृत्वा "न वै श्वेतस्याध्याचारेहिर्ददर्श कं चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहा" इति पुनस्तथैव जुहोति । इदं श्वेताय वैदर्व्याय न मम इति त्यागः । ततः स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति । तद्यथा, विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे न मम । श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय न मम । श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा । इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै न मम । वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यो न मम । ततो धाना अभिघार्य स्रुवेणादाय धानावन्तमित्यस्य प्रजापत्यश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः

त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता होमे विनियोगः—इति स्मृत्वा "धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्। इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः स्वाहा" इति होमः। इदमिन्द्राय न मम इति त्यागः। ततः सक्तून् स्रुवेणादाय आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता यजुः होमे विनियोगः—इति स्मृत्वा आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहेति होमः। इदमाग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतये न ममेति त्यागः। पुनस्तथैव ऋष्यादिकं स्मृत्वा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहेति होमः। इदं श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतये न मम इति त्यागः। पुनस्तथैव ऋष्यादिकं स्मृत्वा अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहेति होमः। इदम् अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतये न ममेति त्यागः। ततः पुरोडाशमभिघार्य सम्पूर्णं पुरोडाशं स्रुवे गृहीत्वा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति। इदं ध्रुवाय भौमाय न मम इति त्यागः। ततः चरुधानासक्तूनामुत्तरार्द्धान्महत्तरे स्रुवे अवदानत्रयं गृहीत्वा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धे जुहोति। इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इति त्यागः। ततो महाव्याहृतिहोमादिब्रह्मदक्षिणादानान्तं कुर्यात्। ततो हुतशेषं सक्तूनामेकदेशं शूर्पे गृहीत्वा उदकपात्रं दर्वीं कङ्कतत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनं स्रजश्चादाय सपत्नीको ब्रह्मणा उल्काधारेण च सह शालाया उदीच्यां दिशि प्राच्यां दिशि वा स्थण्डिलं कृत्वा तदुपलिप्य उल्काधारकेण लौकिकाग्न्युल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरा गमत इति प्रैषं दत्त्वा वाग्यत उदकपात्रोदकेन आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपते अवनेनिक्ष्व इति स्थण्डिले अवनेज्य तदवनेजनदेशपूर्वतः स्थण्डिले एव पुनः प्राच्यां दिशि श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधि-

पते अवनेनिक्ष्वेति अवनेज्य पुनस्तदवनेजनपूर्वतः स्थण्डिले एव अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपते अवनेनिक्ष्वेति अवनेज्य भूमौ उदपात्रं निदध्यात् । ततो दर्व्या सक्तून् शूर्पादादायादाय आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपत एष ते बलिः, श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपत एष ते बलिः, अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपत एष ते बलिरित्येभिर्मन्त्रैरवनेजनक्रमेण तत्स्थाने बलीन् दद्यात् । ततः पूर्ववदवनेजनं कृत्वा आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपत इत्यादिभिः प्रलिखस्वेत्यन्तैः त्रिभिर्मन्त्रैः कङ्कतत्रयेण प्रतिबलिं प्रतिमन्त्रं प्रलिखति । तत आग्नेयेत्यादिभिरेव मन्त्रैरञ्जस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलिमञ्जनं ददाति । पुनस्तैरेव मन्त्रैरनुलिम्पस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलिम् अनुलेपनं ददाति । पुनस्तैरेव मन्त्रैः स्रजोऽपिनह्यस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रैः प्रतिबलिं पुष्पमालां ददाति । अथ वा अञ्जस्वेति अञ्जनदानम् अनुलिम्पस्वेत्यनुलेपनदानम् स्रजोऽपिनह्यस्वेति मालादानम् न पूर्वमन्त्रानुषङ्ग इति । ततः सक्तुशेषं स्थण्डिले प्रक्षिप्य उदपात्रस्थजलेन प्लावयेत् । ततः नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृणां साध्या ऋषयः सर्पा देवता अनुष्टुप् छन्दः उपस्थाने विनियोगः इति स्मृत्वा, "नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीं रनु । ये वा वटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ये वाऽमी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः" इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठेत । एतावद्देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावत्कामयेत तावन्तं देशं सन्ततयोदकधारया परिषिञ्चन् गृहं त्रिः परीयात् । तत्र आद्यं परिक्रमणम् ऋष्यादिस्मरणपूर्वकम् अपश्वेतपदाज-

हीतिपूर्वलिखितमन्त्राभ्याम् । उत्तरं परिक्रमणद्वयं च तूष्णीम् । दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य उल्कायां सकृत्प्रतप्य उल्काधारिणे प्रयच्छति। ततः शालाया द्वारि उपविश्य आपोहिष्ठेत्यादीनां सिन्धुद्वीप ऋषिः गायत्रीछन्दः आपो देवता मार्जने विनियोग इति स्मृत्वा, आपोहिष्ठामयो भुवस्तान ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ।आपो जनयथाच नः॥इति त्र्यृचेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराः स्वस्वात्मानं जलेन मार्ज्जयन्ते । ततो ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखण्डयन्तः धानाः प्राश्नन्ति । ततः एकं ब्राह्मणं भोजयेत् । सक्तुशेषं च सुगुप्ते देशे निदध्यादिति ।

इति श्रवणाकर्मप्रयोगः ।

अथ सर्पबलिहरणप्रयोगः ।

अस्तमिते सूर्ये सायंहोमानन्तरं शूर्पे सक्तून् कृत्वा दर्वीं कङ्कतम् उदपात्रं च गृहीत्वा सपत्नीकः सोल्काधारो बहिः शालायां गत्वा स्थण्डिलोपलेपनादिपरिलेखनान्तं बलिहरणं प्रतिदिनं पूर्ववत्कुर्यात् । माऽन्तरा गमतेति प्रैषाभावः । न कश्चिदन्तरा गच्छेत् । दर्वीमुखस्यैव प्रक्षालनं न सम्पूर्णदर्व्याः शूर्पस्य च । एवम् आग्रहायणीपर्यन्तं कुर्यात् ।

इति बलिहरणप्रयोगः ।

अथेन्द्रयज्ञाख्यं कर्म ।

तत्र पारस्करः, प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः। पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वाऽपूपांश्चापूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति। प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिꣳ हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः। आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात्।शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम्। त्रिमुखेन-

च मनसा। नामान्येषामेतानीति श्रुतेः। इन्द्रं दैवीरिति जपति। ततो ब्राह्मणभोजनम् इति।

अस्यार्थः। प्रौष्ठपद्यां भाद्रपदपौर्णमास्याम्। यद्यप्यत्र प्रौष्ठपदसम्बन्धिनी या कापि तिथिः प्रतीयते तथापि अथातः श्रवणाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्युपक्रम्य प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः आश्वयुज्यां पृषातका इति विधानात् प्रौष्ठपद्यादिभिः पदैः पौर्णमास्येव विशेष्यत्वेनोपतिष्ठते। तस्याम् इन्द्रयज्ञाख्यं कर्म भवति। पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वाऽपूपांश्च। पायसं पयसा निष्पादितं चरुं परमान्नमिति यावत्।

पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम्।

इति कोषात्। ऐन्द्रम् इन्द्रदेवतं श्रपयित्वा पक्त्वा। पायसं श्रपयित्वेत्येतावतैव सिद्धे ऐन्द्रमिति देवतातद्धितनिर्देशस्तद्देवत्यहोमविधानार्थः। अवसरस्तूपरिष्टाद्वक्ष्यते। पायसश्रपणार्थं दुग्धस्यापि प्रणयनमत्र कार्यम्। उपदेशातिदेशयोरभावान्न दुग्धस्य प्रणयनमित्यपि केचित्। अपूपांश्च पोलिकापरपर्यायान्। चकारात् श्रपयित्वा।

पूपोऽपूपः पोलिकास्तु पौलिकापौलियूपिकाः।

इत्यभिधानचिन्तामणिः। अपूपो मण्डक इत्यष्टकाप्रकरणे कर्कः। तांश्च चतुरः कुर्यात्। प्रतिदिशं संस्तरणार्थं हि ते इति हरिहरः। अन्ये तु यावद्भिः संस्तरणमुपपद्यते तावतोऽपूपानाहुः। अपूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेत्यादि। अपूपैः अग्निं स्तीर्त्वा तत आज्यभागाविष्ट्वा इन्द्रायेत्याद्या आज्याहुतीर्जुहोति। इदं च परिस्तरणं न प्राकृतं श्रपणोत्तरं पाठात्। किन्तु अपूर्वम्। अतश्च प्राकृतपर्युक्षणानन्तरमिदं न कार्यम्। किन्तु आज्यभागाव्यवहितपूर्वक्षणे। स्तीर्त्वेत्यनेन क्रमविधानात्। न

चैवं श्रपयित्वेत्यनेनापि क्रमविधानाच्छ्रपणानन्तरमपि किं न स्यात्। तस्य पायसादिश्रपणविधिपरत्वेन क्रमपरत्वाभावात्। आज्यभागाविष्ट्वेत्यस्य तु अनन्यपरत्वात्क्रमपरत्वमेवेति। अन्ये तु नात्रापूर्वं स्तरणं विधीयते। किन्तु प्राकृतस्तरणानुवादेन दर्भकार्येऽपूपविधिर्लाघवात्। अतश्च अपूपास्तरणाज्यभागयोरानन्तर्यं स्तृत्वेति क्त्वाप्रत्ययबोधितमपि प्राकृतं च विकृताविति न्यायेन बाधित्वा पर्युक्षणानन्तरमेवावतिष्ठत आस्तरणमित्याहुः। ग्रन्थकारास्तु उपयमनकुशादानात्पूर्वमेवाहुः। प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति सूत्रेण महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्विष्टकृद्धोमेन भवितव्यम्। न च प्रधानमहुत्वा स्विष्टकृद्धोमस्ततः कर्तुं शक्यते। शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीतिवचनात्। तस्मादत्रावसरे इन्द्राय स्वाहेति पायसेनैकाहुतिः। ततः स्विष्टकृदादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः। प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिं हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः। ततः संस्रवभक्षान्ते मरुद्भ्यः देवताविशेषेभ्यः बलिं हरति बलिं ददाति। बलिमित्येकवचनं जात्यपेक्षम्। प्राशनान्तग्रहणं माभूत्तत्कालमेव बलिहरणमित्येतदर्थम्। बलिप्रमाणं पक्षादिप्रकरणेऽभिहितम्। कथमेभ्यो होमो न क्रियते बलिरेव दीयत इत्याह अहुतम् अदन्तीत्यहुतादः तादृशा मरुत इति श्रुतेः। विशेषमाह। आश्वत्थेषु पलाशेषु। मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् अश्वत्थसम्बन्धिषु बलिदानं कर्त्तव्यम्। यत्र च येषामवस्थानं तत्रैव तेषां दानमुचितमित्यभिप्रायः। मन्त्रानाह शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम्। विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः। ननु नामभिरेवात्रत्यबलिदानं दृष्टं कुतोऽत्र मन्त्रैर्दीयते इत्याह। नामान्येषामेतानीति श्रुतेः। एषां मरुताम्। एतानि शुक्रज्योतिःप्रभृतीनि। अत एव

यावतीषु कण्डिकासु नामबुद्धिः तावतीभिरेव बलिदानम् । ताश्च शुक्रज्योतिरित्यादिषट् । उग्रश्च भीमश्चेत्यादिना अध्येतृप्रसिद्धेन विमुखेन च मनसा मनसैव बलिमन्त्रान् स्मरेत् । न मुखेनोच्चरेत् । इन्द्रं दैवीरिति जपति । इन्द्रं दैवीरित्यमुं मन्त्रं जपति । ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् । इति सूत्रार्थः ।

अथ प्रयोगः ।

प्रथमप्रयोगे भाद्रपदपौर्णमास्यां देशकालादिकीर्त्तनान्ते इन्द्रयज्ञकर्माऽहं करिष्य इति सङ्कल्पः । ततो मातृपूजामाभ्युदयिकं च कृत्वाऽऽवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनमारभ्य संस्रवप्राशनान्ते विशेषः । अपां दुग्धस्य च प्रणयनम् । तत्र प्रणयनपात्रे मध्ये सेतुं कृत्वा मूलभागे जलम् अन्यत्र क्षीरं निनीय प्रणयनं कार्यम् । मूलभागे वा क्षीरमितरत्र जलम् । उपकल्पनीयानि तण्डुलपिष्टम् सप्ताश्वत्थपत्राणीति हरिहरः । यवपिष्टं लौकिकोदकम् अपूपसंयवनार्थं, खर्परं च अपूपार्थमेव, सप्ताश्वत्थपत्राणीति युक्तमेव गङ्गाधरो लिलेखोपकल्पनीयानि । तत आज्यनिर्वापं कृत्वा चरुपात्रे प्रणीतक्षीरमासिच्य तण्डुलान् प्रक्षिपेत् । प्रणीतोदकेन पिष्टं सम्यक् बद्ध्वा तेन चतुरोऽपूपान्निर्माय स्तरणपर्याप्तान् वा निर्माय खर्परेऽधिश्रयेदिति हरिहरः । लौकिकोदकेनैव संयवनमिति गदाधरः । तत्रायं क्रमः । आदौ आज्याधिश्रयणं तदुत्तरतश्चरुः तदुत्तरतोऽपूपानिति । ततः पर्यग्निकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनान्तम् । ततोऽपूपैर्यथोक्तं स्तरणं प्रतिदिशं चैकैकेन । तत उपयमनकुशादानाद्याज्यभागहोमान्ते आज्येन पञ्चाहुतीर्जुहोति । आसु च न ब्रह्मणोऽन्वारम्भः । इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै । अजा-

यैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे । अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इदमहि-र्बुध्न्याय । इदमहये बुध्न्यायेति केचित् । प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रौष्ठपदाभ्यो न ममेति । एवं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा पायसम-भिघार्य स्रुवेणादाय इन्द्राय स्वाहेति हुत्वा इदमिन्द्राय न मम । ततः पायसेनैव ब्रह्मान्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय तथैव महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य द-क्षिणां दद्यात् । ततोऽग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा सप्ताश्वत्थपर्णानि निधाय स्रुवेण पायसशेषमादाय शुक्रज्यो-तिरित्यादिभिर्नमस्कारान्तैः षड्भिः उग्रश्च भीमश्चेत्येतेन सप्तमेन च नमोऽन्तेन मनसैव स्मृतेन एकैकस्मिन् पत्रे एकैकेन मन्त्रेण बलिं हरति । तत्रेत्थं प्रयोगः । शुक्रज्योतिश्चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता उष्णिक् छन्दः मरुद्भ्यो बलिदाने वि-नियोगः । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योति-ष्मांश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यꣳहाः नमः ॥ इदं शुक्रज्योतिषे चित्र-ज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसेऽत्यꣳहसे च न मम । एवमेकं बलिम् एकस्मिन् पत्रे दत्त्वा पुनः स्रुवेणादाय ईदृङ् चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो वा देवता गायत्री-छन्दः बलिदाने विनियोगः । ईदृङ्चाऽन्यादृङ् च सदृङ् च प्र-तिसदृङ् च । मितश्च संमितश्च सभराः नमः ॥ इदमीदृशेऽन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सभरसे च न ममेति द्वितीय-पत्रे द्वितीयं बलिं दत्त्वा, पुनस्तथैवावदाय ऋतश्चेति प्रजापतिर्ऋ-षिः साध्या वा मरुतो देवता उष्णिक् छन्दः बलिदाने विनियोगः। ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारयः नमः ॥ इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च न मम इति तृतीयपत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैवावदाय ऋतजिच्चेति प्रजापतिर्ऋ-

षिः साध्या वा मरुतो देवता गायत्री छन्दः बलिदाने विनियोगः। ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च। अन्तिमित्रश्च दूरे अमित्रश्च गणः नमः॥ इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अन्तिमित्राय दूरेअमित्राय गणाय च न ममेति चतुर्थपत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैवावदाय ईदृक्षास इति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता गायत्री छन्दः बलिदाने विनियोगः। ईदृक्षास एतादृक्षास ऊषुणः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन। मितासश्च सम्मितासो नो अद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् नमः॥ इदमीदृक्षेभ्यः एतादृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः सम्मितेभ्यः सभरेभ्यो मरुद्भ्यश्च न ममेति पञ्चमे पत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैव गृहीत्वा स्वतवांश्चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता उष्णिक् छन्दः मरुद्भ्यो बलिदाने विनियोगः। स्वतवांश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च। क्रीडी च शाकीवोज्जेषी नमः॥ इदं स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च न मम इति षष्ठपत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैव उग्रश्चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता गायत्री छन्दो मरुद्भ्यो बलिदाने विनियोगः। उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च। सासह्वांश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा नमः॥ इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये सासह्वनेऽभियुग्वने विक्षिपाय च न ममेति सप्तमे पत्रे बलिं दत्त्वा, इन्द्रं दैवीरिति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता यजुः जपे विनियोगः। इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो भवन्यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्। एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु। इति स्वरपूर्वकं जपः। मरुद्भ्यो बलिꣳहरतीति विधेः सर्वत्र इदं मरुद्भ्य इति वा त्यागः। ततो ब्राह्मणभोजनम्। इदं च सूत-

कादिना मुख्यकालातिक्रमे प्राक् आश्विन्याः पौर्णमास्या यथासम्भवं कार्यमिति गङ्गाधरकारिकाकारादयः ।

इतीन्द्रयज्ञः समाप्तः ।

अथाश्वयुजीकर्म ।

तत्र पारस्करः,

आश्वयुज्यां पृषातकाः । पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति । प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोति ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे माव्यगात्स्वाहेति । दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन । मातृभिर्वत्सान्सꣳ सृज्य ताꣳ रात्रिमाग्रहायणीं च । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ।

आश्वयुज्यां पृषातकाः, भवन्तीति शेषः । आश्वयुजीशब्देन च आश्विनी पौर्णमासी अभिधीयते । पृषातकाः इति च कर्मनाम । एवं च आश्विन्यां पौर्णमास्यां पृषातका इतिसंज्ञकं कर्म भवतीत्यर्थः । पायसमैन्द्रं श्रपयित्वा दधिमधुघृतामिश्रं जुहोति । इन्द्रदेवत्यं पयसा संस्कृतं द्रव्यं श्रपणेन संसाध्य दधिमधुघृतामिश्रं कृत्वा वक्ष्यमाणदेवताभ्यो जुहोति । इन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति । इन्द्रायेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रं पञ्चाहुतीर्जुहोति । प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोत्यूनं मे पूर्यतामिति । स्विष्टकृन्महाव्याहृत्यादिहोमीयसंस्रवप्राशनान्ते दधिमिश्रितं आज्यम् अञ्जलिना संयुताभ्यां प्रसृतिभ्यां जुहोति ऊनं मे पूर्यतामिति मन्त्रेण । पृषातकशब्देन दधिमिश्रितमाज्यमेवोच्यते ।

तथाऽभिधानचिन्तामणौ,

आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृषदाज्यं पृषातकम् । इति ।

एवं च दधिप्रधानं पृषातकमित्यर्थः। अन्ये तु पृषदाज्यं सम्पाद्य पुनरपि दध्ना संयोज्य जुहोतीत्याहुः। अञ्जलिशब्देन संयुतप्रसृतिद्वयमेवोच्यते।

तथाच अमरसिंहे,

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः तौ युतावञ्जलिः पुमान्। इति।

दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन। दधिमधुघृतमिश्रं पायसम् अमात्याः यजमानगृह्याः। गयः कृदरः इत्युपक्रम्य अमाशब्दो निघण्टौ गृहनामसु पठितः। एवं च अमा गृहं तत्र भवाः अमात्याः इति अमात्यशब्दस्य व्युत्पादनात्। ते पश्यन्ति आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन आयात्वष्टा इत्यध्येतृप्रसिद्धेनाष्टकण्डिकात्मकेन। मातृभिर्वत्सान् संसृज्य तां रात्रिम्। वत्सपदसमभिव्याहारात् मातृभिः गोभिः वत्सान् संसृज्य सम्मेल्य तां रात्रिम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीयास्मरणात् तस्यां समस्तरात्रावित्यर्थः। ततो ब्राह्मणभोजनम्। ततः एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयेदित्यर्थः।

अथ प्रयोगः।

आश्विन्यां पौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा आवसथ्याग्नेः पश्चात्पत्न्या सह उपविश्य देशकालादिकं सङ्कीर्त्य पृषातकाख्यं कर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात्। ततः पद्धतिकारलिखनाद्देवताभिध्यानं करोति। तद्यथा, प्रजापतिमिन्द्रम् अग्निं सोमम् आज्येन, इन्द्रमिन्द्राणीमश्विनौ आश्वयुजीं पौर्णमासीं दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन, अग्निं स्विष्टकृतं पायसशेषेण, भूरादिदेवताश्चाज्येन, अग्निं पृषदाज्येनाहं यक्ष्ये इति मनसा चिन्तयेत्। ततो ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः। प्रणयनपात्रे प्राञ्चमुदञ्चं वा सेतुं कृत्वा

एकस्मिन् प्रदेशे जलमपरस्मिन् प्रदेशे च दुग्धं निनीय पूर्ववत्प्रणयनं कुर्यात् । उपदेशातिदेशयोरभावात् न दुग्धस्य प्रणयनमित्यपि काश्चित् । पात्रासादनानन्तरं दधिमधुघृतान्युपकल्पयेत्। आज्यनिर्वापोत्तरं चरुपात्रे पोतकादिना प्रणीतं सर्वमपि दुग्धं प्रक्षिप्य तत्र तण्डुलावापं कृत्वा आज्याधिश्रयणकाले पूर्ववदधिश्रयणं कुर्यात् । उपयमनकुशादानात्पूर्वं पायसे दधिमधुघृतानि प्रक्षिपेत् । आज्यभागान्ते दधिमधुघृतमिश्रितेन पायसेन जुहोति इन्द्राय स्वाहेति । इदमिन्द्राय न ममेति त्यागः। पुनस्तेनैव इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै न मम । अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां न मम । आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै न मम । शरदे स्वाहा इदं शरदे न मम । एवं हुत्वा त्यागं च कृत्वा तत एव पायसादवदाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृतिहोमादिदक्षिणादानान्तं कुर्यात् । ततः स्थाल्याज्ये दधि प्रक्षिप्य पृषदाज्यं कृत्वा अञ्जलिना आदाय ऊनं म इत्यस्य गर्ग ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता होमे विनियोगः इति स्मृत्वा, ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे माव्यगात्स्वाहेति मन्त्रेण जुहोति । इदमग्नये न मम इति त्याग इति सम्प्रदायः ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्प्रजापतिरेवात्र देवता । ततश्च इदं प्रजापतये न मम इति त्याग इति तु केचित् । ततो यजमानपुत्रपौत्रादयः आयात्विन्द्र इत्यादीनां सप्तानां वामदेवप्रजापत्याश्विसरस्वतीगर्गविश्वामित्रवसिष्ठा ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः अष्टमस्य बृहती छन्दः इन्द्रो देवता अवेक्षणे विनियोगः । इति

स्मृत्वा, आयात्विन्द्रो वस उपन इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः । वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्नक्षत्रमभिभूतिपुष्यात् । आन इन्द्रो दूरादान आसादभिष्टिकृदवसेयासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः सङ्गे समत्सुतुर्वणिः पृतन्यून् । आन इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छार्वाचीनो वसे राधसे च तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनुनो वाजसा तौ । त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ हवेहवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः । इन्द्रः सुत्रामा स्ववाꣳ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम । तस्य वयꣳ सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । ससुत्रामा स्ववाꣳ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा केचिन्नियमन्विन्नपाशिनोति धन्वेवताꣳ इहि । एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः । स नस्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । इत्यनुवाकेन दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसं पश्यन्ति । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ।

अथाग्रहायणीकर्म ।

तत्र पारस्करः,

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । संवत्सरस्य प्रतिमा या ताꣳ रात्रिमुपास्महे । प्रजाꣳ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम

स्वाहा । ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषामृतूनाꣳ शतशारदानां निवात एषामभये वसेम स्वाहेति । स्थालीपाकस्य जुहोति, सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति।प्राशनान्ते सक्तुशेषꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् । मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह इति ।

मार्गशीर्षी पौर्णमासी प्रसिद्धा तस्याम् आग्रहायणीसंज्ञकं कर्म कर्त्तव्यमिति शेषः । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मवदपश्वेतपदाजहीत्याहुतिद्वयं हुत्वा अपराः चतस्रः आहुतीः यां जना इत्यादिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति। सोमायेत्यादिभिः स्वाहान्तैर्मन्त्रैः स्थालीपाकस्य चरोर्जुहोति । प्राशनान्ते स्विष्टकृन्महाव्याहृत्यादिहोमीयसंस्रवप्राशनान्ते। सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्य उपनिष्क्रमणप्रभृति आमार्जनात् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् । मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरित्याह । मार्जनस्यावसाने उत्सृष्टो बलिरिति ब्रूयात् ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र आग्रहायण्यां पौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वाऽग्निमपरेण सपत्नीक उपविश्य देशकालादिकं सङ्कीर्त्त्य आग्रहायणीकर्माहं करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततः अनेकपद्धतिकारालिखनात् देवताभिध्यानं कुर्यात्। तद्यथा, प्रजापतिम् इन्द्रम् अग्निं सोमं श्वेतपदं श्वेतं वैदर्व्यं रात्रिं संवत्सरं परिवत्सरम् इदावत्सरम् इद्वत्सरं ग्रीष्मं हेमन्तं वसन्तं वर्षाः शरदं च आज्येन, सोमं मृगशिरसं मार्गशीर्षीं पौर्णमासीं हेमन्तं च स्थालीपाकेन, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीव-

वरुणौ अग्नीवरुणौ अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणं प्रजापतिं च आज्येन, आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳩसर्पाणामधिपतिं श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳩ सर्पाणामधिपतिम् अभिभूः सौर्यदिव्यानाᳩ सर्पाणामधिपतिं च बलिभिः अस्मिन्नाग्रहायणीरूपे कर्मण्यहं यक्ष्ये इति चिन्तयेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्तं कुर्यात् । तत्र विशेषः । पात्रासादनोत्तरं शूर्पम् उदपात्रं दर्वीं कङ्कतत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनं स्रजः उल्का उल्काधारश्च एतानि उपकल्पयेत् । एतेषामप्यासादनप्रोक्षणे इति तु कश्चित् । तत आज्यभागानन्तरम् अपश्वेतपदाजहीत्याहुतिद्वयं श्रवणाकर्मवद्धुत्वा यां जना इत्यस्य आथर्वण ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः रात्रिर्देवता होमे विनियोग इति स्मृत्वा, यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गलीः स्वाहेति जुहोति।इदं रात्र्यै न ममेति त्यागः।पुनः संवत्सरस्येत्यस्य पूर्ववदेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा,संवत्सरस्य प्रतिमा या ताᳩ रात्रिमुपास्महे । प्रजाᳩ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहेति जुहोति। इदं रात्र्यै न ममेति त्यागः। ततः संवत्सरायेत्यस्य शल्वायन ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः संवत्सरादयो देवताः होमे विनियोगः इति स्मृत्वा संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयᳪ सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहता स्याम स्वाहेति जुहोति ।इदं संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सराय इद्वत्सराय वत्सराय च न ममेति त्यागः।ततः ग्रीष्म इत्यस्य शल्वायन ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ग्रीष्मादयो देवताः होमे विनियोगः इति स्मृत्वा, ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः। तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये वसेम-स्वाहेति जुहोति । इदं ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय वर्षाभ्यः श-

रदे च न ममेति त्यागः । एताश्च आज्याहुतयः । ततः स्थालीपाकेन होमः । तद्यथा, सोमाय स्वाहा इदं सोमाय न मम । मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे न मम । मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै न मम । हेमन्ताय स्वाहा इदं हेमन्ताय न मम । ततः स्थालीपाकस्य उत्तरार्द्धादवदाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति। इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्यागः । ततो महाव्याहृतिहोमादिप्राशनान्तं कुर्यात् । ततः सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्य निष्क्रमणप्रभृतिमार्जनान्तं श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् । ततः मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरिति वदेत् । ततस्तां रात्रिं वत्सान् मातृभिः सह मेलयेत् ।

इत्याग्रहायणीकर्म ।

अथ स्रस्तरारोहणम् ।

तत्र पारस्करः, पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकानिष्ठमुत्तरतः । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्ठाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति । अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योऽयꣳ श्रेष्ठो दधातु नाविति । पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति । दर्वीं नाविमिति तिसृभिः स्रस्तरमारोहन्ति । ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्त्तिर्यशोबलमन्नाद्यं प्रजामिति । उपेता जपन्ति । सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः । शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु नः शिवा इति । स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति । उपोत्तिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्तधामभिरिति । एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ।

अधःशयीरंश्चतुरो मासान् यथेष्टं वेति ।

अस्यार्थः । यद्यप्यत्र आश्वयुज्यां पृषातकाः प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञ इतिवत् न किञ्चिदभिधायोक्तम्, तथापि स्रस्तरारोहणस्य पृथक् पाकयज्ञमध्ये गणनात् आग्रहायणीकर्मान्ते पठितमपि कर्मान्तरमेव स्रस्तरारोहणम् । तच्च आग्रहायणीकर्माष्टकाकर्ममध्ये पठितत्वात् तदन्तराले काले एव कर्त्तुं युज्यते । अत एव गङ्गाधरः मार्गशीर्षपौर्णमास्या ऊर्ध्वम् अर्वागष्टम्याः शुभवासरे एतस्य कर्तव्यतामाह ।

रेणुदीक्षितोऽपि,

स्रस्तरारोहणं कुर्यात्पौर्णमास्या अनन्तरम् ।

अत्रैव च शुभे वारे अष्टकायाः पुरैव तु ॥ इति ।

तत्र च पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्य । आवसथ्यस्याग्नेः पश्चात् स्रस्तरं तृणैः आस्तीर्य । अहतं च वासः । सकृत्प्रक्षालितं नवं च वासः । चकारात् आस्तीर्य । उत्तरसूत्रे वासोग्रहणात्पूर्वसूत्रस्थस्रस्तरपदं कटादिपरम् । आप्लुताः कृतस्नानाः अहतवाससः सकृत्प्रक्षालितनूतनवाससः सन्तः स्रस्तरं प्रत्यवरोहन्ति निविशन्ते । तत्प्रकारमाह । दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः । स्वामी गृहपतिः सर्वेषां दक्षिणतः । तदुत्तरतो जाया यजमानपत्नी यथाकनिष्ठम् । अन्येषां तु यो यस्मात्कनिष्ठः स तस्मादुत्तरो भवति। पुनरपि विशेषमाह । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं शमीशाखासीतालोष्ठाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपत्ययमग्निरिति । गृहपतिः आदौ अग्नेर्दक्षिणतः ब्रह्माणम् उपवेश्य । होमाभावात् ब्रह्मोपवेशनमप्राप्तमत्राभिधीयते । उत्तरतः अग्नेरुत्तरतः उदपात्रं जलपूरितं किञ्चिद्भाजनम् । शमीशाखां सीतालोष्ठं हलपद्धतिभवं

मृत्खण्डम् अश्मानं पाषाणं निधाय स्थापयित्वा अग्निम् ईक्षमाणः अवलोकयन् अयमग्निरिति मन्त्रं पठेत् । पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः । अग्नेः पश्चात् प्राञ्चं प्रागग्रम् अञ्जलिं करोति । नमस्कारार्थत्वात्पुटाञ्जलिं निदधाति दैवीं नावमिति तिसृभिः ऋग्भिः । स्रस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । पूर्वोक्तं स्रस्तरम् आरोक्ष्यन् ब्रह्माणम् आमन्त्रयते पृच्छति स्वामी ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । बहुवचनं पत्न्याद्यपेक्षम् । पूर्वं ये आरोहणधर्मा उक्तास्तेषामयं कालः । ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामिति । प्रत्यवरोहध्वमिति यथोचितवाक्येन ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः दत्ताज्ञाः प्रत्यवरोहन्ति स्रस्तरम् अधितिष्ठन्ति आयुः कीर्त्तिरितिमन्त्रेण । पुरुषाणां स्त्रीणां सर्वेषां मन्त्रपाठ इति हरिहरः । उपेता जपन्ति सुहेमन्त इति । उपेताः कृतोपनयनाः ये ते जपन्ति सुहेमन्त इति मन्त्रम् । अत्र उपेता इति विशेषोपादानात् अनुपनीतानां मन्त्रजपाभावः । पत्नीवर्जं सर्वस्त्रीणां च मन्त्राभाव इति गर्गपद्धतौ । स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति । स्योना पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणपार्श्वैर्दक्षिणबाह्वधस्तात्प्रदेशैः । पार्श्वे इति सप्तम्यन्तपाठे तदधिकरणकं शयनम् । प्राक्शिरसः पूर्वस्यां दिशि शिरः कृत्वा शेरते स्वाम्यादयः । उपोत्तिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषेति । उप स्रस्तरसमीपे एवोत्तिष्ठन्ति किञ्चित् शयित्वा उत्तिष्ठन्ति । एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः । एवमुक्तेन प्रकारेण वारद्वयं पुनः कुर्यात् । किंप्रभृति ब्रह्मानुज्ञाताः ब्रह्मणोऽनुज्ञाप्रभृतीत्यर्थः । अधः शयीरंश्चतुरो मासान् यथेष्टं वा । अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान् पौषादिचैत्रान्तान्

अधः भूमौ शयीरन् ते सर्वेऽपि। यथेष्टं वा यथारुचि वा। मासमेकं त्र्यादि वा । इति सूत्रार्थः। अत्र गौणकालाभाव इति गङ्गाधरः।

अथ प्रयोगः।

मार्गशीर्षपौर्णमास्या ऊर्ध्वं प्रागष्टम्याः कस्मिंश्चित् शुभे दिने कृतनित्यक्रियः सपत्नीकः अद्येत्यादिदेशकालादिकीर्त्तनान्ते स्रस्तरारोहणमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य मातृपूजाभ्युदयिके कुर्यात्। एतच्च आवसथ्यं स्थलान्तरे नीत्वा पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं तत्र स्थापयित्वा कार्यम्। औपवसथ्यरात्रिमन्तरेण अग्निशालायां शयननिषेधादिति हरिहरः। अन्ये तु अग्नेः पश्चात् गृह्यशयनपर्याप्तस्थलाभावे एवान्यत्र गमनमाहुर्नान्यथा। यश्च शयननिषेधः स रागप्राप्तशयनस्य निषेधो न वैधस्येत्याहुः।

रेणुककारिकापि,

निवेशनमलङ्कुर्याद्धास्वत्यभ्युदिते सति।
स्नान्ति गृह्याः सपत्नीकाः सन्ति ये वृत्तिकृन्मताः॥
अवकाशो न चेदग्नेः पश्चादारोहणाय वै।
अग्निं देशान्तरं नीत्वा तत्पश्चात् स्रस्तरास्तृतिः॥ इति।

ततोऽग्नेः पश्चात् कुशैरास्तरणं विधाय तदुपरि अहतवासस्तृणुयात्। स्रस्तरारोहणं करिष्ये, तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्माणं वृत्वा अग्नेः दक्षिणतः उपवेश्य उत्तरतः उदपात्रं शमीशाखासीतालोष्ठम् अश्मानं च उदक्संस्थानि निधाय स्रस्तरस्य पश्चादुपविश्य अग्निमीक्षमाणो यजमानो जपति वक्ष्यमाणं मन्त्रम्। अयमग्निर्वीरतम इत्यस्याः प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः। अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः। सुवीर्योऽयꣳ श्रैष्ठ्ये दधातु नौ इति। ततोऽग्नेः पश्चात्

प्राञ्चमञ्जलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः। दैवीं नावमि-
त्यस्याः प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्देवता सुनावमित्यस्या अश्विना-
वृषी नौर्देवता आनोमित्रावरुणेत्यस्याः सरस्वती ऋषिः मित्रा-
वरुणौ देवते तिसृणामपि गायत्री छन्दः अञ्जलिकरणे विनि-
योगः। दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये।
सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम्। शतारित्राꣳ स्वस्तये। आ-
नोमित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। मध्वा रजाꣳसि सुक्रतू इति।
ततो ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रत्यवरोहध्वमिति
ब्रह्मणा दत्ताज्ञाः सर्वे सुस्नाताः परिहिताहतवाससः प्रत्यवरोह-
न्ति। आयुः कीर्त्तिरित्यस्य गौतम ऋषिः अग्निर्देवता गायत्री
छन्दः स्वस्तरारोहणे विनियोगः। आयुः कीर्त्तिर्यशो बलम-
न्नाद्यं प्रजामिति। ततः स्वस्तरमारुह्य कृतोपनीतास्ते जपन्ति।
सुहेमन्त इत्यस्याश्वलायन ऋषिः हेमन्तादयः पञ्च देव-
ताः पङ्क्तिश्छन्दः जपे विनियोगः। सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः
प्रतिधीयताम्नः। शिवा नो वर्षाः सन्तु नः शिवा इति मन्त्रम्।
ततस्ते सर्वेऽपि स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्-
शिरसः स्वपन्ति।स्योना पृथिवीत्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः गा-
यत्री छन्दः पृथिवी देवता स्वापे विनियोगः। स्योना पृथिवि-
नो भवानृक्षरा निवेशनीति। ततः किञ्चित्सुप्त्वा उदायुषेतिमन्त्रे-
णोत्तिष्ठन्ति। उदायुषेति गौतम ऋषिः अग्निर्देवता गायत्री छन्दः
उत्थाने विनियोगः। उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथि
व्याः सप्तधामभिरिति मन्त्रेण। ततः स्वस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमन्त्र-
णप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि वारद्वयमेवमेव कुर्युः।
तत आरभ्य चतुरो मासान् अधः शयीरन् यथेष्टं वा।अन्यत्रानी-
तं चेत् पञ्चभूसंस्कारपूर्वं पुनः स्वस्थाने स्थापयेत्। इदं च

स्रस्तरारोहणम् अस्तमयानन्तरं कार्यम् इति गर्गपद्धतौ ।

इति स्रस्तरारोहणम् ।

अथाष्टकाकर्मोच्यते ।

तत्र पारस्करः, ऊर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । अपूपमांसशाकैर्यथासङ्ख्यम् । प्रथमाष्टका पक्षाष्टम्याम् । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्रिꣳशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतꣳ समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा । एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्व्यसहन्त देवा हन्तासुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा । अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा । अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्चदोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा । ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषिष्यपामेका महिमानं विभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा । या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराꣳ समाꣳ स्वाहा । शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबली अग्निकेतुः । समानमर्थꣳ स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजरउष आगाः स्वाहा । ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजा-

नाम्। एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयासि सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षꣳ शन्नो द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ॥ आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतं भविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याꣳ स्वाहा ॥ विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहेति। अष्टकायै स्वाहेतीति ।

अस्यार्थः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः । मार्गशीर्षपौर्णमास्यनन्तरम् । तिस्रः अष्टकाः । अष्टकाख्यानि त्रीणि कर्माणि भवन्ति । आसां चाभ्यासास्मरणात् सकृत्क्रियेति कर्कः । विशेषस्तु पाकयज्ञसंस्थाविचारे पूर्वमभिहितः । तत्र देवता आह । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । तत्र प्रथमा ऐन्द्री इन्द्रो देवता अस्या इत्यैन्द्री । इन्द्रदेवत्येत्यर्थः । तद्धितान्तनिर्देशात् । इन्द्राय स्वाहेति तदीयद्रव्येण होमः कार्यः । एवं द्वितीया वैश्वदेवी विश्वदेवदेवत्या । तत्र विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति तदीयद्रव्यहोमः । तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिदेवत्या । तत्र प्रजापतये स्वाहेति होमः। पित्र्येति चतुर्थी पितृदेवत्या। तत्र पितृभ्यः स्वाहेति होमः । मघ्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टकेति वक्ष्यति । तत्र देवताकथनाभावात् इदं तत्रोत्कृष्यते। स्वतन्त्रो हि मुनिः कस्यचित् प्रसङ्गेन किञ्चिद्वदतीति देवताकथनप्रसङ्गेन अप्रतिज्ञाताया अपि चतुर्थ्या अष्टकाया देवताकथनं न दोषाय । इदानीं द्रव्याण्याह । अपूपमाꣳसशाकैर्यथासङ्ख्यम् । अपूपाः पोलिकाः । केषां चिन्मण्डकत्वेन प्रसिद्धाः ।

पूपोऽपूपः पोलिकास्तु पौलिकापौलियूपिकाः ।

इत्यभिधानचिन्तामणिः । अपूपश्च शाकश्च मांसं च तैः । यथासङ्ख्यं या यस्याः सङ्ख्या तामनतिक्रम्य । प्रथमाष्टकायां प्रथमं द्रव्यमपूपः द्वितीयाष्टकायां द्वितीयं मांसम् तृतीयाष्टकायां तृतीयं शाक इत्येवंप्रकारेण । तत्र मांसं गोमांसम् । मध्यमा गवेति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमाष्टका पक्षाष्टम्याम् । सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वादष्टम्योऽप्यनेका इति संशयच्छेदार्थमाह । प्रथमा आद्या अष्टका पक्षाष्टम्याम् । पक्षशब्देनात्र ऊर्ध्वमाग्रहायण्या इत्युक्तत्वात् स एव पक्षो गृह्यते । आग्रहायण्यूर्ध्वपक्षस्याष्टम्यामित्यर्थः ।

स्मृतिश्च, हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति ।

स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिꣳशत्स्वसार इत्यादि । स्थालीपाकं चरुं श्रपणेन निष्पाद्य आज्यभागौ आघारपूर्वकौ हुत्वा त्रिंशत्स्वसार इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दशाज्याहुतीर्जुहोति । स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीति । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । स्थालीपाकस्यावयवमादायादाय शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहोति चतस्र आहुतीः । अत्र यद्यप्यपूपहोमस्यावसरो नोक्तस्तथाप्यपूपहोमेन भवितव्यम् । अपूपमांसशाकैरिति पूर्वलिखितसूत्रेण अष्टकायाम् अपूपस्य साधनत्वात् ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादिना देवताया अप्युक्तत्वात् । केवलमवसरमत्रेक्षामहे । तत्र आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीत्यादिभिर्विशेषवचनैरुक्तानां होमानां मध्ये निवेशासम्भवात्तदन्ते एव इन्द्राय स्वाहेत्यपूपेनैकाहुतिर्देयेति । एवं प्रत्यष्टकं ज्ञेयम् । इति सूत्रार्थः ।

अथाष्टकाकर्मपद्धतिः।

तत्र मार्गशीर्ष्या अनन्तरं या कृष्णाष्टमी तस्यां मातृपूजा आभ्युदयिकं चेति हरिहरादयः। अपरे तु—

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धम्—

इति वचनात् न श्राद्धमिच्छन्ति। तदा च मातृपूजामात्रम्। केचित्तु यत्रैवाभ्युदयिकं श्राद्धं तत्रैव मातृपूजनमित्याहुः। ततो देशकालादिकीर्त्तनान्ते अष्टकाकर्माहं करिष्य इति सङ्कल्पः। केचिन्मातृपूजनात्पूर्वं सङ्कल्पमिच्छन्ति। ततो वैकल्पिकावधारणम्। ततोऽनेकपद्धतिकारलिखनाद्देवताभिध्यानम्। तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमं स्वमृः रात्रिम् अष्टकाम् रात्रीः रात्रीः रात्रीः रात्रिं रात्रिं रात्रिं घृतेन, पृथिवीम् अन्तरिक्षं दिवं दिशः प्रदिशः आदिशः अहोरात्रे अपः मरीचीः धातारं समुद्रं ब्रह्माणं विश्वान् वसून् देवान् रुद्रान् आदित्यान् गोप्तॄन् मरुतः प्रजापतिं परमेष्ठिनमष्टकाम् एताः स्थालीपाकेन, इन्द्रम् अपूपेन, अग्निं स्विष्टकृतं स्थालीपाकशेषेण, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणं प्रजापतिम् एता आज्येनाहं यक्ष्ये। ततो ब्रह्मोपवेशनाद्यावसथ्याग्नौ विशेषः। तण्डुलानन्तरम् आवसथ्याग्निपक्वसिद्धस्यैवापूपस्यासादनं प्रोक्षणकाले प्रोक्षणं च। केचित्तु नावसथ्याग्निपक्वस्य नियममाहुः। अपूपमात्रस्योपादानात्। ततः आज्यभागान्तं हुत्वा ऋष्यादि स्मरेत्। त्रिꣳशस्स्वसार इत्यादिमन्त्रजातस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः लिङ्गोक्ता देवताः त्रिष्टुप् छन्दः अष्टम्या अनुष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः। त्रिꣳशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतꣳ समानं योनिं प्रतिमुञ्चमानाः। ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः

स्वाहा। इदं स्वसृभ्यो न मम । १ । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा॥ इदं रात्र्यै न मम।२।एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ इदमष्टकायै न मम।३। अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत्। भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ॥ इदं रात्रीभ्यो न मम ।४। अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा॥ इदं रात्रीभ्यो न मम।५। पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनुपञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन कॢप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा॥ इदं रात्रीभ्यो न मम।६। ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषिष्यपामेका महिमानं बिभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा ॥ इदं रात्र्यै न मम।७। या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे। सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराꣳ समाꣳ स्वाहा॥ इदं रात्र्यै न मम ।८। शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबली अग्निकेतुः । समानमर्थꣳ स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजरउष आगाः स्वाहा। इदं रात्र्यै न मम।९। ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहा ॥ इदं रात्र्यै न मम ।१० ।ततः स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेणादाय चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षꣳ शं नो द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा॥ इदं पृथिव्यै अन्तरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प-

दिग्भ्य आदिग्भ्यः अहोरात्राभ्यां न ममेति त्यागः। आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्र अपहन्तु पापम्। भूतं भविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याᳬ स्वाहा। इदमद्भ्यो मरीचिभ्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे न मम। विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु। ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा॥ इदं विश्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो गोप्तृभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च न मम। ततः अष्टकायै स्वाहा इदमष्टकायै न मम। ततः अपूपमभिघार्य किञ्चित्स्विष्टकृदर्थं पात्रेऽवशेषयन् स्रुवेणावदाय जुहुयात्। इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम। ततः स्थालीपाकापूपशेषाभ्यां स्विष्टकृत्। ततो व्याहृत्यादि हुत्वा शेषं समापयेत्।

इत्यष्टकाकर्मपद्धतिः।

ततः श्वोभूतेऽन्वष्टकाकर्म।

तत्र पारस्करः, श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्। स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनᳬस्रजश्च। आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् इति।

श्वः अष्टकानामुत्तरेद्युः। अन्वष्टकासु चतसृणामप्यष्टकानाम् अपरेद्युः कर्म भवति। तत्र पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम्। पार्श्वं च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी ते च सव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम् परिवृते सर्वतः आच्छादिते गृहे। तच्चार्थात्परिमाणम्। चतुरस्रमुदग्द्वारमिति कारिकाकारः। पिण्डपितृयज्ञवत्' तत्र पिण्डपितृयज्ञ इत्यत्र यदुक्तं तत् भवतीत्यर्थः। विशेषमाह। स्त्रीभ्यश्च। अत्र स्त्रीभ्यः मातृपितृपितामहीप्रपितामहीभ्योऽपि ददाति। चकारः पिण्डपि-

तृयज्ञवदित्यनेन प्राप्तैः पितृपितामहप्रपितामहैः सह समुच्चयार्थः। अत्र सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयते। उपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपन॰स्रजश्च। केवलं ताभ्यः पिण्डानेव दद्यादिति न। किन्तु उपसेचनं च कर्षूषु सुरया कुर्यात्। तर्पणेन च। तर्पयत्यनेनेति तर्पणं सक्तवः तैरपि। चकारात् उपसेचनं कुर्यात्। अञ्जनं सौवीराञ्जनं कज्जलं वा। अनुलेपनं चन्दनादि सुगन्धिद्रव्यम्। स्रजः पुष्पनिर्मिता मालाः। चकारात् दद्यात्। अत्र च स्त्रीपिण्डसमीपे कृतेषु गर्तेषु सुरया तर्पणेन चोपसेचनम्। अञ्जनादीनां तु स्त्रीपिण्डेष्वेव दानमिति कर्के स्पष्टम्। आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन्। आचार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः। अन्तेवासी नैष्ठिको ब्रह्मचारी। अनपत्याः ये पितृव्यादयः तेभ्यश्च यदि कामयेत्तदा दद्यान्न नियमः। हरिहरादयस्तु अनपत्येभ्य इति आचार्यान्तेवासिविशेषणमेव मन्यन्ते।

इति सूत्रार्थः।

अथ प्रयोगः।

तत्र सर्वत आच्छादिते आवसथ्याग्नौ कर्म। नित्यवैश्वदेवान्ते अपराह्णे सङ्कल्पादि पूर्वोक्तपिण्डपितृयज्ञवत् कर्म कुर्यात्। विशेषस्तु आसादने उलूखलमुशलाभावः। शूर्पस्य च व्रीहिस्थाने। क्रीतयोर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसक्थ्नोर्मांसम् सुरा अञ्जनम् अनुलेपनम् स्रजः सूत्राणि च। मांसं च छित्वा श्लक्ष्णानि कृत्वा तेषां ग्रहणादि कार्यमिति वासुदेवः। कारिकाकारोऽपि ग्रहणमाह—

अवखण्ड्यासिना मांसं श्लक्ष्णं वह्नेस्तु पश्चिमम्।
एतत्स्थाल्यां तु गृह्णीयात् स्रुचि वा पुनरेत्य सः॥ इति।

हरिहरस्तु मांसस्य ग्रहणं नेच्छति केवलं छित्वा स्थाल्यां प्रक्षिप्य पचेदित्याह । मेक्षणप्राशनान्ते कृते दक्षिणाग्निमपरेण पूर्वेण वा लेखाद्वयकरणम् उभयत्राप्युल्मुकनिधानमिति हरिहरे स्पष्टम् वासुदेव्यां च । प्रथमरेखायां पित्रादिभ्योऽवनेजनं दत्त्वाऽमुकगोत्रे अस्मन्मातरमुकि देवि अवनेनिक्ष्व इति द्वितीयरेखाया मूले अवनेज्य तस्या एव मध्याग्रयोः गोत्रादि पितामहि अवनेनिक्ष्वेति प्रपितामहि अवनेनिक्ष्वेत्यवनेज्य सकृदाच्छिन्नस्तरणादि अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधेति पित्रे दत्त्वा एवं पितामहप्रपितामहयोश्च दत्त्वा द्वितीयलेखायाम् अमुकगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि एतत्ते मांसं स्वधेति मात्रे दत्त्वा एवं पितामहीप्रपितामह्योश्चावनेजनस्थाने दत्त्वा इच्छया मात्रादिपिण्डसमीपे अवनेजनसकृदास्तरणपूर्वकम् अनपत्येभ्य आचार्यान्तेवासिभ्यः यथासम्भवं मांसपिण्डान् दद्यात् । चकारादन्येभ्योऽपि सपिण्डादिभ्यो दद्यादिति हरिहरः । स्त्रीपिण्डसान्निधानेऽवटत्रयखननम् । प्रादेशमात्रं खातम् चतुरङ्गुलं दीर्घता अङ्गुलं विपुलतेति गर्गः ।

स्त्रीपिण्डसान्निधौ पिण्डसमं खात्वाऽवटत्रयम् ।
यथापूर्वं ततस्तासां सुराद्यैरभितर्पणम् ॥

इति रेणुः । अमुकगोत्रेऽमुकि देवि सुरां पिबस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपितामह्योरपि इतरयोरवटयोरासिच्य सक्तूनादायामुकगोत्रेऽमुकि तृप्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सक्तून् दत्त्वा तथैव गोत्राद्युच्चार्य अङ्क्ष्वेत्यञ्जनं दत्त्वा तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनं दत्त्वा स्रजोऽपिनह्यस्वेति स्रजो दत्त्वाऽत्र पितर इति जपाद्युल्मुकप्रक्षेपान्तं कर्म कुर्यात् । ततोऽन्वष्टकाश्राद्धं कुर्यात् । इदं च मातरि विद्यमानायां न भवतीति गङ्गाधरः ।

कारिकाकाररेणुश्च,

मातर्यविद्यमानायामान्वष्टक्यमिदं भवेत् । इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।

केचिल्लोकभयादत्र प्रत्यक्षां नाहरेत्सुराम् ।

किन्तु तत्सदृशं द्रव्यं गुडवार्यादिकं भवेत् ॥ इति ।

अत एव गर्गः सुराद्रव्यस्यैवासादनमाह—

काण्डहरीतकी गुडश्चेति ।

इत्यन्वष्टका ।

पौषीपौर्णमास्यनन्तरभाविन्यामष्टम्यां द्वितीयाष्टका ।

तत्र पारस्करः, ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्यपूपमांससशाकैर्यथासङ्ख्यमिति पूर्वलिखितसूत्रेणैव देवतायाः सामान्यतो मांसरूपद्रव्यस्य च लाभात्तद्विशेषाकाङ्क्षायामाह—

मध्यमा गवेति ।

वैश्वदेवी मध्यमाष्टका गोमांसेन निर्वर्त्तनीयेत्यर्थः । एवं चात्राष्टकाशब्दः द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितपशुहोमवाचकः । तत्र च दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् । तथा दर्विहोमाः पौर्णमासधर्माः जुहोत्यविशेषात् जुहूदर्शनाच्च तूष्णीमनर्थलुप्ता इत्यादि । तथा अग्नीषोमीयात्पशुष्वित्यादिन्यायमूलककात्यायनसूत्रैः प्रापितानां दर्शपूर्णमासधर्माणाम् अग्नीषोमीयधर्माणां च एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इतिसूत्रेण शब्दत एव एतत्सूत्रस्थैवकारस्य प्रकारान्तरयोजनापक्षेऽपि प्राप्तानां प्रणयनादीनां प्रणीयेत्यादिना पुनर्विधानादर्थतो निराकरणात् पशुश्चेदाप्लाव्येत्यादिपारस्करसूत्रैः केषां चिद्धर्माणां प्रतिप्रसवाच्च कुशकण्डिकोक्तसर्वहोमसाधारणधर्मैः पशुश्चेदाप्लाव्येत्यादिना प्रतिप्रसूतधर्मैश्चायं पशुः कर्त्तव्य

इत्यवगम्यते । प्रतिप्रसूताश्च धर्माः परिव्ययणादयः ।

तथा च पारस्करसूत्रम्,

पशुश्चेदाप्लाव्याऽगामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निहन्ति। परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् । परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च । वपोद्धरणं चाभिघारयेद्देवतां त्वादिशेत् उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु । स्थालीपाके चैवम्। वपाꣳ हुत्वावदानान्यवद्यति । सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति । पञ्चाङ्गं दक्षिणेति ।

अस्यार्थः । पशुश्चेदाप्लाव्याऽगामग्रेणाग्नीन् परीत्य पलाशशाखां निहन्ति । चेत् यदा स्मार्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुम् आप्लाव्य अगां गोपशुं वर्जयित्वा गोपशोश्चाप्लावनाभावः। अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन् परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा पलाशशाखां निहन्ति निखनति गर्ते आरोपयति । यूपकार्यत्वात् शाखायाः इदं निखननम् आज्यासादनोत्तरकाले कार्यम्। श्रौते तस्मिन्नेव काले दृष्टत्वात्। अत्राग्नीनिति बहुवचनं शूलगवपश्वाभिप्रायेण । परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्यात् यच्चान्यत् । परिव्ययणं यथा श्रौते उक्तम्—

त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रसना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययतीति शाखाया वेष्टनम् ।

उपाकरणं तदपि तत्रैवोक्तम्—

उपावीरसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशन्युपदेवानिति तृणेन पशोरुपस्पर्शनम् ।

नियोजनम् तदपि तत्र यथा दृष्टम्—

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नातीति पशोः शाखायां बन्धनम् ।

प्रोक्षणं प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनम् । एतानि परि-व्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता मन्त्ररहितक्रियामा-त्रेण कुर्यात् । न केवलमेतान्येव । किन्तु अन्यदपि । यत् पशुसं-स्कारकं पशुसमञ्जनपर्यग्निकरणप्राणशोधनादिकं तदपि तथैव मन्त्ररहितं कुर्यात् । परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च । पश-व्यं संज्ञपनं परि उभयतः संज्ञपनात् पूर्वं पश्चाच्च हूयेते इति परि-पशव्ये स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेत्याहुती ते हुत्वा तूष्णीं मन्त्रवर्जमपराः अन्याः पञ्च आज्याहुतीर्जुहोति । वपोद्धरणं चा-भिघारयेत् । पशोर्वपाया उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा निष्काशनम् उक्तप्रकारेण तां वपाम् अभिघारयेत् अञ्ज्यात् अर्था-त् घृतेन । देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु । पूर्वो-क्तेषु उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु देवतां यस्यै देवतायै पशुः आलब्धो भवति तां देवताम् आदिशेत् उच्चरेत् । अमुष्मै त्वा उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षा-मीत्येवम् । स्थालीपाके चैवमिति । स्थालीपाके तद्देवत्ये चरौ च एवं देवतामादिशेत् । एवमिति यथा उपाकरणादिषु । तत्र चरो-रुपाकरणनियोजनाभावात् प्रोक्षणमात्रं गृह्यते । अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्देवत्यतण्डुलप्रोक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः । वपां हुत्वाव-दानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा । वपां च यथोक्तविधिना हुत्वा पशोः हृदयादीन्यवदानानि अवद्यति छिनत्ति कियन्ति सर्वाणि । हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्यसक्थि पूर्वनडकं पार्श्वे यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरित्येकादश प्रधानार्थानि । दक्षिणसक्थि पूर्वनडकं गुदतृतीयापणिष्ठं सव्या श्रोणिरिति सौविष्टकृतानि । यद्वा हृदयादीनि त्रीणि अथ वा पञ्च अवद्यति । अत्र त्रीणि पञ्च वा यदावद्यति तदा अवशिष्टेभ्यः स्विष्टकृत् । यदा स एकादशावद्यति

तदाऽन्येभ्यः त्रिभ्यः स्विष्टकृत्। वपां हुत्वावदानान्यवद्यतीति वदता पशुपुरोडाशो निरस्तः। स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति। स्पष्टम्। पश्वङ्गं दक्षिणा। पशोर्यदङ्गं तदेव दक्षिणा। इति सूत्रार्थः।

अत्र पशोरितिकर्तव्यतायाः श्रौतसूत्रसाध्यत्वात्तान्यपि व्याख्यायन्ते।

बर्हिषि प्लक्षशाखाः स्तृणाति।

प्लक्षशाखानां पशुसंस्कारत्वादत्राप्यास्तरणं कार्यम्। पलाशशाखां निहन्तीति विशेषवचनादवटस्य यथोक्तखननाभावः।

तथा च रेणुः,

नैवात्रावटसंस्कारो न यूपस्य च संस्कृतिः।

किन्तु रोपणमात्रं स्याद्विशेषवचनादिह॥ इति।

शाखाया उपकारकत्वात्परिव्ययणं कार्यम्। तच्च त्रिगुणेत्यादि पूर्वोक्तम्। शकलस्याभावादेवावगूहनाभावः। अन्ये तु शाखाया दार्ढ्यार्थं येन केनचित् शकलेनाप्यवगूहनं कार्यमित्याहुः परिव्ययणवत्।

उपावीरसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति।

अत एव

कारिकाकारः,

तूष्णीं तृणमुदादाय पशुं तेन स्पृशेदिह।

उपाकरोमीत्यन्तं स्यात्पूर्ववद्देवतापदम्॥

अग्रेणोपासनान्तं तं पशुं प्रत्यङ्मुखं स्थितम्।

शिरोदेशे स्पृशेदेतदुपाकरणमुच्यते॥

इत्याह। देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेष्विति सूत्राच्च देवतादेशमात्रपूर्वकमुपाकरणं भवति। नियोजनमप्याह—

कात्यायनः, द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्यत्वेति । देवस्यत्वेति यूप इति ।

द्विगुणरशनया गुणद्वयनिर्मितया रशनया द्विव्यामया व्यामद्वयपरिमितया कौश्या कुशमय्या पाशं कृत्वा । हरिस्वामिलिखनात् नागपाशं कृत्वेत्यर्थः । अन्तरा शृङ्गयोरन्तराले । अभिदक्षिणम् । अभिदक्षिणं दक्षिणशृङ्गस्याभिमुखमित्यर्थः । बध्नाति प्रतिमुञ्चति । पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यृतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामीति श्रुतेः । तत्र मन्त्रः— ऋतस्य त्वेति । देवस्य त्वेति यूपे । देवस्य त्वा सवितुरिति मन्त्रेण यूपे । बध्नातीत्यनुवर्त्तते । तथाच देवस्यत्वेति मन्त्रेण तस्य यूपे बन्धनं करोतीत्यर्थः । अथ बध्नातीत्यस्य प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः पूर्वं कृत इति न बध्नातीत्यनुवृत्त्याऽत्र बन्धनलाभ इति चेत्, न । बध्नातीत्यस्य तत्रापि बन्धनमेवार्थः । बन्धनं च क्वचित्पाशप्रतिमोकः क्वचिदन्यदिति । तदनुवृत्त्या बन्धनरूपार्थलाभे विरोधाभावात् । एतच्च नियोजनं शाखाया उत्तरतो भवति । उत्तरत उपचारो यज्ञ इति कात्यायनसूत्रात् । दक्षिणेर्द्धशिरसि पाशेनाक्ष्णया प्रतिमुच्य धर्षा मानुष इति उत्तरतो यूपस्य नियुनक्तीत्यापस्तम्बसूत्राच्च । अत्र देवस्यत्वेति मन्त्रश्च उक्तसूत्रेण निवर्त्तते । देवतां त्वादिशेदिति सूत्राच्च देवतादेशपूर्वकं नियोजनं भवतीति । प्रोक्षणन्तु व्याख्यातमेव । एतच्च प्रोक्षणं ब्रह्मणोऽनुज्ञां गृहीत्वा कर्तव्यम् । अग्नीषोमीयपशौ तथैव दृष्टत्वात् । अनुज्ञा च सङ्केतादिनैव ग्राह्या । ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीत्यादीनां मन्त्रत्वेन पूर्वलिखितसूत्रेणैव निवर्तितत्वात् । अत्रापि पूर्वलिखितसूत्राद्देवतादेशो भवत्येव । यच्चान्यत् । यच्च अन्यत् तदपि मन्त्ररहितक्रियया निर्वर्त्तनीयमित्य-

र्थः । किमन्यदिति चेत्, पशुसंस्कारकम् । कथमेवमिति चेत्, प्रोक्षणादिसमभिव्याहारात् । सूत्रान्तरेष्वपि पशुसंस्कारकाणामेव पदार्थानां दर्शनात् ।

तथा च गोभिलगृह्यम्, यवमतीभिरद्भिः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति उल्मुकेन परिहरेत्परिवाजपतिः कविरिति अपः पानाय दद्यात्पीतशेषमधस्तात्पशोरवासिञ्चेदात्तं देवेभ्यो हविरिति अथैनमुदगग्नेः संज्ञपयन्ति प्राक्शिरसमुदक्पादं देवदेवत्ये दक्षिणाशिरसं प्रत्यक्पादमपि नृदेवत्ये संज्ञप्तायां जुहुयाद्यत्पशुर्मायुमकृतेति पत्नी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि स्रोतांसि प्रक्षालयेदग्रेणानाभि पवित्रे अन्तर्द्धायानुलोममकृत्वा वपामुद्धरन्ति ताꣳ शाखाविशाखयोरवमज्याभ्युक्ष्य स्नापयेत्प्रच्युतितायां विशसथेति ब्रूयाद्यथा न प्रागग्रेर्भूमिꣳ शोणितं गच्छेत् तथा तामभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् स्थालीपाकावृता वपामवदाय स्विष्टकृदावृता वाष्टकायै जुहोति स्थालीपाकावृतान्यत् स्थालीपाकावृतान्यदिति ।

एवञ्च पशुसंस्कारकाणि आस्योपग्रहणादीनि सर्वाण्यपि भवन्ति । तत्रास्योपग्रहणम् अधस्तादुपोक्षणीः पशोः आस्ये मुखे उपगृह्णाति उपसमीपे स्थापयतीत्यर्थः । एतच्च स्थापनं पानार्थम् । अथोपगृह्णात्यपां पेरुरसीति प्रकृत्यैव तदेनमन्तरतो मेध्यं करोतीति श्रुतेः । अथोपगृह्णात्यग्निः पशुरासीदिति प्रकृत्य तर्पयित्वाऽश्वं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान् पशून् प्रोक्षतीत्यश्वमेधप्रकरणीयश्रुतेश्च । गोभिलेन तु अत एव पयः पानाय दद्यादित्युक्तम् । अपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति । अपोदेवीरिति मन्त्रेण यथा अधस्तात् उदरहृदयादिप्रदेशम् उपोक्षति ।

श्रुतिरपि, 'अथाधस्तादुपोक्षत्यपोदेवीरितीति ।

तत उपयमनकुशादानादिपूर्वकम् उत्तराघारमाघार्य पशोः समञ्जनं कार्यम् । तदुक्तं पशौ—

कात्यायनेन, उत्तराघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांऽसश्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम् ।

उत्तराघार्य उत्तराघारं कृत्वा। पशुं पूर्वं समनक्ति।ध्रुवासमञ्जनात्पूर्वं पशुं सन्त इति प्रतिमन्त्रं समनक्ति। ललाटांऽसश्रोणिषु। ललाटे भाले अंसयोः स्कन्धयोः श्रोण्योः कट्योः ।

तथा च श्रुतिः, स ललाटे समनक्ति सन्ते प्राणो वातेन गच्छतामिति, समङ्गानि यजत्रैरित्यंऽसयोः, संयज्ञपतिराशिषेति श्रोण्योरिति ।

ततः असिमादाय स्रुवाग्रे अक्त्वा तेन पशोर्ललाटे उपस्पृशति ।

तदुक्तं तेनैव, दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति। स्वरुमादायोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ।

दश प्रयाजानिष्ट्वा शासमाहरेति ब्रूयात् । आनीते च शासे शासं स्वरुं चादाय जुह्वग्रे अक्त्वा ताभ्यां शासस्वरुभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । तत्र मन्त्रः—घृतेनाक्ताविति । अत्र च स्वरोरभावात् शासमेव स्रुवाग्रे अक्त्वा तेनैव पशोर्ललाटोपस्पर्शनं कार्यमिति सम्प्रदायः । शासस्वरुभ्यामुपस्पर्शनस्य पशुसंस्कारकत्वात्पशुसंस्कारानुरोधेन सौमिकचातुर्मास्येषु शुक्रामन्थिसम्मार्जनार्थलौकिकशकलवत् लौकिकं स्वरुमादायासिस्वरू स्रुवाग्रे अक्त्वा ताभ्यामुपस्पृशतीत्यन्ये । असिस्रुवाभ्यामुपस्पृशतीति कश्चित् । तद्विचारणीयम् । ततः पर्यग्निकरणम् । तत्प्रकारस्तु तेनैवोक्तः—

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीध्रः त्रिः समन्तं पर्येति पश्वा-

ज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयानाज्यपशुशामित्रान् वेति ।

आहवनीयोल्मुकमादाय आग्नीध्रः त्रिवारं सर्वतः प्रदक्षिणं पश्वाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान् पर्येति । अथवा आज्यपशुशामित्रान पूर्ववदेव पर्येति । अत्र च शामित्रदेशचात्वालाहवनीयादीनामभावात् शाखाग्न्योश्च यूपाहवनीयस्थानीयत्वात् आवसथ्यस्योल्मुकं गृहीत्वा स्वयमेव पश्वाज्यशाखाग्नीनां सर्वतः वारत्रयं पर्येति । अथ वा आज्यपश्वोः सर्वतः वारत्रयं पर्येति । ततः तदुल्मुकम् अग्नौ प्रक्षिप्य पश्वाज्यशाखाग्नीनामाज्यपश्वोर्वा सर्वतः अप्रादक्षिण्येन वारत्रयं प्रतिपर्येति ।

तथाचोक्तं तत्रैव, प्रतिप्रास्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येतीति । ततः पशुं कण्ठे बध्वा शमिता उदीच्यां दिशि संज्ञपनार्थं नयति।

तथाचाग्नीषोमीये कर्कादिधृतश्रुतिः, शमितैनं कण्ठे बध्वा नयतीति ।

तं नीयमानं पशुं वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते । तदुक्तं तत्र

कात्यायनेन, पुनरादायोदङ् प्रतिपद्यते । पशुश्चान्वक् प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत एवेनं वपाश्रपणीभ्यां काष्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्यामिति ।

आग्नीध्रः शामित्रार्थं पुनः आहवनीयादुल्मुकमादायोदङ् प्रतिपद्यते उदङ्मुखः गच्छति । पशुश्चान्वक् । पशुः तम् आग्नीध्रम् अन्वक् अनु पश्चादञ्चतीत्यन्वक् आग्नीध्रपृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः । प्रतिप्रस्थाता ऋत्विग्विशेषः । स एनं नीयमानं पशुम् अन्वारभते स्पृशति । वपाश्रपणीभ्यां वपा श्रप्यते आभ्यामिति वपाश्रपण्यौ ताभ्याम् । काष्मर्यमयीभ्यां श्रीपर्ण्यवयवभूताभ्याम्। विशाखाविशाखाभ्याम्। द्विशृङ्गैकशृङ्गाभ्यामिति काठके। द्विशूलैकशूलाभ्यामित्यापस्तम्बः । अतश्च द्विशूला मेध्याकारा वि-

शाखा, ऋज्वी शाखा अविशाखा ताभ्यामित्यर्थः । तत्परिमाणं यज्ञपार्श्वे उक्तम्–

स्फ्यशूर्पोपवेषेध्मानपि प्रणयनीयावधि वपाश्रपण्यौ कुर्यादरत्निमात्राणीति ।

अत्र च एकाग्नय इति कात्यायनसूत्रेण शामित्रादेर्निराकरणात् ऋत्विगन्तरस्य चाभावात् अन्वारम्भस्य च पशुसंस्कारकत्वादुल्मुकमनुपादायैव नीयमानं पशुं स्वयमेव वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते इति । तृणद्वयमादाय पशुं शिरसि उन्मुच्य कण्ठे धृत्वा वा पलाशशाखातः उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धं पशुमुदङ् नयतीति तु हरिहरः । ततः तृणद्वयादानं तयोः तृणयोर्मध्ये एकं तृणं पशुसंज्ञपनदेशे उदगग्रं वा प्रक्षिपति ।

तदुक्तं तत्रैव, वेदितृणेऽध्वर्युरादायेति ।

तथा, पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षं वर्षीयसीति ।

ततः तस्मिन् तृणे शमिता मुखसङ्ग्रहणेन रज्ज्वादिना कण्ठवेष्टनेन वा यथाशब्दं न करोति तथा पशुं प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा उदक्पादं पातयित्वा निहन्ति ।

तथाचोक्तं तत्रैव, तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं प्राक्शिरसं वा सङ्गृह्य मुखं तमवघ्नन्त्यवाश्यमानं वेष्केण वेति ।

वेष्कः गलावेष्टकः ।

पारस्करः, परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च ।

जुहोतीति शेषः । परिपशव्ये इत्याहुत्योः संज्ञा । ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुत्यादिश्रुतेः । एवं च परिपशव्ये इतिसंज्ञके आहुती हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्चाहुतीर्जुहोतीत्यर्थः । तद्धोमप्रकारश्च कात्यायनेनोक्तः–

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ।

स्वाहा देवेभ्य इति मन्त्रेणैकाम् आहुतिं जुहोतीत्यर्थः । एवंविधाहुतीनां च पूर्णाहुतिविकारत्वम् ।

तथा च क्रतुसङ्ख्यापरिशिष्टम्, कर्मणां प्रकृतिमनुक्रमिष्यामो यास्ताः प्रकृतयः पूर्णाहुतिराहुतीनामिति ।

एवं च पूर्णाहुतिधर्माः सर्वत्र एवंविधास्वाहुतिषु भवन्ति । ते धर्माः कात्यायनेनोक्ताः ।

तद्यथा, निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वान्वारब्ध एवꣳ सर्वत्रेति ।

अस्यार्थः । निरुप्याज्यम् । आज्यं पात्रान्तरादाज्यस्थाल्यां प्रक्षिप्य । गार्हपत्येऽधिश्रित्य । गार्हपत्यसंज्ञकस्याग्नेरुपरि ताम् आज्यस्थालीं निधाय । स्रुक्स्रुवं च सम्मृज्य । स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्टीतिश्रुतेः प्रथमतः स्रुवस्य सम्मार्गः ततोऽनन्तरं स्रुचः । सूत्रे स्वल्पाच्तरत्वात् स्रुचः पूर्वं निर्देशः । प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति न्यायाच्च भेदेन सम्मार्गः । स च द्रव्यान्तरानुपदेशात् क्वचित्पाणिनेति विशेषविधानाच्च दर्भैरेव कार्यः । उद्वास्य । गार्हपत्यादाज्यस्थालीं गृहीत्वा उत्तरतः खराद्बहिर्भूमौ निधाय । उत्पूय । साग्राभ्यां दर्भाभ्यामाज्यस्थालीस्थमाज्यमुत्पूतं कृत्वा । अवेक्ष्य तस्याज्यस्यावेक्षणं कृत्वा । गृहीत्वा । आज्यं स्थाल्याः सकाशात्स्रुवेण गृहीत्वा । अन्वारब्धः । यजमानेन कृतस्पर्शः । एवꣳ सर्वत्रेति । यत्र यत्र अव्यक्ता जुहोतिनोदना यथा यूपाहुतिं जुहोतीत्यादि तत्र सर्वत्र एवम् अधिश्रयणादिकं कर्तव्यमित्यर्थः । इतोऽपि पूर्णाहुतिधर्माः परिपशव्याहुतौ भवन्तीत्यवगम्यत इति ।

प्रकृते च स्रुचः अभावात् स्रुवस्य च संस्कृतत्वाद्देतदुक्तरी-

त्या आज्यमात्रमात्रसथ्ये संस्कृत्य स्रुवेणैव समिदाधानपूर्वकं होमः कार्यः। समिदाधानपूर्वकत्वं चोक्तं पूर्णाहुतिप्रकृतिभूतप्रायश्चित्ताहुतिश्रुत्या, "गार्हपत्य आज्यमाधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसङ्गृह्य प्राङुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति" इति। यत्र यत्राहुतिसम्पत्तिस्तत्र तत्र समित्सम्पत्तिदर्शनादप्ययमर्थोऽवसीयते। यथा पञ्चाग्निविद्यायां तस्यादित्य एव समित् तस्य सम्वत्सर एव समित् तस्य पृथिव्येव समिदित्येवमादि।

अपरे तु एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यादिसूत्रैर्दर्शपूर्णमासादिधर्माणामिव पूर्णाहुतिधर्माणामपि निराकरणात्कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यतया च संस्कृतस्याज्यस्य विद्यमानत्वान्न परिपशव्याहुत्यर्थं पुनः पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारः। किन्तु पूर्वसंस्कृतेनैवाज्येन तद्धोम इत्याहुः। द्वितीयपरिपशव्याहुतिमाह—

कात्यायनः, संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतां नु मुहूर्तमित्याहासोमे। ततो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति। न वैते जुहुयात्। इति।

स्वाहा देवेभ्य इति प्रथमा, देवेभ्यः स्वाहेति च द्वितीया, एते उभे आहुती न वा जुहुयादित्यर्थः। प्रकृते च प्रैषादेर्निवर्तितत्वात् शमित्रा सङ्केतादिना संज्ञप्तः पशुरिति ज्ञापिते पूर्वाहुतिहोमावशिष्टाज्येन देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति। यद्यपि श्रौते परिपशव्याहुत्योर्विकल्पस्तथापीह परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्चेति नित्यवत्पाठान्नियम इति। तूष्णीमपराः पञ्च। अपराः पञ्चाहुतीः तूष्णीं जुहोति। तूष्णीमित्युक्तत्वाच्च प्रजापतिरेतासां देवतेति गम्यते। यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यम्। तथा, अनिरुक्तं प्राजापत्यमिति शाखान्तरीयश्रुतेः।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनादप्ययमर्थो लभ्यते। एवं च प्रजापतिमुद्दिश्य होमादिकं कार्यमिति। ततः पशोः बन्धनरज्जुं वपाश्रपणीभ्यामुत्तरस्यां दिशि क्वचित्प्रक्षिपति। तदुक्तं तत्रैव

कात्यायनेन,

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति।

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले विधिना सम्पादिते गर्त्ते प्रास्यति प्रक्षिपति माहिर्भूरिति मन्त्रेणेत्यर्थः। प्रकृते च चात्वालस्याभावात् तत्प्रासनस्य प्रतिपत्तिरूपसंस्कारत्वेनावश्यकत्वात् उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति श्रुतेश्च उत्तरस्यां दिशि यत्र कुत्रचित्तूष्णीं कर्त्तव्यमिति। ततः उपकल्पितोदपात्रहस्ता समानीता पत्नी पशोः मुखादिषु उदपात्रस्थमुदकं प्रत्येकं प्रक्षिपति। तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

पशोः प्राणान् शुन्धति पत्नी। मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् संहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति।

प्राणान् प्राणायतनानि। मेढ्रं प्रजननम्। शेषं प्रसिद्धमेव। प्रकृते मन्त्रस्य निवर्त्तितत्वात्तूष्णीमेव प्रत्येकं शोधनं भवति। न चाध्वर्य्वादीनामिव पत्न्या अपि नात्र कर्तृत्वम्, किन्तु स्वस्यैवेति वाच्यम्। पूर्वलिखितगोभिलसूत्रेऽत्र पत्न्या एव कर्त्तृत्वदर्शनात् "पत्नी चोदकमादाय सर्वाणि स्रोतांसि प्रक्षालयेत्" इति। ततः तदुदकशेषेण यजमानः पशोः शिरःप्रभृतीनि परिषिञ्चति।

तदुक्तं कात्यायनेन, शेषेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिरो यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि शमहोभ्य इति

पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति ।

शेषेण पत्नीकृतशोधनावशिष्टेन। यजमानः चकाराद्ध्वर्युश्च। शिरःप्रभृति शिरःप्रभृत्यङ्गानि शिरोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रनाभिपायुचरणानि अनुषिञ्चतः । मनस्त इति शिरः । मनस्त इति मन्त्रेण शिरः अनुषिञ्चतः । यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि । यत्ते क्रूरमिति मन्त्रेण सर्वाण्यङ्गान्यनुषिञ्चतः । अन्येष्वङ्गेषु च लिङ्गादेव मन्त्रप्राप्तिरिति न सूत्रकृता मन्त्रविनियोग उक्त इति । शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः । शमहोभ्य इति मन्त्रेण पशोः पश्चाद्भागे जघनप्रदेशे अवशिष्टं जलं निनयतः। निनयनस्य पशुसंस्कारत्वात्पशुशरीर एव पश्चाद्भागे निनयनमिति । प्रकृते च मन्त्रस्याध्वर्योश्चाभावाद्यजमानः स्वयमेव तूष्णीं शिरः प्रभृतीन्यङ्गान्यनुषिञ्चति इति ।

ततः पशुमुत्तानं कृत्वा तन्नाभ्यग्रे प्रागग्रं तृणं निधाय घृताङ्कितयाऽसिधारया सतृणां त्वचं तिर्यक् पाटयित्वा द्विधाभूततृणस्य मूलमादाय तन्मूलं निःसृतलोहितेनोभयतः अक्त्वा उत्तरतो निरस्य वपां निष्काशयति ।

तदुक्तं तत्र कात्यायनेन, उत्तानं पशुं कृत्वाऽग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति। स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्वाग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति । निरस्तमित्यपास्यतीति ।

प्रज्ञातया प्रकर्षेण ज्ञातया धारया । सा या ज्ञाताश्रिस्तयाऽभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्येति श्रुतेः। अत्र च मन्त्रस्य निवर्तितत्वात्तूष्णीमेताः क्रिया भवन्ति। तृणाग्रस्य सव्यहस्तकरणं तु न भवति। तस्य स्तोकाहुत्यर्थसमिदाधानस्थानापन्नतृणाग्रप्रासनार्थत्वात् । प्रकृते च तदभावात्। समिदाधानस्थानापत्तिश्च-

अग्नौ यथा, स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति वायो वेः स्तोकानामिति स्तोकानाꣳ हैपा समिदिति।

तृणमूललोहिताञ्जनप्रासने तु भवतः। लोहितप्रतिपादनार्थत्वेन संस्कारकत्वात्। एतद्द्वयं न भवतीत्यपि कश्चित्। ततः वपां निष्कास्य वपाश्रपण्यौ आदाय प्रोर्णोति।

तदुक्तं तत्र कात्यायनेन, वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति।

ततः उदरसंलग्नां वपां छेदनेन पृथक्कृत्य क्वचिदुत्तरदेशे प्रक्षालयेत्।

तदुक्तं तेनैव,

परिवास्य चात्वालेऽवसिच्येति।

प्रकृते च चात्वालस्याभावादुत्तरतः प्रक्षालनमिति। अत्र परिवासनानन्तरं वपामभिघारयेत्। तथा च पूर्वलिखितपारस्करसूत्रम्,

वपोद्धरणं चाभिघारयेदिति।

वपोद्धरणं तस्या अभिघारणं च कुर्यादित्यर्थः। अत्र चातिदेशप्राप्ताभिघारणानुवादे आनर्थक्यादपूर्वमेवाभिघारणान्तरं विधीयते। तस्य च पाठक्रमेणैवानुष्ठानं समुचितमिति वपापरिवासनोत्तरमभिघारणं युक्तमेव।

अत एव कारिकाकारः,

नाभिमग्रे तृणादि स्याद्वपाप्रोर्णवनान्तिकम्।
मूलाञ्जननिरसनं केचिदाहुस्तृणस्य तु॥
शेषं यथोदितं कुर्यान्नाग्रेणात्र प्रयोजनम्।
परिवास्य वपोद्धारं कृत्वा तामभिघारयेत्॥ इति।

तत अग्नेरुत्तरतः स्थित्वा प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेण हृत्वा

स्वयं शाखाया बहिर्गत्वा अग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयेत्।

तदुक्तं तत्र कात्यायनेन, उत्तरतस्तिष्ठन् प्रतप्य वपामन्तरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्येति।

अत्र च प्रतिप्रस्थातुरभावात् शाखायाश्च यूपकार्यकारित्वात् स्वयमेव यथोक्तान् पदार्थान् करोति। ततः श्रप्यमाणां वपां स्रुवेणाभिघारयति। अथ पशोः सान्नाय्यविकारत्वात् सान्नाय्ये च परिक्षालनान्तं कृत्वा सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोहमाहृत्य प्रातर्दोहं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्योभावनक्तीति सूत्रेण शृतस्यैव पयसः अभिघारणमुक्तमिति वपाया अपि शृताया एवाभिघारणं समुचितं न श्रप्यमाणाया इति चेत्, न। वपां स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति, स्तोकेभ्योऽनुवाचयति शृतायां शृता प्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थातेति पशुप्रकरणीयसूत्रात् श्रप्यमाणाया एवाभिघारणस्य लाभात्। ततो वपां प्रत्याहृत्य स्वासने उपविश्य स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायाः तूष्णीं प्राणदानं विधाय आज्यस्योत्तरत आसाद्यालभते। प्राणदानासादनालम्भानां सान्नाय्यधर्मत्वेनात्रातिदेशप्राप्तत्वात् संस्कारकत्वाच्च करणं न विरुद्धम्। ततः मध्यमाष्टकायां विशेषस्यैवोक्तत्वात्प्रथमाष्टकाधर्माः सर्वेऽपि मध्यमाष्टकायां भवन्तीति प्रथमाष्टकोक्तरीत्यैवाज्यभागाविष्ट्वा त्रिंशत्स्वसार इत्यादिभिर्दशाहुतीश्च हुत्वा चरुणा शान्तापृथिवीत्यादिभिश्चतस्रो जुहुयात्। ततो वपाहोमार्थमासादितमर्थपरिमाणस्रुवमुपादाय सव्यहस्ते कृत्वा स्रुवान्तरेण तदुपस्तीर्य तत्र हिरण्यशकलमवधाय सम्पूर्णामेव वपां गृहीत्वा तत्रावधाय तदुपरि हिरण्यशकलमवधाय द्विः प्रत्युपस्तीर्य दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य प्राचीनावीतिनैव वह वपां जातवेद इति मन्त्रेण जुहोति इदं पितृभ्यो न ममेति त्या-

गः । उपस्तरणादिप्रकारश्चोक्तस्तत्र—

कात्यायनेन,

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहे न्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणꣳ सोमे इति ।

नन्वत्र सूत्रे सामान्यतोऽवदानस्योक्तत्वात्सान्नाय्ये विकृतित्वेन प्राप्तस्य वपाया द्विरवदानस्य केन बाध इति चेत्, न । उपस्तृणीत आज्यं तत्पृथिव्यै रूपं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदग्ने रूपं करोति वपामवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपं करोत्यथ च उपरिष्टादभिघारयति तद्दिवो रूपं करोति सा वा एषा पञ्चावत्ता वपा भवतीति श्रुतौ पञ्चावत्तत्वस्य श्रुतत्वाद्वपाया द्विरवदाने गृह्यमाणे तद्बाधः स्यादिति । जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां वपामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टात्कृत्वाऽभिघारयत्येवं पञ्चावत्ता भवति चतुरवत्तिनोऽपि पञ्चावत्तैव स्यादित्यापस्तम्बसूत्रादप्ययमर्थोऽवसीयते । अथाप्यऽग्नीषोमीये "अथाज्यमुपस्तृणीतेऽथ हिरण्यशकलमवदधात्यथ वपामवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकलमवदधात्यथोपरिष्टात् द्विराज्यस्याभिघारति" इति द्विरभिघारणस्य श्रुतत्वात्पञ्चावत्तत्वस्य च बाधितत्वेन अतिदेशप्राप्तं वपाया द्विरवदानं स्यादेव। तत्र च सिद्धे वपाया द्विरवदाने तद्विकृतिभूतप्रकृतपशौ सुतरां तत् भविष्यतीति चेत्, न । निरूढपशोर्वपावदानप्रकारमुक्त्वा द्विरभिघारणꣳ सोम इत्यनेनाग्नीषोमीये द्विरभिघारणं विशेष इति वदता कात्यायनेन विशेषान्तराभावस्य द्योतितत्वात् । असिना वपां सकृद-

वदाय द्विरभिघार्येति काठकसूत्रादप्ययमर्थोऽध्यवसेय इति । अत एव वासुदेवदीक्षिताः स्रुवोपस्तरणं हिरण्यशकलावधानं वपाग्रहणं पुनर्हिरण्यशकलावधानं द्विरभिघारणमित्येव लिखितवन्तः । कारिकाकारस्तु वपाया द्विरवदानमूचे ।

अथ स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं ततः ।
द्विरवद्येद्वपां तत्र लेखास्वर्णमथोपरि ॥
द्विरुपस्तीर्य मन्त्रेण हुनेद्वह वपामिति ॥ इति ।

हरिहरोऽप्येवमाह। वह वपामिति मन्त्रश्च पारस्करेणैवोक्तः। मध्यमा गत्वा । तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इतीति ।

एतस्य मन्त्रस्य च पितृदेवत्यत्वाद्धोमस्य पितृदेवत्यत्वे सिद्धे तत्र विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणा चेति परिभाषातः प्राचीनावीतित्वादिकं भवतीति । अत्र केचित् अङ्गानां प्रधानोपचारन्यायात्प्रधानस्य वपाहोमस्य प्राचीनावीतिना कर्त्तव्यत्वे तदङ्गानाम् उद्धरणश्रपणाभिघारणप्रभृतीनामपि प्राचीनावीतिनैव करणमित्याहुः । युक्तं चैतत् । ततः रौद्रꣳ राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदप इति कात्यायनपरिभाषातः यज्ञोपवीती भूत्वा उदकं स्पृशेत् । ततः प्रतिपत्तिरूपसंस्कारत्वाद्वपाश्रपण्योः प्रासनं भवति । तथा वपाश्रपण्योर्मध्ये या द्विशृङ्गा विशाखा तां प्रागग्रां कृत्वा इतरां च प्रत्यगग्रां कृत्वा एकदैव ते उभे अग्नौ प्रक्षिपति। तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितराꣳ स्वाहाकृते इति ।

प्रकृते च मन्त्रमात्रस्य निवृत्तिः। उक्तहेतोः।मार्ज्जनपशुपु-

रोडाशादेश्च पशुसंस्कारकत्वाभावादकरणम् । ततः पशोरवदानानि गृह्णाति ।

तथाच्च पारस्करः, वपाᳫं हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च वेति ।

वपां हुत्वा अवदानानि श्रौतदृष्टरीत्या निष्काशयति । सर्वाणि त्रीणि पञ्च वेति विकल्पः । वपाᳫं हुत्वाऽवदानान्यवद्यतीत्युक्तत्वादपि पशुपुरोडाशादिकं न भवतीत्यवगम्यत इति । अवदानानि चोक्तानि कात्यायनेन,

अङ्गान्यवद्यत्यभञ्जन् । हृदयं जिह्वां क्रोडᳫं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि । दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठᳫं सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि इति ।

हृदयम् आम्रसदृशं हृदयकमलम् । जिह्वा प्रसिद्धा । क्रोडं वक्षः । भुजान्तरमित्यर्थः । सव्यसक्थिपूर्वनडकम् । सव्यस सक्थ्नः सव्यस्य बाहोः प्रथमनडकम् अंसादधो वर्तमानम् । द्वे अपि पार्श्वे दक्षिणं सव्यं च । एकैकं त्रयोदशत्रयोदशवक्रास्थिसंयुक्तम् । यकृत् कालेयम् । वृक्कौ कुक्षिगोलकौ महदामलकतुल्यौ । गुदं पक्काशयस्थानम् येन शकृन्निर्गच्छति, तन्मध्यम् तस्य विषमं त्रेधा विभक्तस्य मध्यमो भागः । दक्षिणा श्रोणिः । श्रोणिः कटी दक्षिणापरसक्थ्न उपरि वर्तमानो मांसलप्रदेशः । एतानि जौहवानि जुह्वामवदेयानि । दक्षिणसक्थिपूर्वनडकम् । दाक्षिणस्य सक्थ्नः प्रदाक्षिणस्य बाहोः पूर्वनडकं प्रथमनडकम् अंसादधो वर्त्तमानम् । गुदतृतीयाणिष्ठम् । गुदस्य विषमं त्रेधा विभक्तस्य यः तृतीयोऽणिष्ठो भागः । सव्या श्रोणिः । उत्तरापरसक्थ्न उपरिभवो मांसलप्रदेशः कटीशब्दवाच्यः ।

इति औपभृतानि उपभृत्स्ववदेयानि । अत्र सर्वाणि त्रीणि पञ्च वेत्युक्तत्वादेतानि सर्वाणि अवद्यति । अथ वा हृदयादीनि पञ्च वा अवद्यति । ततो हृदयं शूले प्रवृह्य अग्नौ श्रपयति । उखां च अग्नौ अधिश्रित्य तत्र जिह्वादीन्यवदानानि प्रक्षिपति । तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

शूले हृदयं प्रवृह्य शामित्रे श्रपयति पशुं चोखायामिति ।

पशुश्रपणार्थं चोखायां जलासेकः कार्यः । ततः त्रिः प्रच्युते पशौ शूलात् हृदयं निष्काश्य स्थालीस्थावदानोपरि निधाय स्रुवेण पृषदाज्यं गृहीत्वा हृदयमभिघार्य पुनराज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वा स्थालीस्थान्यवदानान्यभिघार्य उद्वासयेत् । तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

शमितारꣳ शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतादित्युक्त्वा पृच्छाच्छृतꣳ हविः शमिता३रिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳहीति । त्रिः प्रच्युते हृदयं प्रवृह्योत्तमं करोति । शूलं चाभूमौ । जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविः शमिता३रिति त्रिभिरभिक्रामम् । प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपांꣳशु । सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वम् इति ।

पश्ववदानमभिघारयतीति शेषः । एतदाभिघारणं च दर्शातिदेशप्राप्तमिति स्थाल्याज्येनैव तूष्णीं भवति । पृषदाज्येनाभिघारणं च हृदयस्यैव । पार्थक्येन तदुपादानात् ।

अत एवाऽऽपस्तम्बः, शूलात् प्रवृह्य हृदयं कुम्भ्यामवधाय सन्ते मनसा मन इति पृषदाज्येन हृदयमभिघारयत्युत्तरतः परिक्रम्याज्येन पशुम् इत्याह ।

एतेन पृषदाज्येनैतदभिघारणं भवतीति परास्तम् ।

प्रकृते च कर्तुरेव पशुश्रपणकर्तृत्वामिति शमित्रनुशासनशृतमश्ने तद्देवानामिति प्रतिवचनानि न भवन्ति । शूलनिधानस्य च शूलावभृथार्थत्वात् प्रकृते च शूलावभृथाभावात्तन्निधानं च न भवति । जुह्वभावान्मन्त्रस्य निवर्तितत्वाच्च स्रुवेण तूष्णीमेवाभिघारणं भवतीति । तत उखातः अवदानान्युद्धृत्य पात्रान्तरे उदक्संस्थानि स्थापयित्वा स्थाल्याज्येनैव सर्वावदानपक्षे त्र्यङ्गवर्जितानि पक्षान्तरे च सर्वाण्यवदानान्यनक्ति । अयं च पदार्थो दर्शातिदेशप्राप्तः संस्कारकत्वादनुष्ठीयते । दर्शे च कात्यायनादिभिः दधिपयसोः समञ्जनमुक्तम् ।

तद्यथा, सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोह२ श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्योभावनक्तीति ।

ततः अवदानान्यसिं च शाखाग्न्योरन्तरेण नीत्वा आज्यस्य दक्षिणतः क्रमेण आसादयति । ततस्त्र्यङ्गवर्जितानि क्रमेणैवालभते । तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

पश्वसी वपावद् धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति इति ।

पशुः पश्ववदानानि । वपावत् अन्तरा यूपाग्न्योरित्यर्थः । दक्षिणत इत्यस्य, वेद्यामासादयतीति शेषः । प्रतिप्रस्थाता वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति । प्रतिप्रस्थाता ऋत्विक् वेद्यां प्लक्षशाखासु निधाय प्रत्येकमवदानानि खण्डयतीत्यर्थः ।

श्रुतिश्च, तं जघनेन चात्वालमन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यतीति ।

आसादनालम्भने दर्शातिदेशप्राप्ते एव संस्कारकत्वान्क्रियेते।

दर्शे च कात्यायनः, प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभत इति।

मन्त्रमात्रस्य च प्रकृते निवृत्तिः। आसादनालम्भनादिकं च प्रधानयागप्रयुक्तं न स्विष्टकृद्यागप्रयुक्तमिति पशौ पृथग्भूते अङ्गरूपे स्विष्टकृद्द्रव्ये न भवतीति प्रकृतेऽपि प्राणदानासादनादिकं किमपि त्र्यङ्गेषु न भवतीति बोध्यम्। ततः प्रधानहोमार्थमर्थपरिमाणस्रुवे स्रुवान्तरेणाज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय प्लक्षशाखासु हृदयादिभ्यः प्रत्येकमसिना द्विर्द्विरवदाय तस्मिन् स्रुवे प्रक्षिप्य स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोतीति पूर्वलिखितपारस्करसूत्राच्च स्थालीपाकादपि सकृदवदाय तत्रैव क्षिप्त्वा पुनर्हिरण्यशकलं तत्रावधाय सकृदभिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेति त्यागः। उपस्तरणादिकं चोक्तं तत्र—

कात्यायनेन, जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पात्र्यां च। मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्ते स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः। अशेषे गुदतृतीये। वपावद्धिरण्यम् इति।

जुहूपभृतोः वसाहोमहवन्यां स्रुचि इडापात्र्यां च उपस्तीर्य मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति प्रतिप्रस्थात्रा उक्ते स्रुचोः जुहूपभृतोः अवद्यति प्रत्येकं हृदयादिभ्यः मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च गृह्णाति। यथोक्तम् जौहवानां जुह्वामौपभृतानां चोपभृति। द्विर्द्विः जुह्वामुपभृति च द्विर्द्विरेव। अशेषे गुदतृतीये। गुदस्य विषमं त्रेधा विभक्तस्य यो मध्यमो भागः तम् अशेषमेव द्वेधा कृत्वाऽवद्यति। द्विवचनं भागाभिप्रायम्। गुदं त्रेधा करोति स्थविमोपयड्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वाऽवद्यतीति श्रुतेः। वपावद्धिरण्य-

म् । उपस्तारानन्तरं प्रत्युपस्ताराच्च प्राक् हिरण्यमवदधाति । प्रकृते जुहूपभृतोरभावान्मनोतार्भिपादेश्च मन्त्रत्वेन निराकरणात्स्रुवेणैव पूर्वलिखितरीत्या होमः कार्य इति । पुनः स्रुव एवोक्तरीत्योपस्तरणादिपूर्वकमङ्गादवदाय स्थालीपाकोत्तरार्द्धाच्चावदाय स्विष्टकृद्धोमः कार्य इति । असर्वावदानपक्षे तु विशेषः । प्रधानहोमार्थमवदानं गृहीत्वा हृदयादिषु क्षताभ्यङ्गं कुर्यात् । क्षताभ्यङ्गस्य स्विष्टकृदर्थशेषाप्यायकत्वात् । एतस्मिन् पक्षे च शेषादेव स्विष्टकृद्धोमस्य कर्त्तव्यत्वात् । तस्य शेषाप्यायकत्वं च श्रुतावुक्तम्—

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति । स्विष्टकृत एव तत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति । अथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न ततः पुनरभिघारयति नो हि ततः कांचन हविषोऽग्नावाहुतिꣳ होष्यन् भवतीति । अवत्तशेषेभ्य एव च स्विष्टकृद्ग्रहणमिति ।

तत आघारावाज्यभागौ । महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यꣳ स्विष्टकृच्चेतान्नित्यꣳ सर्वत्रेतिसूत्रान्महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात् । ततः संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पश्वङ्गं दक्षिणां दद्यात् ।

तथाच पूर्वलिखितपारस्करसूत्रम्, पश्वङ्गं दक्षिणेति ।

अत एव यच्चान्यादितिसूत्रेण प्रापितस्यापि शेषाङ्गप्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्येडाप्राशित्रादेर्निवृत्तिः । अत एव च पूर्णपात्रवरयोरप्यत्र निवृत्तिः । ततः स्मृत्यन्तरबोधितपञ्चविंशतिब्राह्मणभोजनस्य हरिहरलिखनात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

इति स्मृतेः कलौ गोपशोर्निषिद्धत्वाच्चानिषिद्धेन छागादिनाऽयं पशुः कर्त्तव्यः। "नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात्" इति एतासाम् अष्टकानां नित्यत्वात्प्रतिनिधिनापि कर्त्तव्या भवन्त्येव।

तथा च गोभिलः अष्टका उपक्रम्य, यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीतापि वा स्थालीपाकं कुर्वीतापि वा गोग्रासमाहरेत्—

इत्युक्त्वा,

न त्वेव न कुर्वीतेति।

निषिद्धश्च गोपशुः स्मृतिषु।

यथा,

देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः।
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च॥
समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणम्।
महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः॥
अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः।
असवर्णासु कन्यासु विवाहो न द्विजातिषु॥
वृत्तस्वाध्यायसाक्षेपमघसङ्कोचनं तथा।
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेवच॥
प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम्।
संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः॥
दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।
शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रायिता तथा॥
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ।
कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः॥ इति।

रेणुदीक्षिता अपि,

गोवधस्य निषिद्धत्वात् छागेनैव कलौ युगे ।
केचिद् ब्रुवन्ति न स्मार्ते पशूपाकरणाक्रिया ॥
प्राप्ते कलियुगे तत्र पायसेनेति के चन ।
चरुणा वा पशोः कर्मादेशेनैव समृद्धये ॥
केचिच्छागस्य मांसेन क्रीतेनेति ब्रुवन्ति हि ।
विचारणीयं विद्वद्भिस्तत्तदङ्गोपसंहृतौ ॥ इति ।

स एव,

अथ चेत्पायसेनेदं पायसस्त्विन्द्रयज्ञवत् ।
पक्षादिवच्चरुः कार्यश्चरुणा चेद्भवेदिदम् ॥ इति ।

पायसादिना क्रियमाणे गोपायसद्रव्यकगोयज्ञवत् यथासम्भवं प्रधानदेवताहोमादिरूपं कार्यमिति । चरुपक्षे अपरोऽपि विशेषः। चरौ श्रप्यमाणे मण्डस्योद्धरणं, तस्य वपास्थाने होमः। उपरि वपाकारं यच्चरोस्तरिकादि तस्य वा होम इति गर्गः ।

अस्य पशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्याम् अपरादिने अन्वष्टकाकर्म पूर्ववत् । सर्वावदानपक्षे तु क्रयादिना पार्श्वसक्थिनी सम्पाद्यान्वष्टकाकर्म कर्तव्यम् ।

अथ प्रयोगः ।

पौष्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका । तत्र आदौ सङ्कल्पं विधाय मातृणां पूजनं कुर्यात् ।

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायनेनाष्टकासु वृद्धिश्राद्धनिषेधात् वृद्धिश्राद्धं न भवति। कारिकाकारहरिहरप्रभृतयस्तु वृद्धिश्राद्धमपि भवतीत्युक्तवन्तः। ततो देवताभिध्यानम् । तत्र विशेषः । इन्द्रमपूपेनेत्यस्य स्थाने पितॄन् वपया। विश्वान् देवान् चरुयुक्तपश्वङ्गाव-

दानैः। पक्षे स्विष्टकृतं शेषेणेत्यस्य स्थाने चरूत्तरार्द्धयुक्तत्र्यङ्गावदानैः।शेषं प्रथमाष्टकावत्।ततः आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनम्,प्रणीताप्रणयनम्, परिस्तरणम्, पात्रासादनम् । तद्यथा, पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थाली, चरुस्थालीद्वयम् संमार्जकुशाः, उपयमनकुशाः, समिधः, स्रुवः, आज्यम्, वपाश्रपण्यौ, अष्टकाचरुः, अर्थपरिमाणः स्रुवः, शूलम्, उखा, पाशुकचरुतण्डुलाश्चेति ।

अथोपकल्पनीयानि ।

प्लक्षशाखा, पलाशशाखा, त्रिगुणरशना, उपाकरणतृणम्, द्विगुणरशना, पशुः, उदकपूर्णस्थाली, असिः शमिता, हिरण्यशकलानि षट्, पृषदाज्यार्थं दधि चेति । ततः पवित्रकरणादि उखाप्रोक्षणान्तं कृत्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पाशुकचरुतण्डुलानां प्रोक्षणम् । आज्यनिर्वापानन्तरम् अष्टकाचरुपात्रे तण्डुलान् प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तण्डुलान् कुर्यात् । तत आज्याधिश्रयणम्, तदुत्तरतः अष्टकाचरोरधिश्रयणम्, तदुत्तरतः पाशुकचरोरधिश्रयणम् स्वयमेव क्रमेण करोति । यौगपद्यस्याप्रामाणिकत्वात् । आज्याधिश्रयणं ब्रह्मणः । अष्टकाचरोरधिश्रयणं यजमानस्य। पाशुकचरोरधिश्रयणं च पत्न्याः। अन्यस्य वा कस्य चित् कृत्यं यौगपद्यानुरोधादिति केचित् । ततः पर्यग्निकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनान्तं कुर्यात् । ततः पश्वङ्गानां बर्हिष्यासादनस्य दृष्टत्वादग्नेः पश्चादाज्याद्दक्षिणतः आरभ्य प्रागग्रान् कुशान् उदक्संस्थमास्तीर्य तत्कुशोपरि दक्षिणप्रदेशे प्लक्षशाखाम् आस्तीर्य प्रादक्षिण्येनाऽऽवसथ्यस्य पुरस्ताद्गत्वा कुण्डसंलग्नं शाखायाः पञ्चमांशपरिमितमवटं खात्वा तत्र पलाशशाखां निखाय त्रिगुणरशनामादाय तया रशनया

शाखाया नाभिपरिमितप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वेष्टयित्वा अवशिष्टावुभौ प्रान्तौ परस्परं मिश्रीकृत्य अन्यतरस्यां रज्ज्वामितरस्या अन्तं प्रवेशयति। ततः एकं तृणमादाय विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य उपाकरोमीति तेन तृणेन प्रत्यङ्मुखास्थितं पशुं स्पृशति। ततो द्विगुणरशनामादाय नागपाशं कृत्वा तत्पाशं पशोः दक्षिणशृङ्गाभिमुखं प्रवेश्यान्तरा शृङ्गं बध्नाति। ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुनज्मीति शाखायामुत्तरतो बध्नाति। ततः प्रोक्षणीरादाय सङ्केतादिना ब्रह्माणं पृष्ट्वा तथैव ब्रह्मणाऽनुज्ञातः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणजलं पशोरास्यसमीपे नीत्वा किञ्चिज्जलं पाययित्वा शेषम् अधस्तात् हृदयादिप्रदेशे प्रक्षिपति। ततः स्वासने उपविश्य उपयमनान् कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आघारौ हुत्वा स्रुवाज्येन ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं समनक्ति। ततः असिमादाय तदन्यतरधारां स्रुवाग्रे अक्त्वा तेनासिना पशोर्ललाटे उपस्पृशति। ततः उल्मुकमादाय पश्वाज्यशाखाग्नीनाम् आज्यपश्वोर्वा सर्वतः प्रादक्षिण्येन वारत्रयं पर्येति। ततः तदुल्मुकम् अग्नौ प्रक्षिप्य पश्वाज्यशाखाग्नीनाम् आज्यपश्वोर्वा सर्वतः अप्रादक्षिण्येन वारत्रयं प्रतिपर्येति। ततः शमित्रा संज्ञपनार्थमुदीच्यां दिशि नीयमानं पशुं वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते। ततः तृणद्वयमुपादाय तयोर्मध्ये एकं तृणं पशुसंज्ञपनदेशे उदगग्रं वा प्रक्षिपति। ततस्तस्मिन् तृणे शमिता मुखसङ्ग्राहणेन रज्ज्वादिना कण्ठवेष्टनेन वा यथा शब्दं न करोति तथा पातयित्वा प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा उदक्पादं घातयति। ततः संज्ञप्यमाने पशौ यजमानः निरूप्याज्यमधिश्रित्य उद्वास्य उत्पूय अवेक्ष्य स्रुवेणैव गृहीत्वा एकां

समिधं तिष्ठन्नभ्याधाय उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति। इदं देवेभ्यो न ममेति त्यागः। ततः सञ्ज्ञप्तादिना संज्ञप्तः पशुरिति शमित्रा ज्ञापिते तेनैवाज्येन देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति।इदं देवेभ्यो न ममेति त्यागः। ततः तेनैवाज्येन तूष्णीं पञ्चाहुतीः जुहोति । इदं प्रजापतये न ममेति सर्वासां त्यागः । ततः पशुबन्धनरज्जुं वपाश्रपणीभ्याम् उत्तरस्यां दिशि क्वचित्प्रक्षिपति । तत उपकल्पितोदपात्रहस्ता समानीता पत्नी तदुदपात्रोदकेन पशोर्दक्षिणोत्तरे नासिके दक्षिणोत्तरौ कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादानेकीकृत्य क्रमेण शुन्धति। ततः तदुदकशेषेण यजमानः पशोः शिरो मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ सर्वाण्यङ्गानि अनुषिञ्चति। ततः तदुदकशेषं पशोः पश्चाद्भागे जघनप्रदेशे निनयति। ततः पशुमुत्तानं कृत्वा तन्नाभ्यग्रे पूर्वोपात्तं तृणं प्रागग्रं निधाय घृताक्तयाऽसिधारया सतृणां त्वचं तिर्यक् पाटयित्वा द्विधाभूततृणस्य मूलमादाय तन्मूलं निस्सृतलोहितेनोभयतः अक्त्वा उत्तरतः क्वचिन्निरस्य वपां निष्काशयेत्। ततो वपाश्रपण्यावादाय उदरसंलग्नया वपया आच्छादयति। ततः छेदनेन वपामुदरात्पृथक्कृत्य क्वचिदुत्तरदेशे प्रक्षालयति । ततो वपां स्रुवेणाभिघारयेत्। ततोऽग्नेरुत्तरतः स्थित्वा वपां प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेण हृत्वा स्वयं शाखाया बहिर्गत्वा अग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा श्रपयेत्। ततः श्रप्यमाणां वपां स्रुवेणाभिघारयेत् । ततो वपां प्रत्याहृत्य स्वासने उपविश्य स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा वपायां तूष्णीं प्राणदानं विधाय आज्यस्योत्तरत आसाद्यालभते। तत आज्यभागाविष्ट्वा प्रथमाष्टकावत् त्रिंशत्स्वसार इत्यादिभिर्दशाहुतीश्च हुत्वा अष्टकाचरुणा याम्ना पृथिवीत्यादि-

भिश्रतस्रो जुहुयात् । ततो वपाहोमार्थमर्थपरिमाणस्रुवमुपादाय सव्यहस्ते कृत्वा स्रुवान्तरेण तदुपस्तीर्य तत्र हिरण्यशकलमवधायासिना सम्पूर्णमेव वपां गृहीत्वा तत्रावधाय तदुपरि हिरण्यशकलमवधाय द्विः प्रत्युपस्तीर्य दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य प्राचीनावीती वह "वपामित्यस्यादित्य ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः पितरो देवता होमे विनियोग" इति स्मृत्वा, "वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहितान् पराके मेदसः कुल्या उपतान्त्स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्नमन्ताꣳ स्वाहा" इति जुहोति । इदं पितृभ्यो न ममेति त्यागः । वपोद्धरणमारभ्य होमपर्यन्तं सर्वमपि प्राचीनावीतिना कार्यमित्यपि केचित् । ततो यज्ञोपवीती भूत्वा उदकमुपस्पृश्य वपाश्रपण्योर्मध्ये या द्विशूला विशाखा तां प्रागग्रां कृत्वा इतरां च प्रत्यगग्रां कृत्वा एकदैव ते उभे अग्नौ प्रक्षिपति । अथ पशोरवदानानि गृह्णाति । तत्र सर्वावदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्यबाहुपूर्वनडकं पार्श्वे यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरित्येकादश प्रधानार्थानि । दक्षिणबाहुपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रोणिरिति त्रीणि सौविष्टकृतानि । त्र्यवदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोडमिति त्रीणि । पञ्चावदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्यबाहुपूर्वनडकं पार्श्वम् इति पञ्च । ततोऽवदानानि त्रिः प्रक्षाल्य हृदयं शूले प्रतृद्य शामित्रे श्रपयति । उखां चाग्नावधिश्रित्य तत्र किञ्चिदुदकमासिच्यावदानानि प्रक्षिपति । ततः त्रिः प्रच्युते पक्वौ शूलात् हृदयं निष्काश्य उखास्थावदानोपरि निधाय स्रुवेण पृषदाज्यमादाय हृदयमभिघार्य स्थाल्याज्येन सर्वपशुमभिघारति । अथोखामुद्वास्यावदानान्युखाया निष्काश्य कस्मिंश्चित् महति पात्रे हृदयादिक्रमेण उदक्संस्थानि निधाय स्रुवे-

णाज्यं गृहीत्वा हृदयादीनां त्र्यङ्गवर्जितानां यथाक्रमं तूष्णीमेव प्राणदानं कृत्वा शाखाग्न्योरन्तरालमार्गेणाहृत्य हृदयादिक्रमेण प्लक्षशाखासु उदक्संस्थानि निधाय त्र्यङ्गवर्जितान्यालभते। ततः प्रधानहोमार्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यखण्डं निधाय हृदयादिभ्यः सकाशात् यथाक्रमं द्विर्द्विरवदाय स्रुवे प्रक्षिप्य स्थालीपाकाच्च सकृदेवावदाय तत्रैव क्षिप्त्वा तदुपरि हिरण्यशकलं निधाय सकृदेव प्रत्युपस्तीर्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेति त्यागं विधाय स्विष्टकृदर्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यखण्डं निधाय त्र्यङ्गेभ्यो दक्षिणसक्थ्यादिभ्योऽपि द्विर्द्विरवदाय स्रुवे प्रक्षिप्य चरुद्वयादपि सकृत् अवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा तदुपरि हिरण्यखण्डं निधाय द्विराभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात्। इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्यागः। अत्र हृदयाद्यसर्वावदानग्रहणपक्षे प्रधानावदानशेषेभ्य एव स्विष्टकृद्धोमो भवतीति विशेषः। ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीः ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा हुतशेषं प्राश्य पशोरवशिष्टान्यङ्गान्येव ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात्। ततः स्मृत्यन्तरोक्तान् पञ्चविंशतिब्राह्मणान् भोजयेत् इति हरिहरः। वासुदेवकारिकाकारादयस्तु नेदं लिखितवन्तः। ततो द्वितीयदिने नवम्याम् अन्वष्टकाकर्म। तत्र पूर्वदिननियुक्तपशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्यां पूर्वोक्तान्वष्टकावत् सर्वं कर्म कर्त्तव्यम्। सर्वावदानपक्षे क्रमेण पार्श्वसक्थ्नोरानयनम्। ततो माघ्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां तृतीया अष्टका सा प्राजापत्या। अभिध्याने इन्द्रस्थाने प्रजापतिं ध्यायेत्। तत्र सिद्ध एव कालशाक आम्नायते प्रोक्ष्यते च। यस्मिन् काले प्रथमाष्टकायामपूपहोमस्तत्र काले मनसा प्रजापतये स्वाहेति कालशाकं जुहुयात्।

शेषं समानं प्रथमाष्टकयेति । कालशाकाभावे अवश्यकर्त्तव्य-त्वात् वास्तुकेनापि कार्या । ततोऽपरेद्युः पूर्ववदन्वष्टकाकर्म । ततो भाद्रपद्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां चतुर्थी अष्टका । सा शाकेन कार्या प्रजापतिदेवत्या । तत्र प्रथमाष्टकावत् सर्वं कर्म भवति । एतावान् विशेषः । आसादने चरुस्थालीद्वयम् । तण्डुलानन्त-रं कालशाकमासादयेत् । कालशाकसम्बन्धि सर्वं कर्म प्राची-नावीतिना दक्षिणामुखेन च कार्यम् । अत एतत्कृत्वोदकस्प-र्शनं कार्यम् । अन्यत् यज्ञोपवीतिनेति । अपूपहोमस्थाने पि-तृभ्यः स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् । अत्र सर्वास्वष्टकासु आदौ अपूपादिभिराहुतिः तदनन्तरं तत्र तत्रोक्तस्थालीपाकैरिति गर्गः। अत्र चतुर्थ्यामष्टकायामपि सिद्ध एव शाक आसाद्यत इति तु युक्तम् । अत्रापि श्वोऽन्वष्टका पूर्ववत् ।

अथ शूलगवाख्यं कर्मोच्यते ।

एतस्य च नित्यत्वं पाकयज्ञकथनप्रसङ्गे कल्पतरुधृतदेव-लवचनेन पाकयज्ञत्वादेव पूर्वमुक्तम् । काम्यत्वं चास्य पार-स्करसूत्रात् ।

तथा च पारस्करः, शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो ध-न्यो यशस्य आयुष्य इति ।

स्वर्गकामस्य पशुकामस्य पुत्रकामस्य धनकामस्य यशस्का-मस्य भवति । सकृत् कृतेऽपि वचनसामर्थ्यात् सर्वेऽपि कामाः सम्पद्यन्त एवेति अनन्तः । अत्र च स्वर्गादिकामानां पर्या-येण सिद्धिः । न हि युगपत् स्वर्गादिकामानामुत्पत्तिसम्भव इति कर्कः । इति कर्त्तव्यतां च—

स एवाह, औपासनमरण्यं हृत्वा वितानं साध-यित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डम् । गौर्वा शब्दात्

वपाꣳ श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाꣳ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति च । वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते व्याघारणम् । व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति । लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिꣳ हरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नम इति । ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनाति । अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । नैतस्य पशोर्ग्रामꣳ हरति । एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः । पायसेनानर्थलुप्तः। तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणेति ।

औपासनमरण्यꣳ हृत्वेति । उपासनासाधनभूतम् औपासनमावसथ्याग्निम् अरण्यं वनं प्रति हृत्वा तत्र वितानं त्रेताग्निविन्यासं साधयित्वा गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीन् साधयित्वेत्यर्थः । तत्र रौद्रं रुद्रदेवत्यं पशुं छागम् । सामान्यतोऽपि श्रुतः पशुशब्दः अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् छागपरो बोध्यः। आलभेत देवतोद्देशेन त्यजेदित्यर्थः । कीदृशं छागम् साण्डम् अण्डाभ्यां युक्तम् अक्लीबमित्यर्थः । एवं पूर्वपक्षिते स्वमतेन पशुं विशेषयति "गौर्वा शब्दात्" इति । वाशब्दोऽवधारणे । स पशुः गौरेव भवति । कुतः शूलगव इति शब्दात् । इयमा-

रूपा तदैवानुगतार्थो भवति यद्ययं पशुः गौः स्यात्। तस्मात् गौरेव। वपां श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाꣳ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति। वपां स्थालीपाकं चरुं हृदयादीन्यवदानानि च सहैव श्रपयित्वा। पशौ शामित्रेऽवदानश्रपणं दृष्टं वपाश्रपणं चाहवनीय इति तदत्र माभूदिति सहश्रपणार्थं पुनर्वचनम्। तत्र रुद्राय वपाम्। अन्तरिक्षाय वसाम्। अत्र श्रपयतीत्यस्यानुवृत्तावपि श्रपणस्योक्तत्वात्तन्निष्प्रयोजनमिति नानुषज्यते। अतः जुहोतीत्यध्याह्रियते अपेक्षितत्वात्। एवं च यथोक्तकाले रुद्राय स्वाहेति वपाहोमः अन्तरिक्षाय स्वाहेति वसाहोमश्च। किञ्च स्थालीपकमिश्राण्यवदानानि जुहोति। यदाऽवदानानि जुहोति तदा स्थालीपाकेन सह संयोज्य जुहोति। अवदानानि च हृदयादीनि पूर्वोक्तानि। अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति नवभिर्मन्त्रैर्नवकृत्वोऽवदानानि जुहोति। नवकृत्वोऽपि स्थालीपाकेन मिश्रीकृत्य जुहोतीत्यर्थः। वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते व्याघारणम्। वनस्पतिः स्विष्टकृतः प्राक् क्रियमाणः पृषदाज्यसाधनको होमः। स्विष्टकृत् प्रसिद्धः। स्विष्टकृदन्त इत्येव सिद्धे वनस्पतिग्रहणं तद्धोमप्राप्त्यर्थम्। व्याघारणं दिग्व्याघारणम्। क्वचिद्दिग्व्याघारणमित्येव पाठः। सोऽपि दिग्देवत्यः होमश्चेपवसासाधनकस्तथैव तत्र दृष्टत्वात्। व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति। दिग्व्याघारणस्यान्ते अवसाने पत्नीः इन्द्राण्यादीः संयाजयन्ति। द्रव्यस्यानुक्तत्वात् जाघन्यैव। पशौ तथैव दृष्टत्वात्। इन्द्राण्या इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाशब्दान्तैः। लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिꣳ हरति। आग-

न्वूनामन्ते निवेश इत्युक्तत्वात् । सर्वहोमान्ते संस्रवं प्राश्य प्रस्तुतत्वात्तस्यैव लोहितं रक्तम् । पलाशानाम् इमानि पालाशानि तेषु कूर्चेषु आसनेषु रुद्राय देवतायै सेनाभ्यश्च । सेना अपि रुद्रस्यैव । यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेना इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । ताभ्यश्च बलिम् उपहारं हरति ददाति यास्ते रुद्रेत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः । अर्थादेकैकस्मिन् कूर्चे एकैकेन मन्त्रेण । ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनति । ऊवध्यं पुरीषस्थानं पाटीति प्रसिद्धम् । लोहितेन रुधिरेण लिप्तं संसृष्टम् अग्नौ आहवनीये प्रक्षिपति अधो वा भूमौ वा निखनति । गर्तं कृत्वा तत्र निदधातीत्यर्थः । अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । वातम् अनुगतम् अनुवातं वाताभिमुखं पशुं यागेभ्योऽवशिष्टं पशुशरीरम् अवस्थाप्य निधाय रुद्रैः नमस्त इत्यध्यायपरिपठितैः उपतिष्ठते । नमस्त इति समस्तेनाध्यायेनोपतिष्ठते इत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ।प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । अनुवाक ऋक्सङ्घोऽध्येतृप्रसिद्धः । नमस्त इत्यादिषोडशऋगात्मकः प्रथमः । द्रापे अन्धस इत्यादिर्विंशतिऋगात्मक उत्तमः । नैतस्य पशोर्ग्रामꣳ हरन्ति । एतस्य रुद्रदैवतस्य पशोः यागावशिष्टं मांसं ग्रामं प्रति न हरन्ति न नयन्ति । एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः । एवं शूलगवमुक्त्वा एतस्य विधिं गोयज्ञेऽतिदिशति । एतेन शूलगवेन शूलगवोक्तविधिना गोयज्ञनामकः कर्मविशेषः व्याख्यातः कथितः । परं तु पायसेनानर्थलुप्तः । पयसा साधितः चरुः पायसः परमान्नमितियावत् ।तेन कार्यः न पशुनेत्यर्थः।पशुः पयसा कथं सिध्येदित्याह—अनर्थलुप्तः । न अर्थेन प्रयोजनेन लुप्तः । एवं चात्र पायसेन यावानर्थः कर्तुं शक्यते तावान् कर्त्तव्यः.। स चार्थः केव-

लः शूलगवप्रधानदेवताभ्यो होमरूपः। एवं चात्र पायसेन शूलगवप्रधानदेवताभ्यो होममात्रेणैव गोयज्ञो भवतीति तात्पर्यम्। तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणेति। तस्य शूलगवसाधनस्य पशोः यावत् द्विसांवत्सारिकत्रिसांवत्सरिकादिवयः तावत् वयो यस्य स तुल्यवयाः तावद्वार्षिक इत्यर्थः। स दक्षिणा। गोयज्ञे तु पशोरेवाभावात् कुतस्तरां तस्य तुल्यवया इति पूर्णपात्रादिकमेव दक्षिणा भवतीति केचिदाहुः। अपरे औचित्यात्तथा कल्पयन्ति। इति सूत्रार्थः।

अथ प्रयोगः।

स तु हरिहरादिलिखितरीत्यैव लिख्यते। स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुःकामानां शूलगवपशुबन्धो विहितः। तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यं गच्छेत्। तत्र शुचौ देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यङ्गुलैः मण्डलं वृत्तं विधाय तन्मध्यनिखातशङ्कोः अष्टौ एकादश द्वादश वा स्वकीयानि पदानि प्राचीं गत्वा तदन्ते शङ्कुं निखाय तयोः शङ्क्वोः उभयतःपाशां रज्जुं प्रमायाहवनीयायतनं रचयेत्।

यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत्।
आगमार्द्धे च शङ्कुः स्यात्तदर्द्धे च निरञ्छनम्॥

इति शुल्ववचनानुसारेण। अत्रायं रचनाप्रकारः। पूर्वस्माच्छङ्कोः द्वादशाङ्गुष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शङ्कुद्वयं निखाय चतुर्विंशत्यङ्गुलां रज्जुं परिमाय तावतीमेव अधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशौ कृत्वा रज्जोरागमार्द्धे शङ्कुस्थानं मूत्रादिनाऽङ्कयित्वा अपरागमार्द्धे निरञ्छनम् आकर्षणसूत्रगुणमोप्य पूर्वार्द्धापरार्द्धान्तयोः शङ्क्वोः तस्या रज्ज्वाः पाशद्वयं निक्षिप्य निरञ्छनेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य शङ्कु-

स्थाने शङ्कुं निखनेत् । ततस्तामेव रज्जुम् उत्तरतो नीत्वा तथैवाऽऽकृष्य शङ्कुस्थाने अपरं शङ्कुं निखनेत् । अथ रज्ज्वाः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरञ्छनगुणेन दक्षिणत आकृष्य शङ्कुस्थाने शङ्कुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुम् उत्तरतो नीत्वा तथैवाऽऽकृष्य शङ्कुस्थाने शङ्कुं निखन्यात् । एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यङ्गुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं सम्पद्यते । ततो गार्हपत्याहवनीयान्तरालसंमितां रज्जुं षड्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्ठमंशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरवितृतीये शङ्कुस्थानार्थम् अङ्कयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनाद्दक्षिणत आकृष्य अपरवितृतीयाङ्के शङ्कुं निखाय तस्मिन् शङ्कौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशाङ्गुलानि परिमाय वृत्तं मण्डलं विरचय्य तन्मध्यमशङ्कोश्चत्वार्यङ्गुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वापरायतां मण्डलसंमितां रज्जुं निपात्य रेखामुल्लिखेत् । एवं धनुषाकृति दक्षिणाग्न्यायतनं सम्पद्यते । अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आहवनीयादुत्तरतः वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् । एवं वितानं साधयित्वा तेषु पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं स्थापयित्वा मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादाय आहवनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत् । तत एवमेव गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निखरे दक्षिणाग्निम् । आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुना अहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्त आसने तमुपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं वज्रः अन्तर्धानतृणं च इत्येतानि पञ्च आसादयति । ततो रज्जुं शङ्कुं शम्याम् अभ्रिं पुरीषाहरणम् उदकम् सिक-

ताः आच्छादनवस्त्रम् इत्यष्टौ उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमन्तर्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीर्निधाय वज्रमादाय वेदिं मिमीते स्फ्येन । आहवनीयस्य दक्षिणतः प्राचीं त्र्यरत्निं पश्चिमतः चतुररत्निम् उत्तरतस्त्र्यरत्निं पूर्वतश्च त्र्यरत्निम् इत्येवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतो वज्रेणोत्करं परिलिख्य तदन्तिके वज्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनाऽऽलभ्य तेन वज्रेण पृथिवीम् आत्मानं वाऽसंस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं तृणं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तदग्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे वारद्वयं करोति । पुरीषकरणान्ते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां उत्करेऽभिन्यासं करोति । ततस्तृतीयं प्रहरणादि । तथैव चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीत्यामन्त्रितेन ब्रह्मणा परिगृहाणेत्यनुज्ञातः स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः प्राचीं परिगृह्य पश्चिमत उदीचीम् उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति । अथ वेद्यां प्राचीस्तिस्रो लेखा उल्लिख्य अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणप्रभृतिभ्यो लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्राक्षिप्य क्रमेण लेखाः संमृशति । तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वकर्तृकाः मन्त्ररहिताश्च, ऋत्विगन्तराभावात् समाम्नायाभावाच्च । अथाहवनीयस्य पुरस्तात् उत्तरवेदिस्थाने पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा पूर्वार्द्धे शङ्कुं निधाय द्वात्रिंशदङ्गुलां शम्यामादाय चतुरस्राम् उत्तरवेदिं शम्यामात्रीं मिमीते । ततस्तथैव शम्यया उत्तरवेदे उत्तरतश्चात्वालं मिमीते । तद्यथा, पुरस्तादुदीचीं शम्यां निपात्य स्फ्येन तावतीं लेखामुल्लिख्य तथैव दक्षिणतः प्राचीं प-

श्चिमत उदीचीमुत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य लेखामुल्लिखेत् । एवं चतुरस्रं शम्याप्रमाणं चात्वालं सम्पद्यते। ततश्चात्वालमध्ये स्फ्याग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादाय उत्तरवेदौ शङ्कुसमीपे प्रक्षिप्य अभिन्यासं विधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषादानोत्तरवेदिपुरीषप्रक्षेपाभिन्यासान् कृत्वा चतुर्थवेलायाम् अभ्रया चात्वालं खात्वा यावता पुरीषेण शम्यामात्री उत्तरवेदिः ऊर्ध्वा पूर्यते तावत्पुरीषं पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत् । एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाऽऽच्छादयति । अथ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्या आहवनीये सोपयमनीकाधिश्रूले इध्मस्थाग्निमुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेः आग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदि निनीय पञ्चगृहीतेनाज्येन नाभिं व्याघारयति कोणे हिरण्यं पश्यन्। यथापूर्वं दक्षिणस्यां स्रक्त्याम् आघार्योत्तरापरस्याम् ततो दक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्ये चाभिघार्य शेषमाज्यं स्रुव उद्यम्योर्ध्वमुत्क्षिपति । ततो नाभिं पैतुदारवैः परिधिभिः परिदधाति । तद्यथा, प्रथमम् उदगग्रेण पश्चिमतः अनन्तरं प्रागग्रेण दक्षिणतः ततः प्रागग्रेणोत्तरतः । ततो नाभिमध्ये गुग्गुलसुगन्धितेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षण्याः अभावेऽन्या निदधाति । तदुपरि उपयमनीगतमग्निं स्थापयति। उपयमनीं च तत्समीपे निवपति चात्वाले वा । प्रणीयमानमग्निं ब्रह्मानुगच्छति । ततो यजमानः प्रणीताः उत्तरवेदेः उत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यं च पात्राण्यासादयति । आज्यस्थाली,

संमार्गकुशाः, सन्नहनावच्छादनानि, परिधयः, उपयमनकुशाः, समिधः, स्रुवः, आज्यम्, वपाश्रपण्यौ, चरुस्थाली, शूलम्, उखा, तण्डुलाः, दक्षिणार्थं तुल्यवयाः गौश्चेति। उपकल्पनीयान्युपकल्पयति । बर्हिः, प्लक्षशाखाः, त्रिगुणरशना, उपाकरणतृणम्, द्विगुणरशना, गोपशुः, असिः, पात्नेजनी, दधि, हिरण्यशकलानि षट् , पलाशपत्राणि चेति । तत आसादनक्रमेण पात्राणि प्रोक्षति । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तण्डुलान् प्रोक्षति । आज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य गार्हपत्येऽधिश्रित्य पर्यग्नि कुर्यात् । ततो वेदिं मध्यसङ्गृहीतामभ्र्या खात्वा ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं ग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य परिगृहाणेति ब्रह्मानुज्ञातः पूर्ववत् स्फयेन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्यानुमार्ष्टि । आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी अवनिज्य प्रणीतानां पश्चिमतः प्रागग्रं स्फ्यं निधाय तदुपरि इध्माबर्हिषी आसादयति । ततः स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य प्रोक्षणीनामपरेण कृत्वा उत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूय वेदिं प्रोक्ष्य बर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन बर्हिर्मूलानि सिक्त्वा बर्हिर्विस्रंस्य सन्नहनं च विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय सन्नहनावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति । तद्यथा, बर्हिःपूलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा तृतीयं भागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन सङ्गृह्याङ्कस्थितं प्रथमं भागं दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणाति उदक्संस्थम् । तथैव द्वितीयभागं गृहीत्वा अङ्के कृत्वा सव्यस्थितं दक्षिणेनादाय अङ्कगतं सव्येन सङ्गृह्य पूर्वस्तृतबर्हिर्मूलानि द्वितीयबर्हिर्भागाग्रैराच्छादयन् स्तृत्वा तृतीयभागमादाय स्फ्यो-

पग्रहेण तथैव स्तृणाति पश्चादपवर्गम् । तत उपरि प्लक्षशाखाः स्तृणाति । अथाहवनीयं कल्पयति । ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान् परिधीन् आहवनीये परिधाय आहवनीयमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पलाशशाखां निखनति । तां त्रिगुणरशनया त्रिः परिव्ययति । तत्र शकलमुपगूहति । रुद्राय त्वोपाकरोमीति उपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणरशनयाऽन्तरा शृङ्गं पशुं बध्वा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां नियुनक्ति । अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य शेषमास्ये उपगृह्य अधस्तादुपोक्षति । तत उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पूर्वाघारमाघार्य उत्तराघारान्ते स्रुवाग्रेण ललाटांसश्रोणिषु पशुं समनक्ति । ततः स्रुवाग्राक्ताभ्यां स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । स्वरुमवगुह्य असिम् एकतः घृतेनाभ्यज्य निदध्यात् । अथाहवनीयस्योत्तरतः स्फ्येन शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्योल्मुकेन पश्वाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्यग्नि कुर्यात् त्रिः । पुनरुल्मुकमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् । पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय पशुं कण्ठे बध्वा वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उदग्गच्छेत् । तत्र वेदितृणद्वयमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात् एकं तृणमास्तीर्य तत्र पशुं प्राक्शिरसम् प्रत्यक्शिरसं वा उदक्पादं निपात्य अवाश्यमानं मुखं सङ्गृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयति । सत्यन्यस्मिन् पुरुषे शमितरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुतिम् आहवनीये हुत्वा संज्ञप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च जुहोति । अथ वपाश्रपणीभ्यां नियो-

जनीं चात्वाले प्रास्य पान्नेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति। यथा, मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं संहृत्य पादान् एकैकं पान्नेजनीजलेन स्पृशति। शेषेण शिरः प्रभृति कर्णपर्यन्तं पुनस्तथैवाप्याय्य ततोऽङ्गानि निषिच्य शेषं पशोः पश्चाद्भागे निषिञ्चेत्। तत उत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय घृताभ्यक्तयाऽसिधारयाऽभिनिधाय सतृणां त्वचं छित्त्वा तृणमूलम् उभयतो लोहितेनाक्त्वा तृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा पुनरागत्योपविश्य वपामुत्खिद्य वपाश्रपणीभ्यां प्रोर्णुय छित्त्वाऽऽज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति। हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा यथाकाममवदानान्यवदाय जाघनीं चावदाय श्वभ्रे ऊवध्यमवधाय लोहितं चावधाय चरौ तण्डुलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य उत्तरतः स्थित्वा आहवनीये च प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य दक्षिणतः स्थित्वा वपामभिघारयति। स्रुवेणाज्येनाभिघारयन् श्रपयति। गार्हपत्ये स्थालीपाकम्, शामित्रे हृदयादीनि प्रतृप्य। तत्र हृदयं शूले। चरुं पर्यग्नि कृत्वा वपामभिघारयति। अथ त्रिः प्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृयमभिघार्य इतराण्यवदानान्याज्येन सर्वाणि च त्र्यङ्गवर्जमभिघार्य स्थालीपाकमुद्वास्य अनन्तरमुखां च वपाया अङ्गानां च प्राणदानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणाऽऽसाद्य अङ्गानि शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य वेद्यामासाद्य वपामवदाय अङ्गानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा वपाहोमार्थं स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वपां जुहोति। वपाश्रपण्यौ चाग्नौ प्रास्यति। तत उखातो वसां गृहीत्वा अन्तरिक्षाय

स्वाहेति जुहुयात् । अथावदानहोमार्थं स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यङ्गेभ्यः प्रत्येकं द्विर्द्विरवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य, असर्वाणि चेत् क्षताभ्यङ्गं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति । एवं पुनः स्रुवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानद्विर्द्विरवदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलावधानाभिघारणानि कृत्वा अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः एकैकस्मै जुहोति। एवं नव प्रधानहोमाः सम्पद्यन्ते। ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा सर्वावदानपक्षे त्र्यङ्गेभ्यो द्विर्द्विरवदाय असर्वावदानपक्षे तेभ्य एव प्रधानार्थेभ्यो द्विर्द्विरवदाय सकृच्चरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यग्नेरुत्तरप्रदेशे जुहुयात् । ततः स्रुवेण वसां गृहीत्वा आहवनीयस्य पुरस्तात्, दिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः, प्रदिशः स्वाहा इदं प्रादिग्भ्यः। पश्चिमतः, आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः। उत्तरतः, विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः। मध्यतः, उद्दिशः स्वाहा इदमुद्दिग्भ्यः । ततः जाघनीं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः स्रुवेणावदायावदाय, इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै, रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै, शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै, भवान्यै स्वाहा इदं भवान्यै, अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये एताः पञ्च पत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात् । ततः आहवनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्ते संस्रवप्राशनानन्तरं शूलगवपशुना तुल्यवयसं वृषं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः पलाशपत्रेषु पट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन,

यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। इदं रुद्राय सेनाभ्यः इति सर्वबलिषु त्यागाः। एवम्, यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। इदं रुद्राय सेनाभ्यः। एवम्, यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। इदं रुद्राय सेनाभ्यः। यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। इदं रुद्राय सेनाभ्यः। यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। इदं रुद्राय सेनाभ्यः। यास्ते रुद्राऽधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। इदं रुद्राय सेनाभ्यः। ऊवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपणमधोनिखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्त इत्यादिना अस्य प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्यां रुद्रानुपस्थाय उदकमुपस्पृशेत्। एतस्य पशोर्मांसं ग्रामं नानयेत्।

इति समाप्तः शूलगवः।

अथ गोयज्ञपद्धतिः।

तत्र विहितमातृपूजाभ्युदयिकः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषां फलानामन्यतमकामः औपासनमरण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत्। ततो ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः। सक्षीरं प्रणयनं कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वा शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रशर्वपशुपत्युग्राशनिभवमहादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारान्तैर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नवभिर्मन्त्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात्। ततः पायसादेव स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्ते संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात्।

इति गोयज्ञपद्धतिः।

अथ उक्तेष्वेव कर्मसु नैमित्तिकानि उच्यन्ते।

तत्राकरणे च सर्वत्र प्रायश्चित्तं हुत्वा तस्य करणम् । तत्र पदार्था द्विविधा आरादुपकारकाः सन्निपत्योपकारकाश्च । तत्रारादुपकारकाणामाघाराज्यभागप्रभृतीनामकरणे प्रायश्चित्तं हुत्वा कर्मसमाप्तेः प्राक् तेषां करणम् । अकाले च कृते तस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनरावृत्तिर्न भवति ।

तदुक्तं कठसूत्रे, प्राक् कालात्कृतं कर्म नावर्तयेदन्तरितं प्राक् समापनात्कुर्यात् इति ।

मानवसूत्रे च, कर्मान्तरितं कुर्यात् । संस्कारान्तरे प्रायश्चित्तमेव जुहुयाद्द्रव्यावृत्तौ सह मन्त्रमावर्तयेत्तूष्णीं वेति ।

तथा, देवतावदानमन्त्रकर्मविपर्यासेऽनाम्नातप्रायश्चित्तायां वाऽऽपदि त्वं नः—स त्वन्नो—अयाश्चाग्न इत्येताभिर्जुहुयात् व्याहृतिभिश्च । काले वाचं विसृज्य वैष्णवीं निगद्य पुनर्यच्छेदिति । प्रायश्चित्तं चात्र स्मार्त्ते सर्वत्र अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं चेत्येव ।

एतद्व्याख्यानं तु पूर्वं कृतमेव । पिण्डपितृयज्ञादौ प्रायश्चित्ते सञ्जाते प्रायश्चित्तहोमः प्राचीनावीतिनैव कार्यः । सन्निपत्योपकारकस्य द्रव्यसंस्काररूपस्याकरणे प्रायश्चित्तं कृत्वा संस्कार्यद्रव्यस्य मुख्योपयोगात् प्राक् करणम् । तत ऊर्द्ध्वं तु लोप एव । अकरणनिबन्धनं प्रायश्चित्तमात्रं भवति ।

तदुक्तं निदानसूत्रे, अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते परिसमाप्ते तु न कर्त्तव्यं तदुपकारार्थत्वात् द्रव्यसंस्काररूपमुपयुक्ते द्रव्ये लुप्यते तदर्थत्वादन्तरितं प्रायश्चित्तं हूयते संस्कारलोपात्संस्थिते प्रधाने यदङ्गं लुप्तं तस्याप्यर्थ इति ।

तत्र ब्रह्मवरणविस्मृतौ ब्रह्मवरणम् आसमाप्तेः । अत्र योऽवधिरुच्यते तस्मात्प्राक् प्रायश्चित्तं हुत्वा तस्य विस्मृतस्य क-

रणम् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । प्रणयनं प्राक् स्रुवाभ्युक्षणात् । परिस्तरणं प्रागन्त्यहोमात् । पात्रासादनं प्राक् तत्तत्पात्रप्रयोजनात् । पवित्रकरणं प्राक् द्वितीयप्रोक्षण्युत्पवनात् । प्रोक्षणीसंस्कार आपर्युक्षणात् । प्रणीताप्रोक्षणीस्कन्दने प्रायश्चित्तमात्रम् । नाशे तु पुनरुत्पत्तिः । पात्राणां प्रोक्षणम् आ तत्तत्पात्रप्रयोजनात् । आज्यनिर्वापः प्रागन्त्याऽऽज्यकार्यात् । अधिश्रपणं च पर्यग्निकरणं च स्रुवस्य प्रतपनसंमार्जनाभ्युक्षणानि च तस्य आ अन्त्यकार्यात् । आज्योद्वासनमोत्पवनात् । ईक्षणम् आ अन्त्यहोमात् । द्वितीयप्रोक्षण्युत्पवनमापर्युक्षणात् । उपयमनकुशादानं प्रागन्त्यकार्यात् । समिदाधानम् आऽन्त्यहोमात् । पर्युक्षणं च मन्त्रवर्जम् आघारादिहोमे कृते त्यागे च कृते पुनर्मन्त्रानुरोधार्थं नावर्तते । मन्त्रस्याङ्गत्वात् । त्यागे अकृते तु आवर्त्तेत एव । त्यागस्य होमस्वरूपत्वात् । एवं सर्वत्र सुधिया बोध्यम् । एवमग्निपरिचरणं कुर्वन्तौ पत्नीयजमानावग्निं परित्यज्य ग्रामसीमामतीत्य एकरात्रं चेद्वसतस्तदा पुनराधानं प्रायश्चित्तं भवति । तत्र पूर्वोऽग्निर्लौकिको भवति । संस्कारैर्लुप्तो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रातः पुनराधानं यथोक्तं कृत्वा होमलोपे सायम्प्रातर्होमावपि तन्त्रेण कुर्यात् । बहुहोमलोपे तु बहून् होमान् कुर्यादिति हरिहरः । अत्रानेकार्थसङ्ग्राहका मण्डन–रेणु–हरिहर–देवयाज्ञिकादिधृताः श्लोकाः ।

अग्नावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् ।
उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥
अनो विना समारूढ ऊर्ध्वं शम्यापरासनात् ।
हृतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात् ॥
कुरुक्षेत्रादितीर्थानां गमने देशविप्लवे ।

समारोपं विनैवाग्नीन्नोद्वहेयुर्विपश्चितः ॥
आरोप्याग्नीनरण्योः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः ।
दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत मथ्यमानो हुताशनः ॥
ग्रामात्सीमान्तरं गच्छेत्प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ।
अहुतो वत्सरं गच्छत्युदकेन शमं गतः ।
शिक्येनोद्वाहयेदग्नीन् पुनराधानमर्हति ।
अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ।
आहिताग्निः प्रयायाचेदग्निहोत्रं विनश्यति ॥
अब्दं स्वयमजुह्वद्यो हावयेदृत्विगादिना ।
तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा ॥

एतस्मिन्निमित्ते प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्ध्वं पत्न्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानमिति हरिहरः । अनाहिताग्नेः इष्टिस्थाने चरुः ।

विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।
पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥
ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्यातिचारेण प्रगच्छति ।
पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु गौतमः ॥
दाहयित्वाऽग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् ।
पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बितः ॥
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥

अत्र हरिहरः। एकपत्नीकस्य पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानन्तरमाधानम् । अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्याः मरणे

अरणिपात्रैः सहाऽऽवसथ्येन तां दाहयित्वा आशौचान्ते पुनराधानम् । तथा तत्रैव, यदि यजमानः प्रजार्थी कामार्थी वा उद्वहेत्तदा अन्ये अरणी सम्पाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमं त्यक्त्वा तदन्ते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पञ्चमेऽहनि पुनराधानमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं सम्पाद्य सद्यश्चतुर्थीकर्म च कृत्वा तद्दिन एवाऽऽवसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः । अत्र पक्षद्वयेपि पूर्वयोररण्योः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनम् अन्यारण्योराधानम् । पात्राणि तु तान्येव । अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव । यत्तु—

छन्दोगपरिशिष्टे,

सदारो यः पुनर्दारान् कथञ्चित्कारणान्तरात् ।
कर्त्तुमिच्छति यः साग्निः क होमोऽस्य विधीयते ॥
स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ।
न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छन्दोगविषयमिति लिखनम् । तन्न, छन्दोगानामेवेदमित्यत्र ज्ञापकाभावात् । न चेदं वाच्यम्, छन्दोगपरिशिष्टे पठितत्वाच्छन्दोगानामिति । तथासति पवित्रलक्षणादयो बहवः पदार्थाश्छन्दोगैकविषया एव भवेयुरिति । वस्तुतस्तु नात्र पुनराधानाभावप्रतिपादकं किञ्चिदीक्षामहे विवाहसम्बन्धिहोमस्तत्रैव कर्तव्य इत्येतावन्मात्रमुच्यते । श्रौतदेवयाज्ञिकस्तु जीवन्त्यामपि ज्येष्ठायां द्वितीयस्त्रीपरिणयने कृते उत्सर्गेष्ट्याग्नीनुत्सृज्यान्यया सह पुनरादध्यादिति स्मृतिचन्द्रिकायामित्याह ।

उपघातः क्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः ।
चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥

प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽन्त्यजादिना ।
उपेक्षणं प्रवासादि प्रमादोऽग्नेरधारणम् ॥
स्पृष्टोऽग्निर्यदि चाण्डालैरुदक्यादिभिरेव च ।
उपघातेषु सर्वेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ॥

समिन्धनं तु पुनस्त्वेति मन्त्रेण समिद्धस्याप्यग्नेः पुनरिन्धनप्रक्षेपेण प्रदीप्ततरकरणम् ।

यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदि ।
आ होमान्न निवर्तेते पुनराधानमर्हति ॥
यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वह्नयः ॥
विनाग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।
अतिक्रामेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥
पत्न्यन्तरेऽथ वा पत्यौ हुताशनसमीपगे ।
तदा पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥
पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गृहे यदि ।
आ होमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति ॥
एकाकिनी यदा पत्नी वह्नीनादाय गच्छति ।
तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यति ॥

अत्र अग्निगतं बहुत्वमविवक्षितं न्यायस्य तुल्यत्वादिति ।

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रवसन्नग्निमान् विप्रः पुनराधानमर्हति ॥
वह्नीनामपि चैकस्यामुदक्यायां तु न व्रजेत् ।
एकादशे चतुर्थेऽह्नि गन्तुमिच्छेन्निमित्ततः ॥
नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।
न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थं न तु व्रजेत् ॥

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ।
सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्युरग्नयः ॥
प्रत्यक्षमरणिद्वारं वाऽन्यथाग्निविनाशनम् ।
तत्र नान्वारभेदग्निं पुनराधिरुदाहृता ॥

अत्र च पुनराधिस्थले पुनराधानमेव । पुनराधेः स्मार्ते अनुक्तत्वात् पुनराधानेनाप्यग्निनिष्पादनस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।

आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।
न क्वाप्यारम्भणं केचिल्लौगाक्ष्यादिनिबन्धनात् ॥
उदक्या चेद्भवेत्पत्नी प्रसूता प्रवसत्यपि ।
अन्वारम्भविकल्पत्वात्पुनराधिर्न तन्मतात् ॥
ज्येष्ठाऽन्वारभते वह्निं बहुभार्यस्य नेतराः ।
न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ॥
राष्ट्रभ्रंशादिसम्प्राप्तावुचितं यानमीदृशम् ।
अन्यथा हि प्रवसति वह्नयो लौकिका इति ॥
अत्रापि बहुत्वमविवक्षितं न्यायस्य तुल्यत्वात् ।
राष्ट्रभ्रंशादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।
जुहुयाच्चतुरात्तेन स्मार्तेऽग्नौ सर्वसंज्ञितम् ॥
सायम्प्रातर्हुवेत्सर्वमेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ।
यस्त्वग्न्याधेयमात्मार्थे कृतवान्मृतभार्यकः ॥
पत्नीविरहितो वह्नीन् यथाकामं स निर्हरेत् ।
होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ॥
पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ।
पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेऽपि वा ॥
अपक्त्वा तु वसेद्रात्रिं पुनराधानमर्हति ।
बहुधा विहृतो ह्यग्निरावसथ्यात्कथञ्चन ।

यावदेकोऽपि तिष्ठेत तावदन्यो न मथ्यते ॥
वैश्वदेवात्तथा होमात्प्राक् ज्ञेयं नैव मन्थनम् ।
एकेनान्तरितो वह्निरावसथ्यस्तु मथ्यते ॥
आवसथ्यात्तु कर्मार्थं योऽग्निरुद्ध्रियते क्वचित् ।
पूर्वेण योजयित्वा तं तस्मिन्होमो विधीयते ॥
चतुर्विंशतिमते,
प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात् ।
शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥
तमग्निं पुनराहृत्य शालाग्नावेव निक्षिपेत् ।
ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादिकर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥
बह्वृचकारिकायाम्,
नित्यपाकाय शालाग्नेरेकदेशस्य कार्यतः ।
पाकार्थमुल्मुकं हृत्वा तत्र पक्त्वा महानसे ॥
वैश्वदेवोऽन्यगारे स्यात्पाकार्थोऽग्निश्च लौकिकः ।
भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादावुत्सवेषु च ॥
कृतेऽपि वैश्वदेवेऽथ लौकिको नैव कार्यतः ।
होमेनान्तरितं केचिदाहुः सर्वत्र लौकिकम् ॥
न तत्समञ्जसं तेषामुपयद्धोमदर्शनात् ।
समासं चोल्मुकस्याहुरग्न्यगारे महानसात् ॥
पाकान्ते वैश्वदेवात्प्राक् नैतदप्युपपद्यते ।
आहृतेऽप्युल्मुके पाकः शामित्रे दृश्यते पशौ ॥
वचनादाहृतिः सा तु लौकिकस्त्वपवर्गतः ।
दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यश्च नीयते ॥
सर्वे ते लौकिका ज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ।
अरण्योर्नष्टयोर्वापि क्षीणयोर्दग्धयोस्तथा ॥

आहृत्याऽन्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत् ।
अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः ॥
न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ।
पूर्वैव योनिः पूर्वाहृत्पुनराधानकर्मणि ॥
एकाकिनी यदा पत्नी कदाचित् ग्राममाव्रजेत् ।
होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥
अथ तत्रैव निवसेत् ग्रामं गत्वा प्रमादतः ।
लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥
भार्यायां प्रोषितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिहान्यथा ॥
पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृतः ।
वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥
बहुभार्यस्य चेज्ज्येष्ठा प्रवसेत्पुनराहितिः ।
ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ॥
यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ।
एकस्यामप्यातिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ॥
पतिस्तिष्ठति चेदत्र नाशो नेत्यपरे जगुः ।
यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ॥
अगृहस्य प्रयाणं यत् प्रवास उच्यते बुधैः ।
यत्तु नारायणेनोक्तं ग्रामात्स्वाग्निसमन्वितात् ॥
गत्वा ग्रामान्तरे वासः प्रवासोऽयमितीदृशः ।
ग्रामान्तरे नगर्यां वा पल्ल्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ॥
सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ।
प्रवसेद्धनसम्पत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ॥
इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ।

सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ॥
पुराणवचनात्साग्नेः प्रवासोऽस्तीति के चन ।
न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवत्स्यन्त्योऽपि योषितः ॥
त्यागाच्च प्रोषिताः कुर्युरश्नन्त्येव सधर्मकम् ।
आगतोपास्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ॥
सगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्न्यग्निसमन्वितम् ।
क्लिष्टश्चेत्तत्प्रवृत्त्यर्थमनसा सह गच्छति ॥
अनस्यारोपयेदग्नींस्तत्पात्राण्यपि तत्र च ।
स्वाङ्गेन वा नयेदग्निं कात्यायनमतादपि ॥
नयेद्वा ब्राह्मणस्त्वन्यो जवेन सह गच्छति ।
प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छ्वासश्चेद्विनश्यति ॥
यदि वानुच्छ्वसन् गत्वा निधायोच्छ्वस्य तं पुनः ।
हरेदनुच्छ्वसन्नेव नश्येन्निर्हरणेऽनलः ॥
शकटेनातिदूरं वा हरेदेवं यथारुचि ।
स्वाङ्गेनैवाथ वा शम्या परासात्प्राङ्नयेच्छ्वसन् ॥
कर्मार्थं हरणेऽग्नीनां नानुच्छ्वासादि चोद्यते ।
कात्यायनमतात्केचिच्छ्वसन्तोऽप्यतिदूरतः ॥
प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनापि तु ।
आधानावसरे जाते यद्याधातुरुपद्रवः ॥
अग्न्युद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात्पुनराहितिः ।
उद्वातेऽग्नौ विहारात्प्राक् मथ्यमानेऽप्यजन्मनि ॥
लोकाग्न्यादावनिक्षिप्तेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ।
विनष्टे हेतुनानेन जातवेदा विनश्यति ॥
विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ।
शेषं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ॥

कालाल्पत्वे त्वनिर्मथ्य लौकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ।
उदयास्तमयात्पूर्वं कर्कोऽत्रानाशमिच्छति ॥
लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुरार्कास्तमयोदयात् ।
मन्थनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः ॥
उभयोर्नाशविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ।
कर्कोऽग्निनाशमाचष्ट पश्चात् ज्ञातेऽपि नेच्छति ॥
एकयोनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो यदि ।
उदयास्तमये तत्र नाशमेकेन तूभयोः ॥
अथ चेदुभयोर्यातेऽभ्युदयास्तमयात्पुरा ।
परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावतापि न नश्यति ॥
तदनुत्पत्तिमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न पूर्वयोः ।
मन्त्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि ॥
तत्र ज्वलनशान्तौ स्यादसमारूढशान्तिवत् ।
आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ॥
तृतीये होमकालेऽथ सम्प्राप्ते पुनराहितिः ।
यदा तु लौकिकाग्न्यादिर्निधाय हवनं तदा ॥
हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ।
द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि ॥
अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमाचरेत् ।
हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ॥
कर्तव्यं पुनराधेयं मथ्यमानो हुताशनः ।
दृष्टमात्रोऽनुगच्छेच्चेत् तत्र तस्य विनाशनम् ॥
शतशोऽनुगमे चान्ये पुनर्निर्मथ्य जप्यते ।
नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ॥
पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ।

जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ॥
कर्त्तव्यं पुनराधेयं यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ।
तदेव पुनराधेयमग्नावनुगते सति ॥
असमाधाय चेत्स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
शूकररासभकाकशृगालैः कुक्कुरकुक्कुटमर्कटशूद्रैः ।
अन्त्यजपातकिभिः कुणपैर्वा सूतिकयापि रजस्वलया वा ॥
रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाश्रुश्लेष्मशोणितैः ।
दुष्टास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वापि जुगुप्सितैः ॥
आरोपितारणिस्पर्शे कृतेऽग्नेः स्पर्शनेऽपि वा ।
आत्मारूढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥
अथ वा योषितं गच्छेदनृतौ काममोहितः ।
वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥
तत्रारणिगते वह्नौ नष्टे स्यात्पुनराहितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु अग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥
यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेतिसमिन्धनम् ।
द्रव्यस्थाग्न्युपघातेषु द्रव्यशुद्धिः समिन्धने ॥
आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति ।
तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमेव वा ॥
इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।
तदलाभे यदोद्वायात्तदा स्यात्पुनराहितिः ॥
शूद्रोदक्यान्त्यकाकैश्च पतितामेध्यरासभैः ।
अनारूढारणिस्पर्शे ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥
भवतं नः समेत्यप्सु मज्जयेद् दूषितारणी ।
एकारण्येव दुष्टा चेत्तामेवाप्सु निमज्जयेत् ॥
तत्रान्यारणिलाभात्प्राक् उद्वाते पुनराहितिः ।

काष्ठशुद्धया विशोध्ये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ।
नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि ॥
तावद्धोमादिकं तत्र तन्नाशे पुनराहरेत् ।
प्रागादित्योदयाद्धोमं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् ॥
अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वाम्यसन्निधौ ।
नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारणेर्यदा ॥
कुर्याच्च पुनराधेयमिति बौधायनोऽब्रवीत् ।
अत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनराहितिः ॥
स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।
अग्निहोत्रं च नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् ॥
कर्तव्यं प्रोषिते पत्यौ नान्यत्स्वामिक्रियान्वितम् ।
नैमित्तिकास्तु जातेष्टिगृहदाहेष्टिपूर्विकाः ॥
स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्या ह्यशेषतः ।
अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥
स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्यमसंशयम् ।
मथित्वा पावकं सर्वं प्रायश्चित्तं विधाय च ॥
मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतीः ।
अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिं च समाचरेत् ॥
आस्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथादधीत सः ।
एवं केशवसिद्धान्तात्प्रोषितस्याग्निषु क्रियाम् ॥
अवश्यम्भाविनीमुक्त्वाऽधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ।
काम्याः क्रिया न कर्त्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥
नित्यनैमित्तिकी कार्या प्रवसत्यपि भर्त्तरि ।
तत्रापि नैव कर्त्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्न्याधेयतः पुरा ॥
न किञ्चिदग्निहोत्रादि कर्त्तव्यमिह दर्शने ।
रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥
नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्काम्यकर्म न किञ्चन ।
आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा ॥
चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ।
अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥
प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ।
कर्त्तव्यान्येव चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ॥
जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शजातजपं विना ।
प्रायश्चित्तं विना काष्ठमन्थने चोदितं विना ॥
लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्याऽऽवर्त्तयेत्पुनः ।
यदि नावर्त्तयेद्वह्नौ तादृश्येव जुहोति च ॥
हूयमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ।
भस्मस्पर्शं विनाप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥
होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।
अतोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युद्वापे विनश्यति ॥
आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ।
लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनलाहितिम् ॥
ज्वलत्स्वग्निषु कर्त्तव्या तन्तुमत्येव केवला ।
आपद्यग्निषु दीप्यत्सु मासार्द्धे चेन्न हूयते ॥
सर्वहोमानतिक्रान्तान् पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।
समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥
न तत्र पुनराधेयमिति कौषीतकिश्रुतेः ।
वत्सरं वत्सरार्धं वा होमलोपे मतान्तरम् ॥

आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्धुताशनाः ।
पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्धवत्सरम् ॥
पथिकृत्प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ।
व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्दैवताया गुणाः क्रमात् ॥
सप्त कुर्यात्पुरोडाशान् होमे लुप्ते तु वत्सरम् ।
पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदित्यपि ॥
वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ।
विशेषितोऽग्निरेव स्याद्देवताऽत्र यथाक्रमम् ॥
एकारम्भपरार्द्धान्तविच्छेदेष्वविशेषतः ।
मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ॥
इयमापत्सु घोरासु मिलितासूपयोक्ष्यते ।
द्वादशाहाहुतिच्छेदे कुर्युरन्ये मनस्वतीम् ॥
अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।
पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥
एकारण्यां विनष्टायामास्ति चेदितरारणिः ।
तां छित्वा मन्थनं प्रोक्तं भाष्ये बौधायनीयके ॥
अरणी मन्थनाशक्ते तन्तुभिर्मन्थनेन वा ।
स्यातां चेदरणी नूले ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥
श्वोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।
शकलीकृत्य पाश्चात्ये वह्नौ निक्षिप्य दीपयेत् ॥
ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।
गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृह्णीयादधरारणिम् ॥
ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।
उद्बुध्यस्वाग्न इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविश स्वयोनिमन्यां देवयज्यायै वोढवे

जातवेदः। अरण्योररणी अनुसङ्क्रमस्व जीर्णां तनुमजीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमो मन्त्रः।

मन्थनस्यावृता सम्यङ्मथित्वाग्निं विहृत्य च।
विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां स्रुच्यादाय चतुर्घृतम्॥
जुहोत्याहवनीयेऽग्नौ मनस्वत्या घृतं तथा।
इष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां ददेत्॥
वृत्तं प्रादेशमात्रं तु शरावं निगमोदितम्।
इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः॥
तदलाभे यदोद्वायात्तदा स्यात्पुनराहितिः।
कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते॥
निमित्तेषु यथायोगमाधानमपि वा भवेत्।
तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः॥
तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते।
अन्यत्राप्यपरे प्राहुः पुनराधिर्विकल्पतः॥
यद्वित्तं जीवनायालं क्षुद्रं वास्यैकवत्सरम्।
तन्नाशे पुत्रमर्त्यायां ज्ञातीनामवरोधने।
अङ्गनाशेऽङ्गनानाशे पुनराधानमिष्यते॥

प्रायश्चित्तहोमेतिकर्त्तव्यता यथा, यदा प्रायश्चित्तं पतति तदा निरुप्याज्यमग्नावधिश्रित्य स्रुवं कुशैः संमृज्य आज्यमग्नेः सकाशादुद्वास्य कुशपत्राभ्यामुत्पूय अवेक्ष्य स्रुवेणाज्यमादाय अग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य भूः स्वाहेति हुत्वा पुनरप्यादायादाय भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति च हुत्वा पूर्ववत्त्यागं कृत्वा तत्र चतुर्थहोमस्य इदं प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा त्वन्नः–सत्वन्नः–अयाश्चाग्ने–येतेशतम्–उदुत्तममित्यादिभिश्च हुत्वा यथासम्भवं कर्म कुर्यात् इति

हरिहरः । अपरे तु पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारं नेच्छन्ति । स्मार्ते एष एव विधिः । यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन सर्वहोमेष्वेतेषामेव धर्माणामभ्युपगमात् । ते चात्र धर्माः ब्रह्मासनास्तरणप्रभृतयः । अत्र संस्रवस्थापनप्राशनपूर्णपात्रदानानि च भवन्ति पाकयज्ञत्वाविशेषात् । अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यꣳ स्विष्टकृच्चैतन्नित्यꣳ सर्वत्रेतिसूत्रबोधितमपि आघारादिकं न भवति । एतत्सूत्रस्य गृह्योक्तकर्ममात्रविषयत्वात् । अविज्ञातप्रायश्चित्तस्य च गृह्योक्तत्वाभावात् । एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यत्र क्वचिच्छब्दोपनिबन्धाद्ब्रह्मासनास्तरणादयो भवन्त्येव । भाष्यकारस्याप्ययमेवाशयः, येन "क्वचिच्छब्दश्च गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथाऽयं विधिः स्यादित्येवमर्थम्" इत्युक्तवान् । गृह्यान्तरेष्वपि प्रायश्चित्तहोमार्थत्वेन व्याहृतिहोममात्रदर्शनादप्ययमर्थोऽवसीयत इति । तन्त्रान्तःपातिनैमित्तिके तु न पार्थक्येन पुनर्ब्रह्मासनास्तरणप्रभृतयः । किन्तु तस्मिन्नेव तन्त्रे संस्कृतस्रुवाज्यादेर्विद्यमानत्वात्तेनैव होमः । यस्तु-श्रौते पुनराज्यसंस्कारः सः अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणेति ज्ञापकादिति ।

इति पाकयज्ञसंस्थाः ॥

प्रत्याशं परिवर्द्धतेऽर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे ।
श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ॥
राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मितः ।
संस्कारप्रकरप्रकाश उदितः पूर्त्तिं समभ्यागमत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-
नीराजितचरणकमल—
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज—

चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर—
श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोद्योजित—
श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु—
सकलविद्यापारावारपारीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्र—
विद्वज्जनजीवातु—
श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधाननिबन्धे

संस्कारप्रकाशः समाप्तः ।

